

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

**Το φύλο στον τρίτο τομέα. Ζητήματα απασχόλησης και
στερεοτύπων φροντίδας στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας
του τρίτου τομέα**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ελεάνα Σπυριδάκη

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Επικ. Καθηγήτρια Μ. Στρατηγάκη (Επιβλέπουσα)

Αναπ. Καθηγητής Ι. Κουζής

Επικ. Καθηγήτρια Μ. Κορασίδου

Αθήνα, Μάρτιος, 2013

Copyright © Ελεάνα Σπυριδάκη, 2013.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στον πατέρα μου Μάνο Σπυριδάκη,
για τον οποίο η έμφυλη διάσταση της φροντίδας δεν υπήρξε ποτέ εμπόδιο*

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στα μέλη της τριμελούς μου επιτροπής για την πολύτιμη καθοδήγηση τους καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της πορείας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτρια Μαρία Στρατηγάκη, στην οποία οφείλεται η παρακίνηση και η έμπνευση για το όλο εγχείρημα. Η Όλγα Στασινοπούλου, ανέλαβε εκείνον τον αφανή, αλλά ουσιαστικό ρόλο προκειμένου να διαμορφωθεί η θεωρητική θεμελίωση του τρίτου τομέα και της φροντίδας και την ίδια στιγμή καίριες υπήρξαν οι παρατηρήσεις της για το καθαρά εμπειρικό μέρος. Επιπλέον, η επικέντρωση στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας, προέκυψε μέσα από το ενδιαφέρον που η κ. Στασινοπούλου μου ενέπνευσε στην παράδοση των μαθημάτων της, ήδη από το προπτυχιακό επίπεδο.

Μεγάλη επίσης ήταν και η συνδρομή των υπευθύνων των φορέων που έκαναν ότι ήταν δυνατό, προκειμένου να διευκολύνουν τη διεξαγωγή της έρευνας, ιδιαίτερα οι κύριες Μαίρη Παχιαδάκη, Έφη Κούμλα, Αικατερίνη Λιμνιάτη και Ιωάννα Χρυσού μερίμνησαν με ιδιαίτερο ζήλο προκειμένου να διενεργηθούν οι συνεντεύξεις. Ακόμη οφείλω να εκφράσω και την ευγνωμοσύνη μου σε όλες τις συμμετέχουσες στη διαδικασία των συνεντεύξεων για την προθυμία, την ειλικρίνεια και την υπομονή τους. Ευχαριστώ πολύ και το Μήνα Χαλαμπαλάκη για την πολύτιμη συμβολή του στην επιμέλεια της μελέτης και την Αλεξάνδρα Σπυριδάκη, για την καίρια παρέμβαση της στην επίλυση τεχνικών προβλημάτων. Τέλος ευχαριστώ την οικογένεια μου για την υπομονή της και για τη βοήθεια που μου παρείχε τόσο ηθική όσο και υλική.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10
ABSTRACT	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	12
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ.....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Προσεγγίζοντας τον τρίτο τομέα	22
1.1 Προσδιορισμός και οριοθέτηση του τρίτου τομέα.....	22
1.2 Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τον τρίτο τομέα	26
Θεωρίες οργανώσεων	26
Οικονομικές θεωρίες.....	28
Θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου.....	31
1.3 Η συμβολή της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού στην κατανόηση του τρίτου τομέα.....	33
Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών	34
Εθελοντισμός και τρίτος τομέας	42
1.4 Εναλλακτικοί ως προς τον τρίτο τομέα όροι	47
Κοινωνική οικονομία.....	48
Μη κερδοσκοπικός τομέας.....	51
Τρίτο σύστημα	52
1.5 Σχέση κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα	57
Καθεστώτα κοινωνικής πολιτικής και τρίτος τομέας.....	60
Ζητήματα αναδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής και ο ρόλος του τρίτου τομέα....	62
1.6 Τι είναι τελικά ο τρίτος τομέας;	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα	72
2.1 Εντοπίζοντας τον τρίτο τομέα.....	72
2.2 Η κοινωνία των πολιτών και ο εθελοντισμός στην Ελλάδα	85
2.3 Ο ρόλος του τρίτου τομέα στην ελληνική κοινωνική πολιτική.....	92
2.4 Οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα	95
2.5 Μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας.....	100
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Φροντίδα, φύλο και τρίτος τομέας	110
3.1 Προβληματισμοί γύρω από την έννοια της φροντίδας	114
Η φύση, η κατανομή και η εμπορευματοποίηση της φροντίδας.....	120
Φροντίδα και εξάρτηση: Πώς τη βιώνουν αποδέκτες και παροχείς	127

Φροντίδα και ανάγκη	131
3.2 Τα έμφυλα στερεότυπα φροντίδας: εκφράσεις τους στο δημόσιο χώρο, οι τάσεις αλλαγών και ο ρόλος του τρίτου τομέα.....	133
3.3 Προσεγγίζοντας την κοινωνική φροντίδα	144
3.3.1 Η έννοια της κοινωνικής φροντίδας στο δημόσιο τομέα: νομοθεσία, οργάνωση και πεδία εφαρμογής.....	146
Το νομοθετικό πλαίσιο	147
Το οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο.....	153
Τα πεδία κατανομής των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών και παραδείγματα δράσεων	159
3.3.2 Η κοινωνική φροντίδα μέσα στον τρίτο τομέα	176
Στοχασμοί πάνω στο μέλλον της κοινωνικής φροντίδας	182
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Εργασία και απασχόληση στην παροχή κοινωνικής φροντίδας εντός του τρίτου τομέα.....	204
4.1 Αποσαφηνίσεις γύρω από την έννοια της εργασίας	207
4.2 Αναζητώντας το ρόλο του τρίτου τομέα στην απασχόληση	214
Η κρίση της απασχόλησης και ο ρόλος του τρίτου τομέα.....	219
Η προώθηση της απασχόλησης σε ευπαθείς ομάδες.....	224
Διαστάσεις ευελιξίας στον τρίτο τομέα	228
4.3 Γυναικεία απασχόληση και τρίτος τομέας	234
4.3.1 Η γυναικεία μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα σήμερα	238
4.3.2 Απασχολούμενες στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα: Αναζητώντας τις ιδιαιτερότητες	248
Αμοιβές.....	251
Μορφωτικό επίπεδο	252
Επαγγελματική κατάρτιση και εξέλιξη	253
Ευελιξία της εργασίας στις κοινωνικές υπηρεσίες	255
Εθελοντική εργασία και αμειβόμενη απασχόληση	257
Όψεις αυτοαπασχόλησης.....	260
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ	262
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Μεθοδολογικός σχεδιασμός	264
Το αντικείμενο της έρευνας.....	264

Τα ερευνητικά ερωτήματα	265
Οι υποθέσεις εργασίας.....	266
Η επιλογή ερευνητικής μεθόδου	267
Επιμέρους στοιχεία για το σχεδιασμό της έρευνας.....	270
Επιλογή περίπτωσης.....	270
Η έρευνα πιλότος	273
Τεχνικές και πηγές για τη συλλογή των δεδομένων	274
Η ανάλυση των δεδομένων	275
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η εμπειρική διερεύνηση των φορέων κοινωνικής φροντίδας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.....	278
6.1 Η περιγραφή της εμπειρικής διερεύνησης	278
6.2 Η παρουσίαση των φορέων που επιλέχθηκαν	281
Νηστικάκειος μονάδα φροντίδας ηλικιωμένων	282
Κέντρο ειδικών παιδιών «Ο Α. Σπυρίδωνας»	283
«Ζωοδόχος Πηγή»– Κέντρο ειδικών παιδιών	284
Σύλλογος «Δικαίωμα στη ζωή».....	285
Σύλλογος γυναικών «Κοινωνική Μέριμνα», Παιδικός σταθμός.....	286
Σύλλογος γονέων κηδεμόνων και φίλων των ατόμων, παιδιών και ενηλίκων με αναπηρία «η Αγάπη»	287
6.3 Ανάλυση των ευρημάτων της εμπειρικής έρευνας ανά φορέα	288
Φορέας Α	289
Φορέας Β	292
Φορέας Γ.....	298
Φορέας Δ	302
Φορέας Ε	307
Φορέας Ζ.....	313
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Τα συμπεράσματα της επιτόπιας έρευνας.....	318
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	334
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	354

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η προσέγγιση και η κατανόηση του τρίτου τομέα τόσο σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όσο και ειδικότερα υπό το πρίσμα της ελληνικής πραγματικότητας. Παράλληλα, για τις ανάγκες της μελέτης ερευνώνται ορισμένα ζητήματα σχετικά με την έννοια της φροντίδας και τη γυναικεία απασχόληση. Ειδικότερα, επιχειρείται η διερεύνηση του τρίτου τομέα μέσα από τις έννοιες της απασχόλησης και των στερεοτύπων που απαντώνται σε σχέση με τη φροντίδα, εντός των κοινωνικών υπηρεσιών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Η εμπειρική έρευνα που συμπληρώνει το εγχείρημα, είναι ποιοτική και χρησιμοποιεί τη μελέτη περίπτωσης ως ερευνητική μέθοδο και την τεχνική των ημί-δομημένων συνεντεύξεων για τη συλλογή των δεδομένων, από έξι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, που δραστηριοποιούνται στον τομέα παροχής κοινωνικής φροντίδας στην περιφέρεια Κρήτης. Τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει η έρευνα είναι ότι ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας και οι ανισότητες που εντοπίζονται σε σχέση με τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, καθώς και τα στερεότυπα που αφορούν την παροχή της φροντίδας, εξακολουθούν να αναπαράγονται και εντός του τρίτου τομέα.

Ειδικά δε για τα στερεότυπα φροντίδας έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί περαιτέρω η συνύπαρξη τους με τις αντιλήψεις των ίδιων των γυναικών για την αδιαμφισβήτητη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Επιπλέον σε ορισμένες περιπτώσεις αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας των γυναικών σε αυτούς τους χώρους, εντοπίζονται στοιχεία εκμετάλλευσης, τόσο όσον αφορά το καθεστώς των αμοιβών τους, όσο και την επιφόρτιση τους με πολλαπλές αρμοδιότητες πέρα των βασικών τους καθηκόντων. Ακόμη, παρά το γεγονός ότι η έννοια της αυτό – οργάνωσης, από μέρους των γυναικών θα μπορούσε να αποτελέσει λύση, ειδικά σε ένα χώρο όπως είναι ο τρίτος τομέας που κατεξοχήν ευνοεί την ανάπτυξη της, δυστυχώς αυτό δε φαίνεται υλοποιήσιμο. Επίσης, έναυσμα για περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να αποτελέσει και η αναζήτηση του ρόλου που καλούνται να διαδραματίσουν οι φορείς του τρίτου τομέα, τόσο μέσα σε μια συγκυρία πρωτοφανούς ανεργίας για την τελευταία τριακονταετία, όσο και σε μια περίοδο που ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, αδυνατούν να καλύψουν βασικές τους ανάγκες.

Gender in third sector: Employment issues and care stereotypes in third's sector social services

Spyridaki Eleana

ABSTRACT

The purpose of this study is to approach and provide a more robust understanding of the third sector in a broad context, as well as in Greek reality. At the same time the study investigates some issues that concern care and female employment. According to these there is an attempt to approach third sector through employment and care's stereotypes using nonprofit social services as a focal point.

This approach is based on qualitative research and therefore the use of case study method was considered to be the most appropriate, with organization being the case and semi-structured interviews were used in order to collect the data. The findings from an embedded case study of six non-profit social services in care provision in the region of island Crete, provided the evidence that gender division of labor and inequalities that women meet in employment as well as care's stereotypes are present.

It will also be interesting for further research, to see how traditional women's caregiving roles can be combined with their firm idea to participate in the labor market. Furthermore it should be mentioned that in some cases women's working conditions in terms of wages and multiple tasks burden, are not ideal. Also despite the fact that the concept of self-organization, in terms of the capacity of women to organize their interests and needs, outside the state and the market, could offer a solution, this does not appear to happen. Another significant point for research is the potential role of the third sector in the current situation in Greece, where the unemployment is at its highest rate within the last thirty years and at the same time larger portions of population are unable to cover basic needs.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη του τρίτου τομέα στην Ελλάδα είναι ένα σχετικά καινούργιο γνωστικό αντικείμενο που το χαρακτηρίζει μια εγγενής δυσκολία εννοιολόγησης και οριοθέτησης, η οποία δεν αφορά μόνο την ελληνική πραγματικότητα. Προκειμένου να μιλήσει κανείς για τον τρίτο τομέα, πρέπει να επιλέξει με βάση ποια αφετηρία θα ξεκινήσει αυτό το εγχείρημα και οι διαθέσιμες επιλογές είναι αρκετές. Κατά πρώτο λόγο, οι θεωρίες που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί προκειμένου να του προσφέρουν το απαραίτητο υπόβαθρο είναι ποικίλες. Κάποιες από αυτές βασίζονται στην ανάλυση των οργανώσεων που τον αποτελούν και μάλιστα είναι οργανώσεις με μεγάλη ανομοιογένεια. Κάποιες άλλες θεωρίες δίνουν έμφαση στις οικονομικές διαστάσεις που εντοπίζονται εντός του, κάποιες άλλες εστιάζουν σε πιο ιδεαλιστικές του όψεις αναδεικνύοντας έννοιες όπως αυτή του κοινωνικού κεφαλαίου. Ακόμη, έχει επιχειρηθεί να μελετηθεί ο τρίτος τομέας παράλληλα με το κοινωνικό κράτος, με την έμφαση να δίνεται κυρίως στην κοινωνική και πολιτική διάσταση του πρώτου.

Κατά δεύτερο λόγο η αναφορά στον όρο τρίτος τομέας, δε σημαίνει απαραίτητα ότι γίνεται κατανοητό και τί είναι ο τρίτος τομέας, μιας και η χρήση άλλων όρων όπως για παράδειγμα κοινωνική οικονομία, τρίτο σύστημα, μη κυβερνητικός, ή μη κερδοσκοπικός τομέας, ή και ακόμη εθελοντικός τομέας, μπορεί να είναι πιο γνωστοί ή πιο κατανοητοί. Μια εξήγηση για την προέλευση αυτού του όρου, έχει να κάνει και με την οριοθέτηση του μέσα στον κοινωνικό χώρο, ως έναν διακριτό από το κράτος και την αγορά τομέα. Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας τέτοιας οριοθέτησης, υπό το πρίσμα ότι θα ενταχθεί και η φροντίδα, θα ήταν καλό να προστεθεί στον όλο προβληματισμό και τί θέση μπορεί να κατέχουν τομείς όπως ο άτυπος τομέας και η οικογένεια.

Στη σύγχρονη πραγματικότητα, με τους ρυθμούς που συντελείται πλέον η υποχώρηση τους κράτους από τον τομέα της πρόνοιας, καθίσταται περισσότερο από ελκυστική η αναζήτηση του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει ο τρίτος τομέας στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας. Η παρούσα μελέτη όμως στοχεύει παραπέρα καθώς επιχειρεί το συνδυασμό δύο ακαδημαϊκών πεδίων, του τρίτου τομέα και του φύλου, με σημεία αναφοράς την απασχόληση και τη φροντίδα. Αφετηρία για αυτή τη μελέτη στάθηκε το ενδιαφέρον της γράφουσας για δύο ζητήματα. Το πρώτο από αυτά αφορά τις όποιες μορφές ανισότητας βιώνει μια γυναίκα ως συνέπεια του φύλου της,

εστιάζοντας κυρίως σε αυτές που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και τα βάρη που καλείται να επωμιστεί εκτελώντας μια σειρά από ενέργειες που στοιχειοθετούν τη φροντίδα. Το δεύτερο ζήτημα αφορά τον τρίτο τομέα και τα όποια πλεονεκτήματα θα μπορούσαν να τον χαρακτηρίζουν, αναφορικά με τη δημιουργία απασχόλησης και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, σε σύγκριση με τους παραδοσιακούς χώρους της αγοράς και του κράτους. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος συνδυασμός τρίτου τομέα, φύλου και απασχόλησης, εντάσσοντας μάλιστα στον όλο προβληματισμό και τα στερεότυπα φροντίδας δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα, ούτε τους ειδικούς στα θέματα του τρίτου τομέα, ούτε τους ειδικούς στα θέματα φύλου. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα συγκεκριασμό πεδίων, που συνοδευόμενος από μια εμπειρική διερεύνηση δύναται να αναδείξει νέα σημεία προβληματισμού.

Να σημειωθεί ότι συνήθως, η μελέτη του τρίτου εστιαζόταν στην περιγραφή και τον προσδιορισμό του, ενώ συχνά γινόταν λόγος για το ρόλο του στη δημιουργία και συνάμα την αύξηση της απασχόλησης. Σήμερα βέβαια που η οικονομική κρίση έχει πλήξει έντονα μεγάλες ομάδες του πληθυσμού, η ανεργία σημειώνει υψηλά ποσοστά και εντοπίζεται η «άτακτη» υποχώρηση σε ορισμένες περιπτώσεις του κράτους από τον τομέα της πρόνοιας, φορείς που λειτουργούν μέσα στη λογική του τρίτου τομέα, ενδέχεται να λειτουργήσουν σαν διέξοδος στα παραπάνω προβλήματα. Μια διέξοδος τόσο σε σχέση με το ρόλο και τη δυναμική που μπορούν να έχουν στην κάλυψη αναγκών, όσο και με τη δημιουργία απασχόλησης. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι το ενδιαφέρον για τη συμμετοχή του τρίτου τομέα στο πεδίο της παροχής υπηρεσιών και αγαθών δεν είναι κάτι πρόσφατο, καθώς η κρίση του κράτους πρόνοιας και η τάση περιορισμού των κρατικών δαπανών σε σχέση με το κοινωνικό κράτος είναι στο προσκήνιο πολλές δεκαετίες. Απλώς οι συνθήκες τώρα καταδεικνύουν ότι τα φαινόμενα της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού λαμβάνουν τέτοιες διαστάσεις και έχουν τέτοιο αντίκτυπο σε ολόένα και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, που το καθιστούν σχεδόν ανίκανο να καλύψει βασικές ανάγκες. Συνεπώς η εξεύρεση μιας λύσης γίνεται πιο επιτακτική από ποτέ.

Από την άλλη πλευρά το φύλο είναι ένα αντικείμενο το οποίο έχει μελετηθεί πολύ και σε σχέση με διάφορες παραμέτρους, ανάμεσα στις οποίες μεγάλο τμήμα διεκδικεί η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας. Μάλιστα έχει δοθεί μεγάλη έμφαση στις διακρίσεις με βάση το φύλο στην αγορά εργασίας και ότι αυτές συνεπάγονται

(ανισότητα, ανασφάλεια, μειωμένες προοπτικές, υποβάθμιση της γυναικείας εργασίας), παρά τις όποιες πολιτικές εφαρμόστηκαν κατά καιρούς για την προώθηση της ισότητας στην απασχόληση. Επιπλέον, οι παραδοσιακοί ρόλοι των γυναικών και τα στερεότυπα φύλου διαχέονται από τον ιδιωτικό, στο δημόσιο χώρο και συμβάλλουν σε αυτή τη δυσμενή κατάσταση. Ακόμη, η σχέση των γυναικών με τη φροντίδα τόσο ως φορείς της όσο και αποδέκτες της, ήταν πάντα ακανθώδης, ειδικά στο σημείο που καλούνταν να επιτύχουν τη συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας. Αν αυτή ήταν η εικόνα που είχε να παρουσιάσει το πρόσφατο παρελθόν, τότε στο δύσκολο παρόν που διανύουμε δεν μπορεί παρά να ελοχεύει ο κίνδυνος της επιδείνωσης.

Ο τρίτος τομέας ωστόσο, παρουσιάζει δύο στοιχεία που θα είχε ενδιαφέρον να αναζητηθεί ένας τρόπος αξιοποίησης τους και από την οπτική του φύλου. Το πρώτο στοιχείο αφορά το γεγονός ότι, αποτελεί *«έναν χώρο οργάνωσης μη εμπορευματοποιημένων μορφών εργασίας»* (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008) και η ανεπίσημη φροντίδα, συνιστά μια τέτοια μορφή εργασίας. Το δεύτερο, είναι ότι πρόκειται για ένα χώρο που ευνοεί τη διαδικασία αυτό-οργάνωσης των πολιτών. Η δυνατότητα αυτό-οργάνωσης θα μπορούσε να συνεισφέρει καταλυτικά στη δημιουργία υπηρεσιών φροντίδας, μέσα από την κινητοποίηση των ίδιων των γυναικών και με στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων και των αναγκών τους, τόσο από την οπτική του φορέα φροντίδας, όσο και από την οπτική του χρήστη ανάλογων υπηρεσιών.

Με βάση όλα τα παραπάνω κρίθηκε απαραίτητη η διεξαγωγή μιας εμπειρικής έρευνας. Η έρευνα αυτή περιορίστηκε γεωγραφικά στην Κρήτη και αυτό οφείλεται πρωτίστως σε πρακτικούς λόγους, καθώς η γράφουσα κατάγεται και διαμένει πλέον μόνιμα εκεί. Δευτερευόντως στοιχεία γύρω από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της τοπικής κοινωνίας της Κρήτης, φάνηκε ότι μπορούσαν να εμπλουτίσουν με ενδιαφέρουσες διαστάσεις τη μελέτη. Για παράδειγμα οι Parissaki και Humphreys (2005), στη μελέτη τους για την έννοια του περιφερειακού κοινωνικού κεφαλαίου στην Ευρώπη, ανάμεσα στις διαπιστώσεις τους σε σχέση με την Κρήτη, έχει ενδιαφέρον να εστιάσουμε σε αυτές που κάνουν λόγο για τις κλειστές οικογενειακές δομές και το πώς αυτές επιδρούσαν αρνητικά μέχρι πρόσφατα, στην ανάπτυξη εθελοντικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων που υπάγονται στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Κατ' επέκταση αυτό μπορεί να μας υποδείξει το πώς έχει η κατάσταση σε

σχέση με την ανάπτυξη φορέων που κινούνται μέσα στη λογική του τρίτου τομέα. Πολύ σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύουν επίσης, είναι και η έλλειψη ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες, σε σχέση με την αγορά εργασίας. Συνεπώς, αδιαμφισβήτητα τα δύο αυτά στοιχεία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη καθώς άπτονται ζητημάτων γύρω από την ανάπτυξη των φορέων του τρίτου τομέα, αλλά και της απασχόλησης των γυναικών και μας επιτρέπουν μια θέαση της περιρρέουσας κατάστασης σε σχέση με το αντικείμενο της μελέτης. Πέραν όμως αυτών των στοιχείων η επιλογή μιας συγκεκριμένης διοικητικής περιφέρειας ως το επίκεντρο, εξυπηρετεί επιπλέον προκειμένου να αναδειχθούν οι δυνατόν ζητήματα γύρω από την προώθηση της τοπικής απασχόλησης, καθώς επίσης και την αποκέντρωση των υπηρεσιών φροντίδας μέσα από μια έννοια ενδυνάμωσης της περιφέρειας και συγχρόνως του τοπικού επιπέδου.

Υπό αυτό το πρίσμα η μελέτη που διεξήχθη αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τα Κεφάλαια 1 έως 4 και αποτελεί το θεωρητικό μέρος που προηγείται και στηρίζει την εμπειρική διερεύνηση που θα ακολουθήσει. Ειδικότερα, στο Κεφάλαιο 1 επιχειρείται μια προσέγγιση του τρίτου τομέα εστιάζοντας αρχικά στη θεωρητική του θεμελίωση και συνάμα την κατανόηση του μέσα από την παρουσίαση εννοιών, όπως αυτών της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού. Η σχέση δε που αναδεικνύεται μεταξύ τρίτου τομέα και κοινωνίας των πολιτών, αφορά το τμήμα εκείνων των οργανώσεων που ανήκουν ταυτόχρονα και στα δύο, καθιστώντας σε τελική ανάλυση, τον τρίτο τομέα μέρος της κοινωνίας των πολιτών, με απώτερο στόχο να καταστεί δυνατό να δούμε όσες περισσότερες όψεις του γίνεται. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κινείται και το ενδιαφέρον που προκύπτει για τη μελέτη της έννοιας του εθελοντισμού, καθώς τόσο η χρήση του συγκεκριμένου όρου εναλλακτικά σε ορισμένες περιπτώσεις με αυτή του τρίτου τομέα, όσο και το γεγονός ότι σαν αρχή ο εθελοντισμός διαπνέει τις οργανώσεις του, επιβάλλουν τη συμπερίληψη και αυτού του όρου. Βεβαίως την ίδια στιγμή προκύπτει και η ανάγκη να υπάρξει η αποσαφήνιση μιας σειράς άλλων όρων που πολύ συχνά έχουν μια εναλλακτική ως προς τον τρίτο τομέα χρήση, όπως αυτών της κοινωνικής οικονομίας, του τρίτου συστήματος και του μη κερδοσκοπικού τομέα. Επιπροσθέτως, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο η σχέση της κοινωνικής πολιτικής με τον τρίτο τομέα, είναι ένα ακόμη ζήτημα που μας απασχολεί.

Το Κεφάλαιο 2, εντοπίζει τον τρίτο τομέα στην Ελλάδα και τον προσεγγίζει μέσα από τις διαστάσεις της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού. Επιπλέον,

επιχειρεί να αναλύσει το ρόλο του σε σχέση με την κοινωνική πολιτική στη χώρα μας. Η τελευταία αυτή διάσταση αποδεικνύεται ιδιαίτερα επίκαιρη αν αναλογιστεί κανείς το πλήγμα που έχει δεχτεί η ούτως ή άλλως ανεπαρκής ελληνική κοινωνική πολιτική, λόγω κρίσης. Στη συνέχεια επιχειρείται η προσέγγιση των φορέων του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, επιλέγοντας να κινηθούμε μέσα από το πρίσμα του μη κερδοσκοπικού τομέα, ενός όρου που θεωρείται ως η καταλληλότερη απόδοση για τον τρίτο τομέα, σε σχέση με τις ανάγκες της παρούσας μελέτης. Ακολουθεί μια πιο εξειδικευμένη έρευνα για τους μη κερδοσκοπικούς φορείς, που δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας, χρησιμοποιώντας για την αναζήτηση τους ένα συνδυασμό ορισμών, προκειμένου να καλυφθούν τα κενά από την αποσπασματική νομοθετική ρύθμιση που υπάρχει, τα γκρίζα σημεία που υπάρχουν σε σχέση με την προέλευση και την εκμετάλλευση των οικονομικών πόρων, καθώς και τα ποικίλα πεδία δράσης που κινούνται οι εν λόγω φορείς.

Το Κεφάλαιο 3 εξετάζει τον τρίτο τομέα σε σχέση με τις έννοιες της φροντίδας και του φύλου. Αρχικά, αναλύονται ορισμένοι προβληματισμοί που αναδεικνύουν θέματα σε σχέση με τη φροντίδα, όπως αυτό της κατανομής και της εμπορευματοποίησης της, των καταστάσεων εξάρτησης που μπορεί να συνεπάγεται η παροχή της, καθώς και τη συσχέτιση της με την έννοια της ανάγκης, αφού ουσιαστικά φροντίδα σημαίνει μια μορφή κάλυψης αναγκών. Στη συνέχεια, αναζητείται ο τρόπος που τα έμφυλα στερεότυπα για τη φροντίδα, διαχέονται στο δημόσιο χώρο κάτι που γίνεται αντιληπτό τόσο όσον αφορά την παροχή προνοιακών υπηρεσιών, όσο και την απασχόληση των γυναικών σε αυτές τις υπηρεσίες. Ακολουθεί η ανάλυση της κοινωνικής φροντίδας καταρχήν μέσα στο δημόσιο τομέα, αυτό επιτυγχάνεται εξετάζοντας τον τρόπο που είναι νομοθετικά, οργανωτικά, αλλά και διοικητικά ρυθμισμένη, καθώς και τον τρόπο που κατανέμεται σε διάφορα πεδία. Έπεται η ανάλυση της κοινωνικής φροντίδας στον τρίτο τομέα, μέσα από το πρίσμα του ολοένα και αυξανόμενου ενδιαφέροντος για το ρόλο που μπορεί να παίξει ο τελευταίος και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διατύπωση κάποιων στοχασμών σε σχέση με το τι διαγράφεται για το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας.

Το Κεφάλαιο 4 αφορά τη διάσταση της απασχόλησης εντός του τρίτου τομέα και συγκεκριμένα στο πεδίο της παροχής φροντίδας. Αρχικά επιχειρείται μια αποσαφήνιση της έννοιας εργασία. Έπειτα, αναζητείται ο ρόλος του τρίτου τομέα τόσο στη

δημιουργία απασχόλησης, όσο και στην προώθηση της απασχόλησης ευπαθών ομάδων. Συνάμα διερευνάται η ύπαρξη στοιχείων ευελιξίας στη βάση του περιεχομένου της εργασίας, στο πλαίσιο του τρίτου τομέα και επιπλέον διερευνάται το νόημα που μπορεί να έχει η ύπαρξη ευέλικτων μορφών απασχόλησης εντός του. Το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνεται εστιάζοντας σε συγκεκριμένες όψεις της γυναικείας απασχόλησης στον τρίτο τομέα, αναζητώντας τις ιδιαιτερότητες που μπορεί να υπάρχουν σε μια σειρά από στοιχεία που διαμορφώνουν τις συνθήκες απασχόλησης αυτών των γυναικών. Τέτοια στοιχεία είναι το καθεστώς των αμοιβών που επικρατεί, το μορφωτικό επίπεδο, οι όποιες δυνατότητες κατάρτισης και επαγγελματικής εξέλιξης προσφέρονται, η παρουσία και η σημασία ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η διάσταση της αυτοαπασχόλησης, καθώς και το πώς μπορεί να επιδρά η ύπαρξη εθελοντών στην απασχόληση των γυναικών. Με το κεφάλαιο αυτό σηματοδοτείται και το τέλος του πρώτου μέρους.

Το δεύτερο μέρος αφορά την εμπειρική έρευνα, αρχίζει με το μεθοδολογικό σχεδιασμό που αναλύεται στο Κεφάλαιο 5 και συμπληρώνεται από τα Κεφάλαια 6 και 7. Στο Κεφάλαιο 5 διατυπώνεται με ακρίβεια το αντικείμενο της έρευνας, καθώς και οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του. Ακολουθεί η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και των υποθέσεων εργασίας σε μια προσπάθεια να αποσαφηνιστεί ακόμα περισσότερο το τί πρόκειται να μελετηθεί. Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, γίνεται η επιλογή της καταλληλότερης ερευνητικής μεθόδου που είναι η μελέτη περίπτωσης, προκειμένου να ακολουθηθεί μια περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική προσέγγιση. Έπειτα, ορίζεται τί θα αποτελεί την περίπτωση στη μελέτη μας, αναφέρονται οι τεχνικές που θεωρούνται δόκιμες για τη συλλογή των δεδομένων, καθώς και οι πηγές για τη συλλογή τους. Τέλος, προκειμένου να δοθεί μια όσο πιο ολοκληρωμένη και ακριβή εικόνα για το μεθοδολογικό σχεδιασμό, διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις όσον αφορά την ανάλυση των δεδομένων, υποδεικνύοντας ότι αυτή θα κινηθεί σε τρία επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορά την ανάλυση των συνεντεύξεων, το δεύτερο αναλύει τον κάθε φορέα και συνεπώς επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον κάθε έναν από αυτούς και τέλος το τρίτο επίπεδο αναλύει τους φορείς ως σύνολο, προκειμένου να εξαχθούν τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας.

Το Κεφάλαιο 6 επικεντρώνεται στη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας, δίνοντας αρχικά πληροφορίες για τα κριτήρια επιλογής των φορέων, καθώς και τον τρόπο

αναζήτησης και προσέγγισης τους. Έπειτα, δίνονται στοιχεία γύρω από τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με τις εργαζόμενες, που κατείχαν όπως αναφέρθηκε συγκεκριμένες ειδικότητες στους εν λόγω φορείς. Ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση των επιλεγμένων φορέων, με έμφαση στη νομική τους υπόσταση, στον πληθυσμό και στην περιοχή που δραστηριοποιούνται, στην ιστορική τους πορεία, στη χρηματοδότηση και τέλος στα χαρακτηριστικά του αμειβόμενου προσωπικού που διαθέτουν. Έπεται η ανάλυση των συνεντεύξεων, δίνοντας μια εικόνα για το τι επικρατεί σε σχέση με τις συνθήκες εργασίας, αλλά και τα στερεότυπα του φύλου για τον κάθε έναν από τους φορείς.

Τέλος το Κεφάλαιο 7 συνοψίζει τα συμπεράσματα της επιτόπιας έρευνας, δίνοντας μια εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούν στους φορείς κοινωνικής φροντίδας του τρίτου τομέα. Η εικόνα αυτή προκύπτει μέσα από την εξέταση ζητημάτων, όπως οι αμοιβές, το μορφωτικό επίπεδο των απασχολούμενων, οι δυνατότητες εξέλιξης και προαγωγής, η κατάρτιση, η ύπαρξη ευέλικτων μορφών απασχόλησης, καθώς και η παρουσία εθελοντών. Ενδιαφέρον επιπλέον, παρουσιάζουν και όλα εκείνα τα επιμέρους ευρήματα που προκύπτουν κατά τη μελέτη των παραπάνω ζητημάτων, καθότι μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πιο σαφή εικόνα, παρέχοντας μας επιπλέον στοιχεία. Όσο για τη θέση που κατέχουν τα στερεότυπα φροντίδας εντός τους, γίνεται αντιληπτό ότι η έμφυλη διάσταση της φροντίδας, έχοντας επιτύχει να περάσει από τον ιδιωτικό χώρο στο δημόσιο, συμβάλλει ταυτόχρονα με το πρότυπο της εργαζόμενης γυναίκας, στη συγκρότηση της ταυτότητας των ερωτωμένων. Την ίδια στιγμή αναδεικνύονται και ενδιαφέροντα στοιχεία γύρω από τις έννοιες του καταναγκαστικού αλτρουισμού, της ηθικής αναταμοιβής και της εξάρτησης. Όλα αυτά βεβαίως μας δίνουν μια εικόνα, στο βαθμό που επιτρέπει η ερευνητική μέθοδος που ακολουθήθηκε, καθότι δεν είναι δόκιμο να μιλάμε για μια γενίκευση με όρους στατιστικής. Τέλος το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση ορισμένων προβληματισμών που κατά τη γράφουσα θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν τη βάση για περαιτέρω έρευνα, αναδεικνύοντας πόσο πρόσφορο και ανεξερεύνητο εξακολουθεί να είναι το πεδίο του τρίτου τομέα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Προσεγγίζοντας τον τρίτο τομέα

1.1 Προσδιορισμός και οριοθέτηση του τρίτου τομέα

Η γοητεία της έννοιας του τρίτου τομέα, έγκειται εν μέρει και στη δυσκολία του προσδιορισμού της ως έννοια. Η ασάφεια που επικρατεί γύρω από το τι είναι αυτός ο περίφημος τρίτος τομέας, είναι από μόνη της ικανή να προκαλέσει έναν κοινωνικό επιστήμονα να ασχοληθεί μαζί του. Αν επιχειρήσει κανείς να διατυπώσει έναν ορισμό, έρχεται αντιμέτωπος με ένα πρώτο ομολογουμένως, ενδιαφέρον εγχείρημα. Συνήθως, για να προσδιορίσουμε κάτι, βοηθάει να ανατρέξει κανείς στα στοιχεία που το αποτελούν. Για την περίπτωση του τρίτου τομέα, τα στοιχεία αυτά είναι οι οργανώσεις που περικλείει, δυστυχώς όμως τα πράγματα δεν είναι και τόσο απλά. Αυτό συμβαίνει γιατί μια πρώτη δυσκολία που συναντάται, είναι η μεγάλη ποικιλία οργανώσεων που εμπεριέχονται στην έννοια του τρίτου τομέα. Η ποικιλία αυτή εντοπίζεται, σε στοιχεία που έχουν να κάνουν με το πεδίο που δραστηριοποιείται η κάθε οργάνωση, τους πόρους, τους επιμέρους στόχους καθώς και μια σειρά από διάφορα άλλα στοιχεία.

Αποκτώντας μια γενική εικόνα για το είδος των οργανώσεων που αποτελούν τον τρίτο τομέα, μπορεί κανείς να σχηματίσει μια πρώτη ιδέα για το τι μπορεί να σημαίνει αυτή η έννοια. Υπό αυτό το πρίσμα, το να υπάρξει μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των οργανώσεων του, έχει νόημα. Η κατηγοριοποίηση αυτή μπορεί να υπάρξει σε πολλά επίπεδα όπως θα δούμε στη συνέχεια και ο σκοπός της είναι, να προσφέρει απλώς μια ιδέα για το πόσο περίπλοκα είναι τα πράγματα και σε αυτό το σημείο και όχι τόσο το να εξαντλήσει τις τυπολογίες κατηγοριοποιήσεων των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Μια πρώτη κατηγοριοποίηση, είναι αυτή των οργανώσεων του τρίτου τομέα βάσει της συσχετίσής του με τους τομείς του κράτους και της αγοράς, συνεπώς διακρίνονται σε (Ζάννης:2002, σ. 19 -23):

- Οργανώσεις που έχουν δημιουργηθεί από το κράτος, αλλά λειτουργούν ως μη κερδοσκοπικές (δηλαδή οι πόροι προέρχονται από το κράτος).
- Οργανώσεις ιδιωτικές, αλλά μη κερδοσκοπικές που χρηματοδοτούνται ωστόσο από το κράτος.
- Οργανώσεις ιδιωτικές με έμμεσο κερδοσκοπικό χαρακτήρα, γεγονός που επιτυγχάνεται όταν για παράδειγμα, παρακάμπτεται η απαγόρευση της διανομής των κερδών με την μορφή υψηλών αποδοχών.

- Οργανώσεις ιδιωτικές μη κερδοσκοπικές, που ωστόσο εφαρμόζουν δομές και λειτουργίες κερδοσκοπικών οργανώσεων (π.χ. marketing).
- Οργανώσεις εθελοντικές, με ιδιωτική χρηματοδότηση και στήριξη.

Άλλη κατηγοριοποίηση αφορά τους αποδέκτες των υπηρεσιών που παρέχουν οι ανάλογες οργανώσεις και διακρίνονται στις:

- Δημόσιας ωφέλειας, των οποίων οι δραστηριότητες αφορούν το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και όχι το περιορισμένο σύνολο των μελών τους.
- Ιδιωτικού οφέλους, όπου στοχεύουν στην εξυπηρέτηση των μελών τους, είτε με την μορφή της αμοιβαιότητας, είτε με την μορφή της αυτοβοήθειας.

Επίσης, είναι δυνατόν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα να κατηγοριοποιούνται ανάλογα «με το μέγεθος και το βαθμό γραφειοκρατικοποίησης». Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι ορισμένες από αυτές παρουσιάζονται περισσότερο οργανωμένες από άλλες, διαθέτουν αμειβόμενο προσωπικό και μπορεί να εφαρμόζουν εν μέρει κανόνες λειτουργίας της αγοράς, ή στοιχεία κρατικής γραφειοκρατίας. Ακόμα, μια μη κερδοσκοπική οργάνωση μπορεί να κατηγοριοποιείται ανάλογα με το πεδίο δραστηριότητας της, που μπορεί να είναι για παράδειγμα ο πολιτισμός και η αναψυχή, η εκπαίδευση και η έρευνα, η υγεία, οι κοινωνικές υπηρεσίες, το περιβάλλον, η ανάπτυξη και τα νοικοκυριά (housing), η νομοθεσία και η πολιτική, η φιλανθρωπία και η προώθηση του εθελοντισμού, ο διεθνισμός (international), η θρησκεία, οι επαγγελματικές οργανώσεις και τα συνδικάτα (Anheier & Salamon:1997, σ. 40).

Οι Salamon και Anheier προχώρησαν στη διατύπωση μια συνοπτικής κατηγοριοποίησης στο πλαίσιο της οποίας διατυπώνονται 4 επιμέρους βασικές κατηγορίες ορισμών, όσον αφορά τον προσδιορισμό μιας οργάνωσης του τρίτου τομέα και πρόκειται για τις εξής (Anheier & Salamon:1997, σσ. 32-39):

- Οι νομικοί ορισμοί. Με βάση αυτούς μια οργάνωση προσδιορίζεται μέσα από τη νομολογία κάθε μιας χώρας.
- Οι οικονομικοί ορισμοί. Αυτοί επικεντρώνουν στην προέλευση των εσόδων μιας οργάνωσης.
- Οι λειτουργικοί ορισμοί. Οι συγκεκριμένοι προσδιορίζουν τις λειτουργίες και τους σκοπούς κάθε οργάνωσης.

- Ο δομικός – λειτουργικός ορισμός.¹ Ο ορισμός αυτός είναι περισσότερο εμπειρικός και επικεντρώνει στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οργανώσεων.

Η παρουσίαση όλων των παραπάνω κατηγοριοποιήσεων, είχε σαν στόχο να φωτίσει πτυχές της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει αυτές τις οργανώσεις. Επιπλέον, αποβλέπει στο να επιτρέψει τη δημιουργία ενός πλαισίου ικανού, να προσφέρει μια αφετηρία σε όποιον επιθυμεί να δει τι είδους οργανώσεις υπάγονται στον τρίτο τομέα. Επίσης, γίνεται κατανοητό ότι δε μπορεί να υπάρξει ένας απόλυτος ορισμός για μια οργάνωση του τρίτου τομέα. Οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις, πρέπει να αναφερθεί ότι καταρχήν δεν είναι απόλυτες. Για παράδειγμα, μια οργάνωση μπορεί να καταφέρνει να συνδυάζει το ατομικό με το κοινωνικό όφελος (Ζάννης:2002, σ.104). Κατά δεύτερο λόγο, δεν εξαντλούν όλες τις κατηγορίες που μπορεί να υπάρξουν για την κατάταξη μιας οργάνωσης του τρίτου τομέα. Επίσης, μπορεί να είχε νόημα, ακόμα και η κατηγοριοποίηση των οργανώσεων του τρίτου τομέα σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, εθελοντικές, οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας, ή του τρίτου συστήματος, μη κυβερνητικές κ.ο.κ., από την στιγμή που σε κάθε μια από αυτές τις κατηγορίες οργανώσεων παρατηρούνται διαφορετικά στοιχεία σε σχέση με τις άλλες.

Ο τρόπος που σε τελική ανάλυση, προσδιορίζεται μια οργάνωση του τρίτου τομέα, επιλέγεται στη βάση διαφόρων κριτηρίων που μπορεί να αφορούν για παράδειγμα την οπτική που προσεγγίζεται ο τομέας, την ιδεολογική αφετηρία που υπάρχει, την κοινωνική, θεσμική, πολιτική πραγματικότητα μιας χώρας, αλλά ακόμα και το λόγο για τον οποίο ξεκινάει η ενασχόληση μαζί του. Αυτό, λοιπόν, το σκεπτικό θα ακολουθηθεί και στην παρούσα ανάλυση, σε σχέση με την προσέγγιση αυτών των οργανώσεων.

Ένα άλλο στοιχείο, που μπορεί να αναζητηθεί προς την κατεύθυνση του ορισμού του τρίτου τομέα, είναι ο εντοπισμός της θέσης του στον κοινωνικό χώρο. Με βασικό άξονα το διαχωρισμό της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας σε μια κοινωνία,² μπορούν να εντοπιστούν και διάφοροι άλλοι, επιμέρους διαχωρισμοί.³ Η πιο συνήθης περίπτωση,

¹Ο ορισμός αυτός διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του διακρατικού ερευνητικού προγράμματος που διεξήγαγε το αμερικανικό Πανεπιστήμιο Johns Hopkins, στο πλαίσιο έρευνας για τον τρίτο τομέα.

² Όπου η δημόσια σφαίρα περιλαμβάνει τον κρατικό, κυβερνητικό τομέα και η ιδιωτική αφορά μορφές ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως η αγορά που εκπροσωπεί το κερδοσκοπικό τμήμα, ο τρίτος τομέας που αφορά το μη κερδοσκοπικό, ο άτυπος τομέας αλλά ακόμα και η οικογένεια.

³ Για παράδειγμα, μπορεί να γίνεται λόγος για το διαχωρισμό μεταξύ δημόσιου - κυβερνητικού τομέα και ιδιωτικού μη κυβερνητικού, ή ακόμα να μιλάμε για το δημόσιο τομέα και ο ιδιωτικός να αφορά ξεχωριστά τον κερδοσκοπικό από το μη κερδοσκοπικό τομέα. Επίσης, μπορεί στο σχήμα να ενταχθούν ακόμη και τομείς όπως η οικογένεια αλλά και ο άτυπος τομέας (Ζάννης:2002, σ. 12).

είναι ο τρίτος τομέας να καταλαμβάνει μια θέση μεταξύ του κρατικού τομέα και αυτού της αγοράς (Ζάννης:2002, σ.12-16). Ένα πρόβλημα που απαντάται σε αυτό το σημείο, αφορά τα δυσδιάκριτα όρια που εντοπίζονται κάποιες φορές μεταξύ των οργανώσεων του τρίτου τομέα και των οργανώσεων των άλλων δύο τομέων⁴ (Kramer:2000, σ.5).

Ταυτόχρονα, στον όλο προβληματισμό, ένα ακόμα ζητούμενο είναι και το ποια είναι η σχέση με τον άτυπο τομέα,⁵ αλλά και ειδικότερα τον τομέα της οικογένειας. Η οικογένεια υπάγεται στον ανεπίσημο χώρο, ένα χώρο που περιλαμβάνει όλες εκείνες τις σχέσεις και τις μορφές εξουσίας που αναπτύσσονται μεταξύ γονέων και παιδιών, αλλά ακόμα και υπό μια γενικότερη οπτική, όλες εκείνες τις σχέσεις μεταξύ φίλων, γειτόνων κ.ο.κ. Ουσιαστικά δηλαδή αποτελείται από τις άτυπες ομάδες αυτοβοήθειας και όλα εκείνα τα δίκτυα ανεπίσημης φροντίδας. Ωστόσο, οι ανάγκες που αυτός ο τομέας κάλυπτε παραδοσιακά, αποτελούν πλέον ανάγκες που έρχεται να καλύψει και ο τρίτος τομέας. Την ίδια στιγμή, η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο όταν επιχειρείται να εντοπιστεί ο χώρος που τελικά καταλαμβάνει ο τρίτος τομέας, σε σχέση και με τους άλλους τομείς σε μια κοινωνία. Μια σκέψη άλλωστε, είναι να αναζητηθεί το κατάλληλο προνοιακό μείγμα όλων των τομέων, με δεδομένη βέβαια την αναγνώριση του τρίτου τομέα. Μια άλλη σκέψη πάλι, δύναται να παρουσιάσει τον τρίτο τομέα σαν ένα πρόσφορο πεδίο για να διεισδύσουν τόσο το κράτος και η αγορά, όσο και ο άτυπος τομέας. Ο τρίτος τομέας, μπορεί να αποτελέσει τον ιδανικό χώρο που οι οργανώσεις των άλλων τριών τομέων μπορούν να χρησιμοποιήσουν, και αυτό γιατί μπορεί να παρέχει τη δυνατότητα ενός «ελκυστικού νομικού πλαισίου» (Ζάννης:2002, σ.109). Βεβαίως σε μια τέτοια κατάσταση είναι υπό συζήτηση το κατά πόσο μπορεί να διατηρηθεί η άποψη περί προνοιακού μείγματος. Διαπιστώνεται πάντως ότι και η οριοθέτηση του τρίτου τομέα είναι αρκετά περίπλοκη υπόθεση. Ο Ζάννης βέβαια στη διατριβή του υποστηρίζει ότι ο τρίτος τομέας δεν έχει και τόσο νόημα να ειπωθεί σαν ξεχωριστός τομέας, αλλά ως η προβολή των άλλων τομέων και διαπιστώνει ότι «η μορφή, ο τύπος, το μέγεθος και ο χαρακτήρας του Τρίτου Τομέα αντικατοπτρίζουν συγκεκριμένες

⁴ Δηλαδή, μπορεί να υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία ανάμεσα σε ένα νοσοκομείο, ή ένα σχολείο, ή ένα πανεπιστήμιο, ή μια κοινωνική υπηρεσία που δραστηριοποιείται εντός του τρίτου τομέα με τα αντίστοιχα που δραστηριοποιούνται εντός της αγοράς, από ότι σε ένα μη κερδοσκοπικό νοσοκομείο και μια άλλη οργάνωση του τρίτου τομέα που θα δραστηριοποιείται στο ίδιο πεδίο (Ζάννης:2002, σ. 16, Kramer:2000, σ.5).

⁵ Πολλές φορές, οι οργανώσεις που λειτουργούν στο πλαίσιο του άτυπου τομέα, λόγω της ανεπίσημης μορφής τους, καταλήγουν στην «αφάνεια» και δεν αναγνωρίζεται ο ρόλος τους.

κοινωνικό – οικονομικές και πολιτικές πραγματικότητες που σε μεγάλο βαθμό αντλούν την καταγωγή τους από τις διαφορετικές ιστορικές πορείες των κοινωνιών στο χρόνο» (ο.π, σ.227).

1.2 Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τον τρίτο τομέα

Για τη μελέτη του τρίτου τομέα, υπάρχουν διάφορες θεωρητικές αφετηρίες. Μια βασική κατηγοριοποίηση των θεωριών που έχουν διατυπωθεί για αυτόν, αφορά τις θεωρίες οργάνωσης, τις οικονομικές και τις θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου.⁶ Όσον αφορά τις θεωρίες οργανώσεων, αυτές επικεντρώνουν σε αυτή καθ' αυτή την έννοια της οργάνωσης και κύρια εξετάζουν μια σειρά από στοιχεία όπως είναι το περιβάλλον, οι κοινωνικές δομές κ.α., με απώτερο σκοπό να προσδιορίσουν μια οργάνωση στο σύνολο της. Οι οικονομικές θεωρίες με τη σειρά τους κύρια εστιάζουν, όπως θα περίμενε κανείς, στις οικονομικές διαστάσεις, που παρουσιάζει μια οργάνωση. Από την στιγμή λοιπόν, που σε μια οργάνωση του τρίτου τομέα, εντοπίζονται οικονομικές διαστάσεις, αυτή πλέον εμπίπτει στο πλαίσιο ανάλυσης αυτών των θεωριών, κυρίως μέσα από την χρήση μιας οικονομικής ορολογίας. Τέλος, υπάρχει και η κατηγορία που περιλαμβάνει τις θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου. Το κύριο χαρακτηριστικό που παρουσιάζουν αυτές οι θεωρίες είναι, ότι ετυμολογικά συνδυάζουν τις έννοιες, του κοινωνικού (βασική έννοια στο πλαίσιο κοινωνιολογικών θεωριών) και του κεφαλαίου (βασική έννοια στο πλαίσιο των οικονομικών θεωριών). Ο συνδυασμός αυτός, μοιάζει να αποτελεί μια προσπάθεια σύζευξης δύο διαφορετικών επιστημονικών πεδίων, αυτό της κοινωνικής με αυτό της οικονομικής επιστήμης, στοιχείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η θεωρητική, λοιπόν, προσέγγιση που θα προκύπτει σε αυτή την περίπτωση, ενδέχεται να μπορεί να αποδώσει καλύτερα κάποια στοιχεία για τον τρίτο τομέα και κυρίως αυτά που αδυνατούν να αποδώσουν οι άλλες θεωρίες.

Θεωρίες οργανώσεων

Καταρχήν, αναλύονται οι θεωρίες που αφορούν τις οργανώσεις. Βασικά πρόκειται για θεωρίες που κινούνται στη λογική τόσο κοινωνιολογικών όσο και οικονομικών θεωρήσεων. Αρχικά, οι εν λόγω θεωρίες αφορούσαν οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν στους τομείς της αγοράς και του κράτους, ωστόσο, ορισμένα

⁶ Υπάρχει και η λεγόμενη «θεωρία της κοινωνικής καταγωγής», η οποία αναλύεται διεξοδικά στη συνέχεια, κυρίως λόγω του ότι η θεωρία αυτή αποκαλύπτει στοιχεία για τη σχέση του τρίτου τομέα με την κοινωνική πολιτική.

στοιχεία τους διαπιστώθηκε ότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για την προσέγγιση των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Το γεγονός όμως, ότι οι θεωρίες αυτές στηρίχθηκαν πάνω στη λογική των κερδοσκοπικών και κρατικών οργανώσεων, μπορεί να αιτιολογήσει το λόγο εμφάνισης τόσο αδυναμιών όσο και κενών, κατά την εφαρμογή τους στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών (Ζάννης:2002, σ.111 - 114).

Όσον αφορά τις θεωρίες οργανώσεων, πρέπει να σημειωθεί ότι επιμερίζονται σε αρκετές υπό – κατηγορίες. Καταρχήν υπάρχουν οι οικολογικές θεωρήσεις, οι οποίες αφορούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργείται, λειτουργεί, αλλά και μπορεί να πάψει να υφίσταται μια οργάνωση. Υπάρχουν οι θεωρίες που εξετάζουν τη διαθεσιμότητα των πόρων που διαθέτει μια οργάνωση και το πώς αυτή η διαθεσιμότητα επηρεάζει τη συμπεριφορά και τη λειτουργία των οργανώσεων. Ακόμα, υπάρχουν οι θεσμικές θεωρήσεις, οι οποίες ασχολούνται με τη *«φύση των ευρύτερων κοινωνικών δομών των οποίων αποτελούν μέρος»* οι διάφορες οργανώσεις. Επίσης, ιδιαίτερη είναι και η συμβολή των θεωριών του ισομορφισμού στη μελέτη του τρίτου τομέα. Στο πλαίσιο δε αυτών των θεωριών υποστηρίζεται, ότι κάποιες πετυχημένες οργανώσεις λειτουργούν ως πρότυπα για άλλες, οι οποίες κατά συνέπεια επιδιώκουν να τις μιμηθούν (ο.π., σ.117 – 119).

Προσεγγίζοντας τις οργανώσεις του τρίτου τομέα στη βάση των θεωριών οργάνωσης, μπορεί να υπάρξει μια τμηματική και όχι τόσο καθολική κατανόηση τους. Αυτό κατά κύριο λόγο μπορεί να αποδοθεί στη μεγάλη ποικιλία και ανομοιογένεια που παρουσιάζουν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα. Επικεντρώνοντας για παράδειγμα στις οικολογικές θεωρίες από τις θεωρίες οργανώσεων, πρέπει να τονιστεί ότι αυτές οι θεωρήσεις είναι περισσότερο χρήσιμες όταν το περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται οι οργανώσεις είναι σταθερό (Kramer:2000).

Επίσης, κάποια ιδιαίτερα στοιχεία που διαθέτουν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, όπως η προϋπόθεση της μη ύπαρξης κέρδους, δεν επιτρέπουν και πολλά περιθώρια ευελιξίας, ειδικά όσον αφορά την απόκτηση πόρων. Άμεση συνέπεια αυτής της κατάστασης, είναι οι εν λόγω οργανώσεις να καταλήγουν να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον τους. Ορισμένοι μελετητές⁷ υποστηρίζουν, ότι αυτές οι οργανώσεις, επηρεάζονται κατά πολύ από θεσμικούς παράγοντες, όπως είναι π.χ. το νομικό σύστημα, ο βαθμός πολιτικού συγκεντρωτισμού, καθώς και το επίπεδο

⁷ Κύρια οι Anheier και Siebel.

κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης που υπάρχει σε μια χώρα. Η ουσία είναι όμως ότι οι προσεγγίσεις που εστιάζουν στην επίδραση των θεσμών, είχαν αρχικό στόχο να καλύψουν το κενό που προκύπτει από την επικέντρωση των οικονομικών θεωριών αποκλειστικά σε ορθολογικές συμπεριφορές. Αυτό τον αρχικό στόχο βέβαια τον επιτυγχάνουν μόνο εν μέρει γιατί υπάρχουν και άλλοι παράγοντες στους οποίους μπορεί να αποδοθεί μια όχι και τόσο ορθολογική συμπεριφορά. Επιπλέον, όσον αφορά το θέμα του ισομορφισμού η κατάσταση περιπλέκεται κάπως. Αυτό συμβαίνει γιατί, αφενός μια οργάνωση του τρίτου τομέα κατά κύριο λόγο εξαρτάται από τους στόχους και τα κίνητρα του δημιουργού / ών της και αφετέρου οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, μπορεί να προσιδιάζουν είτε σε οργανώσεις της αγοράς, είτε του κράτους, είτε ακόμα και του άτυπου τομέα⁸ (Ζάννης:2002, σσ. 120-125).

Οικονομικές θεωρίες

Ο τρίτος τομέας, αρχικά δεν παρουσίαζε κανένα ενδιαφέρον για τους οικονομολόγους. Ωστόσο, η κατάσταση άλλαξε από τη στιγμή που αφενός διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν οικονομικές διαστάσεις εντός του τρίτου τομέα⁹ και αφετέρου αναδείχθηκε ο ρόλος του σε σχέση με τους τομείς της αγοράς και του κράτους.¹⁰ Επιπλέον, έρευνες¹¹ καταδεικνύουν την ανάδειξη του σε υπολογίσιμη οικονομική δύναμη από την στιγμή που η απόδοση του σε αριθμητικά δεδομένα για 22 χώρες, παρουσίαζε τη δεκαετία του '90 περίπου 19 εκατομμύρια πλήρως απασχολούμενους εργαζόμενους, αλλά και σημαντική συνεισφορά στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν των παραπάνω χωρών (Salamon et al:1999, σ.8).

⁸ Και κατ' επέκταση να θέλουν να «αντιγράψουν», τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν οι αντίστοιχες σε κάθε περίπτωση (κράτος, αγορά, άτυπος τομέας), οργανώσεις (Ζάννης:2002, σ. 125).

⁹ Για παράδειγμα, μια μη κερδοσκοπική οργάνωση μπορεί να λειτουργεί ανταγωνιστικά υπό την έννοια ότι παράγει προϊόντα υποκατάστατα σε μερικές περιπτώσεις, προς αυτά μια κερδοσκοπικής οργάνωσης, ή ενός κρατικού φορέα. Επίσης, διαθέτει πόρους, λειτουργικά κόστη και εκροές (Ζάννης:2002, σ. 131-132). Ακόμα, μπορεί να παρέχει υπηρεσίες με λιγότερο κόστος χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι εν λόγω υπηρεσίες υστερούν και σε ποιότητα και αυτό γιατί ένα μέρος των εσόδων της μπορεί να προέρχεται από συνδρομές, ενώ επιπλέον μπορεί να χαμηλώνει το κόστος εργασίας της με την συμμετοχή εθελοντών (James:1990, σ.24).

¹⁰ Αυτό που εντοπίστηκε σε σχέση με τον τρίτο τομέα ήταν, ότι μπορούσε να αποτελέσει τη λύση – διέξοδο σε προβλήματα που αφορούσαν, κατά την οικονομική ορολογία, ανεπάρκειες, αποτυχίες συμβολαίων, ασυμμετρία στην πληροφόρηση και άλλα τέτοια παρόμοια ζητήματα (Ζάννης:2002, σ. 131).

¹¹ Όπως η συγκριτική διεθνική μελέτη του αμερικανικού Πανεπιστημίου Johns Hopkins, που διεξήχθη σε 22 χώρες.

Πάντως ένα βασικό πρόβλημα με τις οικονομικές θεωρίες είναι, ότι επικεντρώνουν μόνο σε ορθολογικά στοιχεία, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να διακρίνουν, αλλά και να ερμηνεύσουν όψεις περισσότερο ιδεαλιστικές (Ζάννης:2002, σ. 114). Κατά κύριο λόγο μια οικονομική θεωρία μπορεί να ενδιαφέρεται για τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, προκειμένου είτε να εντοπίσει το λόγο ύπαρξης τους (θεωρίες ρόλου), ή να διερευνήσει τον τρόπο λειτουργίας τους και το λόγο που λειτουργούν κατά αυτό τον τρόπο (θεωρίες λειτουργίας και συμπεριφοράς) (ο.π., σσ. 130 -131).

Δύο άλλες μεγάλες κατηγορίες στις οποίες μπορούν να διαχωριστούν οι εν λόγω θεωρίες, είναι σε θεωρίες ζήτησης, ή θεωρίες προσφοράς. Στις θεωρίες ζήτησης καταρχήν, μια υποκατηγορία θεωριών είναι αυτές που εξετάζουν την αποτυχία του κράτους και της αγοράς. Ένα βασικό θέμα που προκύπτει, στο πλαίσιο αυτών των θεωριών είναι το πώς θα καλυφθεί η ζήτηση προϊόντων, αλλά και υπηρεσιών που αδυνατούν να καλύψουν οι δύο παραπάνω τομείς.¹² Επίσης, σε αυτή την κατηγορία θεωριών, απαντώνται και οι θεωρίες εμπιστοσύνης βάσει των οποίων, τίθενται ζητήματα εμπιστοσύνης σε σχέση με την ποιότητα του προσφερόμενου αγαθού ή τις προσφερόμενες υπηρεσίες (Anheier & Salamon:1998, σ.222). Έτσι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, μπορεί να προσεγγίζονται μέσα από όρους όπως είναι, η ασυμμετρία στην πληροφόρηση, το κόστος συναλλαγής, η αποτυχία συμβολαίου (όροι που εξετάζονται κύρια σε σχέση με μια κερδοσκοπική οργάνωση), αλλά και όρους όπως είναι η κρατική ανεπάρκεια (που εξετάζονται σαφώς σε σχέση με μια κρατική οργάνωση). Οι όροι αυτοί στην ουσία, υποδηλώνουν μια αδυναμία και μια ανεπάρκεια που μπορεί να εμφανίζουν οι οργανώσεις των παραδοσιακών τομέων, καθώς άλλοτε τίθεται θέμα αξιοπιστίας και εμπιστοσύνης και άλλοτε θέμα πλειοψηφίας (Ζάννης:2002, Laville et al:1999).

Στη δεύτερη κατηγορία αυτή της προσφοράς, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει δοθεί τόση σημασία όσο στην πρώτη. Αυτό που παρατηρείται από την πλευρά της προσφοράς είναι ότι στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών οργάνωσεων, η απαραίτητη προϋπόθεση του μη κέρδους θολώνει κάπως το τοπίο.

¹² Βασικά πρόκειται για την παραγωγή δημόσιων αγαθών, δηλαδή αγαθών τα οποία μπορεί να απολαμβάνει ο καθένας ανεξάρτητα από το αν πληρώνει για να τα αποκτήσει ή όχι. Η παραγωγή όμως τέτοιων αγαθών κατά τον οικονομολόγο Burton Weibrod, δε καλύπτεται εκ των πραγμάτων από την αγορά και στην ουσία καταλήγει να είναι ευθύνη του κράτους. Το κράτος πάλι, κύρια στοχεύει στην κάλυψη της ζήτησης που εκδηλώνεται από το μέσο ψηφοφόρο, συνεπώς όσο πιο έντονη είναι η ετερογένεια στον πληθυσμό, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να μην μπορεί το κράτος να καλύψει τη ζήτηση δημοσίων αγαθών (Salamon & Anheier:1998, σ.220).

Για παράδειγμα, στις κερδοσκοπικές οργανώσεις, ένας γενικός κανόνας υποδεικνύει ότι η ζήτηση είναι αυτή που καθορίζει την προσφορά, με απώτερο πάντα σκοπό την επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού κέρδους. Για την περίπτωση όμως των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, αυτό που έχει βαρύνουσα σημασία είναι ο λόγος ή το κίνητρο που θα ωθήσει κάποια άτομα να τη δημιουργήσουν. Δευτερεύουσα ενδεχομένως σημασία, έχουν στοιχεία με καθαρά οικονομική διάσταση όπως το κόστος λειτουργίας, η ύπαρξη ζήτησης για το προϊόν, ή την υπηρεσία που θα παρέχει και οι διαθέσιμοι πόροι. Πάντα βέβαια δύναται να υπάρξουν περιπτώσεις που το κέρδος θα έχει και σε αυτές τις οργανώσεις σημασία, υπό το πρίσμα ότι θα χρησιμοποιούνται παράθυρα του νομικού συστήματος που θα επιτρέπουν με έμμεσο τρόπο την απόκτηση του (Ζάννης:2002).

Από όλα τα παραπάνω, εξάγεται το συμπέρασμα ότι μια οικονομική θεωρία μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη του τρίτου τομέα, έστω και αν παραδοσιακά οι θεωρίες αυτές αφορούσαν τους άλλους δύο τομείς. Αυτό που έχει ωστόσο σημασία, είναι να δει κανείς μέχρι ποιο βαθμό μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Για παράδειγμα, όπως ήδη αναφέρθηκε μια οικονομική θεωρία χρησιμοποιεί μια καθαρά ορθολογιστική προσέγγιση, όπου έννοιες περισσότερο ιδεαλιστικές όπως ο αλτρουισμός δεν έχουν θέση. Επίσης, οικονομικές θεωρίες όπως αυτές της προσφοράς, για παρόμοιους λόγους κρίνονται σχετικά ημιτελείς και όχι τόσο δόκιμες για την περίπτωση του τρίτου τομέα.

Εν κατακλείδι, τέτοιες προσεγγίσεις δεν μπορούν να καλύψουν παρά μόνο εν μέρει τον τρίτο τομέα, γιατί ένα σημαντικό κενό που εντοπίζεται σε σχέση με αυτές είναι η απουσία από την ανάλυση τους, χαρακτηριστικών που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για τον τρίτο τομέα. Τέτοια χαρακτηριστικά, όπως σημειώνει ο Ζάννης από μια συγκριτική μελέτη του Putman¹³ στην Ιταλία είναι τα πολιτισμικά, τα οποία γίνονται κατανοητά μέσα από όλες εκείνες «τις νόρμες και συμπεριφορές που είναι ενσωματωμένες στην κουλτούρα ενός λαού» (ο.π., σσ. 141- 167). Αυτό το κενό έχει ενδιαφέρον να δούμε, πως έρχονται να το καλύψουν οι θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου που ακολουθούν.

¹³ Βλέπε, Putman R., *Making Democracy Work*, New Jersey (Princeton University Press) 1994.

Οι θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου έρχονται να εξετάσουν περισσότερο «ιδεαλιστικές και ανιδιοτελείς» διαστάσεις του τρίτου τομέα, κύρια σε αντιδιαστολή με τις οικονομικές θεωρίες. Αυτό βέβαια δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι δύο αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις αντιπαραβάλλονται. Αντιθέτως, κάλλιστα θα μπορούσαν να ειπωθούν συμπληρωματικά ή μια με την άλλη. Μια προσέγγιση του τρίτου τομέα υπό τον συνδυασμό οικονομικών θεωριών και θεωριών του κοινωνικού κεφαλαίου, αναμφισβήτητα θα μπορούσε να παρέχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα.¹⁴

Οι θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου, εξετάζουν το μέγεθος και τη δυναμική του τρίτου τομέα. Κατά κύριο λόγο, αποδίδουν το μέγεθος ανάπτυξης του τρίτου τομέα στο βαθμό ανάπτυξης (και τελικά ύπαρξης) του κοινωνικού κεφαλαίου. Πολύ απλά, όσο μεγαλύτερο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο που διαθέτει μια κοινωνία, τόσο περισσότερο φαίνεται να ευνοείται και η ανάπτυξη των οργανώσεων του τρίτου τομέα.

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου μας παραπέμπει στο έργο των Bourdieu, Coleman και Putman, όπου κάθε ένας τους συνέβαλε με το δικό του τρόπο στην ανάπτυξη αυτής της έννοιας. Μια πολύ γενική διαπίστωση που προκύπτει από την ανάλυση που κάνουν οι προαναφερόμενοι, είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο εντοπίζεται στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι, είτε για παράδειγμα με την μορφή δικτύων, είτε με την μορφή οργανώσεων. Η ύπαρξη του παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία, διατήρηση αλλά και ενίσχυση αυτών των σχέσεων. Όταν γίνεται λόγος για το κοινωνικό κεφάλαιο, ουσιαστικά γίνεται λόγος για το απόθεμα εκείνο, που «σχηματίζεται από τις κοινωνικές νόρμες και συμπεριφορές, από τα συστήματα υποχρεώσεων και προσδοκιών των ατόμων από άλλους και γενικά από όλα εκείνα τα στοιχεία της κοινωνικής δομής που διευκολύνουν τη δημιουργία κοινωνικών δικτύων που στηρίζονται στην εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών τους και έχουν ως αποτέλεσμα το αμοιβαίο όφελος», όσο πιο μεγάλο είναι αυτό το απόθεμα, εξυπακούεται ότι τόσο επηρεάζεται και το «μέγεθος» του κοινωνικού κεφαλαίου σε μια κοινωνία (Ζάννης:2002, σσ. 171-174).

Βασικό θεωρητικό εργαλείο, για τη μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η έννοια της εμπιστοσύνης. Η έννοια βέβαια της εμπιστοσύνης, δεν εφαρμόζεται μόνο

¹⁴ Για παράδειγμα, μελετώντας μια οργάνωση του τρίτου τομέα ή ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου, διαπιστώνεται ότι συνδέεται άμεσα και με οικονομικά οφέλη, από τη στιγμή που ένα σημαντικό κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να σημαίνει μείωση του κόστους συναλλαγής (Ζάννης:2002, σ.176).

στην περίπτωση των θεωριών του κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά και στις οικονομικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις¹⁵ (Anheier & Kendal:2000, σ.18) και μπορεί σαν έννοια να συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση τόσο του εθελοντισμού όσο και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων.¹⁶ Η εμπιστοσύνη αυτή όπως σημειώνει ο Παρασκευόπουλος, κατά τον Coleman (1990), εμπεδώνεται κυρίως μέσα από τις νόρμες ανταποδοτικότητας (η προσδοκία ότι τα οφέλη που απολαμβάνει κάποιος θα αποδοθούν και στους άλλους, μέσα από την ανάπτυξη διαδικασιών ανταλλαγής), αλλά και από τα δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών (στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται μια σειρά από συσχετίσεις που αφορούν τις έννοιες «της ανταποδοτικότητας, υπόληψης – φήμης και εμπιστοσύνης» (Παρασκευόπουλος:2001, σσ. 53-54). Η σχέση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης είναι αμφίδρομη, καθώς η εμπιστοσύνη είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά και ενισχύεται μέσα από τη συσσώρευση του. Συνεπώς, εκεί που η εμπιστοσύνη είτε στις κοινωνικές είτε στις οικονομικές συναλλαγές, παρουσιάζεται εκτεταμένη, εμφανίζεται και ένα ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο (Ζάννης:2002, σ.175), που με τη σειρά του ενισχύει τη δυναμική του τρίτου τομέα.

Σε αντίθεση όμως με την έννοια της εμπιστοσύνης εμφανίζονται και μια σειρά από παράγοντες, η επίδραση των οποίων είναι ανασταλτική στην ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου. Τέτοιους παράγοντες συνιστούν, οι κάθετες ιεραρχικές δομές οργάνωσης, οι ιεραρχικές θρησκείες, οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί, καθώς και η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους κρατικούς θεσμούς (π.χ. τα κόμματα, τη κυβέρνηση) και στη λειτουργία της δημοκρατίας γενικότερα (ο.π., σσ. 175-176).

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου που μπορεί να υπάρξει σε μια κοινωνία, ευνοεί την ανάπτυξη εθελοντικών οργανώσεων (ο.π., σ.176). Επιπλέον, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου κατέχει σημαντική θέση και στην ανάλυση της κοινωνίας των πολιτών. Για αυτό το λόγο στη συνέχεια ακολουθεί η διερεύνηση των εννοιών της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού.

¹⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για τη σχέση των εθελοντικών οργανώσεων με την έννοια της εμπιστοσύνης, δεν είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένες (Anheier & Kendal:2000, σ.19).

¹⁶ Στο πλαίσιο για παράδειγμα των οικονομικών θεωριών η έννοια της εμπιστοσύνης, μπορεί να εξηγήσει την ανάπτυξη των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων μέσα από το πρίσμα της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση αλλά και την αποτυχία συμβολαίου (Anheier & Kendal:2000).

1.3 Η συμβολή της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού στην κατανόηση του τρίτου τομέα

Οι έννοιες του εθελοντισμού και της κοινωνίας των πολιτών, αποτελούν μια καλή αφετηρία για να προσδιοριστούν ορισμένες βασικές και συνάμα ενδιαφέρουσες όψεις του τρίτου τομέα. Καταρχήν, ο τρίτος τομέας θα μπορούσε να ειπωθεί ως ένα τμήμα της κοινωνίας των πολιτών και κατά συνέπεια να ελεγχθεί το κατά πόσο το μέγεθος και η δυναμική της, τον επηρεάζουν.¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση θα γινόταν λόγος για όλες εκείνες τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, που ταυτόχρονα είναι και οργανώσεις που τις διέπει η λογική του τρίτου τομέα. Βέβαια μέσα από ένα τέτοιο συσχετισμό θα μπορούσαν να προκύψουν ποικίλοι προβληματισμοί. Για παράδειγμα, όταν η κοινωνία των πολιτών εξετάζεται μέσα από την οπτική οργανώσεων, που έρχονται να αναλάβουν μέρος από την ευθύνη του κράτους στην παροχή κοινωνικής φροντίδας, τι σημαίνει αυτό για τον τρίτο τομέα, αν όπως υποστηρίζεται κατά μια άποψη η κοινωνία των πολιτών συνιστά μια απόδοση φόρου τιμής στη φιλελεύθερη δημοκρατία (Kidd:2002, σ.329);

Σε ορισμένες επίσης περιπτώσεις, η κοινωνία των πολιτών φαίνεται να χρησιμοποιείται ακόμα και εναλλακτικά σε σχέση με τον τρίτο τομέα (Salamon et al:1999, σ.3). Αυτό που έχει όμως περισσότερη σημασία, είναι να εντοπιστεί το κατά πόσο ο σύγχρονος ρόλος της, έχει να υποδείξει στοιχεία που να αναδεικνύουν και τον ίδιο το ρόλο του τρίτου τομέα. Λαμβάνοντας μάλιστα υπ' όψιν, ότι ο προσδιορισμός του τρίτου τομέα μέσα από την έννοια της κοινωνίας των πολιτών, είναι μια μάλλον αμφίδρομη σχέση, καθώς και ο ίδιος επιδρά με τη σειρά του τόσο στην εννοιολόγηση όσο και στην οριοθέτηση της (Στασινοπούλου:2003).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών, οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν ένα βασικό συστατικό της. Βασική αρχή που διέπει αυτές τις οργανώσεις, είναι αυτή του εθελοντισμού. Ο εθελοντισμός την ίδια στιγμή, είναι μια βασική έννοια που θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι «χαρακτηρίζει» ορισμένες όψεις του τρίτου τομέα. Καταρχήν, σαν ιδέα διέπει σε αρκετές περιπτώσεις τη λειτουργία των οργανώσεων του και επιπλέον, ο όρος «εθελοντικός», χρησιμοποιείται και για την

¹⁷ Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπεται το γεγονός ότι ένα μέρος των οργανώσεων του τρίτου τομέα, προσιδιάζουν περισσότερο προς τις οργανώσεις της αγοράς ή και σε άλλες περιπτώσεις προς τις οργανώσεις του κράτους (Anheier & Carlson:2001).

απόδοση του. Πριν όμως δούμε, τον τρόπο που αυτές οι δύο έννοιες μπορούν να διαφωτίσουν πτυχές του τρίτου τομέα και κατ' επέκταση να συμβάλλουν στην κατανόηση του, έχει σημασία να γίνουν κατανοητές και οι ίδιες, ή έστω να αναφερθεί ο τρόπος που προσεγγίζονται, στην παρούσα μελέτη.

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών

Μια σύντομη ιστορική αναδρομή, αποκαλύπτει τη χρήση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών, ήδη από την αρχαιότητα. Αρχικά εντοπίζεται στην αρχαία Ελλάδα και στις αναφορές του Αριστοτέλη περί πολιτικής κοινωνίας. Γύρω από αυτή την πολιτική κοινωνία γίνεται λόγος ανάμεσα στα άλλα, για στοιχεία όπως «*η ετερογένεια των συστατικών μερών και ο πλουραλισμός της*» (Ζάννης:2002, σ. 37). Επί της ουσίας πάντως, η αναφορά αυτού του όρου από τον Αριστοτέλη (κοινωνία πολιτική), προσδιορίζει «*την πόλη ως μια κοινότητα διαφορετική αλλά και ανώτερη από την οικογένεια, ως μια οργανωμένη συμβίωση που τη χαρακτηρίζει η αυτονομία και η αυτάρκεια, στοιχεία συγγενή κάθε κράτους σε κάθε ιστορική του μορφή*» (Bobbio:1998). Η κοινωνία των πολιτών στην αρχαία Ελλάδα, αναφέρεται ταυτόχρονα στο κοινωνικό και στο πολιτικό, χωρίς να υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ τους. Παράλληλα, προσδιορίζει το χώρο όπου υπάρχουν οι άνδρες ως πολίτες και δημιουργούν έργα που παραμένουν (Στασινοπούλου:1996, σ.69).

Κατά τον 18ο αιώνα, γίνεται αναφορά σε αυτή την έννοια στο πλαίσιο της διάκρισης μεταξύ κράτους και κοινωνίας και κατ' επέκταση της διάκρισης μεταξύ κράτους και ατόμου. Αυτά συντελούνται σε μια εποχή που είναι έντονη η διάδοση του φιλελευθερισμού, με βασική διεκδίκηση την αυτονομία της οικονομικής δραστηριότητας από το κράτος και ουσιαστικά η κοινωνία των πολιτών φαίνεται να ταυτίζεται με την αγορά. Άλλωστε εκείνη την περίοδο αρχίζει η διαδικασία «αποχωρισμού» του οικονομικού από το πολιτικό (ο.π., σ.70).

Κατά τον 19ο αιώνα, υπό το πρίσμα των απόψεων που εκφράζουν οι Hegel¹⁸ και Marx,¹⁹ η κοινωνία των πολιτών, είναι ένα «*πεδίο σύγκρουσης συμφερόντων*»

¹⁸ Η συμβολή του Hegel είναι πολύ σημαντική για το διαχωρισμό του κράτους από την κοινωνία των πολιτών, που αποτελεί την «ιδιωτική κοινωνία» και που «*η δημιουργία της συμβαδίζει με την αυτονομία της οικονομίας από το κράτος και τους δεσμευτικούς κοινωνικούς θεσμούς*» (Στασινοπούλου: 1996, σσ.70-71). Ο Hegel κατανοούσε την κοινωνία των πολιτών ως μια ιστορικά παραγόμενη σφαίρα της ηθικής ζωής, η οποία περικλείει την οικονομία, τις κοινωνικές τάξεις, τις ενώσεις και τους θεσμούς που μεριμνούν για τη διαχείριση της πρόνοιας και του αστικού δικαίου (Keane:1998, σ.50).

¹⁹ Κατά τον Marx, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μια «*ψευδαίσθηση*», όσον αφορά την ελευθερία που παρέχει στο άτομο, καθώς απλώς υποκρύπτει τις σχέσεις εξουσίας της καπιταλιστικής κοινωνίας

(Ζάννης:2002, σσ. 37-39). Στην συνέχεια, ο Gramsci αναφέρεται στην ύπαρξη οργανώσεων που δεν ανήκουν ούτε στην αγορά, ούτε στο κράτος. Θεωρούσε μάλιστα ότι αυτές είναι απαραίτητες για την αντιμετώπιση της εκμετάλλευσης από την καπιταλιστική κοινωνία (Keane:1998, σ.14). Πάντως με τη συμβολή ευρωπαίων θεωρητικών, όπως ο Gramsci, ο Touraine, που υποστήριξε «το δυναμικό και διεκδικητικό χαρακτήρά της», ο Habermas που μέσα από το έργο του συνεισέφερε με την έννοια της επικοινωνίας, στη συμβουλευτική κοινωνικοποίηση και κατ' επέκταση την ισχυροποίηση της κοινωνίας των πολιτών, εδραιώνεται ολοένα και περισσότερο η θεωρητική θεμελίωση αυτής της έννοιας, αλλά και ενισχύεται με σημαντικές παραμέτρους (Παρασκευόπουλος:2001, σσ.48-49).

Μια σύγχρονη χρήσης της έννοιας αυτής, δείχνει να ταυτίζεται με ζητήματα αναβίωσης της δημοκρατίας, αλλά και αντίστασης σε αυταρχικά καθεστώτα (Ζάννης:2002, σσ. 39-41). Αυτή η φάση στη σύγχρονη αναφορά του όρου χωρικά εντοπίζεται στην κέντρο – ανατολική Ευρώπη, αλλά και στη Λατινική Αμερική και χρονικά κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '70 και του '80. Αυτό που κύρια παρουσιάζεται είναι η σημασία της κοινωνίας των πολιτών στην ανατροπή απολυταρχικών καθεστώτων (Keane:1998, σσ. 19-20).

Στην Λατινική Αμερική επικρατούσαν φασιστικές δικτατορίες όπου οι καπιταλιστές συντάσσονταν με το κράτος, στο πλαίσιο μιας καθολικής κουλτούρας. Μάλιστα η καθολική εκκλησία μπορούσε συνάμα να αποτελεί εργαλείο της ηγεμονίας και πεδίο υπονόμησης. Στην περίπτωση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, δεν αναγνωριζόταν η διάκριση ανάμεσα στα συμφέροντα των ατόμων ως διαφορετικά από αυτά του κράτους, έτσι η συσσωμάτωση μέσω της κοινωνίας των πολιτών, άρχισε να αναδεικνύεται ως ένας τρόπος αντίστασης στο κράτος. Ωστόσο, η σύνδεσή της με την έννοια της δημοκρατίας, ειδικά για τη δυτική νοοτροπία γίνεται κατανοητή και μέσα από μια άλλη διάσταση. Η διάσταση αυτή, αφορά τον τρόπο που οι πολίτες συμμετέχουν σε μορφές συλλογικής δράσης, στο πλαίσιο οργανώσεων που ευαισθητοποιούνται σε θέματα, όπως είναι για παράδειγμα η προστασία του περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το ενδιαφέρον είναι, ότι αυτή η

(Ζάννης:2002, σ.40). Ουσιαστικά, λοιπόν, συνδέει την εμφάνιση της με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την εδραίωση της αστικής τάξης και αποτελεί πεδίο όπου εντοπίζεται η ταξική πάλη (Στασινοπούλου:1996, σ.76).

κινητοποίηση παρατηρείται σε συνθήκες αποδυνάμωσης της συσπείρωσης στα πολιτικά κόμματα (Glasius:2001, σ.3).

Το στοιχείο αυτό το βλέπουμε πολύ έντονα και στη σημερινή ελληνική κοινωνία που πλήττεται από την οικονομική κρίση. Έτσι από τη μια, στις τελευταίες εθνικές εκλογές που διενεργήθηκαν, το κυρίαρχο από τη μεταπολίτευση και μετά «δόγμα» του δικομματισμού υπέστη ένα σοβαρό πλήγμα και από την άλλη οι πολίτες μέσα από οργανωμένες ιδιωτικές κυρίως πρωτοβουλίες, στρέφονται προς τη μαζική παροχή υλικής βοήθειας προς τους συνανθρώπους τους που την έχουν έντονα ανάγκη.

Πέρα όμως από μια «ευρωκεντρική προσέγγιση» της κοινωνίας των πολιτών και την έμφαση του διαχωρισμού της από τους κρατικούς θεσμούς, έχει εμφανιστεί μια ποικιλία περιεχομένων, ερμηνειών και σκοπών γύρω από αυτή την έννοια. Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί στη Νότια Αφρική, όπου διάφορες οργανώσεις επιχειρούν να καταστήσουν δημοφιλή τη συζήτηση περί κοινωνίας των πολιτών, στο πλαίσιο αντιπαραθέσεων για την ανάδειξη ενός μετά του Απαρτχάιντ καθεστώτος. Σε διάφορες ασιατικές χώρες η γλώσσα της κοινωνίας των πολιτών έχει να επιδείξει μια πολύ σημαντική παρουσία. Ενώ, όψεις μιας κοινωνίας των πολιτών αναδεικνύονται μέσα από διάφορες εκδοχές μέσα στο μουσουλμανικό κόσμο, ειδικά στις αραβόφωνες περιοχές (Keane:1998, σσ.23-27).

Τώρα τελευταία, η ενασχόληση με την έννοια της κοινωνίας των πολιτών, αποκαλύπτει μια έμφαση και στον όρο παγκόσμια κοινωνία των πολιτών. Η ανάδειξη της έννοιας της παγκοσμιοποίησης, στη σύγχρονη οικονομική, πολιτική και κοινωνική ατζέντα, ήταν αναμενόμενο να βρει πρόσφορο έδαφος τόσο στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, όσο και των κοινωνικών κινημάτων (Στασινοπούλου:2003).²⁰

Ο αριθμός των μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται διεθνώς έχει αυξηθεί σημαντικά την τελευταία εικοσαετία. Η ποσοτική αυτή αύξηση, συνοδεύτηκε

²⁰ Ο ακριβής ορισμός της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών, είναι κάπως προβληματικός. Αν για παράδειγμα επιλεχθεί η απόδοση ενός λειτουργικού ορισμού που αναφέρεται σε αυτήν ως η «σφαίρα ιδεών, αξιών, θεσμών, οργανώσεων, δικτύων και ατόμων που τοποθετείται μεταξύ της οικογένειας, του κράτους και της αγοράς και λειτουργεί πέρα από τους περιορισμούς των εθνικών κοινωνιών, πολιτικών και οικονομιών» (Anheier et al:2001, σ.21), προκύπτουν κάποιες ασάφειες. Για παράδειγμα ο ίδιος ο ορισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί αφενός ασαφής και αφετέρου πολύ γενικός (Taylor:2002, σ.341). Την ίδια στιγμή, θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα γιατί επιλέγεται ο ορισμός αυτός να εξυπηρετεί μόνο λειτουργικούς σκοπούς (operational purposes), τη στιγμή που από τη διατύπωση του προκύπτει ότι η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών είναι κανονιστική έννοια (normative concept) (Munck:2002, σ.351).

παράλληλα και από μια αύξηση της παρέμβασης, της συμμετοχής και της δικτύωσης αυτών των οργανώσεων μέσα στο ίδιο το πεδίο δράσης των Ηνωμένων Εθνών. Η δράση τους καταγράφεται πάνω σε θέματα παγκόσμιου ενδιαφέροντος όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα, το περιβάλλον, το παγκόσμιο εμπόριο, αλλά και ο πυρήνας των βασικών εργασιακών δικαιωμάτων. Έτσι, οι οργανώσεις αυτές αφενός συνιστούν μια πρόκληση για τις μεγαλύτερες διεθνείς κυβερνητικές οργανώσεις²¹ και αφετέρου ασκούν σημαντική πίεση και στις διάφορες πολυεθνικές εταιρείες ιδιωτικών συμφερόντων (Taylor:2002, σσ.340-341).

Αναμφισβήτητα, όταν γίνεται λόγος για την παγκοσμιοποίηση, αναγνωρίζονται οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που αυτή έχει επιφέρει. Την ίδια στιγμή οι μεταβολές αυτές συνέβαλαν στην ανάδειξη του πλουραλιστικού παραδείγματος, στο πλαίσιο του οποίου η κοινωνία των πολιτών, καλείται να προσφέρει λύσεις, στην αδυναμία του κράτους να παρέχει τόσο δημόσια αγαθά όσο και υπηρεσίες (Παρασκευόπουλος:2001, σ.46). Είναι άλλωστε, οι ίδιες οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, που κατέστησαν σαφή την ανάγκη να υπάρξουν *«νέες αντιλήψεις αυξημένη αίσθηση ευθύνης, αποτελεσματικότερος έλεγχος των δημοσίων πραγμάτων, διαφάνεια στη διαχείριση των πόρων»*. Η κοινωνία των πολιτών, απλώς μπορεί να συνεισφέρει προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς διαθέτει την ικανότητα να αξιοποιεί την κοινωνική δυναμική, ενώ μπορεί να διαμορφώσει και ένα νέο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης, προωθώντας ταυτόχρονα μορφές συμμετοχικής δημοκρατίας (Θεοδωράκης:2001).

Η αναφορά στα ιστορικά στοιχεία διαμόρφωσης της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών, θα έπρεπε να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της. Ωστόσο, είναι μια έννοια που έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες και αναλύσεις και μάλιστα από διαφορετικές σκοπιές. Πώς μπορεί άραγε να οριστεί η κοινωνία των πολιτών τελικά; Οι Anheier και Carlson υποστηρίζουν ότι οι διάφοροι ορισμοί για την κοινωνία των πολιτών μπορεί να εστιάζουν είτε σε διαστάσεις που αφορούν την εξουσία του κράτους, είτε την πολιτική, είτε την ατομική ελευθερία. Άλλοι πάλι ορισμοί μπορεί να εστιάζουν στις οικονομικές λειτουργίες και επισημάνσεις του κοινωνικού κεφαλαίου και της συνοχής (Anheier & Carlson:2001).

²¹ Όπως είναι για παράδειγμα ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο κ.α..

Η Τσακρακλίδου εντοπίζει μια διαφωνία που αφορά το είδος των πολιτικών λειτουργιών που είτε πρέπει, είτε μπορεί να πραγματοποιεί η κοινωνία των πολιτών. Κατά συνέπεια τίθεται το ερώτημα του κατά πόσο η κοινωνία των πολιτών πρέπει να έρχεται σε σύγκρουση με το κράτος και σε ποιο βαθμό. Από την άλλη τίθεται και το εξής ερώτημα, κατά πόσο η κοινωνία των πολιτών θα έχει σαν στόχο την εκπαίδευση σωστών πολιτών και πολιτικών με την παράλληλη καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών. Η ίδια εντοπίζει άλλη μια διαφωνία που αυτή τη φορά έχει να κάνει με τον τρόπο ορισμού των κοινωνικών ομάδων, αλλά και των οργανώσεων που συμπεριλαμβάνονται σε μια κοινωνία των πολιτών. Συγκεκριμένα η διαφωνία αυτή αφορά το κατά πόσο θεωρείται, ότι η κοινωνία των πολιτών απαρτίζεται από κοινωνικές οργανώσεις που μάχονται κατά της κρατικής εξουσίας, με αποτέλεσμα να δίνεται έμφαση στο ρόλο, τόσο κινημάτων όσο και κομμάτων, αλλά και συνδικάτων και ομάδων πίεσης. Επίσης, όμως εξετάζεται και η περίπτωση η κοινωνία των πολιτών να αποτελεί το σύνολο εκείνων των παραγόντων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό που έχει πάντως τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα είναι η διαπίστωση ότι ανάλογα με τον ορισμό που ακολουθείται, επηρεάζεται και η εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου (Τσακρακλίδου:1998, σ.71).²²

Το πρόβλημα των ορισμών δυσχεραίνει όπως φαίνεται αρκετά την κατάσταση, τι γίνεται όμως και με την οριοθέτηση αυτής της έννοιας στον κοινωνικό χώρο; Η οριοθέτηση της εν λόγω έννοιας, όπως προκύπτει από τα παραπάνω στοιχεία, δεν είναι πάντα ευδιάκριτη σε σχέση με τα άλλα σημεία, που προσδιορίζουν κατά κάποιο τρόπο τη θέση της στον κοινωνικό χώρο. Μπορεί να απαντάται σαν ένας τρίτος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς, που δε βασίζεται ούτε σε μια «ψηφοθηρική / κομματικοκρατική» βάση, ούτε σε μια «αγορακρατική / κερδοσκοπική λογική» (Μουζέλης:2004). Επίσης, μπορεί να αφορά όλες εκείνες τις «κοινωνικές ενσωματώσεις και δημόσιες δραστηριότητες που βρίσκονται στο χώρο ανάμεσα στην οικογένεια από την μια πλευρά και το κράτος από την άλλη» (Σωτηρόπουλος:2000). Επιπλέον, μπορεί να ειπωθεί και ως εκείνο «το κοινωνικό πεδίο ανάμεσα στο κράτος και το άτομο» (Ζάννης:2002, σ.41).

Σε τελική ανάλυση, η απόφαση για το ποιους κοινωνικούς τομείς (αγορά, κράτος, οικογένεια, άτυπος τομέας), θα επιλέξει κανείς σαν σημεία αναφοράς, σε μια

²² Έτσι, μπορεί για παράδειγμα να παρατηρείται μια εμπειρική έρευνα σε μια κοινωνία, που να δείχνει την κοινωνία των πολιτών αδύναμη, ενώ μια άλλη εμπειρική έρευνα στην ίδια κοινωνία να τη δείχνει ισχυρή (Τσακρακλίδου:1998, σ.71).

προσπάθεια χαρτογράφησης αυτής της έννοιας, φαίνεται να στηρίζεται εν μέρει σε υποκειμενικά κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά, προσδιορίζονται ανάλογα με το ποιος είναι ο απώτερος στόχος που υπάρχει πίσω από το γεγονός της ενασχόλησης με αυτή τη συγκεκριμένη έννοια.²³ Άλλωστε η δυσκολία να τοποθετηθεί η κοινωνία των πολιτών σε σχέση με άλλους τομείς, ίσως και να υποδεικνύει ότι δεν είναι δυνατόν να διαχωρίζεται απόλυτα από αυτούς τους τομείς, καθώς «οι σχέσεις τους μεσολαβούνται κάθε φορά με διαφορετικούς ιστορικούς και κοινωνικό – πολιτισμικούς όρους» (Στασινοπούλου:2003).

Επίσης, με βάση τα παραπάνω σε ένα άλλο επίπεδο μπορεί να εντοπίσει κανείς δυσκολία ακόμη και στον προσδιορισμό των τομέων που περικλείει τελικά και η ίδια στο εσωτερικό της. Για παράδειγμα, τίθεται το ερώτημα, του κατά πόσο πρέπει κανείς να εντάξει στο περιεχόμενο της κοινωνίας των πολιτών την αγορά, τον άτυπο τομέα, ή και την οικογένεια; Από τη στιγμή μάλιστα, που η συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών δεν εξαντλείται μόνο σε μια στενή αντιπαράθεση της από το κράτος, αλλά αφορά κάτι πολύ περισσότερο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το επίκεντρο να μην είναι κατά αποκλειστικότητα οι διάφορες κοινωνικές ομάδες που κινητοποιούνται ενάντια στην πολιτική εξουσία. Συνεπώς σε αυτή την περίπτωση έχει νόημα να συμπεριληφθούν και όψεις του ιδιωτικού βίου (Τσακρακλίδου:1998, σ.71).

Στην παρούσα μελέτη, η κοινωνία των πολιτών προσεγγίζεται όπως προαναφέρθηκε, με το σκεπτικό ότι μπορεί να λειτουργήσει προσδιοριστικά για την κεντρική έννοια του προβληματισμού μας, δηλαδή τον τρίτο τομέα. Με δεδομένο, επιπλέον ότι η διερεύνηση μιας έννοιας όπως η κοινωνία των πολιτών, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το είδος της προσέγγισης που θα ακολουθηθεί, και δεδομένης της ανάγκης να κινηθούμε σε ένα πιο γενικό πλαίσιο προκειμένου να μην χαθούμε στο λαβύρινθο των ορισμών και των οριοθετήσεων, σημειώνονται τα εξής:

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση είναι η λειτουργική, βάσει της οποίας η κοινωνία των πολιτών γίνεται κατανοητή ως ένας χώρος που οριοθετείται από την οικογένεια, την αγορά και το κράτος και συναντάει κανείς εντός του τόσο θεσμούς και οργανισμούς, όσο και άτομα που επιδιώκουν την επίτευξη κοινών σκοπών στη βάση

²³ Η συγκεκριμένη βέβαια υπόθεση δεν αναιρεί το γεγονός ότι στην προσπάθεια οριοθέτησης της εν λόγω έννοιας, υπάρχουν και ορισμένα σταθερά σημεία αναφοράς, ανεξάρτητα από τα όποια υποκειμενικά κριτήρια μπορεί να υιοθετήσει κάθε ερευνήτρια ή ερευνητής. Ένα παράδειγμα αποτελεί η κλασική κοινωνιολογική διάκριση που υπάρχει μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, η οποία αποτελεί ένα κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η οριοθέτηση και της κοινωνίας των πολιτών (Ζάννης:2002, Παναγιωτίδου:2002).

της εθελοντικής συνεργασίας. Ένα άλλο είδος προσέγγισης είναι η θεσμική, η οποία επικεντρώνει σε στοιχεία σχετικά με το μέγεθος, τη σκοπιά, τη δομή και τη λειτουργία των οργανώσεων που υπάγονται στην κοινωνία των πολιτών (Anheier & Carlson:2001). Ο συνδυασμός αυτών των δύο προσεγγίσεων κρίνεται ιδιαίτερα γόνιμος και προσφέρει ένα γενικότερο πλαίσιο, που στην προκειμένη περίπτωση είναι αναγκαίο, ώστε να λειτουργήσει σαν βασική πορεία. Στην συνέχεια, με βάση τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, το κράτος, η αγορά και η οικογένεια θα αποτελέσουν τους τρεις βασικούς πόλους για την οριοθέτηση της κοινωνίας των πολιτών, μέσα όμως από μια δυναμική συσχέτισεων. Οι δύο πρώτοι (κράτος και αγορά) άλλωστε, συνδέονται άμεσα με την έννοια του τρίτου τομέα, λόγω της κεντρικής θέσης τους στον προσδιορισμό του. Η οικογένεια επίσης, κρίνεται αναγκαίο να συμπεριληφθεί. Αυτό γίνεται με το σκεπτικό ότι σημαντική έννοια στον όλο προβληματισμό συνιστά και η φροντίδα, για την οποία αφενός η οικογένεια αποτελεί ένα βασικό κοινωνικό χώρο για την μελέτη της και αφετέρου κατά αυτόν τον τρόπο συμπεριλαμβάνεται η οπτική του φύλου, που συχνά δεν αναδεικνύεται, καθώς παραμελείται μέσα στην αφάνεια του ιδιωτικού χώρου. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί, ότι για τη μελέτη του συγκεκριμένου αντικειμένου, το επίκεντρο θα είναι τυπικές οργανώσεις και όχι οι άτυπες μορφές συμμετοχής.

Με βάση την τελευταία σημείωση πρέπει να αναφερθεί, ότι σε επίπεδο οργανώσεων, η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από ποικίλες και σε αρκετές περιπτώσεις ετερόκλητες οργανώσεις. Εντός της απαντώνται από οργανώσεις που παρέχουν δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, έως και «βίαιες / φανατικές οργανώσεις»²⁴ (Παναγιωτίδου:2002, Ζάννης:2002, Σωτηρόπουλος:2000). Στην παρούσα μελέτη, η αναφορά γίνεται αποκλειστικά και μόνο στις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην παροχή δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών και πιο συγκεκριμένα, στις οργανώσεις αυτές που παρουσιάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας οργάνωσης του τρίτου τομέα.²⁵ Όταν η κοινωνία των πολιτών μελετάται υπό το πρίσμα αυτών των συγκεκριμένων οργανώσεων, τότε τα αίτια ανάπτυξης της μπορούν να προσεγγιστούν μέσα στο πλαίσιο των θεωριών εκείνων, που προαναφέρθηκαν και για τον τρίτο τομέα. Κατά συνέπεια,

²⁴ Η διευκρίνιση αυτή είναι απαραίτητη, προκειμένου να τονιστεί ότι η έννοια της κοινωνίας των πολιτών δεν έχει πάντα μια θετική χροιά (Παναγιωτίδου:2002, Σωτηρόπουλος:2000).

²⁵ Δηλαδή αυτές που είναι ιδιωτικές, δεν υπάρχει διανομή κερδών, χαρακτηρίζονται από αυτοδιάθεση, έχουν δημοκρατική διοίκηση και στηρίζονται έως κάποιο βαθμό και σε στην συμμετοχή εθελοντών.

σε αυτή την περίπτωση απαντώνται και όροι όπως η ανεπάρκεια του κράτους και της αγοράς, η αποτυχία συμβολαίου, κ.ο.κ. (Παναγιωτίδου:2002).

Θα αποτελούσε σημαντική παράλειψη, λαμβάνοντας υπόψη τα όσα ειπώθηκαν σε σχέση με τους ορισμούς, να μην αναφερθεί μια επίσης ενδιαφέρουσα έννοια που μπορεί να ειπωθεί σε συνδυασμό με αυτήν της κοινωνίας των πολιτών. Αυτή είναι η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, για την οποία έχει ήδη γίνει αναφορά. Ο Παρασκευόπουλος υποστηρίζει, ότι η αδύναμη παρουσία της κοινωνίας των πολιτών είναι πρόβλημα συλλογικής δράσης, επί της ουσίας δηλαδή, παρατηρείται ότι δεν είναι και τόσο ευνοϊκοί οι όροι εκείνοι, που θα προέτρεπαν τους ατομικούς φορείς δράσης, να συσπειρώνονται σε διάφορες οργανώσεις, χωρίς την επίδραση κάποιας εξωγενούς δύναμης, όπως είναι για παράδειγμα το κράτος. Το κοινωνικό κεφάλαιο, λοιπόν, ως *«κρίσιμο εργαλείο για την επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης»*, από την στιγμή που εμπερικλείει νόρμες εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας, συνδέεται άμεσα με την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών (Παρασκευόπουλος:2001, σσ. 50-53).

Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι η κοινωνία των πολιτών, από την πλευρά της αποτελείται από παράγοντες που ενισχύουν την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου (Τσακραλίδου:1998, σ.71). Όπως και να έχει πάντως αυτό που δεν αμφισβητείται, είναι η σύνδεση των εννοιών κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνίας των πολιτών. Ο Κονιόρδος σημειώνει ότι αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές από το έργο του Putman (1993), ο οποίος θεωρεί, ότι το *«απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο της συμμετοχής σε ενώσεις και σωματεία, σε ομίλους κ.τ.λ. και τη συμμετοχική συμπεριφορά των κοινωνιών στη κοινότητα»* (Κονιόρδος:2004). Η αναφορά, λοιπόν, σε αυτή την έννοια, σε σχέση μάλιστα με την έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι αναγκαία. Αυτό στηρίζεται επιπλέον και από το γεγονός, ότι η ύπαρξη του κοινωνικού κεφαλαίου, επηρεάζει ιδιαίτερα τη δυναμική του τρίτου τομέα όπως είδαμε στην ανάλυση των σχετικών θεωριών.

Ο Πολυζωίδης στη συνέχεια εντοπίζει και αυτός ότι ο Putman (1993) κάνει λόγο για τις εθελοντικές οργανώσεις ως ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό του κοινωνικού κεφαλαίου, και μάλιστα οι οργανώσεις αυτές *«ως διακριτά θεσμικά όργανα παράγουν εμπιστοσύνη, νόρμες και δίκτυα»* (Πολυζωίδης:2006, σ.56). Επίσης και ο Κονιόρδος αναφέρει για τον Putman (2002) ότι θεωρεί πως το κοινωνικό κεφάλαιο, ανάμεσα στα άλλα μετριέται και με δείκτες, όπως η συμμετοχή στις εθελοντικές οργανώσεις

(Κονιόρδος:2004), βασικό και κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι, η έννοια του εθελοντισμού. Μάλιστα, η ανάλυση της έννοιας του εθελοντισμού σε πολύ γενικές γραμμές είναι και αυτή που θα απασχολήσει στη συνέχεια.

Εθελοντισμός και τρίτος τομέας

Ο εθελοντισμός με τη σειρά του, αποτελεί και αυτός μια ενδιαφέρουσα προσδιοριστική όψη του τρίτου τομέα, μάλιστα υπό αυτό το πρίσμα θα αναλυθεί στην παρούσα φάση. Η αλήθεια είναι, ότι η εθελοντική προσφορά σαν έννοια αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό που αναφέρεται, όταν επιχειρείται ο προσδιορισμός των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Επίσης, πολλές φορές θα δούμε ο ίδιος ο τρίτος τομέας να αποδίδεται με τον όρο εθελοντικός. Βέβαια, οι εθελοντικές οργανώσεις όπως και οι μη κερδοσκοπικές, αλλά και οι μη κυβερνητικές, ανήκουν στην κοινωνία των πολιτών που αναλύθηκε πιο πάνω.

Συνεπώς, όλες αυτές οι έννοιες, δηλαδή του τρίτου τομέα, της κοινωνίας των πολιτών, του εθελοντισμού, σχετίζονται στενά μεταξύ τους. Αυτά τα στοιχεία, σε ένα πρώτο επίπεδο, συνθέτουν από μόνα τους ένα λόγο, προκειμένου να αναλυθεί η έννοια του εθελοντισμού σε σχέση με τον τρίτο τομέα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, από τη στιγμή που η αμειβόμενη απασχόληση των γυναικών στον τρίτο τομέα, αποτελεί μια βασική παράμετρο της μελέτης, θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί εάν η εθελοντική προσφορά εργασίας, επηρεάζει την αμειβόμενη απασχόληση και με ποιο τρόπο. Υπάρχει όμως και άλλη μια οπτική μέσα από την οποία μπορεί να διερευνηθεί η έννοια του εθελοντισμού σε σχέση με αυτή την τρίτου τομέα και αφορά την απόδοση του με τον όρο εθελοντικός τομέας.

Όταν, γίνεται λόγος για τον εθελοντικό τομέα, τότε μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν δύο ειδών ρόλοι, ένας πρωτογενής και ένα δευτερογενής. Ο πρώτος, γίνεται κατανοητός μέσα από την επίτευξη των στόχων που θέτει κάθε μια εθελοντική οργάνωση, σε σχέση μάλιστα και με τους όποιους συνεργαζόμενους φορείς και συνεπάγεται «την άμεση παροχή υπηρεσιών». Ο δεύτερος ρόλος, αναδεικνύεται μέσα από τη συμμετοχή, την επικοινωνία, αλλά και την κοινωνική αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών μιας εθελοντικής οργάνωσης (Πολυζωίδης:2006, σσ.51-54).

Όταν οι εθελοντικές οργανώσεις προσεγγιστούν μέσα από τον πρώτο ρόλο, τότε αναδεικνύεται και ο ρόλος του τρίτου τομέα στην κάλυψη αναγκών. Η έμφαση σε αυτή

την περίπτωση δίνεται στην αμεσότητα, την καινοτομία, την ευελιξία, και γενικά όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να προωθηθούν μέσα από τις οργανώσεις του τρίτου τομέα και ειδικά βέβαια τις εθελοντικές. Στην άλλη περίπτωση, όταν δηλαδή οι εθελοντικές οργανώσεις προσεγγιστούν μέσα από το δεύτερο ρόλο, τότε αναδεικνύεται η σχέση του τρίτου τομέα με την έννοια του πλουραλισμού και της δημοκρατίας (ο.π. σσ.54-55). Οι δύο αυτές περιπτώσεις, υποδεικνύουν άλλον ένα τρόπο που μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει για να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ εθελοντισμού και τρίτου τομέα.

Με αφετηρία πάντως τη σκέψη, ότι ο εθελοντικός τομέας απαρτίζεται από τις εθελοντικές οργανώσεις και με δεδομένο παράλληλα το γεγονός, ότι οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν μέρος των οργανώσεων που υπάγονται στον τρίτο τομέα, τότε μια εκ των πραγμάτων επαγωγή, αφορά τη συμπερίληψη του εθελοντικού τομέα στον τρίτο τομέα. Συνεπώς, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια και για τις έννοιες της κοινωνικής οικονομίας, του τρίτου συστήματος, του μη κερδοσκοπικού τομέα, διαπιστώνεται ότι και ο όρος εθελοντικός τομέας αποτελεί απλώς, μια όψη του τρίτου τομέα.

Ειδικότερα μέσα από μια ιστορική αναζήτηση προκύπτει, ότι η εμφάνιση των εθελοντικών οργανώσεων αποδίδεται σε διάφορους παράγοντες. Τέτοιους παράγοντες συνιστούν, η μετανάστευση στις πόλεις, η άνοδος της αστικής τάξης, η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά και γενικότερα η ύπαρξη ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος, όπως αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσα από τη θεμελίωση της δημοκρατίας (Σωτηρόπουλος:2005, σ.80). Επιμέρους παράγοντες συνιστούν, η κρίση των πολιτικών κομμάτων και η παρακμή των νέων κοινωνικών κινημάτων, που σε συνδυασμό με την επικράτηση αντιλήψεων περί αυτό – οργάνωσης, αυτό – βοήθειας και αυτό – διαχείρισης, ευνοούν την ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων.

Μια άλλη άποψη επίσης, τονίζει την επίδραση που είχε στην ανάπτυξη των εθελοντικών οργανώσεων η κρίση του κράτους πρόνοιας και η στροφή προς την ιδιωτική παροχή υπηρεσιών, γεγονός που άνοιξε το πεδίο στις εθελοντικές οργανώσεις, προκειμένου να δραστηριοποιηθούν στην κάλυψη αναγκών που δεν καλύπτονται στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής (Panagiotopoulou:1999).

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που μπορεί να δει κανείς σε σχέση με την έννοια του εθελοντισμού αφορά την προσέγγιση του μέσα σε μια εντεινόμενη διαδικασία παγκοσμιοποίησης, σε συνδυασμό μάλιστα και με την ανάδειξη ζητημάτων που

ξεπερνούν τα εθνικά όρια, απαιτεί και αντίστοιχης εμβέλειας κινητοποιήσεις (Panagiotopoulou:1999). Ο εθελοντισμός, λοιπόν, όπως άλλα τμήματα της οικονομίας και της κοινωνίας, έχει εισαχθεί στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η International Association of Volunteer Efforts, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα καθώς διαθέτει οργανώσεις – μέλη σε πάνω από 100 χώρες (Anheier & Salamon:2001, σ.3), που δείχνει την παγκοσμιοποιημένη δράση ορισμένων εθελοντικών οργανώσεων. Επιπλέον, η παρατηρούμενη αύξηση των εθελοντικών οργανώσεων συνδέεται και με την έντονη δραστηριοποίηση που καταγράφεται στο χώρο των κοινωνικών κινημάτων και το εντεινόμενο ενδιαφέρον για την κοινωνία των πολιτών (Στασινοπούλου:2001).

Μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη, που παρατηρείται στη λειτουργία των εθελοντικών οργανώσεων αφορά και το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν στην αγορά εργασίας. Ένα παράδειγμα είναι η ένταξη εθελοντών, ως στελέχη στο δυναμικό τους, ιδιαίτερα σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση αυτών των οργανώσεων, αλλά και άλλου τύπου οργανώσεων (Στασινοπούλου:2001). Πώς μπορεί όμως η έννοια της εθελοντικής εργασίας να ειδωθεί σε σχέση με την αμειβόμενη εργασία, με δεδομένο ότι η εθελοντική εργασία είναι μια συγκεκριμένη μορφή εργασίας που παράγει έργο, προσδιοριζόμενη συνάμα από την έννοια του εθελοντισμού;

Καταρχήν, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η εθελοντική εργασία (volunteering) διαφοροποιείται από την εθελοντική πράξη (voluntary action). Η εθελοντική εργασία είναι μια μη επιβαλλόμενη προσφορά βοήθειας, που δεν έχει σαν σκοπό την απόκτηση οικονομικού οφέλους και αυτό είναι κυρίως που τη διαφοροποιεί και από την αμειβόμενη απασχόληση. Επίσης, δεν αναμένεται να προέρχεται από μεμονωμένα άτομα, αλλά μπορεί να προέρχεται και από μια ομαδική δραστηριότητα. Η εθελοντική πράξη από την άλλη είναι πολύ πιο γενική σαν έννοια. Χαρακτηρίζεται βέβαια και αυτή από ένα μη υποχρεωτικό χαρακτήρα, ή την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης του ατόμου, προκειμένου να βοηθηθεί κάποιος άλλος, ή να ασχοληθεί κάποιος ατομικά με κάτι που τον ενδιαφέρει. Ωστόσο, μπορεί να περιλαμβάνει οτιδήποτε, κάνει κάποιον να αισθάνεται καλά (Van Til:1988, σ.6).

Παρά το γεγονός, ότι η εθελοντική εργασία αναμένεται να παρέχεται δωρεάν, με την έννοια κυρίως ότι δεν υπάρχει οικονομικό αντάλλαγμα, εντοπίζονται περιπτώσεις όπου εθελοντές, για παράδειγμα σε ένα διοικητικό συμβούλιο, αποζημιώνονται για κάποια έξοδα τους, ή ακόμα μπορεί να λαμβάνουν και μια μικρή αποζημίωση. Παρομοίως,

μεγάλες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στην Γερμανία, παρέχουν διάφορα οφέλη, όπως υγειονομική περίθαλψη ή και ασφάλεια κατά ατυχημάτων σε ορισμένους εθελοντές (Anheier & Salamon:2001, σ.7).

Οι Anheier και Salamon λοιπόν, μέσα από ένα τρισδιάστατο σχήμα εντοπίζουν τρεις βασικές διαστάσεις που μπορούν να ειπωθούν σε σχέση με τον προσδιορισμό της εθελοντικής εργασίας. Οι διαστάσεις αυτές είναι μια χρονική, που κινείται μέσα σε ένα συνεχές πλήρους και μερικής απασχόλησης, μια οικονομική που αναφέρεται στις έννοιες αμειβόμενη και μη και μια κοινωνική, που έχει να κάνει με το κατά πόσο γίνεται λόγος για ένα τυπικό ή άτυπο περιβάλλον. Είναι δυνατόν να υπάρχουν διαφορετικοί συνδυασμοί αυτών των διαστάσεων, μάλιστα συγκεκριμένοι συνδυασμοί εμφανίζονται σε συγκεκριμένες χώρες. Για παράδειγμα, ο συνδυασμός απλήρωτη – μερική – τυπική απασχόληση εμφανίζεται στις βιομηχανικές χώρες, ενώ ο συνδυασμός άτυπη – μερικώς αμειβόμενη – μερική απασχόληση εντοπίζεται στις αναπτυσσόμενες χώρες (ο.π., σ.8).

Παρατηρείται επίσης, για την περίπτωση της εθελοντικής εργασίας που προσφέρεται από γυναίκες, ειδικά στον τομέα παροχής προσωπικών υπηρεσιών, αυτή να καταλήγει σε ορισμένες περιπτώσεις, να γίνεται σε συνθήκες εκμετάλλευσης. Η εκμετάλλευση αυτή γίνεται αντιληπτή υπό τους όρους, ότι πρόκειται για μια αναμενόμενη και δεδομένη προσφορά, η αξία της οποίας δεν αναγνωρίζεται και κατά κύριο λόγο περιορίζεται σε υποβοηθητικές θέσεις (Smith:1985, σ. 230). Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της έννοιας του εθελοντισμού με την αγορά εργασίας. Η άλλη αυτή διάσταση, έχει να κάνει με το ότι η εθελοντική προσφορά εργασίας, συνεπάγεται ένα χαμηλό κόστος εργασίας.

Ακόμα, υπάρχει άλλη μια ενδιαφέρουσα παράμετρος που μπορεί να εξεταστεί, αυτή τη φορά ειδικά σε σχέση με την αμειβόμενη απασχόληση στις εθελοντικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, ορισμένες φορές παρατηρείται το φαινόμενο, εργαζόμενοι σε εθελοντικές οργανώσεις να αμείβονται με μισθούς κατώτερους από ότι προβλέπει η αντίστοιχη επίσημη σύμβαση εργασίας. Η διαφορά αυτή, μπορεί να εκλαμβάνεται από τον εργαζόμενο σαν ανιδιοτελή προσφορά από μέρους του, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της οργάνωσης. Ακόμα, μπορεί αυτή η διαφορά να γίνεται ανεκτή, με το σκεπτικό ότι ο εργαζόμενος αποκομίζει εμπειρία, αλλά μπορεί να είναι

και ένας συμβιβασμός, καθώς σε συνθήκες έντονης ανεργίας καθίσταται δύσκολη η ανεύρεση εργασίας (Πολυζωίδης:2006, σ.36).

Από όλα τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι κάνοντας λόγο για μια έννοια όπως ο εθελοντισμός, υπάρχουν διάφορες ενδιαφέρουσες όψεις. Πώς όμως ορίζεται τελικά αυτή η έννοια; Στην συνέχεια, λοιπόν όσον αφορά την απόδοση ενός ορισμού για τον εθελοντισμό, διαπιστώνεται και σε αυτή την περίπτωση η έλλειψη ενός σαφούς, καθολικά αποδεκτού ορισμού. Μια πρώτη απόπειρα απόδοσης ενός ορισμού θα μπορούσε να κάνει λόγο για τη *«δραστηριότητα εκείνη που αναπτύσσεται κατά τρόπο προσωπικό, αυθόρμητο ελεύθερο, χωρίς σκοπό ατομικού κέρδους, από μεμονωμένους πολίτες ατομικά ή διαμέσου των οργανώσεων των οποίων αποτελούν μέλη, προς το συμφέρον της ομάδας στην οποία ανήκουν ή τρίτων προσώπων ή της τοπικής, κρατικής ή διεθνούς κοινότητας αποκλειστικά για σκοπούς αλληλεγγύης»* (Panagiotopoulou:1999).

Η αλήθεια είναι όμως, ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη η ύπαρξη διαφόρων αφετηριών, βάσει των οποίων μπορεί να διατυπωθεί ένα ορισμός για τον εθελοντισμό. Για παράδειγμα, μπορεί να προσεγγίζεται τόσο μέσα από μια ιδεαλιστική σκοπιά, όσο και μια ρεαλιστική. Αυτό το γεγονός βέβαια συνεπάγεται μια εξέταση υπό το πρίσμα, των εννοιών της ελεύθερης βούλησης, του αλτρουισμού, της μη ανταπόδοσης, της ωφέλειας κ.α. Πιο συγκεκριμένα, ο Ζάννης επιχειρώντας να δώσει ένα ορισμό των εννοιών εθελοντισμός και εθελοντική εργασία αναφέρει, ότι *«με κριτήρια ιδεαλιστικά ή ηθικά, είναι σίγουρο πως οποιοδήποτε ορισμό και αν προτείνουμε θα έχει πάντοτε σχετική, περιορισμένη, περιπτωσιακή και σε τελική ανάλυση αυθαίρετη αξία. Τα αλτρουιστικά ή τα ανταποδοτικά κίνητρα σε οποιαδήποτε αναλογία και αν τα συνθέσουμε για να καταλήξουμε σε κάποιο ορισμό, είναι βέβαιο ότι θα αφήσουμε ανένταχτο ένα κομμάτι της εργασίας που παρέχεται αμισθί και ωφελεί κάποιες ομάδες, κοινότητες ή την κοινωνία γενικά»* (Ζάννης:2002, σ.75). Ο ίδιος, με αυτό το σκεπτικό καταλήγει σε ένα πολύ γενικό ορισμό σκιαγραφώντας ουσιαστικά, ορισμένα και όσο γίνεται πιο ευρύτερα χαρακτηριστικά. Όπως π.χ. ότι πρόκειται για μορφή εθελούσιας εργασίας που παρέχεται χωρίς να αποβλέπει σε κάποιο υλικό όφελος, έχει κάποια θετικά αποτελέσματα, δεν παρέχεται από ένα μόνο συγκεκριμένο τομέα ή συγκεκριμένους τομείς, αλλά μπορεί να προέρχεται εξίσου από τον κρατικό, ή την αγορά ή τον μη κερδοσκοπικό. Επιπλέον, προσφέρεται ατομικά ή και συλλογικά και αφορά σε γενικές γραμμές πρόσωπα, έξω από την λογική της συγγένειας ή της φιλίας για τον ίδιο τον εθελοντή (ο.π., σ.77). Συνεπώς, ένας τέτοιος ορισμός, που στηρίζεται

σε κάποια πολύ γενικά αλλά και βασικά στοιχεία, μπορεί να εξυπηρετήσει και τις ανάγκες της παρούσας μελέτης σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης.

Αναφέρθηκε πρωτίτερα ότι πολλές φορές ο εθελοντικός τομέας χρησιμοποιείται για να αποδώσει τον τρίτο τομέα, αυτό είναι κάτι που συμβαίνει όμως και με άλλους όρους. Για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμο, να υπάρξει μια πιο εκτενής ανάλυση κάποιων όρων οι οποίοι φαίνεται να έχουν μια εναλλακτική χρήση ως προς τον τρίτο τομέα, όπως είναι για παράδειγμα αυτοί της κοινωνικής οικονομίας, του τρίτου συστήματος και του μη κερδοσκοπικού τομέα.

1.4 Εναλλακτικοί ως προς τον τρίτο τομέα όροι

Βασικό ζητούμενο στο παρόν κεφάλαιο, παραμένει η προσπάθεια κατανόησης της έννοιας του τρίτου τομέα. Προηγήθηκε μια αναφορά στις οργανώσεις που περικλείει ως τομέας, στη θέση του αναφορικά με τους τομείς του κράτους και της αγοράς, αλλά και στη σχέση του με αυτούς. Υπάρχει, ωστόσο και άλλη μια ενδιαφέρουσα διάσταση που μπορεί να συνδράμει στο όλο εγχείρημα της κατανόησης του. Η διάσταση αυτή, αφορά την εναλλακτική χρήση ως προς τον τρίτο τομέα όρων που απαντώνται πολύ συχνά. Η αναφορά σε άλλους όρους όπως είναι για παράδειγμα σε αυτόν της κοινωνικής οικονομίας, ή του μη κερδοσκοπικού τομέα, ή του τρίτου συστήματος,²⁶ μπορεί να λειτουργήσει τόσο διευκρινιστικά όσο και παραπλανητικά. Το πρώτο, μπορεί να συμβεί από τη στιγμή που η σύγκριση τους με τον τρίτο τομέα, μπορεί να δια φωτίσει διάφορες πτυχές του. Το δεύτερο, προκύπτει από τη στιγμή που η άσκοπη και χωρίς επίγνωση χρήση τους, αντί της έννοιας του τρίτου τομέα, ενδέχεται να είναι από παραπλανητική έως λανθασμένη.

Στην παρούσα μελέτη κρίνεται αναγκαίο, τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου, να επιχειρηθεί κάποια αποσαφήνιση μεταξύ κάποιων ορών. Οι όροι αυτοί θα είναι, η κοινωνική οικονομία, ο μη κερδοσκοπικός τομέας και το τρίτο σύστημα. Η επιλογή αυτών των όρων έγινε στη βάση των εξής κριτηρίων:

- Η έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα, μπορεί να υποδηλώνει κύρια τη διάκριση του από τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό, ωστόσο η βασική συνισταμένη του, δηλαδή η

²⁶ Πρέπει να σημειωθεί, ότι υπάρχουν πληθώρα άλλων όρων, όπως πολύ ενδεικτικά αναφέρονται ο μη κυβερνητικός τομέας, ο ανεξάρτητος, ο τομέας της κοινωνίας των πολιτών, ο τομέας των μη κυβερνητικών οργανώσεων κ.α. (Ζάννης:2002, σ. 25).

απαγόρευση της διανομής των κερδών, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό, όπως θα αποδειχθεί στην συνέχεια.

- Η έννοια της κοινωνικής οικονομίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι έχει ιδιαίτερο νόημα να μελετηθεί για τα ελληνικά δεδομένα, ειδικά όταν γίνεται λόγος για την απασχόληση των γυναικών και αυτό εξαιτίας της ιδιαίτερης άνθησης που παρουσίασαν την τελευταία δεκαετία οι γυναικείοι συνεταιρισμοί.²⁷
- Ο όρος τρίτο σύστημα, αποτελεί μια εκδοχή του τρίτου τομέα, που κύρια φαίνεται να επικεντρώνει στην έννοια της απασχόλησης, εντός της ΕΕ και ενδέχεται να μπορεί να δια φωτίσει στοιχεία γύρω από αυτή τη διάσταση.

Κοινωνική οικονομία

Η έννοια της κοινωνικής οικονομίας, αντλεί την καταγωγή της από τους Γάλλους ουτοπιστές – σοσιαλιστές, περί τα τέλη του 18ου αιώνα.²⁸ Ένα βασικό χαρακτηριστικό της, είναι ότι διαμορφώνεται ιστορικά κυρίως πάνω στην έννοια της αλληλεγγύης, η οποία σαν έννοια φαίνεται να αφορά την ανάγκη να υπάρξει συνένωση, προκειμένου να επιτευχθούν κοινοί στόχοι (Salamon και Anheir:1997, σσ. 16-17). Για αυτό το λόγο η χρήση του συγκεκριμένου όρου, πολλές φορές παραπέμπει στους συνεταιρισμούς, η ιστορική διερεύνηση των οποίων υποδεικνύει, ότι προέκυψαν μέσα από μια προσπάθεια συμφιλίωσης του ελεύθερου ανταγωνισμού με την κοινωνική δικαιοσύνη, στη βάση ηθικών ορών αλλά και αξιών όπως η ελευθερία, η συλλογικότητα και ο συνεργατισμός. Οι πρώτοι συνεταιρισμοί, αφορούσαν συνεταιρισμούς καταναλωτών, οι οποίοι αρχικά εντοπίζονται στην Αγγλία και λίγο αργότερα στη Γαλλία, όπου και αρχίζει να απαντάται σταδιακά, η χρήση του όρου κοινωνική οικονομία από τους οικονομολόγους. Ωστόσο, η θεωρητική θεμελίωση της έννοιας θα πραγματοποιηθεί γύρω στο 1970 και

²⁷ Βασικό ζήτημα υπό εξέταση, στην παρούσα μελέτη αποτελούν οι συνθήκες απασχόλησης των γυναικών στον τρίτο τομέα και συγκεκριμένα στον τομέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Η περίπτωση των γυναικείων συνεταιρισμών στην Ελλάδα, που εκ των πραγμάτων μελετώνται καλύτερα μέσα στο πιο ειδικό πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, ενδέχεται να μπορεί να δια φωτίσει κάποιες πτυχές γύρω από την γυναικεία απασχόληση. Με δεδομένο το γεγονός ότι το αντικείμενο αυτό (η γυναικεία απασχόληση στον τρίτο τομέα), δεν έχει διερευνηθεί ικανοποιητικά, δεν κρίνεται συνετό, να αγνοηθούν τα οποιαδήποτε στοιχεία, μπορούν να συμβάλλουν στην καλύτερη μελέτη του. Για αυτό το λόγο μπορεί να γίνει μια μικρή παράβλεψη στο γεγονός, ότι η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα, για την περίπτωση των γυναικείων συνεταιρισμών αφορά διαφορετικού είδους υπηρεσίες, από αυτές που αποτελούν το συγκεκριμένο αντικείμενο της μελέτης.

²⁸ Οι Γάλλοι ουτοπιστές κατά κύριο λόγο, εξέφραζαν μια ιδεολογία που αντιτασσόταν στην έννοια του *laisse – faire*, επιδιώκοντας την επίτευξη ενός «καλού» τρόπου ζωής, μέσα από την προώθηση συλλογικών λύσεων για την αντιμετώπιση προβλημάτων όπως η φτώχεια (Ninacs:2002, σ.3).

συγκεκριμένα στη Γαλλία (Ninacs:2002), γεγονός που συνέβαλε τα μέγιστα στη σύνδεση του όρου με τη γαλλική παράδοση.

Η έννοια της κοινωνικής οικονομίας, εξετάζεται περισσότερο σε σχέση με το κράτος παρά με την αγορά και πιο συγκεκριμένα εξετάζεται σε σχέση με το κράτος πρόνοιας. Στην Γαλλία, η έννοια φαίνεται να αποκτά ιδιαίτερη σημασία την περίοδο κρίσης του κράτους πρόνοιας, καθώς παρουσιάζεται ως μια απάντηση στο πρόβλημα της ανεργίας, καθώς και σε αυτό της αδυναμίας πολλών υπηρεσιών υγείας να καλύψουν τις ανάγκες των πολιτών, λόγω οικονομικών δυσκολιών. Αρχίζει, λοιπόν, η κοινωνική οικονομία να καλύπτει ένα μέρος από την παραγωγή δημόσιων αγαθών, όπως η υγεία, η παιδεία, ο πολιτισμός και ταυτόχρονα να αναλαμβάνει ένα σημαντικό ρόλο, στη διαμόρφωση των οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών για την απασχόληση (Archambault:1990, σσ.293-301).

Ακόμα και σήμερα η κοινωνική οικονομία, γίνεται αντιληπτή κατά τον ίδιο τρόπο, καθώς δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη συμβολή της, για την αντιμετώπιση της ανεργίας, την επίτευξη κοινωνικής συνοχής, αλλά ακόμα και τη δημιουργία κοινωνικών υπηρεσιών. Βασικό στοιχείο είναι, ότι όλα αυτά συντελούνται υπό τη λογική, ότι πρόκειται για μια οικονομία που δεν επιδιώκει κύρια το κέρδος, αλλά την ανάδειξη της κοινότητας (Lloyd et al:1999). Το κέρδος βέβαια δεν αποκλείεται στην περίπτωση των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας, ωστόσο είναι απαραίτητη η επανατοποθέτηση του στην ίδια την οργάνωση, προκειμένου να συνδράμει στην καλύτερη επίτευξη των στόχων της.

Στον πρόσφατο Ν. 4019/11 «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις», γίνεται σαφής αναφορά στη μη διανομή των κερδών των φορέων της κοινωνικής οικονομίας. Συνεπώς, με έμμεσο τρόπο γίνεται αντιληπτή η ύπαρξη κέρδους. Βέβαια ο όρος της μη διανομής των κερδών διευκρινίζεται ότι δεν αφορά τους εργαζόμενους σε αυτούς τους φορείς, οι οποίοι και λαμβάνουν ένα ποσοστό 35% ως κίνητρο παραγωγικότητας (Άρθρο 7, παρ.2). Το θέμα είναι, ότι αυτή η διάταξη αφενός θα μπορούσε να ειπωθεί καλοπροαίρετα υπό το πρίσμα, ότι στους φορείς εκείνους που υποχρεωτικά το 40 % των εργαζομένων ανήκει στις ευάλωτες ομάδες (άτομα με αναπηρίες, εξαρτημένα ή απεξαρτημένα από ουσίες, με παραβατική συμπεριφορά, κ.ο.κ.) (Άρθρο 2 παρ.2α) μια τέτοια ενέργεια θα ήταν

κάτι θετικό, αφετέρου θα μπορούσε να αφήνει σε τελική ανάλυση το περιθώριο για αρκετές αμφιβολίες σε σχέση με την «κατάληξη» αυτών των κερδών.

Επί της ουσίας πάντως αυτός ο νόμος έρχεται να επιβεβαιώσει κατά κάποιο τρόπο και για τα ελληνικά δεδομένα όσα προαναφέρθηκαν, σε σχέση με τη σημασία ανάδειξης της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας σε μια περίοδο έντονης κρίσης, με την ανεργία σε πολύ υψηλά επίπεδα και την έμφαση να δίνεται στην επίτευξη τόσο «συλλογικών σκοπών», που αφορούν την προώθηση δράσεων συλλογικότητας και την προστασία συλλογικών αγαθών, όσο και την ένταξη ευπαθών κοινωνικών ομάδων, κύρια μέσω της προώθησης τους στην απασχόληση (Άρθρο 1).

Στη συνέχεια θα σταθούμε λίγο στις βασικές προσεγγίσεις που αφορούν την κοινωνική οικονομία. Οι προσεγγίσεις αυτές είναι δύο, πρόκειται για μια θεσμική – νομική προσέγγιση και μια κανονιστική, ωστόσο ο συνδυασμός αυτών των δύο αποτελεί την καλύτερη επιλογή. Κατά αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να μελετηθούν οι οργανώσεις που περιλαμβάνει (θεσμική – νομική προσέγγιση) η κοινωνική οικονομία, σε σχέση με τις αρχές που διέπουν αυτές τις οργανώσεις (κανονιστική προσέγγιση). Συνεπώς, ο όρος κοινωνική οικονομία, φαίνεται να παραπέμπει σε ένα ενδιάμεσο χώρο μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα μέσα στον οποίο οι όποιες οικονομικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα διαπνέονται από κοινωνικούς στόχους (Χρυσάκης:2002, σσ. 33-36).

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό ότι και για τα ελληνικά δεδομένα ο Ν.4012/11 κινούμενος στο ίδιο πνεύμα, στο Άρθρο 1 ορίζει την κοινωνική οικονομία ως *«το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων»*.

Τα παραπάνω, λοιπόν, στοιχεία δίνουν μια πρώτη γενική εικόνα, για την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, επιπλέον ακολουθεί μια συνοπτική αναφορά και για τον μη κερδοσκοπικό τομέα.

Μη κερδοσκοπικός τομέας

Η χρήση του όρου μη κερδοσκοπικός τομέας, από την άλλη πλευρά απαντάται συχνότερα στις Η.Π.Α. και μάλιστα εντοπίζεται μια πολύ ξεκάθαρη θεσμική απόδοση του, από το φορολογικό σύστημα. Στην περίπτωση αυτή, ο τρίτος τομέας, φαίνεται να αποτελεί το μη κερδοσκοπικό τομέα της οικονομίας και καταλαμβάνει και αυτός με τη σειρά του ένα μέρος του κοινωνικού, αλλά και του οικονομικού χώρου, όπως κάνουν άλλωστε η αγορά (κερδοσκοπικός τομέας) και το κράτος (Ζάννης:2002, σ.11). Σε κάποιες περιπτώσεις υποστηρίζεται, ότι η ανάπτυξη του μη κερδοσκοπικού τομέα ευνοήθηκε ιδιαίτερα σε μια χώρα όπως οι Η.Π.Α. κύρια λόγω στοιχείων όπως ο έντονος ατομικισμός που χαρακτηρίζει την αμερικανική παράδοση, αλλά και η ανάπτυξη μορφών οργανωμένης δράσης έξω από το κρατικό πλαίσιο (Anheier & Salamon:1994).

Στην περίπτωση του μη κερδοσκοπικού τομέα, βασική οργανωτική έννοια είναι αυτή του μη κέρδους, που ουσιαστικά αφορά την απαγόρευση της διανομής του. Πιο συγκεκριμένα, ο μη κερδοσκοπικός τομέας φαίνεται να περιγράφει ιδιωτικές οργανώσεις, των οποίων βασικός στόχος είναι η εξυπηρέτηση δημοσίων σκοπών και όχι η επιδίωξη του μεγαλύτερου δυνατού κέρδους (Anheier & Salamon:1997, σ.15). Μάλιστα οι σκοποί αυτοί αφορούν ανάγκες που φαινομενικά δεν μπορούσαν να καλυφθούν διαφορετικά. Επί της ουσίας βέβαια, αυτό που αποκλείεται στην περίπτωση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων δεν είναι η δημιουργία κέρδους, αλλά η διανομή του, σε δραστηριότητες διαφορετικές από αυτές που τελικά ικανοποιούν του στόχους δημιουργίας τους. Εκτός όμως από τους στόχους που έθεσε μια μη κερδοσκοπική οργάνωση κατά την δημιουργία της, είναι και η προέλευση των πόρων της που καθορίζουν το ζήτημα του μη κέρδους (Ζάννης:2002, σ. 11, 92). Εύλογα, από τη στιγμή που η χρηματοδότηση της καλύπτεται εξ' ολοκλήρου ή εν μέρει από δωρεές, είτε από κρατικές ενισχύσεις, είτε από φορολογικές ελαφρύνσεις, η επιδίωξη του κέρδους δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί στόχο μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης.

Μια αρκετά ικανοποιητική προσέγγιση για μια μη κερδοσκοπική οργάνωση, συνιστά ο δομικός λειτουργικός ορισμός, που κατέληξαν οι Anheier και Salamon, στο πλαίσιο της διακρατικής έρευνας που διεξήγαγαν για τον τρίτο τομέα, βάση του οποίου οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις χαρακτηρίζονται από (Anheier & Salamon:1997, σ. 32-39):

- την τυπική δομή τους, που συνίσταται στο ότι πρόκειται για Νομικά Πρόσωπα

- τη διάκριση τους από το κράτος και την αναγνώριση του ιδιωτικού τους χαρακτήρα
- τη διοικητική ανεξαρτησία τους
- τη μη διανομή των κερδών
- και τέλος τη σύσταση τους στη βάση της ελεύθερης και εθελοντικής συμμετοχής των μελών τους.

Βασικό πλεονέκτημα αυτού του ορισμού σε σχέση με τους νομικούς, οικονομικούς και λειτουργικούς ορισμούς, που έχουν διατυπωθεί για τον τρίτο τομέα, είναι ότι εστιάζοντας γενικά στα χαρακτηριστικά που ορίζουν μια μη κερδοσκοπική οργάνωση, αποφεύγει επιπλέον, κανείς τον προβληματισμό να επιλέξει έναν από τους διάφορους όρους που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για τον τρίτο τομέα. Άλλωστε, ο ορισμός αυτός είχε σαν στόχο να αποτελέσει τη λύση στο πρόβλημα, του πως θα αναζητηθούν κοινά στοιχεία για τη διαμόρφωση ενός διεθνώς αποδεκτού ορισμού για τον τρίτο τομέα. Αυτό είχε βέβαια σαν συνέπεια, όπως υποστήριξε η Morris (2000)²⁹ να μην συμπεριληφθούν και οι όποιες ιστορικές καταβολές συνέβαλαν στη διαμόρφωση του τρίτου τομέα σε κάθε μια χώρα (Ζάννης: 2002, σ.94).

Τα πολύ γενικά, λοιπόν, στοιχεία που παρουσιάστηκαν και σε αυτή την περίπτωση, συνέβαλαν σε μια σύντομη περιγραφή του όρου μη κερδοσκοπικός τομέας, ωστόσο μένει να δούμε κάποια στοιχεία και για τον όρο τρίτο σύστημα.

Τρίτο σύστημα

Σε κάποιες περιπτώσεις υποστηρίζεται ότι το τρίτο σύστημα, υπήρξε η ευρωπαϊκή προσέγγιση για αυτό που μέσα από την οπτική της αμερικανικής καλείται τρίτος τομέας.³⁰ Μέσα από αυτό το πρίσμα, η αμερικανική προσέγγιση έδινε έμφαση στους εθνικούς παράγοντες, βάσει των οποίων διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που υπάγονται στον τρίτο τομέα. Η άλλη προσέγγιση δηλαδή η ευρωπαϊκή, επικέντρωνε περισσότερο στη διαμόρφωση τυπολογιών για αυτές τις οργανώσεις, υπό το πλαίσιο μια ιστορικής δυναμικής προσέγγισης (Laville et all:1999). Η επιδίωξη αυτή είναι ιδιαίτερα κατανοητή και ως προς το στόχο της ΕΕ για

²⁹ Βλ. Morris S., “Defining the Nonprofit Sector: Some Lessons from History”, *Voluntas*, 11, 1 (2000) 25-42.

³⁰ Αυτή η θεώρηση του τρίτου τομέα υπό το πρίσμα της αμερικανικής προσέγγισης, προκύπτει από το γεγονός ότι η χρήση του συγκεκριμένου όρου αναδείχθηκε μέσα από τη διεθνική συγκριτική έρευνα που διεξήχθη από το αμερικανικό πανεπιστήμιο John’s Hopkins (Laville et all:1999).

υπέρβαση των κρατικών ορίων και τη δημιουργία μιας ένωσης πολιτών (Πολυζωίδης:2004, σ.363).

Επίσης, η περιγραφή του τρίτου συστήματος σε κάποιες περιπτώσεις ως το *«οικονομικό και κοινωνικό πεδίο το οποίο εκπροσωπείται από συνεταιρισμούς, εταιρείες αλληλοβοήθειας, ενώσεις, ιδρύματα και τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης που προτίθενται να ανταποκριθούν, με την προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών σε ανάγκες που ούτε η αγορά ούτε ο δημόσιος τομέας φαίνονται ικανοί να ανταποκριθούν»* (Χρυσάκης:2002, σ. 41), κάλλιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι παραπέμπει και σε μια πιο γενικευμένη εκδοχή της κοινωνικής οικονομίας, που αναπτύσσεται στο επίπεδο της ΕΕ. Άλλωστε σε σχετική ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το ρόλο των σωματείων και των ιδρυμάτων στην Ευρώπη, αναφέρεται ότι η εν λόγω ανακοίνωση εξετάζει *«έναν τομέα της κοινωνικής οικονομίας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας – των τομέα των σωματείων και των ιδρυμάτων»* (Ευρωπαϊκή Επιτροπή:1997, σ.5).³¹

Έχει ενδιαφέρον πάντως να παρατηρήσει κανείς, ότι ακόμα και αν ο όρος τρίτο σύστημα προωθήθηκε σαν έννοια από την ΕΕ, ως απάντηση στον πιο αμερικανικής προέλευσης όρο του μη κερδοσκοπικού τομέα, υπάρχει κάτι πολύ περισσότερο και χρηστικό σε αυτό, από μια επιφανειακή «αντιπαράθεση». Με τη χρήση του όρου τρίτο σύστημα δόθηκε η δυνατότητα, οι επιμέρους έννοιες που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τον τρίτο τομέα σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα, να ξεπεράσουν τα εμπόδια που προκύπτουν από τις εθνικές νομολογίες, τις οικονομικές – κοινωνικές συνθήκες, αλλά και τις πολιτισμικές καταβολές και να «ομογενοποιηθούν» σε μια καθολικής αποδοχής έννοια. Κάτι τέτοιο, σαφώς θα απλούστευε τα πράγματα χωρίς βέβαια να υποστηρίζεται, ότι η τωρινή κατάσταση είναι αναγκαστικά προβληματική.

Επιπλέον, ο όρος τρίτο σύστημα είναι σαφώς πιο ευρύς από τον όρο τρίτος τομέας, με την προϋπόθεση βέβαια ότι ο τρίτος τομέας προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα του μη κερδοσκοπικού. Αυτό βασίζεται στο γεγονός ότι το τρίτο σύστημα περιελάμβανε και οργανώσεις που παραδοσιακά θα υπάγονταν στην κοινωνική οικονομία, όπως π.χ. οι συνεταιρισμοί. Ουσιαστικά αφορούσε οργανώσεις, στις οποίες βασική αξία δεν ήταν η απαγόρευση του κέρδους, αλλά η επιδίωξη του συλλογικού καλού (Laville et al:1999)

³¹ Στο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης ως βασικός στόχος τίθεται η περιγραφή της αυξανόμενης σημασίας αυτού του τομέα στην ΕΕ, σε συνδυασμό με την εξέταση των όποιων προβλημάτων και προκλήσεων υπάρχουν

Το τρίτο σύστημα επιπλέον, επιδίωκε να διαδραματίσει ένα ρόλο και σε σχέση με την αναμόρφωση των προνοιακών συστημάτων. Ο ρόλος αυτός βέβαια, φαινομενικά προωθήθηκε στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης οπτικής, καθώς η έμφαση δινόταν στην ενθάρρυνση μορφών ιδιωτικής χρηματοδότησης των προνοιακών παροχών, σε συνδυασμό με τον περιορισμό του αντίστοιχου ρόλου που έχει το κράτος (Borzaga et al:1999). Έμφαση επίσης, δόθηκε και στη συνεισφορά του για την προώθηση της απασχόλησης, και κατ' επέκταση στην καταπολέμηση της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, επικεντρώνοντας κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη μιας νέας «κοινωνικού περιεχομένου» επιχειρηματικότητας. Αυτές οι μορφές κοινωνικών επιχειρήσεων, συνδυάζουν τον παραγωγικό τους ρόλο³² με νέες μορφές οργάνωσης, καθώς και τη δυνατότητα να δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας και μάλιστα σε τοπικό επίπεδο. Παράλληλα, το τρίτο σύστημα για την ΕΕ είχε έναν ακόμα ρόλο, ένα ρόλο πολιτικό – δημοκρατικό, από την στιγμή που συνέβαλε «στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών στα κοινά» (Χρυσάκης:2002, σ.33, 42).

Επίσης, για κάποιους το τρίτο σύστημα θα μπορούσε να αποτελεί μια πιο σύγχρονη εκδοχή των όρων μη κερδοσκοπικός τομέας³³ ή κοινωνική οικονομία, όρων που σε τελική ανάλυση παρουσιάζουν πολύ συγκεκριμένες ιστορικές καταβολές και συνδέονται με διαφορετικές χώρες. Όσο για την αναφορά στην έννοια «σύγχρονη εκδοχή» αυτή στην προκειμένη περίπτωση, αποδίδεται στο ρόλο που διαδραματίζει το τρίτο σύστημα στην απασχόληση και την παροχή προσωπικών και τοπικών υπηρεσιών, στην λογική μιας οικονομίας βασισμένης στην κοινότητα.

Παράλληλα παρατηρεί κανείς, ότι το τρίτο σύστημα προβλήθηκε, όχι τόσο σε σχέση με την αποτυχία του κράτους, όπως γίνεται στην περίπτωση της κοινωνικής οικονομίας, αλλά σε σχέση με την αποτυχία της αγοράς, που εκδηλώνεται σε πεδία όπως η αγορά εργασίας, (Lloyd et al:1999). Οι οργανώσεις που υπάγονται σε αυτό, διατηρούν και σε αυτή την περίπτωση τα στοιχεία του ιδιωτικού, της αυτονομίας, του μη κέρδους (κάποιες φορές) και της έμφασης στην κοινότητα. Τα στοιχεία αυτά βέβαια είναι πολύ όμοια με αυτά που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης (Ζάννης:2002, σ.94). Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι παρουσιάζει

³² Ο παραγωγικός τους ρόλο έγκειται ακριβώς στη παραγωγή κοινωνικών υπηρεσιών και αγαθών (Χρυσάκης: 2002, σ.33).

³³ Αν και από τη γράφουσα υποστηρίζεται ότι ο όρος τρίτο σύστημα, δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον όρο μη κερδοσκοπικός τομέας, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν σε σχέση με την απαγόρευση της δημιουργίας κέρδους.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον και η συμβολή του, τα τελευταία χρόνια στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, στη βάση επιχειρησιακών μεθόδων διοίκησης.

Εν κατακλείδι, οι τρεις όροι που εξετάστηκαν παραπάνω, διέπονται σαφώς από κάποιες κοινές συνισταμένες. Καταρχήν οι έννοιες της κοινωνικής οικονομίας και του τρίτου συστήματος, μπορούν να προσδώσουν μια νέα διάσταση στην έννοια της γυναικείας επιχειρηματικότητας. Ένα κοινό χαρακτηριστικό τους είναι, ότι και οι δύο περιλαμβάνουν, συνεταιρισμούς και εταιρείες αμοιβαίας ωφέλειας. Οι συνεταιρισμοί ειδικά για την Ελλάδα, τα τελευταία 10-15 χρόνια, ήρθαν να διαδραματίσουν ένα πολύ ενδιαφέροντα ρόλο, στη γυναικεία αμειβόμενη απασχόληση. Ορισμένες βέβαια από τις οργανώσεις αυτές αποκλείονται από το μη κερδοσκοπικό τομέα, υπό το σκεπτικό ότι επιτρέπουν να διανέμεται ένα μέρος των κερδών τους.³⁴

Επιπλέον, για την περίπτωση της κοινωνικής οικονομίας μιλάμε για οργανώσεις (κύρια συνεταιρισμούς, εταιρείες αμοιβαίας ωφέλειας, σωματεία, κ.α.), όπου η λειτουργία τους περιστρέφεται γύρω από τον άξονα της αλληλεγγύης και της αυτοβοήθειας. Οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αφορούν περισσότερο την παροχή βοήθειας – υπηρεσιών προς αυτούς που έχουν ανάγκη, το συγκεκριμένο στοιχείο ξεφεύγει από την στενή λογική ότι οι παροχές αφορούν μόνο τα μέλη και φαίνεται να αφορούν πιο διευρυμένες ομάδες ατόμων (Ninacs:2002, σ.9).

Πέρα από την παράθεση των τριών προαναφερθεισών εννοιών, προκύπτει ένας προβληματισμός που δεν έχει να κάνει μόνο με το ότι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για την απόδοση του τρίτου τομέα. Ο προβληματισμός αυτός αφορά την αναζήτηση των σχέσεων, ή ακόμα και των αντιπαραθέσεων που μπορεί να αναπτύσσονται ανάμεσα τους. Ειδικά για τις έννοιες της κοινωνικής οικονομίας και του μη κερδοσκοπικού τομέα, σε σχέση με αυτή του τρίτου τομέα.

Ο Χρυσάκης και οι συνεργάτες του, στο ερευνητικό έργο «Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας», που διενεργήθηκε από το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, προσδιορίζουν το μη κερδοσκοπικό τομέα και τον τομέα της κοινωνικής οικονομία, ως τις δύο βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις του τρίτου τομέα (Χρυσάκης

³⁴ Είναι πολύ σημαντικό να τονισθεί ότι τόσο για την κοινωνική οικονομία, όσο και για το τρίτο σύστημα αυτό που έχει σε τελική ανάλυση σημασία δεν είναι η διάκριση μεταξύ κέρδους και μη κέρδους, αλλά το πώς διατίθεται αυτό το κέρδος (Laville et al:1999). Συγκεκριμένα, στην περίπτωση μιας οργάνωσης που εμπίπτει στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, το κέρδος που δημιουργείται, τελικά καταλήγει να αποτελεί μια μορφή επανεπένδυσης στην ίδια την οργάνωση, συμβάλλοντας έτσι στην εκπλήρωση των κοινωνικών της στόχων.

κ.α.:2002, σ.32, 38). Η κάθε μια από αυτές είναι σαφές ότι δίνει μια διαφορετική κατεύθυνση, στη ίδια βάση που προαναφέρθηκε και σε αυτό το κεφάλαιο,³⁵ για την ερμηνεία του τρίτου τομέα. Συνεπώς, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες και συνεπώς επισημαίνουν διαφορετικές όψεις του τρίτου τομέα.

Ο Πολυζωίδης χρησιμοποιώντας και αυτός μια παρόμοια κατεύθυνση για τον προσδιορισμό του μη κερδοσκοπικού τομέα (δομική λειτουργική προσέγγιση) και της κοινωνικής οικονομίας,³⁶ διαπιστώνει, ότι ο τρίτος τομέας αποτελεί την τομή και όχι την ένωση των άλλων δύο. Αυτό το στηρίζει μέσα από το σκεπτικό, ότι «ο τρίτος τομέας αποτελείται από οικονομικές οντότητες: αυτό δεν συμβαίνει όμως με το σύνολο του μη κερδοσκοπικού τομέα (αν πάρουμε για παράδειγμα ένα σύλλογο σκακιστών). Από την άλλη μεριά ένας συνεταιρισμός της κοινωνικής οικονομίας μπορεί να δικαιολογεί τη διανομή των κερδών, έστω και αν αυτό δεν αποτελεί κύριο μέλημα της και από αυτή την άποψη ένα τμήμα της κατατάσσεται στον τομέα της αγοράς» (Πολυζωίδης:2006, σ.89).

Ο Βασιλόπουλος, κατά κάποιο τρόπο συνδέει την έννοια της κοινωνικής οικονομίας και του μη κερδοσκοπικού τομέα από τη στιγμή που για τον ορισμό της πρώτης, χρησιμοποιεί το δεύτερο σαν διάσταση της. Πιο συγκεκριμένα, κάνει λόγο για την κοινωνική οικονομία ως την «οικονομική αποτύπωση των δραστηριοτήτων των φορέων της Κοινωνίας των Πολιτών στα πλαίσια μιας μη κερδοσκοπικής οικονομικής λογικής που αναπτύσσεται με σκοπό την ανάπτυξη της αλληλέγγυας, συνεταιριστικής οικονομίας αλλά και την καινοτομική οικονομία της Γνώσης με κοινωφελή χαρακτήρα» (Βασιλόπουλος:2005).

Αυτό που συνιστά την ουσία, είναι ότι ο τρίτος τομέας περιλαμβάνει τις άλλες έννοιες ως επιμέρους του, αυτό φαίνεται άλλωστε και από τις παραπάνω απόψεις. Η γράφουσα, υποστηρίζει όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, ότι ο τρίτος τομέας μπορεί να γίνει κατανοητός τόσο μέσα από την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, όσο και του μη κερδοσκοπικού τομέα, αλλά και του τρίτου συστήματος, κυρίως μέσα από τον συνδυασμό των επιμέρους στοιχείων της κάθε προσέγγισης. Ωστόσο, αν επιλέγεται μόνο ένας όρος, αυτός δεν θα πρέπει να παραβλέπεται, ότι δύναται να λειτουργήσει μόνο σαν πρίσμα, σαν θέαση από συγκεκριμένη θέση και δε μπορεί να συνεισφέρει στην καθολική απόδοση μιας έννοιας όπως είναι ο τρίτος τομέας. Δηλαδή,

³⁵ Συγκεκριμένα ο μη κερδοσκοπικός τομέας προσεγγίζεται μέσα από τη δομική – λειτουργική προσέγγιση του προγράμματος του Πανεπιστημίου του Johns Hopkins και η κοινωνική οικονομία μέσα από το συνδυασμό μιας θεσμικής νομικής και μιας κανονιστικής προσέγγισης.

³⁶ Ως «το σύνολο της συλλογικής οικονομικής δραστηριότητας, η οποία δεν έχει ως πρωταρχικό στόχο την επίτευξη κερδών, αλλά την εξυπηρέτηση των μελών ή το συλλογικό όφελος» (Πολυζωίδης:2006, σ.88).

υποστηρίζεται ότι είναι σφάλμα να θεωρεί κανείς ότι ο τρίτος τομέας είναι μόνο η κοινωνική οικονομία, ή μόνο ο μη κερδοσκοπικός τομέας, ή μόνο το τρίτο σύστημα.

1.5 Σχέση κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα

Ο όρος κοινωνική πολιτική, συνειρμικά παραπέμπει σε δύο πράγματα, εν μέρει αλληλένδετα μεταξύ τους. Το πρώτο, αφορά την ύπαρξη ενός κράτους πρόνοιας για τους πολίτες μιας χώρας και το δεύτερο την ύπαρξη ενός ακαδημαϊκού πεδίου μελέτης, αντικείμενο του οποίου είναι η μελέτη των κοινωνικών πολιτικών καθώς και οι συνθήκες, οι αιτίες αλλά και οι επιπτώσεις αυτών.

Αναλυτικότερα το πρώτο στοιχείο, γίνεται αντιληπτό μέσα από όλες εκείνες τις κυβερνητικές πολιτικές, που σχεδιάζονται προκειμένου να προωθήσουν κοινωνικούς σκοπούς και κατ' επέκταση να επιτύχουν μια καλή κοινωνική διαβίωση, ή την πρόνοια για τους πολίτες μιας χώρας. Η θεώρηση αυτή, εντάσσεται στο πλαίσιο της Φαβιανής παράδοσης της κοινωνικής πολιτικής, όπου η κοινωνική διοίκηση κατά τον Titmus, γίνεται κατανοητή, ως η μελέτη εκείνων των κοινωνικών υπηρεσιών, που στοχεύουν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των ατόμων εντός της οικογένειας, αλλά και άλλων ομάδων σχέσεων (Lewis κ.α.:2007, σ.23). Ο τρίτος τομέας, όπως έχει γίνει αντιληπτό, έρχεται να αναλάβει αν όχι εξ' ολοκλήρου, τουλάχιστον ένα μέρος από το ρόλο που μέχρι πρότινος είχε το κράτος, κινούμενο μέσα στη λογική του κράτους πρόνοιας. Η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει απαραίτητα, ότι εντάσσεται στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης κριτικής για το κράτος πρόνοιας. Αυτός ο ρόλος που έρχεται να αναλάβει ο τρίτος τομέας είναι άλλοτε συμπληρωματικός και άλλοτε κύριος, εστιάζοντας στις έννοιες της φροντίδας, αλλά και της πρόνοιας.

Μια αιτία για αυτή την εξέλιξη αποδίδεται στην αδυναμία του ίδιου του κράτους πρόνοιας, να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στο βασικό ρόλο του ως εγγυητής για την κάλυψη αναγκών και εν γένει ως μηχανισμός πρόληψης, κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας (Χλέτσος:1991).

Επιπλέον, το δεύτερο στοιχείο που αφορά όπως αναφέρθηκε την ανάπτυξη ενός ακαδημαϊκού πεδίου προκύπτει, από αυτή την αδυναμία του κράτους πρόνοιας να αντεπεξέλθει στο προαναφερθέντα ρόλο του και πιο ειδικά, από την αναζήτηση των αιτίων που οδηγούν σε αυτή την αδυναμία (Lewis κ.α.:2007). Μια πρώτη συσχέτιση μεταξύ κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα αναδεικνύεται από αυτή την εξέλιξη,

ωστόσο έχει σημασία να δούμε όλα εκείνα τα στοιχεία που αναπτύσσονται σε σχέση με αυτή. Πιο συγκεκριμένα, τι σημαίνει από την πλευρά του τρίτου τομέα η ανάληψη ενός ρόλου συμπληρωματικού και τι κύριου, σε σχέση με το κράτος πρόνοιας και πότε απαντάται η κάθε μια περίπτωση;

Καταρχήν, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να μη συμπεριλάβει τις δύο βασικές ιδεολογίες που επικρατούν στην κοινωνική πολιτική, σε σχέση με την παροχή αγαθών και υπηρεσιών. Οι δύο αυτές ιδεολογίες αφορούν την υπολειμματική και την θεσμική αναδιανεμητική. Στη μεν πρώτη, η έμφαση δίνεται στην επιλεκτική κάλυψη στη δε δεύτερη, η έμφαση δίνεται στην κάλυψη αναγκών με βάση την ιδιότητα του πολίτη. Μια πρώτη λογική διαπίστωση, θα μπορούσε να είναι ότι στο πλαίσιο της υπολειμματικής αντίληψης από τη στιγμή που το κράτος λειτουργεί σαν δίχτυ ασφαλείας και επιλέγει να παρέμβει επιλεκτικά, όπου κρίνεται απολύτως αναγκαίο, ο τρίτος τομέας θα έχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο στην κάλυψη όσων αναγκών, δεν καλύπτονται διαφορετικά. Αυτό βρίσκει ιδιαίτερη εφαρμογή, στην περίπτωση των υπηρεσιών παροχής φροντίδας, που αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, υπό το πρίσμα ότι η υπολειμματική αντίληψη επικρατεί πιο έντονα από ότι για παράδειγμα στον τομέα των υπηρεσιών υγείας (Στασινοπούλου:1993α, σ.295).

Από την άλλη πλευρά, ο ρόλος του τρίτου τομέα στο πλαίσιο της θεσμικής αναδιανεμητικής αντίληψης, θα περίμενε κανείς να είναι σαφώς πιο περιορισμένος, εφόσον προβλέπεται η λειτουργία θεσμών που θα στοχεύουν στην καθολική κάλυψη αναγκών που αφορούν υπηρεσίες *«για τα παιδιά και τους νέους, συμβουλευτικής πληροφόρησης, πρόληψης και αποκατάστασης καθώς και ορισμένες υπηρεσίες πολιτιστικού χαρακτήρα που στοχεύουν στην κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη»* (ο.π., σ.295). Την ίδια στιγμή ο παραπάνω προβληματισμός, φέρνει στην επιφάνεια και το ζήτημα της ιδεολογικής προσέγγισης που ακολουθείται κάθε φορά, όταν επιχειρείται η ενασχόληση με τον τρίτο τομέα. Οι κυρίαρχες αντιλήψεις συνοψίζονται στις αριστερές και στις φιλελεύθερες / συντηρητικές. Η πρώτη κατηγορία, φαίνεται να αναδεικνύει τα αρνητικά στοιχεία του τρίτου τομέα, όπως είναι για παράδειγμα οι περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες, αντιμετωπίζοντας τον ουσιαστικά ως προϊόν του νεοφιλελευθερισμού, κατά την πορεία αποδόμησης του κράτους πρόνοιας και συνάμα ως την ιδανική «δικαιολογία» για τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της αποδόμησης. Ωστόσο, δε λείπει και η αναγνώριση κάποιων θετικών στοιχείων, όπου στο επίπεδο κυρίως των

εθελοντικών οργανώσεων, αυτό σημαίνει την αναγνώρισή τους ως φορείς που προάγουν τη δημοκρατία, την αυτοδιάθεση και την αμοιβαία βοήθεια. Η δεύτερη κατηγορία τώρα, αναδεικνύει τα θετικά στοιχεία του τρίτου τομέα, όπως η έκφραση της ελευθερίας, η αυτοδιάθεση, η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας, η αντίδραση στο συγκεντρωτικό κράτος και η ενδυνάμωση του πολίτη (Ζάννης:2002, σσ. 193-195).

Στη συνέχεια, εντυφώντας ακόμα περισσότερο σε αυτό το ζήτημα έχει σημασία να σταθεί κανείς στην υπόθεση, ότι η μορφή και το επίπεδο ανάπτυξης που παρουσιάζει το κοινωνικό κράτος σε μια χώρα, μπορεί να επηρεάσει τη μορφή και το μέγεθος του τρίτου τομέα. Το ερώτημα που τίθεται ωστόσο, είναι κατά πόσο σε αυτή τη σχέση, παίζουν ρόλο και άλλοι παράγοντες και υπό αυτό ακριβώς το σκεπτικό, αναπτύχθηκε η θεωρία της κοινωνικής καταγωγής για τον τρίτο τομέα.

Η θεωρία αυτή, εστιάζει στην παράλληλη μελέτη κοινωνικού κράτους και τρίτου τομέα, επιχειρώντας όμως να συμπεριλάβει και όλα εκείνα τα κοινωνικά φαινόμενα που επηρεάζουν τη μορφή και το μέγεθος τους. (ο.π., σ.182-183). Επί της ουσίας, λοιπόν, η θεωρία της κοινωνικής καταγωγής, έρχεται να δώσει έμφαση στην κοινωνικό – πολιτική διάσταση του τρίτου τομέα. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, επιχειρείται να γίνουν κατανοητές οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ο τρίτος τομέας σε κάθε χώρα, επικεντρώνοντας στις ιστορικές καταβολές του και στο επίπεδο ανάπτυξης που έχει η καθεμία (Laville et al:1999). Κεντρικό μάλιστα σημείο της, είναι και η ανάπτυξη τεσσάρων καθεστώτων του μη κερδοσκοπικού τομέα, έμπνευση για τα οποία στάθηκε η περίφημη τυπολογία για τα καθεστώτα κοινωνικής πολιτικής του Esping-Anderson, τα οποία αναλύονται στην συνέχεια.

Υπάρχει όμως και μια άλλη διάσταση στη σχέση της κοινωνικής πολιτικής με τον τρίτο τομέα. Αναμφισβήτητα, όπως αναλύθηκε παραπάνω θα έχει ενδιαφέρον να αναζητήσει κανείς το ρόλο του τρίτου τομέα σε σχέση με την κοινωνική πολιτική μιας χώρας. Ειδικότερα, όταν εστιάζει στο κατά πόσο η κοινωνική πολιτική καταφέρνει να καλύψει μέσα από τη σύνθεση επιμέρους πολιτικών, διαφορετικές ανάγκες, ή τελικά δεν το καταφέρνει δίνοντας κατά αυτό τον τρόπο το έναυσμα να αρχίσει το ενδιαφέρον για τον τρίτο τομέα. Επιπλέον, όμως θα μπορούσε να αναζητηθεί και η εμπλοκή του τρίτου τομέα στη διαμόρφωση της ίδιας της κοινωνικής πολιτικής. Άλλωστε, δεν είναι το κράτος μόνο υπεύθυνο για τη κοινωνική πολιτική. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της διαδραματίζουν τόσο η αγορά όσο και η οικογένεια. Είναι ευνόητο, λοιπόν, να

αναζητηθεί και ο τρόπος που ο τρίτος τομέας ενδέχεται να επηρεάσει αυτή τη διαδικασία.

Καθεστώτα κοινωνικής πολιτικής και τρίτος τομέας

Όταν γίνεται λόγος για καθεστώτα κοινωνικής πολιτικής, έρχεται κατά νου η κατηγοριοποίηση του Esping Anderson,³⁷ σε φιλελεύθερα, σοσιαλδημοκρατικά και συντηρητικά – κορπορατιστικά προνοιακά καθεστώτα. Κεντρικός άξονας στην ανάλυση αυτών των καθεστώτων, είναι το κράτος και συγκεκριμένα ο τρόπος που ασκεί την κοινωνική πολιτική, ως βασικό βέβαια αποτέλεσμα και των όποιων συγκρούσεων και συσχετισμών, δημιουργούνται μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Άλλοι τομείς, όπως η αγορά, η οικογένεια ή ο τρίτος τομέας, είτε αναφέρονται στη βάση της σχέσης τους με το κράτος, είτε απουσιάζουν εντελώς από το προσκήνιο (Ζάννης: 2002, σσ.183-184).

Αποτελεί γενική παραδοχή ότι αυτό το έργο του Esping Anderson επέτρεψε τη σύγκριση της κοινωνικής πολιτικής σε διάφορες χώρες, κύρια της ΕΕ. Πολύ αργότερα εφαρμόστηκε και σε ένα άλλο πεδίο, αυτό του τρίτου τομέα στο πλαίσιο του διακρατικού ερευνητικού προγράμματος που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο John Hopkins, με σκοπό ακριβώς τη δυνατότητα να καταστεί εφικτή η σύγκρισή του τρίτου τομέα σε διάφορες χώρες. Ένα από τα αποτελέσματα αυτού του προγράμματος ήταν η διατύπωση, κατά αναλογία των καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής, τεσσάρων καθεστώτων για το μη κερδοσκοπικό τομέα, όπου πιο συγκεκριμένα είναι τα εξής (Anheier & Salamon:1998, σ. 228-229, Πολυζωίδης:2006, σσ.228-232):

- τα φιλελεύθερα, όπου παρατηρείται ένας διευρυμένος τρίτος τομέας ως απάντηση σε ένα περιορισμένο κράτος πρόνοιας, το οποίο χαρακτηρίζεται από χαμηλές δαπάνες για τις κοινωνικές υπηρεσίες, ως συνέπεια της αντιμετώπισης του από μια ισχυρή αστική τάξη ως επιζήμιο
- τα σοσιαλδημοκρατικά, που βρίσκονται στον αντίποδα των προηγούμενων και κατά συνέπεια, εδώ αντιστρέφονται η έκταση και οι ρόλοι κράτους και τρίτου τομέα. Εδώ παρατηρούνται υψηλές δαπάνες για τις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας και περιορίζεται το μέγεθος του τρίτου τομέα. Την ίδια στιγμή εντοπίζεται μια ισχυρή

³⁷ Ο Ζάννης αναφέρεται στο διάσημο έργο του Esping-Anderson G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton (Princeton University Press) 1990.

εργατική τάξη, η οποία όμως βρίσκεται σε συναίνεση με τις άλλες κοινωνικές δυνάμεις

- τα κορπορατίστικα, όπου κράτος και τρίτος τομέας «συνεργάζονται», προκειμένου το κράτος να ανακτήσει την υποστήριξη από τις κοινωνικές ελίτ – κλειδιά, αποτρέποντας ταυτόχρονα το ενδεχόμενο ύπαρξης μεγαλύτερων αναγκών για κοινωνικές παροχές, έτσι εντοπίζονται τόσο υψηλές δημόσιες κοινωνικές δαπάνες, όσο και ένας ισχυρός τρίτος τομέας
- και τέλος τα κρατικιστικά, στα οποία το κράτος διατηρεί το πάνω χέρι σε διάφορους τομείς της κοινωνικής πολιτικής. Σε αυτή την περίπτωση, το κράτος λειτουργεί περισσότερο προς όφελος των οικονομικών ελίτ, ενώ την ίδια στιγμή ο τρίτος τομέας δεν φαίνεται ικανός να παρέχει ιδιαίτερα ικανοποιητική κοινωνική προστασία

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η εν λόγω κατηγοριοποίηση είναι, ότι όπως και στην τυπολογία των καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής βασικό σημείο αναφοράς, αποτελούν οι συσχετισμοί δυνάμεων που αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Επιπλέον, διερευνάται η σχέση μεταξύ κρατικών κοινωνικών παροχών και δυναμικής του τρίτου τομέα. Ωστόσο, η τυπολογία για τα καθεστώτα του μη κερδοσκοπικού τομέα δεν παύει να αποτελεί, μια κατηγοριοποίηση σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο.³⁸ Το πρόβλημα δημιουργείται όταν στην πράξη,³⁹ διαπιστώνεται ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, όπως π.χ. το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο μπορεί να επιδρά πολύ περισσότερο στην ανάπτυξη και το μέγεθος του τρίτου τομέα, από ότι το καθεστώς κοινωνικής πολιτικής στο οποίο αυτός υπάγεται. Μια σειρά από παραδείγματα διαφόρων χωρών⁴⁰ που διερευνήθηκαν στο πλαίσιο του

³⁸ Άλλωστε και η κατάταξη των καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής, από όπου προέκυψε και η έμπνευση για την κατάταξη των καθεστώτων μη κερδοσκοπικού τομέα, έγινε στη βάση της έννοιας του ιδεοτύπου του Weber.

³⁹ Αυτή είναι μια παράμετρος που αναδείχθηκε από το ίδιο το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου John Hopkins, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύχθηκε η τυπολογία των καθεστώτων του μη κερδοσκοπικού τομέα (Ζάννης:2002, σ.187).

⁴⁰ Όπως, η Νορβηγία που παρά το γεγονός ότι ανήκει στο σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο υπάρχει μια στενή παραδοσιακή σχέση συνεργασίας, μεταξύ τρίτου τομέα και κοινωνικού κράτους ή ακόμα το παράδειγμα της Ολλανδίας και της Γερμανίας που αναιρούν την ίδια τη βάση διαμόρφωσης της θεωρίας της κοινωνικής καταγωγής, καθώς η διαμόρφωση του τρίτου τομέα δεν ήταν αποτέλεσμα ταξικών συγκρούσεων, αλλά συγκρούσεων μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών δογμάτων. Τα παραδείγματα αυτά δεν είναι τα μόνα που υπάρχουν είναι ενδεικτικό ότι η Γαλλία, η Ισπανία, η Σουηδία, η Πορτογαλία, αλλά και άλλες χώρες παρουσιάζουν και αυτές με την σειρά τους διάφορα στοιχεία που τελικά αποκαλύπτουν τις αδυναμίες που έχει η θεωρία της κοινωνικής καταγωγής (ο.π., σ.184 -190).

προαναφερθέντος διακρατικού ερευνητικού προγράμματος, αποδεικνύουν ότι στην πράξη δημιουργούνται κενά και ενδεχομένως ασάφειες που η θεωρία της κοινωνικής καταγωγής αδυνατεί να καλύψει (Ζάννης:2002, σσ.184 -190). Η ουσία είναι πάντως ότι από όλα τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι και η εν λόγω θεωρία μπορεί να έχει μερική μονάχα εφαρμογή, καθώς σε άλλες περιπτώσεις εξυπηρετεί και σε άλλες όχι και τόσο στην ανάλυση του τρίτου τομέα.

Από την στιγμή όμως, που εξετάζεται η σχέση μεταξύ κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα, θα ήταν παράλειψη να μην συμπεριληφθούν ζητήματα που αφορούν τις πιο νέες εξελίξεις. Ένα τέτοιο ζήτημα, αποτελεί σαφώς και η συζήτηση περί αναδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής και δίχως άλλο, η συμπερίληψη του τρίτου τομέα σε αυτή τη συζήτηση έχει να προσφέρει πολλά.

Ζητήματα αναδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής και ο ρόλος του τρίτου τομέα

Με την εμφάνιση των στοιχείων εκείνων, όπως η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι δημογραφικές εξελίξεις, οι νέες μορφές οργάνωσης, αλλά και καταμερισμού της εργασίας (Στασινοπούλου:1996, σ.59), που διαμόρφωσαν την κρίση του κράτους πρόνοιας κατά την δεκαετία του '90, σηματοδοτείται και η αναδιάρθρωση των κοινωνικών υπηρεσιών. Στόχος αυτής της αναδιάρθρωσης δεν είναι να επιφέρει τη διάλυση του κοινωνικού κράτους, αλλά να διαμορφώσει το νέο ρόλο του, με την έμφαση να δίνεται στον τρόπο που θα συνεργάζονται το κρατικό με το μη κρατικό και το ιδιωτικό με το δημόσιο (Στασινοπούλου:1993α, σ.271). Η κοινωνική φροντίδα είναι ένα πεδίο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάδειξη αυτής της παραπάνω συνεργασίας. Μάλιστα, οι κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας, αποτελούν ένα μέσο άσκησης κοινωνικής πολιτικής και μπορούν να υποδείξουν σημαντικά στοιχεία για το είδος της κοινωνικής πολιτικής που ασκείται.

Επιπλέον, στο πεδίο παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και αγαθών, έγινε ήδη κατανοητό ότι ο τρίτος τομέας διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο. Αναδεικνύονται, λοιπόν, δύο πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα. Το πρώτο ζήτημα που τίθεται, είναι κατά πόσο μπορεί ο τρίτος τομέας να υποκαταστήσει τον κοινωνικό ρόλο του κράτους. Ακόμα, πρέπει να διευκρινιστεί τι μπορεί να σημαίνει αυτή η υποκατάσταση, μήπως θα αφορά σε τελική ανάλυση την απόσυρση του κράτους ως φορέα υπηρεσιών, αλλά τη διατήρηση του αναδιανεμητικού του ρόλου; Είναι βέβαια υπό συζήτηση και το κατά

πόσο έχει νόημα η σύγκριση μεταξύ κράτους και τρίτου τομέα όσον αφορά την αποτελεσματικότητα στην παροχή υπηρεσιών. Επιπλέον, υπάρχει η θεωρία «του συγκριτικού πλεονεκτήματος» που προτείνουν οι Billis και Glennerster⁴¹ η οποία υποστηρίζει ότι «κάθε τομέας έχει ξεχωριστές λογικές και κίνητρα». Η θεωρία αυτή εξυπηρετεί εν μέρει, στο να διακρίνει κανείς πότε είναι πιο αποτελεσματικός ο κάθε τομέας ανάλογα βέβαια και με τους αποδέκτες⁴² των υπηρεσιών, που αυτός παρέχει (Ζάννης:2002, σ.204).

Ουσιαστικά, η σχέση κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα, αποκαλύπτει τη σχέση μεταξύ κράτους και τρίτου τομέα, όσον αφορά την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Υπάρχουν διάφορα μοντέλα που κατηγοριοποιούν αυτή τη σχέση, για παράδειγμα σε άλλα το κράτος έχει τον κύριο ρόλο στην παροχή και τη χρηματοδότηση υπηρεσιών, σε άλλα ο τρίτος τομέας, σε άλλα πάλι είναι εξίσου σημαντική η παρουσία και των δύο. Ακόμα, υπάρχει και η περίπτωση ο κάθε τομέας να αναλαμβάνει ένα πιο ξεκάθαρο ρόλο στο πλαίσιο της συνεργασίας του με τον άλλο, π.χ. το κράτος να χρηματοδοτεί και ο τρίτος τομέας να παρέχει τις υπηρεσίες (ο.π., σσ.207-208).⁴³

Υπάρχει όμως και ένα δεύτερο ζήτημα όπως προαναφέρθηκε και προκύπτει άμεσα από τον πρώτο προβληματισμό περί υποκατάστασης του κοινωνικού κράτους. Αυτό

⁴¹ Ο Ζάννης αναφέρεται στο άρθρο των Billis D. – H. Glennerster, “Human Services and the Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage”, *Journal of Social Policy*, 27, 1 (1998) 79-98.

⁴² Πιο συγκεκριμένα, αφορά τα χαρακτηριστικά εκείνα που έχουν οι αποδέκτες και στην ουσία λειτουργούν ως μειονεκτήματα για αυτούς και καταλήγουν να αιτιολογούν τη μη δράση τόσο του κράτους όσο και της αγοράς για την κάλυψη τους. Πρόκειται δηλαδή για μειονεκτήματα, όπως η έλλειψη αγοραστικής δύναμης, ακόμα το γεγονός ότι πρόκειται για άτομα όπως είναι τα παιδιά ή οι ηλικιωμένοι που δεν μπορούν να ζητήσουν αυτόνομα την κάλυψη των αναγκών τους επιπλέον, μπορεί να ανήκουν σε ομάδες μειονοτήτων π.χ. μετανάστες, ομοφυλόφιλοι, η ακόμα και να ζουν σε απομακρυσμένες περιοχές ή σε κοινωνικά αποκλεισμένες περιοχές όπως είναι τα γκέτο (Ζάννης:2002, σ.205).

⁴³ Για παράδειγμα, οι Taylor και Lansley (1992), εξετάζοντας το ρόλο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, σε σχέση με άλλους βασικούς φορείς σε επίπεδο εισροών και εκροών των κοινωνικών υπηρεσιών και υπό το πρίσμα των ιδεολογικών διαστάσεων των προνοιακών καθεστώτων, εντοπίζουν τέσσερα μοντέλα. Το πρώτο είναι αυτό που διαθέτει ένα συντηρητικό προσανατολισμό, όπου η παροχή των υπηρεσιών προέρχεται από τις εθελοντικές οργανώσεις και τον τρίτο τομέα, με χρηματοδότηση από ιδιωτικές δωρεές – φιλανθρωπία. Το δεύτερο είναι αυτό του κράτους πρόνοιας όπου το κράτος αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση και την παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών. Το τρίτο είναι το μοντέλο του προνοιακού πλουραλισμού, κατά τους παραπάνω αναλυτές η χρηματοδότηση προέρχεται από το κράτος για την παροχή αυτών των υπηρεσιών από τον τρίτο τομέα. Τέλος το τέταρτο είναι αυτό του πλουραλισμού της αγοράς, όπου οι κοινωνικές υπηρεσίες «χρηματοδοτούνται», από τους ίδιους τους χρήστες - καταναλωτές και παρέχονται από την ιδιωτική αγορά. (Πολυζωίδης:2006, σ.236). Υπάρχουν βέβαια και άλλα παρεμφερή μοντέλα, όπως αυτό του Sarasa που εξετάζει τη σχέση μεταξύ μη κυβερνητικών οργανώσεων και κράτους σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Ακόμα οι Brown, Kenny, Turner, και Prince, στο βιβλίο τους *Rhetorics of Welfare: Uncertainty, Choice and Voluntary Associations*, London (Macmillan) 2000 προσθέτοντας τη διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, εξετάζουν μέσα από έξι πιθανούς συνδυασμούς της, τα προνοιακά καθεστώτα στις μεταμοντέρνες κοινωνίες (ο.π., σ.239).

συγκεκριμένα, αφορά το ρόλο που διαδραματίζει τελικά ο τρίτος τομέας στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Το κράτος έχει σημαντική ευθύνη στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής αλλά όχι κατά αποκλειστικότητα, καθώς όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο σημείο, σημαντική αναδεικνύεται και η εμπλοκή της αγοράς, της οικογένειας και συνεπώς και του τρίτου τομέα. Υπό το πρίσμα του συγκεκριμένου προβληματισμού, αναδύεται μια πολύ ενδιαφέρουσα έννοια, αυτή του πλουραλισμού. Ο πλουραλισμός γενικά σαν έννοια, περισσότερο συνδεδεμένη *«με την άγγλο – σαξονική δημοκρατική παράδοση, θεωρείται ότι αποτελεί το κλασικό μοντέλο εκπροσώπησης των συμφερόντων στα πλαίσια του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης»* (Παρασκευόπουλος:2001, σ.47) και επιδίωκε να αποτελέσει το κλειδί στην ανάδειξη μιας νέας σχέσης ανάμεσα στους τομείς παροχής κοινωνικών υπηρεσιών.

Η έννοια του πλουραλισμού στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής, αρχικά συνδέεται με την αναζήτηση μιας συνεργασίας⁴⁴ μεταξύ όλων εκείνων των εταίρων (κράτους, εθελοντικών οργανώσεων, αγοράς, οικογένειας), που μπορούν να συνεισφέρουν στην κάλυψη αναγκών, από την στιγμή που γίνεται λόγος για αποδυνάμωση του προτύπου καθολικής κρατικής κάλυψης. Το ενδιαφέρον με αυτή την έννοια είναι, ότι δεν καθορίζεται εκ των προτέρων ποιος θα είναι ο χαρακτήρας και το μέγεθος της παρέμβασης από την πλευρά του κάθε τομέα (Στασινοπούλου:1996, σσ.58-60). Μάλιστα, στη λογική ενός προνοιακού πλουραλισμού φαίνεται να αναδεικνύεται ακόμα και η σημασία της γυναικείας προσφοράς σε παροχές προνοιακού τύπου. Το κράτος, ο εθελοντικός τομέας, η αγορά, αλλά και η οικογένεια, έχουν και από ένα ρόλο σε ένα τέτοιο προνοιακό μείγμα, με την ισορροπία μεταξύ τους να αλλάζει πολύ συχνά. Αυτό που μένει ωστόσο πολλές φορές σταθερό, είναι το μέρος της ανεπίσημης παροχής που προέρχεται από την οικογένεια (Lewis J.:2007).

Παράλληλα, προκύπτει και ο προβληματισμός για το ρόλο του τρίτου τομέα μέσα σε αυτό το μείγμα. Η ίδια η έννοια του πλουραλισμού, όπως υιοθετήθηκε από την ομάδα του Ευρωπαϊκού Κέντρου της Βιέννης, αφορά τη συμμετοχή *«στη συνολική ευημερία της κοινωνίας»*, κύρια τριών βασικών κοινωνικών θεσμών και συγκεκριμένα του κράτους, της αγοράς και της οικογένειας. Ο τρίτος τομέας σε αυτό το σχήμα, αφορά όλες εκείνες τις *«παραγωγικές διαδικασίες»*, που συντελούνται εντός του ανεπίσημου και εθελοντικού

⁴⁴ Τέτοιου είδους συνεργασίες υπήρξαν βέβαια πολύ πριν, αυτές συνδεθούν με την έννοια του πλουραλισμού και εντοπίζεται σε αρκετές χώρες, όπως και στην Ελλάδα με πολύ σημαντικό το σημείο που αφορούσε την παροχή ανεπίσημης φροντίδας (Στασινοπούλου:1996, σ.59).

χώρου. Οι χώροι αυτοί επί της ουσίας είναι έξω από αυτόν της εργασίας, όπου σαν εργασία θεωρείται η αμειβόμενη απασχόληση. Σήμερα όμως, η κάλυψη νέων αναγκών, ανάμεσα τους και η δημιουργία απασχόλησης, αποτελεί «φλέγον ζήτημα». Με αυτή την εξέλιξη η αναγνώριση της συμμετοχής των κοινωνικών υπηρεσιών του τρίτου τομέα στη δημιουργία απασχόλησης (Στασινοπούλου:1996, σσ. 109 -115), φαίνεται να αναιρεί τον παραπάνω συλλογισμό και να ανοίγει και από αυτή την άποψη τον δρόμο στον τρίτο τομέα. Στην πράξη άλλωστε, αποδεικνύεται ότι ο τρίτος τομέας συμμετέχει ουσιαστικά στην ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής έστω και αν αυτό προέκυψε ως *«μια λογική κατάληξη, αποτέλεσμα της αποδόμησης του κοινωνικού κράτους»* (Ζάννης:2002, σ.212).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, η κρίση του κράτους πρόνοιας που ανάμεσα στα άλλα σήμερα πλέον, συνοδεύεται και από μια αποδυνάμωση του παραδοσιακού ρόλου της οικογένειας στην παροχή κοινωνικής φροντίδας, μέσα μάλιστα σε ιδιαίτερες συνθήκες όπως η αύξηση της γήρανσης του πληθυσμού, ανοίγει ένα κενό στο χώρο της κοινωνικής φροντίδας. Ο προβληματισμός που προκύπτει άμεσα από αυτή την εξέλιξη, είναι το ποιος θα καλύψει αυτό το κενό και με τι όρους. Θα είναι περισσότερο όροι υποκατάστασης ή συμπλήρωσης; Επιπλέον, μέσα σε αυτή τη λογική αρχίζει να προωθείται ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα και αναζητούνται λύσεις μέσα από την προώθηση ενός προνοιακού πλουραλισμού, με τον τρίτο τομέα σε αυτό το σχήμα να αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο. Παράλληλα, εντοπίζονται και άλλες προβληματικές καταστάσεις για παράδειγμα η ιδέα της πλήρους απασχόλησης αποτελεί πλέον ανάμνηση για ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων. Έτσι, η ανάγκη προσανατολισμού της κοινωνικής πολιτικής στην αύξηση της απασχόλησης, ως μια νέα ανάγκη που πρέπει να καλυφθεί μέσα στην λογική της αναδιάρθρωσης της, έχει σαν αποτέλεσμα και εδώ το ενδιαφέρον, να στρέφεται προς τον τρίτο τομέα. Γιατί πλέον είναι δεδομένο, ότι οι κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα είναι ικανές να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Κατά αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να εντοπιστεί άλλη μια μορφή σύνδεσης μεταξύ τρίτου τομέα και αναδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής (Στασινοπούλου:1996, σσ. 112 - 115).

1.6 Τι είναι τελικά ο τρίτος τομέας;

Η απάντηση στο ερώτημα τι είναι ο τρίτος τομέας, δεν είναι εφικτό να δοθεί με ένα ξεκάθαρο τρόπο. Αυτό που έχει ωστόσο νόημα, είναι να διατυπωθεί καλύτερα το πώς θα προσεγγιστεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Η κίνηση αυτή θα μας προφυλάξει από την εμπλοκή με ποικίλες προσεγγίσεις, που σε τελική ανάλυση η διατύπωση τους εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Κατά συνέπεια, πρώτον όσον αφορά τις οργανώσεις που περιλαμβάνει, διαπιστώνεται ότι υπάρχουν διάφορες τυπολογίες για την κατηγοριοποίηση τους και πολλοί όροι για την απόδοσή τους. Επίσης, οι επιλογές που μπορεί κανείς να καταλήξει σε αυτή την περίπτωση δε μπορεί να είναι άσχετες από τα κίνητρα που τον ωθούν στην ενασχόληση με αυτό το αντικείμενο. Συνεπώς, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης σε συνδυασμό μάλιστα με τα όσα προκύπτουν από την ελληνική εμπειρία που θα αναλυθεί στη συνέχεια, οι οργανώσεις θα προσεγγιστούν μέσα από το εξής πρίσμα:

- Σημείο αναφοράς θα είναι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις οι οποίες θα παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν.⁴⁵
- Θα αφορούν τόσο τα μέλη τους όσο και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.
- Θα δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας.
- Θα απασχολούν αμειβόμενο προσωπικό.

Δεύτερον, όσον αφορά τη θέση του τρίτου τομέα μέσα στον κοινωνικό χώρο, αφενός μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπάρχει σαν διακριτός τομέας, από την αγορά και το κράτος, αφετέρου δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αυστηρές οριοθετήσεις μεταξύ τους. Επίσης, η οικογένεια και όλα εκείνα τα άτυπα δίκτυα σχέσεων που μέσα από το διαχωρισμό ιδιωτικό / δημόσιο, ενδεχομένως να μη συμπεριλαμβάνονταν σε διάφορες αναλύσεις, εδώ θα συμπεριληφθούν προκειμένου να οριοθετηθεί ο τρίτος τομέας για τις ανάγκες της μελέτης. Είναι αναγκαίο να υπάρξει μια οριοθέτηση, προκειμένου να διευκρινιστεί τι περιλαμβάνει ο τρίτος τομέας και τι είδους σχέσεις, δυναμικές και προβληματισμοί προκύπτουν με τους άλλους τομείς.

⁴⁵ Δηλαδή, θα έχουν τυπική δομή, θα διακρίνονται από το κράτος, θα έχουν διοικητική ανεξαρτησία και δεν θα επιτρέπεται η διανομή κερδών, όσο για το στοιχείο της σύστασης τους στη βάση της ελεύθερης και κυρίως εθελοντικής συμμετοχής των μελών τους, αυτό τίθεται υπό συζήτηση, λόγω ότι στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα το αμειβόμενο προσωπικό που θα διαθέτουν τέτοιου είδους οργανώσεις.

Τρίτον, η προσπάθεια να ενταχθεί μέσα σε ένα θεωρητικό πλαίσιο ο τρίτος τομέας, είναι άλλο ένα δύσκολο και ας μου επιτραπεί η έκφραση «μελανό» σημείο, στην προσπάθεια κατανόησης του. Οι οργανώσεις που υπάγονται στον τρίτο τομέα, είναι όπως είδαμε ιδιαίτερα ανομοιογενείς, γεγονός που δυσκολεύει για παράδειγμα όσους επιχειρούν να τις κατανοήσουν στο πλαίσιο των θεωριών οργάνωσης (Ζάννης:2002, σ.122). Επιπλέον, οι θεωρίες οργάνωσης επιμερίζονται σε άλλες υποκατηγορίες, από τις οποίες μπορεί να χρησιμοποιηθούν ορισμένα στοιχεία κάθε φορά και μάλιστα η μια κατηγορία μπορεί σε άλλες περιπτώσεις να συμπληρώνει και σε άλλες να αναιρεί μια άλλη.

Οι οικονομικές θεωρίες, βρίσκουν εφαρμογή στον τρίτο τομέα από τη στιγμή που εντοπίζουν σε αυτόν οικονομικές διαστάσεις. Κεντρικό τους σημείο, είναι να κατανοήσουν το ρόλο, τη λειτουργία και τη συμπεριφορά των μη κερδοσκοπικών οργάνωσης, μέσα από οικονομικές διαστάσεις όπως η προσφορά και η ζήτηση. Μειονέκτημα τους, η αδυναμία να κατανοήσουν λειτουργίες μη ορθολογικές.

Οι θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου με τη σειρά τους, τείνουν εξετάζουν τον τρίτο τομέα μέσα από μια πιο ιδεαλιστική σκοπιά, στηριζόμενες στα πιο ανιδιοτελή στοιχεία που σαφώς και θα υπάρχουν ως ενός σημείου εντός του. Είναι αλήθεια ότι η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου, λειτουργεί ως καταλύτης στην ανάπτυξη συνεργασίας μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας και κατά συνέπεια ευνοεί τη συσπείρωσή τους σε διάφορες μορφές οργάνωσης, ανάμεσά τους και στις μη κερδοσκοπικές. Κατά συνέπεια, σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, οι έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής εμπιστοσύνης δύναται να λειτουργήσουν ως προσδιοριστικοί παράγοντες προκειμένου να κατανοηθούν ορισμένα και πάλι μόνο στοιχεία για τον τρίτο τομέα.

Κάποιες από τις παραπάνω θεωρητικές τοποθετήσεις διαπιστώνεται, ότι έχουν σαν κεντρικό άξονα τους τις οργανώσεις, τα συστατικά στοιχεία θα μπορούσε να πει κανείς του τρίτου τομέα. Επικεντρώνουν σε μια οργάνωση του τρίτου τομέα και εξετάζουν το περιβάλλον της, τους θεσμούς που υπάρχουν σε αυτό, την ορθολογικότητα της συμπεριφοράς τους, καθώς και το μέγεθος και τη δυναμική του συνόλου αυτών των οργάνωσης. Η θεωρία όμως της κοινωνικής καταγωγής ξεπερνάει τα όρια της οργάνωσης και εξετάζει τον τρίτο τομέα ως τομέα και ειδικότερα τη σχέση του με το κράτος. Η θεωρία αυτή, μπορεί να προσφέρει ένα κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυση του τρίτου τομέα, δεν μπορεί όμως να αποτελέσει ούτε και αυτή από μόνη

της το κύριο πλαίσιο. Σαν θεωρία, εισάγει μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση, αυτήν της διερεύνησης του τρίτου τομέα σε σχέση με το κοινωνικό κράτος και επιτυγχάνει να καλύπτει κενά που αφήνουν οι άλλες θεωρίες. Στην πράξη όμως αποδείχθηκε ότι και αυτή δημιουργεί κενά, καθώς η εφαρμογή της σε ορισμένες περιπτώσεις έρχεται σε αντίφαση με την πραγματικότητα.

Με βάση, λοιπόν, όλα τα παραπάνω μια ασφαλής λύση είναι να υπάρξει ένας συνδυασμός των παραπάνω θεωριών, αντλώντας από την κάθε θεωρία τα στοιχεία εκείνα που στηρίζουν θεωρητικά τον τρίτο τομέα σε κάθε περίπτωση. Ειδικά, βέβαια για τη περίπτωση της Ελλάδας όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, η κατάσταση είναι αρκετά περίπλοκη.

Τέταρτον, η χρήση άλλων όρων, όπως αυτών που προαναφέρθηκαν υποδεικνύει την ανάγκη να δοθεί έμφαση σε διαφορετικές όψεις του τρίτου τομέα, οι οποίες κατά ένα μέρος οφείλουν τη διαφορετικότητα τους και στα ιδιαίτερα δεδομένα που επικρατούν σε κάθε χώρα. Ακόμα, όμως και σε μια συγκεκριμένη χώρα, όπως στην Ελλάδα για παράδειγμα, μπορεί να γίνεται ταυτόχρονα η χρήση διαφορετικών όρων χωρίς αυτό εν τέλει να είναι εσφαλμένο, αρκεί βέβαια η αναφορά σε κάθε όρο να γίνεται συνειδητά, έχοντας επίγνωση την ιδιαιτερότητα που έχει σε σχέση με ένα άλλο όρο. Επιπλέον, έχει σημασία τόσο η θεωρητική αφετηρία από την οποία ξεκινάει κανείς, όσο και η ιδεολογική αναφορά που έχει.

Πάντως ο τρίτος τομέας κρίνεται από την γράφουσα ως μια ευρύτερη έννοια, στην οποία εμπεριέχονται επιμέρους έννοιες όπως του μη κερδοσκοπικού τομέα, της κοινωνικής οικονομίας και του τρίτου συστήματος. Κάθε μια από αυτές τις έννοιες, φωτίζει και μια διαφορετική πτυχή του τρίτου τομέα. Αυτό μπορεί να ειπωθεί, είτε σε ένα απλουστευμένο επίπεδο που θα προσδιορίζεται βάσει μιας γεωγραφικής διάστασης (π.χ. μη κερδοσκοπικός τομέας στις Η.Π.Α., κοινωνική οικονομία στην Γαλλία, τρίτο σύστημα στην Ε.Ε.), είτε σε ένα επόμενο και άρα πιο σύνθετο επίπεδο που θα συμπεριλαμβάνει συγκεκριμένες ιδεολογικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παραδόσεις. Επί της ουσίας ο τρίτος τομέας δεν είναι μεμονωμένα το τρίτο σύστημα, ούτε η κοινωνική οικονομία, ούτε ο μη κερδοσκοπικός τομέας, ή ο εθελοντικός, ή κάτι άλλο. Είναι όλοι αυτοί οι όροι μαζί, απλούστατα όταν χρησιμοποιείται κάποιος από αυτούς πρέπει να διευκρινίζονται οι ιδιαίτερες διαστάσεις του.

Πέμπτον, πολλές από τις οργανώσεις που ανήκουν στον επονομαζόμενο τρίτο τομέα, εντοπίζονται ως οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών.⁴⁶ Η σύγχρονη άλλωστε αντίληψη της, που τη συνδέει με τα ζητήματα αναβίωσης της δημοκρατίας, αλλά και την παγκοσμιοποίηση, δείχνει ότι ο τρίτος τομέας είναι ένα θέμα που έρχεται να προστεθεί στη συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών, είναι ένας χώρος που ευνοείται η ανάπτυξη της συλλογικότητας, έξω από το πλαίσιο του κράτους. Η συλλογικότητα αυτή μπορεί να διοχετεύεται είτε σε δραστηριότητες που αφορούν την υποκατάσταση του κράτους πρόνοιας, σε συνθήκες υποχώρησης του, είτε σε δραστηριότητες που ενδυναμώνουν την ιδιότητα του πολίτη σε ένα παγκοσμιοποιημένο επίπεδο.

Αν λοιπόν, κατά μια άποψη ο τρίτος τομέας αποτελεί τμήμα της κοινωνίας των πολιτών, τότε υπό αυτό το πρίσμα προκύπτει η ακόλουθη διαπίστωση. Εστιάζοντας και διερευνώντας κανείς το ρόλο της κοινωνίας των πολιτών στην παροχή δημοσίων αγαθών, ανάμεσα στα άλλα και τη κοινωνική φροντίδα, μπορεί να εντοπίσει ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία που θα συμβάλουν στην αποσαφήνιση του τρίτου τομέα, ειδικά στο πεδίο της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας.

Συνάμα, η έννοια του εθελοντισμού, όπως διαμορφώνεται με βάση τα σύγχρονα δεδομένα προσδιορίζει και αυτή κάποιες όψεις του τρίτου τομέα. Ο τρίτος τομέας περικλείει εντός του τις εθελοντικές οργανώσεις, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις άλλες οργανώσεις του. Η προσφορά εθελοντικής εργασίας μέχρι ενός βαθμού, σε πολλές περιπτώσεις θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό για τον προσδιορισμό μιας οργάνωσης ως οργάνωσης του τρίτου τομέα. Ωστόσο, το να χρησιμοποιείται ο όρος εθελοντικός για να αποδώσει τον τρίτο τομέα, πρέπει να γίνεται με το σκεπτικό ότι αφορά μια μόνο όψη του τρίτου τομέα και όχι το σύνολο του.

Άλλωστε η χρήση του όρου εθελοντικός τομέας, ενδέχεται να μην είναι και τόσο δόκιμη εξαιτίας του ότι, εμπεριέχει μια ιδεαλιστική χροιά όσον αφορά τη λέξη εθελοντισμός, που στην πραγματικότητα δεν είναι και τόσο εφαρμόσιμη (Ζάννης:2002, σ.106). Η συμπερίληψη βέβαια του εθελοντισμού στην παρούσα ανάλυση έχει νόημα, από την στιγμή που στην Ελλάδα, το νομοθετικό πλαίσιο για την κοινωνική φροντίδα, αναδεικνύει το σημαντικό ρόλο του τρίτου τομέα. Αυτό γίνεται κύρια μέσα από την συνεργασία που θα αναπτύσσουν οι εθελοντικές και άλλες οργανώσεις του, με το

⁴⁶ Παράδειγμα τέτοιων οργανώσεων είναι οι συνεταιρισμοί, οι ενώσεις καταναλωτών, διάφορα ιδρύματα, αθλητικές οργανώσεις, συνδικάτα κ.ο.κ.

κράτος. Παράλληλα, θα μπορεί να διερευνηθεί και ο τρόπος που η παροχή εθελοντικής εργασίας από γυναίκες, στο πλαίσιο των προσωπικών υπηρεσιών φροντίδας, επηρεάζει τις μισθωτές απασχολούμενες σε αυτές.

Συνεπώς, αυτό που κρίθηκε αναγκαίο ήταν να παρουσιαστεί ο τρόπος που θα προσεγγιστεί ο τρίτος τομέας στην παρούσα μελέτη, ενώ στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να προσδιοριστεί ο τρίτος τομέας για την περίπτωση της Ελλάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα

2.1 Εντοπίζοντας τον τρίτο τομέα

Στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρήθηκε να γίνει κατανοητή, έστω και εν μέρει η έννοια του τρίτου τομέα, δυστυχώς όμως μπορεί να εντοπίσει κανείς πολλά στοιχεία που καθιστούν πολύ δύσκολη μια οριστική και καθολική απόδοση του. Ενδεικτικά τέτοια στοιχεία είναι οι ποικίλες οργανώσεις που απαντώνται εντός του, τα δυσδιάκριτα όρια του σε σχέση με άλλους τομείς, οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί για αυτόν, η σύγχυση που επικρατεί όσον αφορά τη χρήση διάφορων όρων αντί του ίδιου, καθώς και ο τρόπος που προσδιορίζεται μέσα από τις έννοιες της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού. Αν όλα αυτά απαντώνται σε διεθνές επίπεδο, λίγο πολύ αναμένεται η κατάσταση να είναι παρόμοια και για την Ελλάδα και ενδεχομένως με μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας, καθότι η έννοια του τρίτου τομέα, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ακαδημαϊκών σχετικά πρόσφατα.

Ωστόσο, αυτό που έγινε κατανοητό είναι, ότι ο τρόπος που θα προσεγγιστεί ο τρίτος τομέας σαφώς συνδέεται και με το λόγο για τον οποίο ξεκινάει η ενασχόληση μαζί του. Μια εκτενής αναφορά στην επιλογή ενός όρου καταλληλότερου για την απόδοση του τρίτου τομέα στην περίπτωση της Ελλάδας, δε μπορεί να υπάρξει στο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Βασική αιτιολογία είναι, ότι κάτι τέτοιο δεν αποτελεί το κεντρικό αντικείμενο της. Παρόλα αυτά, έχει σημασία να δούμε τους όρους που χρησιμοποιούνται όταν γίνεται λόγος για τον τρίτο τομέα και ενδεχομένως να υπάρξει και κάποια σύντομη αξιολόγηση, σε σχέση με τις ανάγκες της μελέτης, όσον αφορά τη χρήση του καθενός.

Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, στην Ελλάδα, μια σειρά από μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια, χρησιμοποιούν την έννοια της κοινωνικής οικονομίας. Παραδείγματα τέτοιων μελετών, αποτελούν η μελέτη ίδρυσης – οργάνωσης Κεντρικού Φορέα της Κοινωνικής Οικονομίας, που διενεργήθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας το 1999, η μελέτη που διενεργήθηκε από το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας για τον «Κοινωνικό Τομέα» και αυτή το 1999. Ακόμη, σημαντική υπήρξε και η συμβολή της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ στη μελέτη «Social Enterprises in Europe and New Employment in Europe». Επίσης, ήταν και το Πρόγραμμα «Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας», που ξεκίνησε από ανάθεση του Εθνικού

Ινστιτούτου Εργασίας, τον Ιανουάριο του 2000. Σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται, ότι μέσα από τις παραπάνω μελέτες διαμορφώνεται μια θεωρητική προσέγγιση για την κοινωνική οικονομία, καταγράφονται οι φορείς της στην Ελλάδα και εξετάζεται η συμβολή της στη δημιουργία απασχόλησης (Χρυσάκης:2002).

Επίσης, ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι και στο θεσμικό πλαίσιο ο πιο πρόσφατος Ν.4019/11 χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνική οικονομία, επιδιώκοντας ένα συγκερασμό ανάμεσα στην οικονομία και την κοινωνία μέσα από την ανάδειξη κοινωνικών επιχειρήσεων που στοχεύουν στην εξυπηρέτηση συλλογικών σκοπών. Φυσικά αν και εξακολουθεί να δίνει έμφαση στη δημιουργία απασχόλησης, ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται και η ανάπτυξη δράσεων σε πεδία όπως ο πολιτισμός, το περιβάλλον, η ανάδειξη των τοπικών προϊόντων καθώς και η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Στην ΕΕ στη συνέχεια, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση, η προώθηση της απασχόλησης στον τρίτο τομέα αρχίζει να αποτελεί αναγκαιότητα και να βρίσκει εφαρμογή μέσα από κοινοτικά προγράμματα, όπως το «Τρίτο Σύστημα και Απασχόληση». Η εφαρμογή αυτού του κοινοτικού προγράμματος, με το έργο «Ηπειρος» στην Ελλάδα, ήταν ένα παράδειγμα για τον τρόπο που η έννοια του τρίτου συστήματος άρχισε να γίνεται αντιληπτή στην ελληνική πραγματικότητα, μέσα από την κινητοποίηση φορέων σε τομείς, όπως οι κοινωνικές υπηρεσίες, το περιβάλλον, ο πολιτισμός, αλλά ακόμα και ο συνδυασμός διαφόρων τομέων (Χρυσάκης:2002, σ.74). Στη συνέχεια τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση, υπαγόρευαν την ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων για όλες τις χώρες μέλη, σε σχέση μάλιστα και με το τρίτο σύστημα. Ιδιαίτερη σημασία, έχει το γεγονός ότι από την πλευρά της ΕΕ, τονιζόταν η κοινωνική αξία των οργανώσεων που συμπεριλαμβάνονταν στο επονομαζόμενο τρίτο σύστημα, με την έννοια ότι αυτές οι οργανώσεις συντάσσονταν υπέρ των πιο μειονεκτικών ομάδων του πληθυσμού, βελτιώναν το επίπεδο της δημοκρατίας και ενθάρρυναν τη συλλογικότητα και τον εθελοντισμό (Borzaga et al:1999). Στην πράξη βέβαια φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και στη συμβολή του τομέα στη δημιουργία απασχόλησης και στην τοπική ανάπτυξη (Campbell:2000).⁴⁷

⁴⁷ Αναφέροντας ενδεικτικά ορισμένα στοιχεία, το τρίτο σύστημα φαίνεται να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, να διευρύνει την απασχόληση στις ήδη υπάρχουσες θέσεις, να αυξάνει την απασχολησιμότητα, να συμβάλλει στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου και κατ' επέκταση εμπιστοσύνης, να ενισχύει τις τοπικές οικονομίες, να μειώνει τον κοινωνικό αποκλεισμό, να αυξάνει τα εισοδήματα κύρια των πιο μειονεκτικών ομάδων (Campbell:2000).

Ο όρος πάλι μη κερδοσκοπικός τομέας, δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στην Ελλάδα, μάλιστα πιο συχνά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι χρησιμοποιείται ο όρος τρίτος τομέας. Πολύ χαρακτηριστική, είναι η διατριβή του Παναγιώτη Ζάννη⁴⁸ ο οποίος μελετάει τον τρίτο τομέα, γενικά και όχι ειδικά για την ελληνική περίπτωση, μέσα από μια κριτική ανάλυση των διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων που τον αφορούν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σε σχέση μάλιστα και με το αντικείμενο της παρούσας μελέτης έχει και η διατριβή του Περικλή Πολυζωΐδη⁴⁹ για την κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα, στο πλαίσιο όμως της οποίας χρησιμοποιείται ο όρος μη κυβερνητικές οργανώσεις, προκειμένου να αποδοθούν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα.

Στην παρούσα μελέτη, επιλέγεται να γίνεται η αναφορά κύρια στον όρο τρίτος τομέας. Ενδεχομένως η άποψη του Πολυζωΐδη ότι αυτός ο όρος επιλέγεται όταν επιχειρείται μια περισσότερο γενική αναφορά χωρίς πολλές λεπτομέρειες, να έχει εν μέρει κάποια βάση για την παρούσα ανάλυση. Άλλωστε, η χρήση ενός όρου όπως ο τρίτος τομέας επιτρέπει να συμπεριληφθούν εντός του οργανώσεις που χαρακτηρίζονται από έντονη ανομοιογένεια. Η ανομοιογένεια αυτή γίνεται εμφανής και από το γεγονός ότι άλλοτε μιλάμε για μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και άλλοτε για μη κυβερνητικές, ακριβώς επειδή η έμφαση δίνεται αλλού σε κάθε περίπτωση (Anheier & Seibel:1990, σ.7). Ο τρίτος τομέας συνιστά, λοιπόν, πράγματι έναν πιο γενικό όρο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί με κάποια σχετική ασφάλεια.

Παράλληλα, η αντίληψη αυτή επιτρέπει στην παρούσα μελέτη να γίνεται κύρια η χρήση του όρου τρίτος τομέας. Ωστόσο υπάρχει ένα σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί. Επειδή ακριβώς, η θέση της γράφουσας είναι ότι οι διαφορετικοί όροι που χρησιμοποιούνται, όπως είναι για παράδειγμα ο όρος μη κερδοσκοπικός τομέας, ή ο όρος κοινωνική οικονομία, αφορούν συγκεκριμένες όψεις του τρίτου τομέα, στην παρούσα μελέτη κρίνεται, λοιπόν, πιο δόκιμο να δούμε τον τρίτο τομέα, λαμβάνοντας το και αυτό υπόψη, επιλέγοντας τελικά τον όρο μη κερδοσκοπικός. Η επιλογή αυτή όπως θα δείτε και στη συνέχεια, θα αιτιολογηθεί επακριβώς.

Ο στόχος άλλωστε σε αυτή την ανάλυση, δεν είναι αυτή καθ' αυτή η διερεύνηση του τρίτου τομέα, αλλά συγκεκριμένες διαστάσεις σε αυτόν όπως είναι η γυναικεία

⁴⁸ Βλ. τη διατριβή Ζάννης Παναγιώτης, *Τρίτος Τομέας και Κοινωνία Πρόνοιας: Κριτική Ανάλυση των Θεωρητικών Προσεγγίσεων*, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2002.

⁴⁹ Βλ. τη διατριβή Πολυζωΐδης Περικλής, *Κοινωνική Φροντίδα στην Ελλάδα: Ο Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Κομοτηνή (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης) 2004.

απασχόληση στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας. Ωστόσο, υπάρχουν και πιο συγκεκριμένοι λόγοι που θα μπορούσαν να στηρίζουν την επιλογή αυτού του όρου στο παρόν πλαίσιο.

Η προσέγγιση του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, με όρους καταρχήν της κοινωνικής οικονομίας, μέχρι πρότινος δε θα κρινόταν και τόσο δόκιμη και αυτό γιατί στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνικής οικονομίας, η έμφαση δινόταν κυρίως στην προώθηση της απασχόλησης και την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας από μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες, ή περιοχές. Χαρακτηριστικά μάλιστα παραδείγματα εφαρμογών της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα, ως επί το πλείστον αποτελούσαν οι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί γυναικών, τα Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης και τα Προστατευμένα παραγωγικά εργαστήρια (Χρυσάκης:2002, σσ.55, 71-73). Ωστόσο με το Ν. 4019/11 στους φορείς της κοινωνικής οικονομίας εντάσσονται και οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Κοινωνικής Φροντίδας, οι οποίες φαίνεται να δραστηριοποιούνται στην παραγωγή και παροχή προϊόντων και υπηρεσιών κοινωνικού και προνοιακού χαρακτήρα σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες όπως ηλικιωμένοι, βρέφη, άτομα με αναπηρία, κ.ο.κ. (Άρθρο 2). Έχοντας σαν δεδομένο ότι η παρούσα μελέτη εστιάζει στις συνθήκες απασχόλησης σε κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα, ενδέχεται να είχε νόημα να κινηθούμε στο πλαίσιο του όρου κοινωνική οικονομία. Η ψήφιση αυτού του νόμου, είναι όμως πολύ πρόσφατη και έπεται την όλης θεωρητικής και μεθοδολογικής προσέγγισης που ακολουθείται σε αυτή τη μελέτη. Συνεπώς περιοριζόμαστε στην αναφορά αυτών των νέων δεδομένων αλλά εμμένουμε στην αρχική επιλογή του όρου μη κερδοσκοπικός και παρουσιάζουμε παρακάτω και επιπλέον λόγους που μας οδηγούν σε αυτή την επιλογή.

Από την άλλη όσον αφορά τον όρο τρίτο σύστημα, η χρήση του δεν είναι και τόσο επίκαιρη και μάλλον πως πρέπει να αναφερθούμε σε αυτή την έννοια ποιο πολύ σαν ιστορικό υπόβαθρο. Βέβαια σαν έννοια μπορεί να εμφανίστηκε για τα ελληνικά δεδομένα κοντά με την έννοια της κοινωνικής οικονομίας ωστόσο, η χρήση του μάλλον κρίνεται πλέον παρωχημένη και αυτό είναι αρκετό για να απορριφτεί η χρήση του.

Όσον αφορά την απόδοση του τρίτου τομέα με τον όρο μη κερδοσκοπικός τομέας παρατηρείται εν πρώτοις, ότι πολλές φορές οι οργανώσεις που αφορούν την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, χαρακτηρίζονται ως μη κερδοσκοπικές. Η έννοια του μη κέρδους αποτελεί βασική και αδιάλλακτη συνθήκη, ακόμη και αν στις μη

κερδοσκοπικές οργανώσεις, υπάρχει και η διάσταση της απασχόλησης και άρα των αμοιβών για το απασχολούμενο δυναμικό τους.

Βασικά, ο όρος μη κερδοσκοπικός τομέας διαμορφωμένος μέσα από την αμερικανική παράδοση, είναι ένας όρος που αναπτύσσεται κυρίως εντός οικονομικών θεωριών και λειτουργεί ικανοποιητικά για την ερμηνεία της αμερικανικής κατάστασης όσον αφορά τον τρίτο τομέα, όπου στην προκειμένη περίπτωση η έμφαση δίνεται στη διάκριση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων από τις κερδοσκοπικές. Σε άλλες όμως χώρες, η έμφαση μετατοπίζεται στη σχέση μεταξύ κράτους και τρίτου τομέα (James:1990, σ.22), ειδικά για την περίπτωση των κοινωνικών υπηρεσιών. Η Ελλάδα, λοιπόν, πλησιάζει περισσότερο σε αυτή την δεύτερη περίπτωση και για αυτό ενδεχομένως να είχε νόημα και η απόδοση των οργανώσεων του τρίτου τομέα ως μη κυβερνητικές, αντί για μη κερδοσκοπικές. Οι μη κυβερνητικές όμως οργανώσεις επί της ουσίας, καταλήγουν και αυτές να είναι μη κερδοσκοπικές.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης κρίνεται πιο δόκιμη η αναφορά στον τρίτο τομέα με την έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα. Είναι γεγονός, ότι κανένας από τους όρους που εξετάστηκαν (κοινωνική οικονομία, τρίτο σύστημα, μη κερδοσκοπικός τομέας), δεν αναδεικνύεται αυτούσιος από την ελληνική εμπειρία, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με το μη κερδοσκοπικό τομέα που συνδέεται με την αμερικανική παράδοση, ή τον όρο κοινωνική οικονομία που συνδέεται με τη γαλλική. Ωστόσο, ένας βασικός λόγος για την επιλογή αυτού του όρου είναι, ότι κύρια το πεδίο που εστιάζει η μελέτη είναι οι κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας και με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, τέτοιου είδους οργανώσεις προσεγγίζονται συνήθως μέσα από την έννοια του μη κερδοσκοπικού.

Άλλωστε, το πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών, είναι ένα πεδίο όπου απαντώνται συχνότερα ασυμμετρίες στην πληροφόρηση, με την έννοια ότι ο καταναλωτής αυτών των υπηρεσιών δε μπορεί να γνωρίζει στοιχεία γύρω από την ποιότητα τους (Salamon & Anheier:1998, σ.222), και συνεπώς η έννοια του μη κέρδους έχει καθοριστική σημασία. Αυτό συμβαίνει γιατί η απαγόρευση του κέρδους, ενισχύει την εμπιστοσύνη στις οργανώσεις που εφαρμόζουν αυτό τον περιορισμό και άρα ο καταναλωτής που δεν έχει στη διάθεση του όλη την πληροφορία, θα στραφεί προς αυτές διατρέχοντας μικρότερο κίνδυνο εξαπάτησης. Επιπλέον, όπως θα δούμε στις οργανώσεις που παρέχουν αυτές τις υπηρεσίες, ακόμα και όταν αυτές αναφέρονται με τον όρο μη

κυβερνητικές ή / και εθελοντικές, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο μη κερδοσκοπικό τους χαρακτήρα.

Η έννοια, λοιπόν, του μη κερδοσκοπικού τομέα για την παρούσα ανάλυση, είναι αυτή που κρίνεται ως η πιο δόκιμη, προκειμένου να λειτουργήσει ως μια βασική διάσταση για τη μελέτη του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, πάντα και υπό το πρίσμα ότι κεντρικό σημείο αναφοράς αποτελούν οι κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας. Στόχος άλλωστε δεν είναι να απορριφθεί η χρήση ενός όρου και να αναδειχθεί η χρήση κάποιου άλλου.

Η προσπάθεια, λοιπόν, να διερευνηθεί ο τρόπος που γίνεται αντιληπτός ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα, σε σχέση με άλλους όρους που πολλές φορές τον αντικαθιστούν, αναμφισβήτητα συνδράμει στην κατανόηση ορισμένων όψεων του, για τα ελληνικά δεδομένα. Η προσπάθεια όμως, κατανόησης του τρίτου τομέα δεν περιορίζεται μονάχα, στην παρουσίαση των όρων εκείνων που απαντώνται συχνά, εναλλακτικά αντί του ίδιου. Η κατάσταση είναι αρκετά περίπλοκη και όπως αναφέρθηκε στην παρούσα μελέτη, ο τρίτος τομέας επιλέγεται να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα του μη κερδοσκοπικού. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι αυτός ο όρος δεν απαντάται τόσο συχνά, όσο οι όροι κοινωνική οικονομία και τρίτο σύστημα. Η διαπίστωση αυτή εύλογα μπορεί να αποτελέσει μια αντίφαση, για ποιο λόγο επιλέγεται ένας όρος ο οποίος πρακτικά δε χρησιμοποιείται στο βαθμό που χρησιμοποιούνται άλλοι όροι; Μια πιο εις βάθος, λοιπόν, προσέγγιση πέρα από το επίπεδο επιλογής όρων θα συνεισέφερε ακόμα περισσότερα στην προσπάθεια κατανόησης του τρίτου τομέα. Κινούμενοι προς αυτή την κατεύθυνση, η διερεύνηση του τρόπου που διαμορφώνεται ο χαρακτήρας και ο ρόλος του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, σε σχέση μάλιστα με την παροχή της κοινωνικής φροντίδας, η οποία αποτελεί βασική έννοια στην παρούσα μελέτη, θα ήταν ιδιαίτερος εποικοδομητική.

Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω ένα ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρείται είναι, ότι κάθε κοινωνία διαθέτει μια συγκεκριμένη «παράδοση φροντίδας»,⁵⁰ ο τρίτος τομέας

⁵⁰ Δεν έχει σημασία το κατά πόσο είναι ολοκληρωμένη ή ελλιπής και τα δύο στοιχεία συνιστούν «παράδοση φροντίδας». Ειδικά μάλιστα για την Ελλάδα, τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής φροντίδας στην περίπτωση της, αποκαλύπτουν μέσα από την ιστορική της πορεία τη σημαντική παρουσία της ιδιωτικής εθελοντικής πρωτοβουλίας, αλλά και της εκκλησίας, με τη μορφή κύρια της φιλανθρωπίας (Πολυζωίδης:2004, σσ.194, 159-160). Όσο για τις πιο σύγχρονες εξελίξεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, κύρια δηλαδή από τη δεκαετία του '80 και μετά, αυτές εμπεριέχουν το στοιχείο της έντονη κρατικής παρέμβασης, ενώ από τη δεκαετία του '90 αρχίζει και η εποχή των χρηματοδοτήσεων από την ΕΕ στο πλαίσιο των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ο.π., σσ.173-174).

μπορεί να συμβάλλει επιπρόσθετα σε αυτή, ή να λειτουργεί όπου αυτή απουσιάζει. Τρεις βασικοί παράγοντες και συγκεκριμένα, το θεσμικό πλαίσιο μιας χώρας, το επίπεδο ανάπτυξης της και ο βαθμός κρατικού συγκεντρωτισμού, μπορούν να αιτιολογήσουν κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιο τρόπο ο τρίτος τομέας, λειτουργεί σε σχέση με αυτήν την «παράδοση φροντίδας» και συνεπώς να αναδειχθούν κατά αυτό τον τρόπο ποικίλα στοιχεία γύρω από το χαρακτήρα και το ρόλο του (Salamon & Anheier:1994, σσ.10 - 12).

Το θεσμικό πλαίσιο μιας χώρας όπως θα δούμε και αναλυτικότερα παρακάτω, μπορεί να ευνοήσει, ή να λειτουργήσει ανασταλτικά στη δημιουργία οργανώσεων, που ανήκουν στον τρίτο τομέα. Η ύπαρξη ενός εθνικού δικαίου στο οποίο υπάγονται τα νομικά συστήματα χωρών όπως η Αμερική, ή η Αγγλία, επιδρά τελείως διαφορετικά στη δημιουργία και την ύπαρξη των διαφόρων οργανώσεων, από ότι η ύπαρξη ενός Αστικού δικαίου, στο οποίο υπάγονται τα νομικά συστήματα χωρών όπως η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ουγγαρία και η Ιαπωνία. Στη δεύτερη κατηγορία, τόσο τα δικαιώματα όσο και οι υποχρεώσεις που έχουν τα άτομα, αλλά και οι οργανώσεις, προσδιορίζονται μέσα από πολύ συγκεκριμένους νόμους. Ο τύπος μιας οποιασδήποτε οργάνωσης, από τη στιγμή που δε θα προσδιορίζεται σαφώς μέσα από το νόμο, απλώς δε θα διαθέτει και το νομικό δικαίωμα να υφίσταται (ο.π., σσ.10-11). Η κατάσταση αυτή σαφώς είναι περιοριστική και συνεπάγεται μια ακαμψία, όσον αφορά τη δυνατότητα δημιουργίας μιας οργάνωσης και αυτό είναι αρκετά εμφανές για την ελληνική περίπτωση.

Ειδικότερα, στην Ελλάδα, όπως διαπιστώνει ο Πολυζωίδης δεν υπάρχει ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο για τις ΜΚΟ, απλώς ανάλογα με τη νομική τους μορφή υπάγονται και σε κάποιο νόμο (Πολυζωίδης:2004, σ.211).⁵¹ Ένα βασικό στοιχείο αποτελεί, το ότι η ελευθερία της συλλογικής δράσης είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη, από το Άρθρο 12 του Συντάγματος.⁵² Η κατοχύρωση αυτού του δικαιώματος είναι πολύ σημαντική για τη

⁵¹ Αυτό βέβαια δεν ισχύει και για την περίπτωση των ΜΚΟ φροντίδας, σε αυτές η νομική μορφή καθορίζεται από δύο νόμους. Πρόκειται για το Ν. 2646/98 ΦΕΚ «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας» και ο Ν.3106/2003 «Αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και άλλες διατάξεις» (Πολυζωίδης:2004, σ.211).

⁵² Ο Ορφανουδάκης, ωστόσο στη διδακτορική του διατριβή (*Η Ελευθερία Της Συνένωσης. Συμβολή στην Ερμηνεία του Άρθρου 12, Παράγραφοι 1-4 του Ισχύοντος Συντάγματος υπό το Φώς της Νομολογίας των Ελληνικών Δικαστηρίων*, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλα) 1996) προτιμά τον όρο «ελευθερία της συνένωσης», καθώς σαν όρος αφενός περιλαμβάνει τόσο τα σωματεία όσο και τις ενώσεις προσώπων και αφετέρου αναδεικνύει τη διαδικασία ίδρυσης τους (ο.π., σ.202).

δημιουργία μιας οργάνωσης και μόνη προϋπόθεση που τίθεται από το Σύνταγμα, είναι η τήρηση των νόμων (ο.π., σ.202).

Επιπλέον, από το σύνταγμα κατοχυρώνεται και το δικαίωμα της συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, στο Άρθρο 5 παρ.1 το οποίο φαίνεται να «αποτελεί ασφαλές έρεισμα και επαρκή εγγύηση για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών», καθώς η διασφάλιση της συμμετοχής, συνεπάγεται τη διασφάλιση της ίδιας της δημοκρατίας. Μάλιστα, κατόπιν πρωτοβουλίας διαφόρων ΜΚΟ, προτάθηκε και έγινε δεκτό από τα κόμματα να προστεθεί διάταξη για τη διασφάλιση της λειτουργίας και της ανάπτυξης τους.⁵³ Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η πρωτοβουλία αυτή δεν οδήγησε τελικά στην ένταξη νέας διάταξης στο σύνταγμα, οι οργανώσεις του τρίτου τομέα δεν στερούνται συνταγματικού ερείσματος με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν (Παπαδημητρίου:2007).

Επίσης, διεθνείς συμβάσεις όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που από την στιγμή της επικύρωσης τους από το ελληνικό κράτος, συνιστούν μέρος του εσωτερικού δικαίου, κατοχυρώνουν την ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι (Πολυζωίδης:2006, σ.142). Στη συνέχεια ο Αστικός Κώδικας, το βασικότερο νομοθέτημα για τη ρύθμιση του δικαιώματος της συσσωμάτωσης, προσδιορίζει τις διάφορες μορφές συνένωσης. Οι μορφές συνένωσης που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα παρόντα δεδομένα, είναι τα Σωματεία, τα Ιδρύματα και οι Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες.⁵⁴

⁵³ Συγκεκριμένα προτάθηκαν τρεις λύσεις (Παπαδημητρίου:2007): «i. Η προσθήκη ορισμού στο Άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος, το οποίο διασφαλίζει το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και τη συμμετοχή καθενός στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, τη διάταξη δηλαδή που αναγορεύει τη συμμετοχή ως βάθρο της δημοκρατίας μας. ii. Η προσθήκη ορισμού στο Άρθρο 12 του Συντάγματος, το οποίο διασφαλίζει το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας σωματείων και ενώσεων προσώπων και iii. Τη προσθήκη διάταξης για την ενίσχυση του εθελοντισμού στο Άρθρο 16 του Συντάγματος».

⁵⁴ Στις διάφορες μορφές συνένωσης που αναγνωρίζονται από τον Αστικό Κώδικα, ανήκουν και οι επιτροπές εράνων (άρθρα 122-126 του Αστικού Κώδικα), οι οποίες όμως δε θα μας απασχολούν στην παρούσα ανάλυση, καθώς δε συνιστούν νομική μορφή που επιλέγουν οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα. Επίσης, το Αστικό Δίκαιο στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει νομική προσωπικότητα, αναγνωρίζει κάποια δικαιώματα στην ένωση προσώπων (Άρθρο 107 του Αστικού Κώδικα), που δεν είναι σωματείο. Λόγω όμως της περιορισμένης «τυποποίησης» τους, η οποία δεν εγγυάται ασφάλεια δικαίου στις συναλλαγές τους, οι ενώσεις προσώπων δεν αποτελούν και τόσο διαδεδομένες μορφές (Παπαδημητρίου:2007) και για αυτό το λόγο δε θα δοθεί και επί του παρόντος ιδιαίτερη βαρύτητα, χωρίς ωστόσο να προδικάζεται ο αποκλεισμός τους και στην εμπειρική διερεύνηση αν είναι δυνατόν να προσφέρουν στοιχεία.

Τα σωματεία αποτελούν ΝΠΙΔ, που συνίστανται από την ένωση προσώπων (τουλάχιστον 20) και επιδιώκουν μη κερδοσκοπικούς σκοπούς.⁵⁵ Μια πιο ειδική κατηγορία σωματείων αποτελούν τα Φιλανθρωπικά Σωματεία τα οποία μπορεί να είναι ειδικώς, ή μη ειδικώς αναγνωρισμένα.⁵⁶ Μάλιστα το Ν.Δ. 1111/72, προέβλεπε για τα Φιλανθρωπικά Σωματεία, τη δυνατότητα να παρέχουν κοινωνική προστασία και συγκεκριμένα κοινωνική περίθαλψη, χωρίς να λαμβάνουν κανενός είδους αντάλλαγμα (ο.π., σ.214).⁵⁷ Στις περιπτώσεις παροχής οργανωμένης περίθαλψης, τα σωματεία βάσει του Άρθρου 6 του Ν.Δ. 1111/72, υποχρεώνονται να προβούν στη διάθεση περιουσίας και τη σύσταση ενός νέου ΝΠΙΔ, με τη μορφή του Ιδρύματος.⁵⁸ Το Ίδρυμα, υποχρεούται να διαθέτει ξεχωριστή περιουσία και να αφορά αποκλειστικά την παροχή οργανωμένης περίθαλψης. Μια ιδιαίτερη κατηγορία ιδρυμάτων, αποτελούν τα Κοινωφελή Ιδρύματα τα οποία αποσκοπούν μόνο στην υλοποίηση στόχων που κρίνονται κοινωφελείς (VOLMED:1997). Επίσης υπάρχουν και οι Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες, η λειτουργία των οποίων διέπεται από τους όρους του καταστατικού, αλλά και επικουρικά από τις αντίστοιχες διατάξεις του Αστικού Κώδικα (VOLMED: 1997).⁵⁹ Οι Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες, αποτελούν Αστικές Εταιρείες που δεν επιδιώκουν κερδοσκοπικούς σκοπούς.⁶⁰ Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον στην περίπτωση τους, είναι το γεγονός ότι μπορούν να ωφελούνται από διάφορα φορολογικά πλεονεκτήματα, στοιχείο που τις καθιστά ιδιαίτερος ελκυστικές, ως νομική μορφή.

Επιπλέον βέβαια, οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, μπορούν να εντοπιστούν ακόμα και με τη νομική μορφή των Αστικών Συνεταιρισμών, των Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών, των Ομάδων Πρωτοβουλίας, των Πολιτιστικών και Μορφωτικών Συλλόγων, των Μη Κυβερνητικών Περιβαλλοντολογικών και των Οικολογικών Οργανώσεων.

⁵⁵ Τα σχετικά άρθρα του Αστικού Κώδικα που αφορούν τα Σωματεία είναι τα άρθρα 78-106.

⁵⁶ Η έννοια της διάκρισης σε ειδικώς αναγνωρισμένα και μη, αφορά καταρχήν το δικαίωμα που έχουν τα πρώτα να λαμβάνουν εισφορές και επιχορηγήσεις από το δημόσιο, τους ΟΤΑ, καθώς και διάφορα ΝΠΙΔ, ενώ επιπλέον υπάγονται και σε κάποιους ιδιαίτερους ελέγχους από τη δημόσια διοίκηση (VOLMED: 1997).

⁵⁷ Σε αντίθεση με τα Ιδρύματα τα οποία μπορούν να λαμβάνουν τέτοια ανταλλάγματα (Πολυζωίδης:2004, σ.214).

⁵⁸ Οι σχετικές διατάξεις του Αστικού Κώδικα εντοπίζονται στα Άρθρα 108-121.

⁵⁹ Άρθρο 784 του Αστικού Κώδικα.

⁶⁰ Πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι εταιρείες του Αστικού Κώδικα, μπορεί να είναι και κερδοσκοπικές αλλά και μη κερδοσκοπικές και αυτό αναφέρεται γιατί συνήθως η πιο γνωστή μορφή είναι αυτή της Αστικής Μη Κερδοσκοπικής Εταιρείας.

Στη συνέχεια, το επίπεδο ανάπτυξης είναι ένας δεύτερος παράγοντας, που μπορεί να επηρεάσει ποικιλοτρόπως τη διαμόρφωση του τρίτου τομέα. Μάλιστα με τον όρο ανάπτυξη κύρια η αναφορά γίνεται στην οικονομική ανάπτυξη. Καταρχήν, η οικονομική ανάπτυξη, επιφέρει μια κοινωνική διαφοροποίηση των ρόλων, καθώς και αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση, οι οποίες επιδρούν θετικά στη διαμόρφωση νέων επαγγελματιών και κατά συνέπεια στη δημιουργία νέων μορφών οργανώσεων. Όσο πιο έντονη παρουσιάζεται η διαφοροποίηση των κοινωνικών ρόλων, τόσο πιο καλά προσδιορίζεται ο τρίτος τομέας. Έπειτα, η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται και με την άνοδο μιας αστικής μεσαίας τάξης, υψηλού μάλιστα μορφωτικού επιπέδου. Η δημιουργία των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων είναι απόρροια της δραστηριοποίησης της μεσαίας τάξης σε αυτό το πεδίο. Συνεπώς, μια ισχυρή μεσαία τάξη συνεπάγεται με τη σειρά της ένα ισχυρό μη κερδοσκοπικό τομέα (Salamon & Anheier: 1994, σ.11).

Στην περίπτωση που παρατηρείται μια μη ισορροπημένη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, τότε ως άμεσο επακόλουθο αυτής της διαδικασίας αποτελεί και η αποτυχία του εκσυγχρονισμού στη γεωργία. Έτσι, ανάμεσα στις επιπτώσεις που γεννά η αδυναμία συνάρθρωσης γεωργίας και βιομηχανίας, είναι και αυτές που επηρεάζουν το κράτος και που εκδηλώνονται σε ένα υπερτροφικό κρατικό μηχανισμό και ένα έντονο σύστημα πελατειακών σχέσεων. Επιπλέον, η ύπαιθρος ερημώνεται, τα αστικά κέντρα είναι η κατάληξη του μετακινούμενου πληθυσμού, η ανεργία κάνει αισθητή την εμφάνιση της και ο ιδιωτικός τριτογενής τομέας αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς. Τα τελευταία αυτά στοιχεία, είναι στοιχεία που απαντώνται πολύ έντονα στην ελληνική πραγματικότητα. Μάλιστα μέσα από αυτό το πρίσμα, γίνεται κατανοητός ο τρόπος που η επικράτηση των όποιων πολιτικών και κομματικών συμφερόντων, λειτούργησαν ανασταλτικά προς την προώθηση των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών. Αυτό μάλιστα γίνεται κατανοητό με τον εξής τρόπο, μέσα από την προσπάθεια για εκσυγχρονισμό που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα, η πολιτική ένταξη των κατώτερων στρωμάτων στο λεγόμενο εθνικό κέντρο, πραγματοποιήθηκε μέσω μιας «*πελατειακής συσσωμάτωσης*». Όμως αυτός ο τρόπος ένταξης, συνεπάγεται μια αδύναμη κοινωνία των πολιτών (Μουζέλης:1998, σσ.42-47) και αυτή ακριβώς παρουσιάζεται να είναι η εικόνα στην Ελλάδα. Στην συνέχεια, μάλιστα της μελέτης θα χρησιμοποιηθεί αυτή η αδύναμη κοινωνία των πολιτών, ως ερμηνευτικό εργαλείο προκειμένου να αιτιολογήσει και την ύπαρξη ενός αδύναμου τρίτου τομέα.

Στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του '50 έως και τις αρχές της δεκαετίας του '70, παρατηρείται μια περίοδος έντονης οικονομικής ανάπτυξης, η οποία στηρίχθηκε σε στοιχεία όπως μια βιομηχανία προσανατολισμένη στις εξαγωγές και η συγκράτηση του κόστους εργασίας, δηλαδή των μισθών σε χαμηλά επίπεδα (Petmesidou:1991, σ.36). Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι στην Ελλάδα, η άνοδος της μεσαίας αστικής τάξης συνοδεύτηκε από την υιοθέτηση χαρακτηριστικών *«στρεβλού κρατισμού»*, που είχαν επιρροή τόσο στην κατεύθυνση όσο και τους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης. Μάλιστα *«η απουσία συναίνεσης μεταξύ των μεσαίων και μικρομεσαίων τάξεων σχετικά με τους στόχους της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής καθώς και σχετικά με τη διανομή της επιβάρυνσης των πολιτικών αυτών»*, είχε επιπτώσεις και στη διαδικασία εκσυγχρονισμού του κράτους πρόνοιας (Πολυζωίδης:2004, σ.173).

Ο τρίτος παράγοντας στη συνέχεια, αφορά το βαθμό συγκεντρωτισμού τόσο με πολιτικούς όσο και κοινωνικούς όρους. Η ύπαρξη έντονου συγκεντρωτισμού αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά τη δυναμική του τρίτου τομέα. Ταυτόχρονα έχει πολύ μεγάλη σημασία και η παρουσία της εκκλησίας και ειδικά η σχέση της με το κράτος. Όταν η σχέση μεταξύ τους είναι στενή, όπως στο παράδειγμα της Ιταλίας, αυτό πιθανότατα επιδρά ανασταλτικά στην ανάπτυξη ενός ενιαίου τρίτου τομέα (Salamon & Anheier:1994, σ.10). Η Ελλάδα βέβαια, κατά την προσπάθεια σύστασης της ως κράτος, επέδειξε στοιχεία έντονου πολιτικού και διοικητικού συγκεντρωτισμού, με κυρίαρχο σε αυτή την κατάσταση το ρόλο των πολιτικών κομμάτων. Μέσα σε αυτό το κλίμα, το ελληνικό κράτος πρόνοιας διαμορφώθηκε μέσα από στοιχεία όπως η κατάχρηση δημόσιου χρήματος που αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση διαφόρων πελατειακών σχέσεων (Πολυζωίδης:2004). Παράλληλα, η κοινωνική φροντίδα εμφάνισε μια *«ισχυρή διάσταση κρατικού πολιτικού ελέγχου»* και παρουσίαζε και αυτή με τη σειρά της ένα συγκεντρωτικό χαρακτήρα, ενώ οι κομματικές πιέσεις παρεμπόδιζαν τη δημιουργία κρατικής διοικητικής αυτοτέλειας όσον αφορά την παροχή των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας. Αυτό το τελευταίο, ουσιαστικά συνδέεται και με το γεγονός ότι η οικογένεια αναγκάστηκε να επωμιστεί ένα μεγάλο μέρος από την παροχή φροντίδας (ο.π., σ.194).

Όσο για τη σχέση μεταξύ κράτους και εκκλησίας διαπιστώνεται, ότι η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία είναι εξαρτημένη από το κράτος και δε διαθέτει τη δυναμική και το ρόλο της ρωμαιοκαθολικής σε επίπεδο κοινωνικής παρέμβασης. Βέβαια η συμβολή της εκκλησίας υπήρξε και παραμένει σημαντική στο φιλανθρωπικό έργο, μέσα από τη

δράση των ενοριών ειδικότερα, αλλά και των μητροπόλεων γενικότερα. Ο ρόλος της όμως στον τομέα παροχής κοινωνικής φροντίδας καθώς και η συμβολή της σε επίπεδο θεσμοθέτησης της εθελοντικής παροχής κοινωνικής βοήθειας, έχει σημασία να ληφθεί υπόψη.⁶¹ Πρέπει να αναφερθεί ότι η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, μπορεί κάλλιστα να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα της παροχής κοινωνικής προστασίας. Μάλιστα στο πλαίσιο του ESSPROS (European System of Integrated Social Protection Statistics), υπάρχει σαφής αναγνώριση της εκκλησίας, ως συστήμα παροχής κοινωνικής προστασίας.

Στο θεωρητικό μέρος που προηγήθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις για τον τρίτο τομέα. Οι τρεις παράγοντες που αναλύθηκαν λίγο πρωτότερα για την περίπτωση της Ελλάδας, υπάρχουν στη θεσμική θεώρηση, που απαντάται στο πλαίσιο των θεωριών οργάνωσης. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η παραπάνω διερεύνηση που βασίστηκε στις θεσμικές θεωρήσεις αποτελεί ένα μόνο τρόπο διερεύνησης, ο οποίος συνδέεται ιδιαίτερα με την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης παράδοσης φροντίδας. Στις θεωρίες οργάνωσης υπάρχουν όμως και οι οικολογικές θεωρίες, οι οποίες καταδεικνύουν τη σημασία που έχει για την επιβίωση των οργάνωσης του τρίτου τομέα, η ικανότητα από μέρους τους να προσαρμόζονται στο περιβάλλον τους προκειμένου να επιβιώσουν. Σε αυτό το σημείο, τίθεται πολύ έντονα το ζήτημα της ανεύρεσης πόρων από τις ανάλογες θεωρητικές προσεγγίσεις, καθώς οι οργάνώσεις αυτές *«οφείλουν να αντικατοπτρίζουν κάποιες συγκεκριμένες αξίες οι οποίες αποτελούν και αφετηρίες για την τροφοδότηση τους με πόρους»* (Ζάννης:2002, σ.123). Πώς όμως αυτό το ζήτημα μπορεί να εξεταστεί σε σχέση με τις μη κερδοσκοπικές οργάνώσεις στην Ελλάδα; Ένα συμπέρασμα θα μπορούσε να εξαχθεί μέσα από την ανάλυση της προέλευσης των πόρων, για τις οργάνώσεις που αποτελούν το επίκεντρο της μελέτης και που κύρια φαίνεται να περιλαμβάνει τη χρηματοδότηση από κοινοτικούς ή εθνικούς πόρους, δωρεές, χορηγίες, ακόμα όμως και από έσοδα λόγω παροχής υπηρεσιών προς τρίτους. (Χρυσάκης:2002, σ.53, 97).

⁶¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτό το πλαίσιο, η ΜΚΟ «Αλληλεγγύη», συγκεκριμένα πρόκειται για μια αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, η οποία συγκροτείται από δύο νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, το Διορθόδοξο Κέντρο της Εκκλησίας την Ελλάδα και την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών. Βασικές πηγές χρηματοδότησης συνιστούν οι δωρεές, αλλά μέρος των εσόδων προέρχεται και από χορηγίες, καθώς και διάφορα κονδύλια υπουργείων. Η συγκεκριμένη οργάνωση λειτουργεί μια σειρά από ξενώνες και οικοτροφεία, που απευθύνονται κύρια σε χρόνια ψυχικά ασθενείς, ενώ δραστηριοποιείται και στον τομέα της ανθρωπιστικής βοήθειας, στοιχείο που αναδεικνύει και τη διεθνή δράση της. Απασχολεί 190 άτομα, ενώ παράλληλα υπάρχει και η δυνατότητα συσπείρωσης εθελοντών ανά πάσα στιγμή μέσα από την Εκκλησία (τα στοιχεία αυτά προέρχονται από συνέντευξη που παρέθεσε η διευθύντρια επικοινωνίας και δημοσίων σχέσεων της οργάνωσης στην εφημερίδα *Κέρδος*, στις 24/01/2008).

Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι στο συγκεκριμένο στάδιο δεν κρίνεται εφικτή η διερεύνηση του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, μέσω των θεωριών του ισομορφισμού. Καταρχήν, στις θεωρίες ισομορφισμού τίθεται το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατόν να υπάρχουν οργανώσεις μοντέλα, που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα προς «μίμηση», με δεδομένο ότι οι οργανώσεις αυτές, συσταίνονται με βάση διαφορετικά κίνητρα κάθε φορά (Ζάννης:2002, σ.125). Έπειτα, τίθεται και ο προβληματισμός του κατά πόσο οι οργανώσεις του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, προσιδιάζουν όσον αφορά τη δομή, την οργάνωση και τη λειτουργία τους, περισσότερο στις οργανώσεις της αγοράς, του κράτους ή ακόμα και του άτυπου τομέα. Κρίνοντας όμως, ότι τα παραπάνω στοιχεία απαιτούν εμπειρική διερεύνηση, η οποία δε θα πραγματοποιηθεί στη παρούσα μελέτη, δεν κρίνεται εφικτή η χρήση αυτής της θεώρησης, για την κατανόηση του τρίτου τομέα στην Ελλάδα.

Επίσης, σε σχέση με τις θεωρητικές προσεγγίσεις για τον τρίτο τομέα, παρουσιάστηκαν και οι οικονομικές θεωρίες και οι θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου. Το να ειπωθεί όμως ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα, μέσα από το πλαίσιο τόσο των θεωριών ζήτησης όσο και προσφοράς και η κατ' επέκταση εξέταση του με όρους κόστους συναλλαγής, ανεπάρκειας συμβολαίων, ασυμμετρίας στην πληροφόρηση, κ.τ.λ. προσκρούει κυρίως στην έλλειψη εμπειρικών στοιχείων. Ωστόσο, όψεις που αφορούν την παροχή δημόσιων αγαθών, όπως είναι άλλωστε και η κοινωνική φροντίδα, μπορούν να εντοπιστούν στο τμήμα εκείνο που αφορά τη σχέση κοινωνικής πολιτικής και τρίτου τομέα. Στοιχείο, που θα μπορεί βέβαια να οδηγεί στην υπόθεση εργασίας, ότι όσο πιο ικανοποιητική θα είναι η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας από το κράτος πρόνοιας, τόσο πιο περιορισμένος θα συναντάται ο τρίτος τομέας (Salamon & Anheier:1998, σ.221).

Όσο για τις θεωρίες κοινωνικού κεφαλαίου, αυτές μπορούν να διερευνηθούν μέσα από την ανάλυση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και στα στοιχεία που μπορούν να εξαχθούν για αυτήν, στην περίπτωση της Ελλάδας. Στην ελληνική περίπτωση μάλιστα αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό η ύπαρξη ισχυρών οικογενειακών δεσμών, καθώς και η έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος. Οι δύο αυτοί παράγοντες, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην ανάλυση των θεωριών κοινωνικού κεφαλαίου, λειτουργούν ανασταλτικά στην ανάπτυξη του τρίτου τομέα.

Η κοινωνία των πολιτών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω αποτελεί μια έννοια, που μπορεί να συνεισφέρει στην προσέγγιση του τρίτου τομέα. Το ίδιο συμβαίνει και με την έννοια του εθελοντισμού. Κατά συνέπεια, έχει νόημα στη συνέχεια να δούμε ορισμένα στοιχεία γύρω από αυτές τις έννοιες και για την περίπτωση της Ελλάδας.

2.2 Η κοινωνία των πολιτών και ο εθελοντισμός στην Ελλάδα

Για την περίπτωση της Ελλάδας πριν από μια τριετία, η πρώτη εικόνα σε σχέση με την κοινωνία των πολιτών δεν ήταν και τόσο ενθαρρυντική. Η κοινωνία των πολιτών παρουσίαζε μια ιδιαίτερα αδύναμη δομή, σε συνδυασμό μάλιστα με την ύπαρξη ενός φτωχού κοινωνικού κεφαλαίου. Με βάση τις πιο σύγχρονες αναφορές που γίνονται για αυτή, παρατηρείται ότι κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974), αναπτύχθηκαν οργανώσεις αντίστασης στο στρατιωτικό καθεστώς που προέρχονταν από φοιτητές, διανοούμενους και αριστερούς ακτιβιστές. Από το 1974, η δημοκρατία κατοχυρώθηκε, ωστόσο οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών δεν αυξήθηκαν σημαντικά πριν από τη δεκαετία του '90 (Sotiropoulos & Karamagioli:2006, σσ.19-20).

Οι λίγες επίσημες οργανώσεις της, όπως είναι για παράδειγμα οι συνδικαλιστικές οργανώσεις ή το φοιτητικό κίνημα, δεν κατάφεραν να ασκήσουν σημαντική επιρροή,⁶² ενώ την ίδια στιγμή δέχθηκαν αλλά και εξακολουθούν να δέχονται έντονη επιρροή από τα πολιτικά κόμματα. Επιπλέον, εκτός από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα, η οικογένεια αποτελεί με τη σειρά της έναν από τους κυριάρχους θεσμούς στην ελληνική κοινωνία, γεγονός που επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις για την κοινωνία των πολιτών (Sotiropoulos & Karamagioli:2006, Lyberaki & Paraskevopoulos:2002).⁶³

Πιο συγκεκριμένα, για να γίνει κατανοητός ο τρόπος που επηρεάζουν την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα οι παραπάνω παράγοντες, παρατηρείται καταρχήν, σε σχέση με την ελληνική πολιτική πραγματικότητα, μια μακρά παράδοση «απολυταρχικού κρατικισμού» (authoritarian statism). Αυτή η κατάσταση που επικρατεί στα πολιτικά

⁶² Ο λόγος για την περίπτωση των οργανώσεων, κύρια αφορά τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα και αυτό γιατί, διέθεταν το πλεονέκτημα μιας μεγάλης οργανωσιακής πυκνότητας, σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις του ελληνικού ιδιωτικού τομέα που συνήθως απασχολούν μικρό αριθμό εργαζομένων. Επιπλέον, αυτές οι συνδικαλιστικές οργανώσεις εξαρτιόνταν κατά πολύ τόσο διοικητικά όσο και οικονομικά από τον κρατικό μηχανισμό. Η εξάρτηση αυτή, ενισχύθηκε βέβαια ένα παραπάνω και από τη «διείσδυση» των κομμάτων, στην συνδικαλιστική ιεραρχία (Σωτηρόπουλος:2005)

⁶³ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η ερευνα που διεξήχθη το 2005, από το CIVICUS Civil Society Index Shortened Assessment Tool (CSI-SAT), στη βάση δευτερογενών στοιχείων, που συλλέχθηκαν από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, πολίτες, ειδικούς και ερευνητές πάνω στην ελληνική κοινωνία των πολιτών.

δρώμενα της χώρας, δίνει μια εξήγηση για το διαχωρισμό κράτους και κοινωνίας των πολιτών που επικρατεί, καθώς και για την έντονη κομματική παρέμβαση που χαρακτήριζε μέχρι πρότινος διάφορες μορφές «κοινωνικού ακτιβισμού». Είναι χαρακτηριστικό, ότι παρατηρείται ένα αρκετά χαμηλό ποσοστό εμπιστοσύνης, απέναντι στα πολιτικά κόμματα, αλλά και την κυβέρνηση (Lyberaki & Paraskevoopoulos:2002, σσ.12- 13). Το γεγονός αυτό έγινε πιο εμφανές μετά το πέρας των εθνικών εκλογικών αναμετρήσεων την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2012.

Μια άλλη σημαντική παράμετρος αφορά επιμέρους κοινωνικές δομές, όπως είναι για παράδειγμα οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί. Οι οικογενειακοί δεσμοί καταλήγουν να δρουν ανασταλτικά πάνω στην ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, με έναν ιδιαίτερα έντονο τρόπο. Επίσης, στην ίδια λογική εξετάζεται και ο παράγοντας των πελατειακών δικτύων, η εδραίωση και η επέκταση των οποίων, αναστέλλει τη δυναμική της κοινωνίας των πολιτών. Όλα τα παραπάνω, καταδεικνύουν με ποιο τρόπο η υπονόμηση της συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου μέχρι πρότινος, επιδρούσε πάνω στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών. Επιπλέον και οι συνθήκες οικονομικής και πολιτικής αστάθειας που επικράτησαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, με όλα τα επακόλουθα τους, όπως την παρέμβαση ξένων δυνάμεων, τα μεγάλα κύματα μετανάστευσης, τις περιόδους του εμφυλίου πολέμου και της δικτατορίας, υποδεικνύουν με ποιο τρόπο υπονομεύτηκε η ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου στη χώρα. Παράλληλα, η μεγάλη εξάρτηση από τους κεντρικούς κρατικούς θεσμούς, που προαναφέρθηκε συνιστά έναν ακόμη παράγοντα (Sotiropoulos & Karamagioli:2006, σ.20).

Επί της ουσίας, αυτό που αποκαλύπτεται από τη μελέτη της δομής της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, ήταν η αδυναμία της στο πρόσφατο παρελθόν να παρέχει κοινωνικές υπηρεσίες, να δραστηριοποιεί ομάδες πίεσης, αλλά και να διαδραματίζει ένα ελεγκτικό ρόλο απέναντι στο κράτος και την αγορά. Το παράδοξο στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν ότι, αυτό συνέβαινε παρά την ύπαρξη στοιχείων τα οποία θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, όπως είναι για παράδειγμα η συνταγματική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ελευθερία του λόγου και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Παράλληλα, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ανεπίσημες εκφάνσεις της κοινωνίας των πολιτών, είτε σε τοπικό επίπεδο, είτε σε διάφορα πεδία άσκησης πολιτικής, όπως αυτό των κοινωνικών

υπηρεσιών, όπου ομάδες αυτοβοήθειας, ή εθελοντών έρχονται να προσφέρουν στους συνανθρώπους τους που έχουν ανάγκη (ο.π., σσ.8 - 10).

Σήμερα μάλιστα στις έντονες συνθήκες κρίσης που βιώνει η ελληνική κοινωνία, αυτές οι ανεπίσημες εκφάνσεις της κοινωνίας των πολιτών, λαμβάνουν πιο μαζικό χαρακτήρα από ποτέ. Πολλαπλά κινήματα αλληλεγγύης συσπειρώνουν τους πολίτες σε ποικίλες δράσεις που έχουν σαν στόχο να διαχειριστούν την απουσία ενός δικτύου κοινωνικής προστασίας και να προστρέξουν στου πιο ευάλωτους συμπολίτες τους. Εντοπίζονται ολοένα και περισσότερες ενέργειες όπως, η σύσταση κοινωνικών παντοπωλείων για τη διανομή τροφίμων, κοινωνικών ιατρείων για την παροχή πρωτοβάθμιας υγειονομικής φροντίδας, κοινωνικών φαρμακείων για τη συγκέντρωση και διάθεση φαρμάκων, κοινωνικών φροντιστηρίων π.χ. για την εκμάθηση ξένων γλωσσών, κοινωνικών μαγειρείων για την ετοιμασία και διανομή τροφίμων, καθώς και κινήματα όπως αυτό της κατάργησης μεσαζόντων στα αγροτικά προϊόντα.

Μέσα από αυτή την οπτική θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ελληνική κοινωνία των πολιτών, πέρα από τις επίσημες εκφάνσεις της, εμφανίζει μια ιδιαίτερη δυναμική, με έναν τρόπο που δεν μας είχε συνηθίσει τα τελευταία χρόνια. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί έστω και αν στην παρούσα διερεύνηση το επίκεντρο είναι οι οργανωμένες μορφές δράσης της κοινωνίας των πολιτών. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι όλα αυτά τα δίκτυα αλληλεγγύης που συστήνονται σε επίπεδο γειτονιάς, συγγενών και φίλων, ενορίας, χωριού, πόλης, νησιού, κάνουν σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ πιο έντονα αισθητή την παρουσία τους από πολλούς επίσημους αρμόδιους φορείς. Η ύπαρξη αυτών των άτυπων όψεων της κοινωνίας των πολιτών, από τη στιγμή που εκ προοιμίου δεν προβλέπεται η καταγραφή τους και άρα η εκτίμηση τους, αποδεικνύει ότι δε μπορεί κανείς να προβεί με βεβαιότητα σε συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς για την ελληνική κοινωνία των πολιτών, όπως ότι είναι αδύναμη ή περιορισμένη. Πάντως, σε γενικές γραμμές ο διαχωρισμός μεταξύ επίσημου / ανεπίσημου, είναι ένας δυϊσμός που «ευδοκιμεί» ιδιαίτερα στην Ελλάδα και εντοπίζεται από το πολιτικό σύστημα μέχρι την οικονομία (Σωτηρόπουλος:2005). Ωστόσο, είναι ένα δεδομένο που επιτρέπει στην μια όψη να αναδείξει στοιχεία της άλλης.

Επίσης, έχει ενδιαφέρον να αναφέρει κανείς και το γεγονός ότι η ΕΕ, φαίνεται να προώθησε την ανάδειξη της κοινωνίας των πολιτών, ως ένα κοινωνικό εταίρο ικανό να

διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας ισορροπημένης ανάπτυξης, η οποία όμως παράλληλα θα διατηρεί και θα ενισχύει το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο (Θεοδωράκης:2001). Η εξέλιξη αυτή, προς την ανάδειξη της κοινωνίας των πολιτών, θα περίμενε κανείς να επεκταθεί και στην ελληνική πραγματικότητα. Το θέμα όμως είναι κατά πόσο αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει ουσιαστικά, ή απλώς αποσκοπούσε σε μια ευκαιριακή άντληση χρηματοδότησης.

Επιπλέον, έχει ενδιαφέρον στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης να δούμε πως γίνονται αντιληπτά ζητήματα γύρω από το φύλο μέσα στην κοινωνία των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών όπως σχολιάζει ο Kumar (1993) αναφορικά με το κράτος, δεν είναι πανάκεια. Μπορεί μάλιστα να λειτουργεί σε ορισμένες περιπτώσεις και «ως χώρος αναπαραγωγής ανισοτήτων, δόμησης και άσκησης εξουσίας, καταπίεσης και βίας» (Στασινοπούλου:1996, σ.81). Ένας πολύ συγκεκριμένος προβληματισμός που έχει διερευνηθεί,⁶⁴ αφορά την ισότητα των φύλων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών. Αυτό που εντοπίζεται, είναι η άνιση μεταχείριση των γυναικών από τους φορείς της. Επιπλέον, η όλη εικόνα είναι πιο δύσκολο να αποτυπωθεί, γιατί δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή για την κατάσταση της ισότητας γυναικών και ανδρών, αλλά και την παρουσία των γυναικών σε θέσεις λήψης αποφάσεων. Οι ελληνικές γυναικείες οργανώσεις που ανήκουν στο χώρο της κοινωνίας των πολιτών, κύρια δραστηριοποιούνται σε τομείς όπως η υγεία, η οικογένεια, η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, η βία κατά των γυναικών, και η αγορά εργασίας (σε σχέση με τις γυναίκες) (Sotiropoulos & Karamagioli:2006, σσ. 50-52). Είναι πάντως αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι οι ελληνικές γυναικείες οργανώσεις αν και λίγες στον αριθμό, παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη δυναμική, ειδικά από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, μάλιστα μέσα σε ένα κλίμα όπου κυριαρχεί η έντονη εμπλοκή των κομμάτων στην κοινωνία των πολιτών (Petmesidou:1991, σ.45).⁶⁵

⁶⁴ Βλ. την παραπάνω έρευνα που διεξήχθη από το CIVICUS Civil Society Index Shortened Assessment Tool (CSI-SAT).

⁶⁵ Η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, αποτελεί ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα που σημάδεψε το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα, μέσα από το δυναμισμό και την κινητοποίηση που επέδειξε για τα δικαιώματα των γυναικών. Επίσης, ένα άλλο παράδειγμα είναι και η Ομάδα Γυναικών Σπουδών, μέσα από τη δράση της οποίας επιδιώχθηκε η ανάδειξη του φύλου στην επιστημονική έρευνα και την εκπαίδευση. Να σημειωθεί ακόμη, ότι αξιόλογη υπήρξε και η δράση της Συντονιστικής Επιτροπής των Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΓΕΣΣΕΣ), της Επιτροπής Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου και της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών (ΣΕΑΓ) στον αγώνα για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, καθώς και της Συντονιστικής Επιτροπής που επιδίωξε τη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, στη βάση συγκεκριμένων ποσοτώσεων. Άλλα παραδείγματα, είναι η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ), που αποσκοπούσε στην κοινωνική

Η διερεύνηση ζητημάτων στην κοινωνία των πολιτών σε σχέση με τη διάσταση του φύλου, παραπέμπει στο είδος των αξιών που προωθούνται εντός της. Οι αξίες, η δομή και η επίδραση της κοινωνίας των πολιτών, όπως και το περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή αναπτύσσεται, συνιστούν παραμέτρους που συμβάλλουν ιδιαίτερα στην μελέτη της (Sotiropoulos & Karamagioli: 2006). Για την ελληνική περίπτωση διαπιστώνεται ότι εντός της εφαρμόζονται και προωθούνται θετικές αξίες, όπως είναι για παράδειγμα η μη άσκηση βίας. Η ισότητα των φύλων όμως, παρά το ότι διακηρύσσεται σε προγραμματικό επίπεδο, στην πράξη χρειάζεται ακόμη δουλειά, προκειμένου να ενισχυθεί η θέση των γυναικών στην κοινωνία των πολιτών (ο.π., σ.65).

Με βάση όλα τα παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η «αδυναμία», που παρουσίαζε η ελληνική κοινωνία των πολιτών, σαφώς θα είχε κάποιο αντίκτυπο στον τρίτο τομέα, κυρία στα σημεία που θα αφορούν το μέγεθος και τη δυναμική του. Αν το κράτος, η αγορά και η οικογένεια καταλαμβάνουν τους πιο σημαντικούς και ζωτικούς κοινωνικούς χώρους, είναι αναμενόμενο έννοιες όπως κοινωνία των πολιτών και τρίτος τομέας να μην μπορούν να διεκδικήσουν και τόσο εύκολα μια θέση. Επιπλέον μια μη ανεπτυγμένη κοινωνία των πολιτών, συνεπάγεται έλλειψη του «υποβάθρου» εκείνου πάνω στο οποίο θα μπορούσε να στηριχθεί ο τρίτος τομέας, γεγονός που μας προϊδεάζει για το πώς αυτός θα μπορούσε να λειτουργεί στην ελληνική πραγματικότητα. Από την άλλη, στη βάση των σύγχρονων εξελίξεων, αν η κοινωνία των πολιτών αρχίζει να εμφανίζει μια αυξανόμενη δυναμική πορεία, είναι αναμενόμενο ότι μια τέτοια εξέλιξη θα έχει τις αντίστοιχες επιπτώσεις και στον τρίτο τομέα.

Ωστόσο, υπάρχει και η έννοια του εθελοντισμού που θα μας απασχολήσει. Είναι πολύ ενδιαφέρον ο τρόπος που οι έννοιες της παρούσας μελέτης σχετίζονται μεταξύ τους σε διάφορα επίπεδα. Η ίδια η έννοια του εθελοντισμού, αναπτύσσεται μέσα στο χώρο της κοινωνίας των πολιτών και ευνοείται από τη δυναμική της. Πάνω σε αυτό υποστηρίζεται, ότι οι θεσμοθετημένες εθελοντικές οργανώσεις, η εμφάνιση των οποίων εντοπίζεται παράλληλα με την εμφάνιση της νεωτερικότητας, αποτελούν μια βασική «εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών» (Σωτηρόπουλος:2005).

δραστηριοποίηση των γυναικών σε διάφορους τομείς που είχαν να κάνουν με την καθημερινότητα τους, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) που στόχευε στη σύσταση ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος «μέσα από τους χώρους που οι γυναίκες ζουν τα προβλήματα τους» (Ρεπούση:2003) και πάρα πολλές άλλες οργανώσεις που δεν είναι εφικτή η πλήρης απαρίθμηση τους, η δράση τους ωστόσο και η συμβολή τους στον αγώνα για την ισότητα των φύλων υπήρξε καθοριστική.

Σε σχέση όμως και με αυτή κάθε αυτή την έννοια του τρίτου τομέα διαπιστώθηκε, ότι ο εθελοντισμός έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί. Στην Ελλάδα, η ανάδειξη της ιδιωτικής μη κερδοσκοπικής πρωτοβουλίας προωθείται ιδιαίτερα μέσα από τον Ν. 2646/98. Στο πλαίσιο βέβαια αυτού του νόμου αναδεικνυόταν ιδιαίτερα και ο ρόλος των εθελοντικών οργανώσεων στην παροχή κοινωνικής φροντίδας, παράλληλα με το ρόλο των διαφόρων δημοσίων φορέων που θα εποπτεύονταν από το τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας. Προς την κατεύθυνση αυτή άλλωστε, προβλεπόταν και η σύσταση Τμήματος Ανάπτυξης Εθελοντισμού, καθώς και Επιτροπής για την Ανάπτυξη του Κοινωνικού Εθελοντισμού (Πολυζωίδης:2006, σσ. 145-146). Με βάση τις παραπάνω διατυπώσεις, προσφέρεται η ευκαιρία να περάσουμε σε μια γενική ανάλυση της έννοιας του εθελοντισμού.

Ο τρόπος που διαμορφώθηκε η εθελοντική προσφορά στην Ελλάδα, επηρεάστηκε από ποικίλους παράγοντες. Καταρχήν, από την ίδια την παρουσία της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών και κατ' επέκταση το διαχωρισμό ιδιωτικού – δημόσιου χώρου, τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Επίσης, πρέπει να δούμε και τις αξίες που διαπνέουν τη χριστιανική παράδοση, αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ εκκλησίας, κράτους και οικογένειας. Ακόμη, ενδιαφέρον έχει και η ύπαρξη δύο διαφορετικών χώρων του αστικού και του αγροτικού, δύο χώρων με πολύ διαφορετικές ανάγκες που αναζητούν διαφορετικούς τρόπους για την κάλυψη των αναγκών τους. Τέλος, δεν πρέπει να αγνοήσουμε και τη σημασία που έχει το ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό κλίμα, όπως διαμορφώθηκε υπό την επίδραση πολέμων, μεταναστεύσεων, αλλά και τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την ένταξη της Ελλάδας σε αυτή (VOLMED:1997).

Η σύγχρονη ιστορία του εθελοντισμού στην ελληνική κοινωνία, αποκαλύπτει τη σημαντική δράση ιδιαίτερα γνωστών εθελοντικών οργανώσεων, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, η Χριστιανική Αδελφότης Νέων (Χ.Α.Ν.) και οι Πρόσκοποι, κυρίως στο τομέα της φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Η συγκεκριμένη αυτή κατεύθυνση προς τη φιλανθρωπία, που ακολούθησαν πολλές εθελοντικές οργανώσεις, είχε σαν αποτέλεσμα τη σύνδεση της έννοιας του εθελοντισμού με την κάλυψη αναγκών που το κράτος αδυνατούσε να καλύψει, μέσω της άσκησης μιας οργανωμένης κοινωνικής πολιτικής. Η αδυναμία αυτή, ουσιαστικά υποδήλωνε την ανυπαρξία μιας οργανωμένης κοινωνικής πολιτικής. Μελετώντας όμως σήμερα τους αποδέκτες των ελληνικών εθελοντικών

οργανώσεων, διαπιστώνεται ότι δεν αφορούν μόνο τους φτωχούς και τους κοινωνικά αποκλεισμένους. Το πεδίο δραστηριοποίησης τους εκτείνεται σε ένα πολύ πιο ευρύ φάσμα τόσο ανθρώπων, όσο και τομέων όπως το περιβάλλον, ο πολιτισμός, η ψυχαγωγία κ.ο.κ.

Ο εθελοντισμός όμως, δεν παρέχεται μονάχα οργανωμένα. Υπάρχουν πολλές ανεπίσημες πρωτοβουλίες που λαμβάνονται καθημερινά από ομάδες αυτοβοήθειας, ή άλλες ανεπίσημες ομάδες. Μορφές εθελοντικής προσφοράς εργασίας, μπορεί να εντοπίσει κανείς ακόμα και στο πλαίσιο μη εθελοντικών οργανώσεων όπως είναι η εκκλησία, ή οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. (VOLMED:1997). Ωστόσο, ο οργανωμένος εθελοντισμός μπορεί να συμβάλλει με πιο ξεκάθαρο και ενδεχομένως δυναμικό τρόπο στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής.

Σήμερα στην Ελλάδα, οι τομείς δραστηριοποίησης των εθελοντικών οργανώσεων κύρια αφορούν την φιλανθρωπία, τον πολιτισμό και την προστασία του περιβάλλοντος. Φυσικά στις μέρες μας η φιλανθρωπία έχει την πρωτοκαθεδρία. Η μελέτη της δομής τους, αποκαλύπτει ότι πρόκειται για οργανώσεις συνήθως ολιγομελείς, καταστατικά κατοχυρωμένες, των οποίων σκοπός δεν είναι το κέρδος (Panagiotopoulou:1999). Εστιάζοντας επίσης, σε κάποια πολύ γενικά χαρακτηριστικά για τις εθελοντικές οργανώσεις, οι περισσότερες από αυτές εντοπίζονται στον αστικό χώρο. Αναπτύσσουν διάφορες μορφές συνεργασίας μεταξύ τους, αλλά και με την εκκλησία και το κράτος. Κυρίως χρηματοδοτούνται από το κράτος, ενώ αντλούν έσοδα, από τις εισφορές των μελών τους και από διάφορες υποστηρικτικές δραστηριότητες. Επίσης διαπιστώνεται ότι διαθέτουν υποτυπώδεις υποδομές (VOLMED:1997). Η πιο συνήθης μορφή που απαντάται είναι αυτή του σωματίου, ενώ τώρα τελευταία και αυτή της αστικής μη κερδοσκοπικής οργάνωσης (Στασινοπούλου:2001). Βασικά πάντως στοιχεία για τον προσδιορισμό τους είναι ότι αφορούν μη κρατικούς και μη κερδοσκοπικούς φορείς και στηρίζονται κατά πολύ στην ύπαρξη εθελοντών, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που θέτουν (VOLMED:1997). Οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν ένα μέρος των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον τρίτο τομέα. Τα όρια μάλιστα μεταξύ τους γίνονται ολοένα και πιο δυσδιάκριτα.⁶⁶ Στο τομέα δε της κοινωνικής φροντίδας, το

⁶⁶ Ειδικά από την στιγμή που ο σύγχρονος ρόλος και χαρακτήρας τους, παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τις άλλες οργανώσεις που δραστηριοποιούνται εντός του τρίτου τομέα. Τέτοια στοιχεία για παράδειγμα είναι η συμμετοχή τους στην παροχή υπηρεσιών σε τομείς που κατείχε παραδοσιακά σε άλλες περιπτώσεις το κράτος, σε άλλες η αγορά και σε άλλες η οικογένεια, η συμβολή τους στην απασχόληση, η δραστηριοποίησή τους σε υπερεθνικό επίπεδο κ.α..

νομοθετικό πλαίσιο, έχει αρχίσει δυναμικά να προωθεί την ανάπτυξη συνεργασίας μεταξύ κράτους, μη κυβερνητικών οργανώσεων, αλλά και εθελοντικών οργανώσεων (Στασινοπούλου:2001).

Η μελέτη του εθελοντισμού μέσα από την σκοπιά του φύλου, αποκαλύπτει ότι οι γυναίκες συνήθως εμφανίζονται να κινητοποιούνται περισσότερο σε δραστηριότητες εθελοντικού χαρακτήρα και ειδικά σε αυτές που έχουν μια φιλανθρωπική δράση, σε αντίθεση με τους άνδρες που επιλέγουν να συμμετέχουν σε οργανώσεις πολιτικού, περιβαλλοντολογικού και αθλητικού περιεχομένου (Panagiotopoulou:1999). Επίσης, εντοπίστηκε ότι στην περιφέρεια και τον αγροτικό χώρο, οι γυναίκες εθελόντριες παρουσιάζουν μικρότερα ποσοστά από τους άνδρες. Το στοιχείο αυτό, αιτιολογείται τόσο από την περιορισμένη σε αυτές τις περιοχές συμμετοχή των γυναικών στα κοινά, όσο και από τις αυξημένες υποχρεώσεις που έχουν στην παροχή φροντίδας. Το αντίθετο βέβαια εντοπίζεται στις περιπτώσεις των μεγάλων αστικών κέντρων και ειδικά για τις περιπτώσεις των μεσαίων και εύπορων τάξεων, όπου ευνοείται περισσότερο η συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνία των πολιτών (VOLMED:1997).

Τα παραπάνω στοιχεία συνοπτικά, ανέδειξαν τον τρόπο που αναπτύσσονται οι έννοιες της κοινωνίας των πολιτών και του εθελοντισμού στην Ελλάδα. Στη συνέχεια ακολουθεί η διερεύνηση της ελληνικής κοινωνικής πολιτικής σε συνδυασμό και με τον τρίτο τομέα.

2.3 Ο ρόλος του τρίτου τομέα στην ελληνική κοινωνική πολιτική

Στην Ελλάδα μεταπολεμικά, η άσκηση της κοινωνικής πολιτικής συντελείται στο πλαίσιο ενός υπανάπτυκτου θεσμικού πλαισίου (Γετίμης & Γράβαρης:1993, σ.13) και μιας συγκεντρωτικής δομής που ευνοεί την άσκηση της, κύρια από το κεντρικό κράτος (Γετίμης:1993, σ.114). Ακόμα, μια σειρά από λειτουργίες, όπως για παράδειγμα η φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων και των αρρώστων, που σε άλλες χώρες αποτελούν αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής, στην Ελλάδα συντελούνται στο πλαίσιο της οικογένειας και των συγγενικών σχέσεων τόσο στη λογική μιας «υποκατάστασης» του κοινωνικού κράτους όσο και της περιορισμένης ανάπτυξης του σε διάφορους τομείς⁶⁷ (ο.π., σσ.112-113). Επιπλέον, για την περίπτωση των προσωπικών υπηρεσιών φροντίδας διαπιστώνεται, ότι είναι πολυδιάσπαρτες και

⁶⁷ Όπως η υγεία, η ασφάλιση, η στέγη, η πρόνοια.

διαθέτουν ένα έντονα επιδοματικό χαρακτήρα που συμβάλει στην οριοθέτηση και αναπαραγωγή του ατόμου ως πρόβλημα (Στασινοπούλου:1993α, σ.297).

Τα στοιχεία αυτά πολύ συνοπτικά, αποδίδουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, τα οποία αφενός δεν είναι τόσο θετικά και αφετέρου αναδεικνύουν την υπανάπτυξη τόσο των υπηρεσιών φροντίδας, όσο και γενικότερα των προσωπικών υπηρεσιών (ο.π., σ.297). Ωστόσο, μέσα σε αυτό το όχι και τόσο ευνοϊκό κλίμα, δε μπορεί να λείπει η αναφορά στην πολυσυζητημένη κρίση του κοινωνικού κράτους. Ως άμεση συνέπεια αυτής της κατάστασης με δεδομένη καταρχήν, την κρίση του κοινωνικού κράτους, επέρχεται η κρίση της ίδια της καπιταλιστικής κοινωνίας και ο Νεοφιλελευθερισμός βρίσκει πρόσφορο έδαφος για τη διατύπωση συγκεκριμένων πολιτικών προτάσεων, που θέτουν υπό αμφισβήτηση το κοινωνικό κράτος (Γετίμης & Γράβαρης:1993, σσ.11-12).

Αυτό που έχει ουσιαστικά σημασία είναι ο τρόπος που η κρίση του κράτους πρόνοιας με ολοένα και πιο ξεκάθαρο τρόπο, αρχίζει πλέον να *«σηματοδοτεί την αναδιάρθρωση στο χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών»*, τονίζοντας κύρια τους τρόπους διαπλοκής μεταξύ κρατικού και μη κρατικού τομέα, αλλά και ιδιωτικού και δημόσιου χώρου (Στασινοπούλου:1993α, σ. 271). Ο χώρος των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών που αποτελεί το επίκεντρο στη παρούσα μελέτη, είναι ένας χώρος ιδιαίτερα πρόσφορος για την ανάπτυξη πλουραλιστικών τάσεων και την προώθηση λύσεων, στο πλαίσιο της λεγόμενης μικτής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό ευνοείται ιδιαίτερα η ανάδειξη του τρίτου τομέα, καθώς οι οργανώσεις του δύνανται να διαδραματίσουν ένα ενδιαφέροντα ρόλο στην ανάπτυξη των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας.

Σε όλα τα καθεστώτα προνοιακού καπιταλισμού, κοινό χαρακτηριστικό ήταν η διαπλοκή ιδιωτικού και δημόσιου, σε σχέση με την παροχή προσωπικών υπηρεσιών, ακόμα και πριν αυτό τεθεί σαν ζήτημα υπό το πλαίσιο της κρίσης του κράτους πρόνοιας (Στασινοπούλου:1993α, σ.277). Η Ελλάδα σε σχέση με τα προνοιακά καθεστώτα, φαίνεται να παρουσιάζει μέρος των χαρακτηριστικών του κορπορατιστικού μοντέλου όσον αφορά την τυπολογία του Esping Anderson. Αυτό γίνεται εμφανές από στοιχεία όπως το γεγονός, ότι η κάλυψη σε σχέση με τις υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας χαρακτηρίζεται από μερικότητα και συνδέεται με την εργασία, το επίπεδο αυτών των υπηρεσιών δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο, η οικογένεια παίζει πολύ σημαντικό ρόλο

σε σχέση με την κάλυψη τέτοιου είδους αναγκών, ενώ στις σημαντικότερες κοινωνικές δαπάνες καταλογίζονται και οι συντάξεις (Πολυζωίδης:2004, σ. 189).

Με βάση όμως τις πιο τελευταίες εξελίξεις, η λογική ενός προνοιακού πλουραλισμού «επιτάσσει» την ανάδειξη του ιδιωτικού και της ανεπίσημης φροντίδας (Στασινοπούλου:1993α, σ.277). Ο τρίτος τομέας εμπίπτει σε αυτό το πλαίσιο, ωστόσο ο ρόλος των φορέων του σε σχέση με την κοινωνική πρόνοια τώρα αρχίζει να γνωστοποιείται πιο συστηματικά, κυρίως σε σχέση με την προώθηση προγραμμάτων της ΕΕ. Αυτό το γεγονός εν μέρει καταδεικνύει και τις νέες τάσεις διαπλοκής του εθνικού με το υπερεθνικό σε σχέση και με την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής (Στασινοπούλου:1996, σ.313).

Η ελληνική οικογένεια, όπως είδαμε παραπάνω παραδοσιακά κάλυπτε σημαντικό μέρος των αναγκών που θα μπορούσαν να αποτελούν ευθύνη του κράτους πρόνοιας. Τι γίνεται όμως όταν μιλάμε για παράδειγμα για τον σχεδιασμό μιας οικογενειακής κοινωνικής πολιτικής αναφορικά και με το ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει και ο τρίτος τομέας; Μια πολύ ενδιαφέρουσα τυπολογία από την Appleton,⁶⁸ βασισμένη στο βαθμό συνεργασίας κράτους και μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, όσον αφορά τη χάραξη κοινωνικής πολιτικής για την οικογένεια, διακρίνει τέσσερα μοντέλα. Το πρώτο είναι αυτό της διατομεακής συνεργασίας όπου ο τρίτος τομέας συνεργάζεται αμοιβαία με το κράτος. Το δεύτερο είναι αυτό της διατομεακής διαβούλευσης, όπου ο τρίτος τομέας συμμετέχει, όμως περιορισμένα στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Το τρίτο είναι αυτό της υποτομεακής διαβούλευσης, όπου εντοπίζεται διαφορετικό επίπεδο συμμετοχής για ορισμένες οργανώσεις. Τέλος είναι το υπολειμματικό μοντέλο, όπου ο ίδιος ο τρίτος τομέας αφενός μπορεί να μην είναι πλήρως διαμορφωμένος, αφετέρου ασκεί ένα υπολειμματικό ρόλο (Πολυζωίδης:2006, σ.242).

Η εφαρμογή της παραπάνω τυπολογίας για τα ελληνικά δεδομένα φαίνεται να τοποθετεί την περίπτωση της Ελλάδας στο μοντέλο της υποτομεακής διαβούλευσης. Αυτό προκύπτει μέσα από το σκεπτικό, ότι ορισμένες οργανώσεις διαθέτοντας τις κατάλληλες σχέσεις με άτομα τόσο της κυβέρνησης, όσο και της δημόσιας διοίκησης καταφέρνουν με τα αιτήματα και τις προτάσεις τους, να επηρεάζουν τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Επιπλέον, η σχέση της εκκλησίας τόσο με μερικές από αυτές τις οργανώσεις (π.χ. ο Σύλλογος Πολυτέκνων Οικογενειών), όσο και με το κράτος,

⁶⁸ Ο Πολυζωίδης αναφέρεται στο άρθρο της Appleton L. “The Contribution of Npos to Family Policy Formulation in EU Member and Applicant States”, *Voluntas*, 14, 1 (1993) 79-103.

συνδράμει τις οργανώσεις στη σχέση τους με το κράτος (ο.π., σ.247). Ακόμη, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη, ότι στην Ελλάδα οι επίσημες υπηρεσίες αναγνωρίζουν την αξία της ανεπίσημης φροντίδας, ειδικά εκεί που οι ίδιες εμφανίζουν σημαντική αδυναμία να ανταποκριθούν, αλλά πάντα υπό το πρίσμα της δικής τους ηγεμονίας. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με την περίπτωση των μη κερδοσκοπικών φορέων σε σχέση με την εποπτεία και τη χρηματοδότηση τους (Στασινοπούλου:1993α, σσ.296-299).

Η αλήθεια είναι πάντως ότι το κράτος, η αγορά, η οικογένεια αλλά και ο εθελοντικός τομέας, συνθέτουν το βασικό προνοιακό μείγμα για την περίπτωση της Ελλάδας και αναμφισβήτητα συμβάλλουν στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής (Στασινοπούλου:1996, σ.316). Το ζητούμενο είναι πως λειτουργούν σήμερα οι ισορροπίες μεταξύ τους και κυρίως ποια δυναμική διαθέτει ο τρίτος τομέας σε αυτό το μείγμα.

2.4 Οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα

Η προσέγγιση του τρίτου τομέα στην Ελλάδα διαπιστώθηκε, ότι μπορεί να γίνει με διαφορετικούς όρους. Καθένας από αυτούς τους όρους ουσιαστικά, επικεντρώνει και σε μια διαφορετική πτυχή του τρίτου τομέα. Κατ' ανάλογο τρόπο και ο προσδιορισμός μιας οργάνωσης που ανήκει στον τρίτο τομέα, μπορεί να έχει διαφορετικές προσεγγίσεις, ανάλογα με το που δίνεται η έμφαση.

Πιο συγκεκριμένα, κάνοντας λόγο για τον τρίτο τομέα μέσα από την οπτική της κοινωνικής οικονομίας, τότε σε αυτή την περίπτωση αναζητούνται οργανώσεις με τα χαρακτηριστικά μιας οργάνωσης της κοινωνικής οικονομίας, δηλαδή, συνεταιρισμοί, κοινωνικές εταιρείες, εταιρείες αμοιβαίας ωφέλειας. Οι οργανώσεις αυτές θα παρουσιάζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως για παράδειγμα το να έχουν μια τυπική μορφή, να δίνουν προτεραιότητα στην παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη και όχι τόσο στη δημιουργία κεφαλαίου, να έχουν ανεξάρτητη και δημοκρατική διοίκηση και εν τέλει θα έχουν όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα φορέα της κοινωνικής οικονομίας. Η ίδια τακτική θα ακολουθείται και στην περίπτωση που η προσέγγιση θα γίνεται μέσα από την οπτική του τρίτου συστήματος, ή του μη κερδοσκοπικού τομέα Κ.Ο.Κ.

Όπως προαναφέρθηκε, στο παρόν πλαίσιο επιλέγεται ως περισσότερο δόκιμη η έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα, συνεπώς η μελέτη των οργανώσεων θα γίνεται

μέσα από αυτό το πρίσμα. Στο σημείο αυτό ωστόσο, μπαίνει εμβόλιμος και ο προβληματισμός για τη χρήση των όρων, εθελοντικές οργανώσεις και μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ο προβληματισμός αυτός προκύπτει από το γεγονός, ότι στην Ελλάδα απαντώνται πολύ συχνά οι όροι, εθελοντική οργάνωση και μη κυβερνητική.

Συγκεκριμένα, σε ερευνητικό επίπεδο πολύ ενδιαφέρουσες έρευνες που έχουν γίνει, όπως το πρόγραμμα VOLMED – HELLAS⁶⁹ (Στασινοπούλου:2001, Χρυσάκης:2002, Πολυζωίδης:2004), και η έρευνα της Παναγιωτίδου⁷⁰ για τις εθελοντικές οργανώσεις και ομάδες στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας (Παναγιωτίδου:2002, Χρυσάκης:2002, Πολυζωίδης:2004), χρησιμοποιούν τον όρο εθελοντικές οργανώσεις. Ο Πολυζωίδης στη διατριβή του αποδίδει τον τρίτο τομέα ως τον τομέα εκείνο, που περιλαμβάνει εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις (Πολυζωίδης:2004). Σε κυβερνητικό επίπεδο η Γενική Γραμματεία Ισότητας, στο έργο «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις υπέρ των Γυναικών», μιλάει για μη κυβερνητικές οργανώσεις, το ίδιο και η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Επίσης, στο Ν. 2646/98 «Για την Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας», γίνεται χρήση του όρου μη κυβερνητικές οργανώσεις. Να σημειωθεί ακόμα ότι στο πλαίσιο του παραπάνω νόμου, απαντάται ο όρος μη κυβερνητικές οργανώσεις στην ελληνική νομοθεσία⁷¹ (Πολυζωίδης:2004, σσ.61-62), με την ιδιαιτερότητα ότι θέτει και ορισμένα κριτήρια για τον προσδιορισμό τους.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όλοι οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται άκριτα σαν να επρόκειτο για το ίδιο ακριβώς πράγμα. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, υπάρχει μια απόπειρα διαχωρισμού τους βάσει συγκεκριμένων στοιχείων, ωστόσο και πάλι αυτό δε φαίνεται να βοηθάει ιδιαίτερα στο να ξεκαθαριστεί το πεδίο. Ο Lewis, έχει εντοπίσει ότι η έρευνα για τον τρίτο τομέα περιλαμβάνει δύο διαφορετικές ερευνητικές

⁶⁹ Η έρευνα αυτή διεξήχθη για λογαριασμό της Ελλάδας, από το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το ΚΕΚΜΟΚΟΠ, με επιστημονική υπεύθυνη την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Όλγα Στασινοπούλου, έχοντας ως βασικό στόχο τη διερεύνηση και καταγραφή των εθελοντικών οργανώσεων στην Ελλάδα.

⁷⁰ Βλ. Παναγιωτίδου Ε., *Έρευνα για τις εθελοντικές οργανώσεις και ομάδες στον τομέα της Κοινωνικής Φροντίδας, 1997-1999*, Αθήνα (Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας) 2000, αδημοσίευτη έκθεση.

⁷¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος μη κυβερνητικές οργανώσεις απαντάται νωρίτερα, ήδη από το 1999, στην ελληνική νομοθεσία με τον Ν. 2731 για τη «Ρύθμιση Θεμάτων Διμερούς Κρατικής Αναπτυξιακής Συνεργασίας και Βοήθειας και τη Ρύθμιση Θεμάτων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων». Στο πλαίσιο αυτού του νόμου, επιχειρείται η θεσμοθέτηση της Κρατικής Αναπτυξιακής Συνεργασίας διεθνώς, σε θέματα ανθρωπιστικής βοήθειας, μέσα από τη δράση των μη κυβερνητικών οργανώσεων (Χρυσάκης: 2002, σσ.86-87).

παραδόσεις. Η μια αφορά τις μη κυβερνητικές οργανώσεις που γεωγραφικά αποδίδονται στις αναπτυσσόμενες χώρες του νότου και η άλλη αφορά τις μη κερδοσκοπικές και εθελοντικές οργανώσεις που με τη σειρά τους αποδίδονται γεωγραφικά στις ανεπτυγμένες χώρες του βορρά. Η κατάσταση αυτή μάλιστα επεκτείνεται και στην ύπαρξη δύο διαφορετικών βιβλιογραφιών. Πολύ συνοπτικά, η βιβλιογραφία που αφορά τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυρίως επικεντρώνει σε θέματα που έχουν να κάνουν με τη μεγέθυνση και την εξέλιξη του ρόλου αυτών των οργανώσεων, σε θέματα ανάπτυξης και σε υπηρεσίες ανακούφισης (relief work). Επίσης, σε θέματα γύρω από τη σχέση των μη κυβερνητικών οργανώσεων με το κράτος και τους δωρητές, καθώς και σε θέματα που αφορούν τη δράση στο πλαίσιο της κοινότητας και την κοινωνική αλλαγή. Από την άλλη, η βιβλιογραφία που αφορά τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, επικεντρώνει με τη σειρά της σε θέματα που αναλύουν τις διαφορετικές αιτίες ύπαρξης του τρίτου τομέα, σε θέματα οργάνωσης και διοίκησης αυτών των οργανώσεων, αλλά και σε θέματα γύρω από την ανάπτυξη προνοιακών υπηρεσιών (Lewis:1998).

Στην παρούσα φάση βέβαια, δεν θα ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί μια εκτενής αναφορά στους όρους εθελοντικός, μη κυβερνητικός και μη κερδοσκοπικός και στην ιδιαιτερότητα που αποδίδει ο καθένας τους στις οργανώσεις που χαρακτηρίζουν. Επίσης, δε θα είχε νόημα να υπάρξει μια αξιολόγηση τους, αυτό που έχει ωστόσο νόημα έχοντας επίγνωση της κατάστασης, είναι να υπάρξει μια αιτιολόγηση για τον όρο που κρίνεται πιο δόκιμος και πάλι τονίζοντας, στο παρόν πλαίσιο. Ακολουθώντας τη μέθοδο δια της εις άτοπο απαγωγής οι εθελοντικές οργανώσεις πρώτα από όλα, προσδιορίζονται όπως είναι εμφανές άλλωστε, από την έννοια του εθελοντισμού. Ουσιαστικά πρόκειται για οργανώσεις που στηρίζονται κύρια στην εθελοντική εργασία των μελών τους. Όσον αφορά την έννοια του εθελοντισμού, αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή, είτε μέσα από τη λογική της ηθικής και συνεπώς να τείνει να προσδιορίζει τις οργανώσεις που φέρουν αυτή την ονομασία, μέσα από όρους ανιδιοτέλειας και αλτρουισμού, είτε γίνεται κατανοητή μέσα από το σκεπτικό, ότι προσδιορίζει οργανώσεις με δραστηριότητες που αποσκοπούν στην επίτευξη του κοινού καλού. Όσο για την εθελοντική εργασία, ο προσδιορισμός της συνεπάγεται ορισμένα στοιχεία, όπως π.χ. η συμμετοχή σε αυτήν να γίνεται κατά ελεύθερη βούληση, σε οργανωμένο πλαίσιο και χωρίς να αναμένονται οικονομικά οφέλη. Επιπλέον, μια εθελοντική οργάνωση θα

πρέπει να διακατέχεται από αξίες όπως, η ανιδιοτέλεια και η επιδίωξη του κοινού καλού. Επί της ουσίας όμως, μια εθελοντική οργάνωση είναι μη κερδοσκοπική, απλώς διακατέχεται από τις αξίες του εθελοντισμού⁷² (Ζάννης:2002, σ. 81-83). Γενικότερα, λοιπόν, οι εθελοντικές οργανώσεις θα μπορούσαν να αποδοθούν ως οι «*φορείς οι οποίοι έχουν σαν κύριο σκοπό τους την οργάνωση, την υποστήριξη και ανάπτυξη της εθελοντικής προσφοράς για την επίτευξη στόχων προς όφελος του κοινωνικού συνόλου*» (Στασινοπούλου:2001).

Μια μη κερδοσκοπική οργάνωση στη συνέχεια, αφορά οργανώσεις που διαθέτουν επίσημη νομική υπόσταση, με βασικό στοιχείο την απαγόρευση της διανομής των όποιων πιθανών κερδών, σε οποιοδήποτε μέλος τους. Ωστόσο, η μη διανομή του κέρδους δεν αποκλείει την ύπαρξη του σε αυτές τις οργανώσεις, απλώς προδικάζει την επανατοποθέτηση του μέσα στην ίδια την οργάνωση για την καλύτερη επιδίωξη των στόχων της. Κατά αυτό τον τρόπο, λοιπόν, ο συγκεκριμένος περιορισμός προστατεύει δυνητικά την οργάνωση από την ύπαρξη ενός ιδιοτελούς κινήτρου (Ζάννης:2002, σ.11) και κατ' επέκταση «εμπνέει» περισσότερη εμπιστοσύνη στον εν δυνάμει καταναλωτή. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός, ότι η απαγόρευση της διανομής των όποιων κερδών, προκύπτει από το πρόβλημα της ασύμμετρης πληροφόρησης. Ουσιαστικά δηλαδή, είναι ένα πρόβλημα που προκύπτει από τη στιγμή που οι ιδιοκτήτες μιας οργάνωσης κατέχουν την πληροφορία εκείνη που δεν έχει ο καταναλωτής, με αποτέλεσμα να μπορούν να την εκμεταλλευτούν προς όφελος τους και συνεπώς να οδηγηθούν στη δημιουργία κέρδους (Bacchiaga & Borzaga:2002, σ.5). Βέβαια η έννοια του μη κερδοσκοπικού μπορεί να προσεγγιστεί πέρα από τον τρόπο διανομής του οικονομικού αποτελέσματος και από άλλα οικονομικά χαρακτηριστικά μιας οργάνωσης, τα οποία σχετίζονται με το κέρδος. Τέτοια χαρακτηριστικά για παράδειγμα αποτελούν οι εισροές⁷³ και οι εκροές⁷⁴ (Πολυζωίδης:2004, σ.55).

⁷² Δεν συμβαίνει όμως απαραίτητα και το αντίστροφο, δηλαδή μια μη κερδοσκοπική οργάνωση δεν είναι απαραίτητα και εθελοντική (Πολυζωίδης:2004, σ.62).

⁷³ Οι εισροές αναφέρονται σε στοιχεία όπως είναι τα έσοδα μιας οργάνωσης και η εργασία που παρέχεται μέσα σε αυτές, δίνοντας έμφαση κατά κύριο λόγο στο μη αναγκαστικό και πληρωμένο χαρακτήρα της. Το τελευταίο όμως αυτό στοιχείο είναι ενδεικτικό της «*σύγχυσης που επικρατεί*», καθώς μη κερδοσκοπικές οργανώσεις απασχολούν αμειβόμενο εργατικό δυναμικό (Πολυζωίδης:2004, σ.56). Άλλωστε και στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα διερευνηθούν οργανώσεις που απασχολούν αμειβόμενο προσωπικό.

⁷⁴ Οι εκροές εξετάζονται μέσα από το κριτήριο, ότι οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις αποβλέπουν σε στόχους που επιδιώκουν την εξυπηρέτηση του δημόσιου, ή συλλογικού, ή κοινού συμφέροντος. Όποιος όμως όρος από αυτούς τους τρεις και αν επιλεγεί ο καταλληλότερος, είναι αδύνατον να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια (ο.π., σ.56).

Συνεχίζοντας με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις στο πλαίσιο ενός αρκετά ευρύτερου ορισμού θα μπορούσαν να αποδοθούν, ως οι οργανώσεις εκείνες που αφορούν μια μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα ένωση προσώπων, η οποία αποβλέπει σε ένα κοινό στόχο. Ο στόχος αυτό βέβαια πρέπει να συνδέεται άμεσα με την κοινωνία, από την οποία προέρχονται αυτές οι οργανώσεις. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι και σε αυτές σκοπός δεν είναι η πραγματοποίηση κερδών, ενώ συνάμα διαθέτουν τα χαρακτηριστικά της τυπικής δομής, αποβλέπουν στην επίτευξη κοινών στόχων και είναι ανεξάρτητες (ο.π., σ. 60). Η έννοια της ανεξαρτησίας υποδηλώνει και την ειδοποιό διαφορά τους. Αυτό συμβαίνει γιατί η εν λόγω έννοια επιδιώκει να υποδηλώσει την ανεξαρτησία τους κύρια από κυβερνητικού, ή αλλιώς κρατικού προσανατολισμού οργανώσεις. Ουσιαστικά τίθεται η ανάγκη διαχωρισμού τους, από το κράτος και όχι από την αγορά, που σε σχέση με αυτή, η θέση των μη κυβερνητικών οργάνωσεων παρουσιάζεται σχεδόν ξεκαθαρισμένη. Μια μη κυβερνητική οργάνωση μπορεί να είναι και εθελοντική, όμως το κέντρο βάρους της εντοπίζεται ακριβώς στο μη κρατικό της χαρακτήρα.

Η ύπαρξη των όρων που εξετάστηκαν υποδηλώνει μια ανάγκη διαφοροποίησης. Η διαφοροποίηση αυτή είναι πιο εμφανής στην περίπτωση των μη κυβερνητικών οργάνωσεων με τις μη κερδοσκοπικές, από ότι μεταξύ των εθελοντικών με τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, ή ακόμα και τις μη κυβερνητικές. Αυτό στηρίζεται από το σκεπτικό, ότι μια μη κυβερνητική οργάνωση επιδιώκει να τονίσει το διαχωρισμό της από το κράτος, ενώ μια μη κερδοσκοπική τονίζει το διαχωρισμό της από την ιδιωτική κερδοσκοπική πρωτοβουλία. Για την περίπτωση όμως της εθελοντικής οργάνωσης εκ των πραγμάτων, αναμένεται να είναι και μη κερδοσκοπική⁷⁵ όπως υποδηλώνει η χρήση των εννοιών του αλτρουισμού και της ανιδιοτέλειας, με βασικό πάντα κριτήριο την έννοια του εθελοντισμού.⁷⁶ Επιπλέον, κρίνεται εσφαλμένη η χρήση αυτών των όρων σαν να επρόκειτο ακριβώς για το ίδιο πράγμα. Μπορεί οι κατηγορίες αυτών των οργάνωσεων να μην είναι πάντα αμοιβαία αποκλειστικές μεταξύ τους,⁷⁷ ωστόσο από τη

⁷⁵ Βέβαια δεν είναι απαραίτητο να είναι και μη κυβερνητική, καθώς ενδέχεται να υπάρχουν εθελοντικές οργανώσεις που είναι κρατικές.

⁷⁶ Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ισχύει και το αντίστροφο, δηλαδή μια μη κερδοσκοπική οργάνωση δεν είναι απόλυτο να είναι και εθελοντική.

⁷⁷ Όπως αποδείχθηκε για παράδειγμα, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος VOLMED, όπου πολλές ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις, ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις, αρχίζουν να διαμορφώνουν ένα μικτό χαρακτήρα. Αυτό έχει σαν συνέπεια να καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη τη διαφοροποίηση τους από μη κυβερνητικές, για παράδειγμα οργανώσεις (VOLMED:1997).

στιγμή που προσδιορίζονται από διαφορετικούς όρους, αυτό δεν αποτελεί ένα άνευ σημασίας γεγονός που μπορεί έτσι απλά να παραλειφθεί.

Με βάση όλα τα παραπάνω πάντως, διαπιστώνεται η αδυναμία ύπαρξης ενός απόλυτου προσδιορισμού των φορέων του τρίτου τομέα, με την έννοια ότι σε ορισμένες περιπτώσεις καθίσταται δύσκολη η επιλογή ενός μόνου όρου για την απόδοσή τους.⁷⁸ Ωστόσο, θα γίνει η επιλογή του όρου μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, όπως προαναφέρθηκε. Έτσι, βάσει της τυπολογίας των Salamon και Anheier, θα επιχειρηθεί να διατυπωθούν εκείνα τα στοιχεία που θα προσδιορίζουν τις υπό εμπειρική διερεύνηση οργανώσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνται στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας. Για αυτό θα ακολουθήσει μια πιο εκτενής αναφορά για τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας.

2.5 Μη κερδοσκοπικές οργανώσεις στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας

Στην παρούσα μελέτη, θα εξεταστούν μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας. Δηλαδή, στο πεδίο εκείνο, που αναπτύσσονται δραστηριότητες, οι οποίες αφορούν την παροχή υπηρεσιών και αμοιβαίας βοήθειας σε τομείς όπως η υγεία, η πρόνοια και η αλληλεγγύη. Έναν ιδιαίτερα διαδεδομένο τρόπο για να οριστεί μια μη κερδοσκοπική οργάνωση, αποτελούν οι 4 κατηγορίες ορισμών που διατύπωσαν συγκεντρωτικά οι Anheier και Salamon (1997). Με οδηγό αυτή την κατηγοριοποίηση θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί η κατάσταση στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι οι τρεις πρώτοι ορισμοί δεν κρίθηκαν κατάλληλοι για την προσέγγιση των μη κερδοσκοπικών οργάνωσεων σε επίπεδο σύγκρισης χωρών, αυτό δεν προδικάζει και την αποτυχία τους να ορίσουν μια μη κερδοσκοπική οργάνωση σε μια συγκεκριμένη χώρα. Ειδικά η τελευταία κατηγορία ορισμών, η οποία κρίθηκε καταλληλότερη από τις άλλες στο πλαίσιο της συγκριτικής μελέτης που διατυπώθηκε, θα χρησιμοποιηθεί για να δούμε κατά πόσο είναι κατάλληλη για να οριστεί μια μη κερδοσκοπική οργάνωση στην Ελλάδα.

⁷⁸ Επιπλέον κάθε ένας από αυτούς του όρους παρουσιάζει και τα τρωτά του σημεία. Για παράδειγμα πως μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτο και αντικειμενικό τρόπο η ανιδιοτέλεια στις εθελοντικές οργανώσεις. Ακόμα και αυτή η έννοια περί επιδίωξης του κοινού συμφέροντος, πώς μπορεί με τη σειρά της να προσδιοριστεί ξεκάθαρα; Έπειτα, μια μη κυβερνητική οργάνωση πως εξασφαλίζει την αυτονομία της από το κράτος όταν η χρηματοδότηση της στηρίζεται από επιχορηγήσεις; Αλλά ακόμα και για την περίπτωση των μη κερδοσκοπικών οργάνωσεων που επιλέγονται τελικά, πώς κατοχυρώνεται η επιδίωξη κέρδους σε μια περιορισμένη κλίμακα, προκειμένου να επανατοποθετηθεί στην οργάνωση;

Η πρώτη κατηγορία, όπως αναφέρθηκε, αφορά τους νομικούς ορισμούς. Ουσιαστικά σε αυτή την κατηγορία επιδιώκεται να προσδιοριστεί το νομικό πλαίσιο, το οποίο με τη σειρά του καθορίζει το τι είναι μια μη κερδοσκοπική οργάνωση. Με άλλα λόγια μια μη κερδοσκοπική οργάνωση είναι αυτό που λέει ο νόμος σε κάθε χώρα (Anheier & Salamon:1997, σ.30). Στην Ελλάδα δυστυχώς, αυτό δεν συντελείται με ένα ξεκάθαρο τρόπο. Καταρχήν, το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει το καθεστώς των φορέων του τρίτου τομέα, χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα, ενώ οι νόμοι που υπάρχουν αφορούν τη λειτουργία των επιμέρους οργανώσεων.⁷⁹ Επιπλέον, υπάρχουν και διάφορες διατάξεις του Αστικού Κώδικα που ρυθμίζουν ποικίλα ζητήματα γύρω από τη λειτουργία των ιδιωτικών μη κερδοσκοπικών φορέων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας (Πολυζωίδης:2004, σ.368).

Ειδικότερα, οι νόμοι που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα ανάλυση, είναι ο Ν.2646/1998 για την «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας». Ο νόμος αυτός, έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της θεσμικής αναγνώρισης και πιστοποίησης τόσο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων⁸⁰ όσο και των εθελοντικών⁸¹ στην παροχή κοινωνικής φροντίδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εν λόγω νόμος έκανε αναφορά για ιδιωτικούς φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (καθώς επίσης και στις εθελοντικές οργανώσεις), η αναφορά αυτή φαίνεται να δηλώνει, την προώθηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε συνδυασμό με το ότι «η παροχή κοινωνικής φροντίδας προς κάθε άτομο που διαμένει μόνιμα στην ελληνική επικράτεια και βρίσκεται σε κατάσταση ανάγκης είναι ευθύνη του κράτους» (ο.π., σ.178). Μέσα από αυτό το νόμο το κράτος προχωράει σε μια διεύρυνση του μηχανισμού του, εντάσσοντας σε αυτόν φορείς του τρίτου τομέα, στοιχείο που υποδεικνύει την ανάγκη για στροφή στη μикτή παροχή φροντίδας, υπό το πρίσμα κινητοποίησης και συντονισμού όλων των φορέων.

⁷⁹ Είτε πρόκειται για σωματεία, ή ιδρύματα, η ενώσεις κ.ο.κ.

⁸⁰ Για το σκοπό αυτό προβλεπόταν η δημιουργία Νομαρχιακού αλλά και Εθνικού Μητρώου για τους φορείς κοινωνικής φροντίδας, όπου κάθε ιδιωτικός φορέας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που παρέχει κοινωνική φροντίδα και επιθυμεί την εγγραφή του σε αυτά τα Μητρώα, υποχρεούται να υποβάλει στη Διεύθυνση ή στο Τμήμα Κοινωνικής Πρόνοιας της τότε οικείας του Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης τα εξής έγγραφα: αίτηση, αντίγραφο καταστατικού και τυχών τροποποιήσεων του και άδεια λειτουργίας όπου αυτό βέβαια απαιτείται (Πολυζωίδης:2004, σ.225).

⁸¹ Προς την κατεύθυνση αυτή δημιουργήθηκε Τμήμα Ανάπτυξης του Εθελοντισμού, με αρμοδιότητες που αφορούσαν τον τομέα της υγείας αλλά και της κοινωνικής φροντίδας. Επίσης, δημιουργήθηκε στο τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, Επιτροπή για την Ανάπτυξη του Κοινωνικού Εθελοντισμού (Πολυζωίδης:2004, σσ.229-230).

Επίσης, ακολουθεί ο Ν. 3106/2003 «Για την αναδιοργάνωση του εθνικού συστήματος κοινωνικής φροντίδας και άλλες διατάξεις». Στο πλαίσιο αυτού του νόμου, γίνεται λόγος για τη δράση ενώσεων προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα στο πεδίο της νοσηλευτικής φροντίδας, ταυτόχρονα προσδιορίζονται και κάποια ζητήματα γύρω από τη χρηματοδότηση οργανώσεων μη κυβερνητικού χαρακτήρα που στοχεύουν στην *«ανάπτυξη προγραμμάτων πρόληψης, ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης, κοινωνικής ένταξης και οργάνωσης σχετικών εκδηλώσεων»* (ο.π., σ.233). Ουσιαστικά, αυτός ο νόμος δίνει το έναυσμα για κάποιες αλλαγές σε οργανωτικό επίπεδο, αλλαγές που κινούνται προς την κατεύθυνση της αποκέντρωσης. Καταρχήν, πραγματοποιείται η κατάργηση του Εθνικού Οργανισμού Κοινωνικής Φροντίδας. Μάλιστα όλα τα ΝΠΔΔ και οι υπηρεσίες που υπάγονταν σε αυτόν, αρχίζουν πλέον να υπάγονται στα κατά τόπους Πε.Σ.Υ.Π. δηλαδή τα Περιφερειακά Συστήματα Υγείας που μετονομάστηκαν σε Περιφερειακά Συστήματα Υγείας και Πρόνοιας (Πε.Σ.Υ.Π.). Ακόμα, θεσμοθετείται το Εθνικό Συμβούλιο Κοινωνικής Φροντίδας και δημιουργείται το Εθνικό Παρατηρητήριο Ατόμων με Αναπηρία ως ΝΠΔΔ, εποπτευόμενο από το Υπ. Υγείας και Πρόνοιας. Παράλληλα μέσα από αυτό το νόμο οι αποκεντρωμένες μονάδες κοινωνικής φροντίδας θέτουν σε εφαρμογή μέτρα αποιδρυματοποίησης, ενώ προωθούνται και μέτρα αποκατάστασης και επανένταξης ατόμων με αναπηρίες.

Οι Ν.2646/1998 και Ν.3106/2003, έχουν πολύ μεγάλη σημασία ειδικά για την περίπτωση των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας. Αυτό συμβαίνει γιατί αυτοί οι δύο νόμοι, καθορίζουν τη νομική μορφή αυτών των οργανώσεων επιδιώκοντας μάλιστα να ξεφύγουν από τη λογική *«της παθητικής υποστήριξης της ελευθερίας της συνένωσης, μέσω του εμπλουτισμού με στοιχεία ανάπτυξης επικοινωνίας και συνεργασίας»* (ο.π., σ.211). Επιπλέον, υπάρχει και ένας πιο πρόσφατος, ο Ν.3329/2005 που αφορά το «Εθνικό Σύστημα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και λοιπές διατάξεις». Ο νόμος αυτός, δε φαίνεται να εισάγει κάποια καινοτομία, κυρίως αφορά τη μετονομασία των φορέων κοινωνικής φροντίδας, από υπηρεσίες του Περιφερειακού Συστήματος Υγείας και Πρόνοιας, όπως οριζόταν στο πλαίσιο του Ν.3106/2003, σε Φορείς Παροχής Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Φ.Π.Υ.Υ.Κ.Α.), οι οποίοι και υπάγονται σε μια συγκεκριμένη Υγειονομική Περιφέρεια.

Σε γενικές γραμμές πάντως αυτό που διαπιστώνεται είναι, ότι η ελληνική νομοθεσία δεν παρέχει ένα ξεκάθαρο ορισμό για τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.⁸² Αυτομάτως αυτό συνεπάγεται, ότι οι νομικοί ορισμοί για την περίπτωση της Ελλάδας χάνουν το βασικότερο πλεονέκτημα τους, τη δυνατότητα να παρουσιάσουν με ξεκάθαρο τρόπο ποιες οργανώσεις αποτελούν και ποιες όχι τον τρίτο τομέα. Εύλογα, θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα, γιατί να αναζητήσουμε τον ορισμό μιας ελληνικής μη κερδοσκοπικής οργάνωσης, μέσα από τη νομοθεσία; Η απάντηση έγκειται στη διαπίστωση, ότι είναι δυνατόν να εξαχθούν κάποια στοιχεία. Για παράδειγμα μπορεί να γίνεται λόγος για την νομική μορφή που θα λαμβάνουν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, να τονίζεται η ανάγκη πιστοποίησης και καταγραφής αυτών των φορέων, ή ακόμα και να προσδιορίζονται θέματα γύρω από την χρηματοδότηση τους. Κυρίως όμως, αυτό που κάνει η ελληνική νομοθεσία πάνω από όλα είναι, να υποδηλώνει το βασικό ρόλο του κράτους στα ζητήματα φροντίδας, και αυτό είναι ένα στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη, γιατί μπορεί να αναδείξει στοιχεία για το χαρακτήρα του τρίτου τομέα στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας. Παρόλα αυτά, πρέπει να αναφερθεί το γεγονός, ότι δε φαίνεται να γίνεται ιδιαίτερη διάκριση μεταξύ διαφόρων όρων, όπως είναι για παράδειγμα αυτοί των μη κυβερνητικών και των εθελοντικών οργανώσεων. Επιπλέον, η έννοια του μη κέρδους στην ουσία δεν αποσαφηνίζεται πλήρως, όπως συμβαίνει για παράδειγμα από την αμερικανική νομοθεσία. Βέβαια υπάρχουν μια σειρά από διατάξεις του Αστικού Κώδικα, που ρυθμίζουν με πολύ αναλυτικό τρόπο τη νομική μορφή των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, αλλά και στοιχεία όπως η χρηματοδότηση τους, αλλά αυτό το στοιχείο, όπως αναφέρθηκε μπορεί να επιφέρει δυσχέρειες όσον αφορά το τρόπο δημιουργίας μιας οργάνωσης.

Η δεύτερη κατηγορία, αφορά τους οικονομικούς ορισμούς στο πλαίσιο των οποίων αναζητείται η προέλευση της χρηματοδότησης μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης, (Ζάννης:2002, σ. 93) όπου συνήθως τις πιο πιθανές πηγές αποτελούν οι δωρεές, οι εθνικές χορηγήσεις, οι φορολογικές ελαφρύνσεις, οι συνδρομές, αλλά ακόμα και οι κοινοτικοί πόροι (Χρυσάκης:2002), ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας. Βασικό

⁸² Χαρακτηριστικά ο Ν. 2646/98 σε Άρθρο που αφορά την «Ανάπτυξη του Εθελοντισμού», προσδιορίζει στη δεύτερη παράγραφο, ποιες οργανώσεις αποτελούν μη κυβερνητικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι πρόκειται για Ν.Π.Ι.Δ., μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που μπορεί να είναι σωματεία ή σύλλογοι που δραστηριοποιούνται στο τομέα της υγείας ή της κοινωνικής φροντίδας (Άρθρο 12).

χαρακτηριστικό των οικονομικών ορισμών⁸³ είναι, ότι το κύριο μέρος των εσόδων προέρχεται από συνεισφορές και όχι από την πώληση προϊόντων ή υπηρεσιών σε τρίτους (Anheier & Salamon:1997, σ.31). Κατά αυτό τον τρόπο δηλαδή, επιδιώκεται η διασφάλιση του μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα της οργάνωσης. Αυτό το τελευταίο όμως στοιχείο στην πράξη δεν είναι απόλυτα εφαρμόσιμο όπως θα δούμε.

Πιο συγκεκριμένα για τα ελληνικά δεδομένα, ο Ν. 2646/98 ορίζει, ότι οι «επιχορηγήσεις και κάθε είδους παροχές από τους φορείς του δημόσιου τομέα, την περιφέρεια και την τοπική αυτοδιοίκηση πρώτου και δευτέρου βαθμού, μπορεί να παρέχονται μόνο στους ιδιωτικούς φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που έχουν αναγνωριστεί ως ειδικώς πιστοποιημένοι φορείς του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας».⁸⁴ Ακόμα, με βάση αυτό το νόμο προβλεπόταν η σύναψη συμβάσεων μεταξύ των φορέων του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας⁸⁵ και κάθε δημόσιου ή ιδιωτικού φορέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Μάλιστα, στο περιεχόμενο αυτών των συμβάσεων καθοριζόταν και διάφορα στοιχεία χρηματοδότησης. Ανάμεσα στα άλλα προβλεπόταν η χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων και τον Τακτικό Κρατικό Προϋπολογισμό (Πολυζωίδης:2004, σ.229). Επίσης, ο Ν.2873/00 αύξησε το αφορολόγητο όριο της δωρεάς ή χορηγίας, προχωρώντας σε παράλληλη μείωση του συντελεστή φόρου, που χρησιμοποιείται για την παρακράτηση από το δωρητή ή χορηγό, προκειμένου να ενισχυθούν οι δωρεές ή οι χορηγίες σε φορείς με κοινωνικές σκοπούς (ο.π., σ. 223).

Στην πράξη όπως καταγράφει ο Πολυζωίδης διαπιστώνεται, ότι περίπου το 30% των πόρων, των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που αφορούν την παροχή κοινωνικής φροντίδας, προέρχεται από τα ασφαλιστικά ταμεία.⁸⁶ Ένα ποσοστό περίπου 24% από εθελοντικές εισφορές, ένα 3% από εισφορές των ιδίων των μελών και μόλις ένα 2% τελικά από πωλήσεις προϊόντων. Επίσης, ένα μέρος των πόρων φαίνεται να προέρχεται από τη διαχείριση περιουσιακών στοιχείων και από την εκκλησία (ο.π. σ.373).

Όσον αφορά τις κρατικές ενισχύσεις, αλλά και τις ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις αυτές ανέρχονται στα ποσοστά 9,6% και 4% αντίστοιχα. Τα ποσοστά αυτά, εγείρουν κάποια

⁸³ Κυρίως βέβαια στην αμερικανική παράδοση, στο πλαίσιο της οποίας μόνο οι οργανώσεις τα μισά η και παραπάνω έσοδα των οποίων, προέρχονται από ιδιώτες και νοικοκυριά ως συνδρομές, θεωρούνται ως μη κερδοσκοπικές οργανώσεις (Anheier & Salamon: 1997, σ.31).

⁸⁴ Βλ. Άρθρο 5, παρ. 6 του Ν. 2648.

⁸⁵ Όπως ήταν τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και ο Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας.

⁸⁶ Τα έσοδα αυτά αφορούν τα τροφεία και νοσηλεία που δικαιούνται οι περιθαλπόμενοι από τα ασφαλιστικά τους ταμεία (Πολυζωίδης: 2004, σ.301).

πολύ ενδιαφέροντα θέματα προς συζήτηση. Πρώτα από όλα, το ποσοστό των κρατικών χρηματοδοτήσεων είναι σαφώς μικρότερο από τα ποσοστά που φέρουν οι κύριες όπως φαίνεται παραπάνω, πηγές εσόδων. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει, ότι μικραίνουν και οι πιθανότητες κρατικού ή καλύτερα κομματικού ελέγχου πάνω στους εν λόγω φορείς, προκειμένου οι χρηματοδοτήσεις να προβαίνουν στην εξυπηρέτηση κομματικών συμφερόντων. Το στοιχείο αυτό όμως, τελικά αναιρείται από τη στιγμή που η κύρια πηγή εσόδων είναι τα ασφαλιστικά ταμεία, γεγονός που συνεπάγεται ότι αυτές οι οργανώσεις λειτουργούν υπό την αιγίδα του κράτους (ο.π., 301) και κατ' επέκταση και την επιρροή του.

Βέβαια, οι αναμενόμενοι έλεγχοι και κίνδυνοι άσκησης επιρροής, που συνεπάγεται το ενδεχόμενο των κρατικών χρηματοδοτήσεων, το πόσο ζημιογόνοι μπορεί να αποβούν, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το πεδίο δραστηριοποίησης μια μη κερδοσκοπικής οργάνωσης. Είναι σχεδόν αυτονόητο ότι η κατάσταση θα είναι αρκετά δύσκολη στην περίπτωση, που η ύπαρξη κρατικής χρηματοδότησης αφορά μια ανθρωπιστική οργάνωση η οποία έχει σαν αντικείμενο την προάσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών για παράδειγμα. Από την άλλη πλευρά αν πρόκειται για μια οργάνωση που αφορά την παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας, και κατ' επέκταση δραστηριοποιείται σε ένα πεδίο που αφενός δραστηριοποιείται και το κράτος και αφετέρου οι στόχοι κατά γενική ομολογία είναι κοινοί (ο.π., σ. 124), αυτό ίσως να μην είναι και τόσο επιλήψιμο. Όσο για την προοπτική χρηματοδότησης από την ΕΕ και εδώ τα πολύ μικρά ποσοστά που εμφανίζονται δίνουν βάση για τις εξής ερμηνείες, καταρχήν ενδέχεται να υπάρχει μια αδιαφορία από την μεριά των οργανώσεων, καθώς και έλλειψη πληροφόρησης (ο.π., σ.304). Τα στοιχεία αυτά είναι βάσιμα, αλλά πρέπει να ειδωθούν σε συνδυασμό και με την περιορισμένη διαχειριστική ικανότητα⁸⁷ που παρουσιάζουν πολλές από αυτές τις οργανώσεις (Συρακούλης:2007).⁸⁸

⁸⁷ Ο όρος διαχειριστική ικανότητα αφορά «το σύνολο των ενεργειών που εκτελεί επιτυχώς η οργάνωση και μέσα από τις οποίες θέτει και προωθεί τους στόχους της» (Συρακούλης:2007 σ. 1).

⁸⁸ Είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι στο πλαίσιο μελέτης του Τμήματος Διοίκησης και Διαχείρισης Έργων του ΤΕΙ Λάρισας για τις ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στην Περιφέρεια Θεσσαλίας, διαπιστώθηκε ότι πολλές οργανώσεις, οι οποίες είχαν μάλιστα τη νομική μορφή του σωματείου, δεν υπέβαλλαν καν αίτηση για την επιχορήγηση σχεδίου, κατόπιν σχετικής πρόσκλησης του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας (28/08/2006 με ΑΠ 183994). Μια βασική ερμηνεία που δόθηκε πάνω σε αυτό, είχε να κάνει με το γεγονός ότι τα περισσότερα από τα σωματεία της Θεσσαλίας δεν διέθεταν το ελάχιστο όριο διαχειριστικής ικανότητας που απαιτούνταν για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στην παραπάνω πρόσκληση. Αυτό μεταφραζόταν σε μη πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες, αλλά και στο ότι η απασχόληση των περισσότερων εργαζομένων ήταν άτυπη. Από την άλλη παρατηρήθηκε πολύ μεγάλη συμμετοχή των αστικών μη κερδοσκοπικών εταιρειών. Οι οργανώσεις όμως που διαθέτουν τη νομική μορφή της αστικής

Εν κατακλείδι, στην Ελλάδα η προέλευση των οικονομικών πόρων των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων με βάση τα παραπάνω στοιχεία, κατοχυρώνει το μη κερδοσκοπικό τους χαρακτήρα, δυστυχώς όμως δεν κατοχυρώνει και τόσο την ανεξαρτησία τους από το κράτος ή το εκάστοτε κυβερνών κόμμα. Οι φορείς του τρίτου τομέα, γενικότερα βέβαια και όχι μόνο αυτοί που δραστηριοποιούνται στο τομέα της κοινωνικής φροντίδας, τα τελευταία χρόνια φαίνεται να προσελκύουν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των πολιτικών κομμάτων,⁸⁹ στοιχείο που θα μπορούσε να κριθεί έως και ανησυχητικό. Όσο για το ποσοστό που προέρχεται από πωλήσεις προϊόντων, δεν αποτελεί κίνδυνο για την αλλοίωση του χαρακτήρα μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης. Αυτό αιτιολογείται από το γεγονός, ότι είναι πολύ μικρό και συνήθως αφορά περιπτώσεις χειροτεχνημάτων που κατασκευάζουν τα ίδια τα μέλη και τα διαθέτουν αφιλοκερδώς στην οργάνωση τους προς πώληση (Πολυζωίδης:2004, σ.302).

Η τρίτη κατηγορία στη συνέχεια, αναφέρεται στους λειτουργικούς ορισμούς, οι οποίοι αναζητούν στοιχεία για τη λειτουργία και τους σκοπούς των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Συνήθως, σε αυτή την περίπτωση εντοπίζονται τα πεδία δράσης των οργανώσεων και διερευνάται το είδος των υπηρεσιών ή των προϊόντων που παρέχουν και που αφορούν ανάγκες που δε θα καλύπτονταν διαφορετικά (Ζάννης:2002, σ. 92). Τα πεδία αυτά δράσης, εκτείνονται σε μια ευρεία γκάμα από τον αθλητισμό, τον πολιτισμό, την οικολογία, ως την φιλανθρωπία και τις κοινωνικές υπηρεσίες. Μια πιο προσεκτική ματιά, μπορεί να αποδώσει στη λειτουργία αυτών των οργανώσεων την προώθηση του κοινού οφέλους (public interest), ή να κάνει λόγο για ιδιωτικές οργανώσεις που εξυπηρετούν ένα δημόσιο σκοπό (Anheier & Salamon:1997, σ.31).

Το καταστατικό κάθε οργάνωσης, ενδέχεται να αναφέρει τους στόχους που επιδιώκει η εν λόγω οργάνωση, ωστόσο στην πράξη οι στόχοι που επιδιώκονται μπορεί

μη κερδοσκοπικής εταιρείας, υποχρεώνονται καταρχήν να υποβάλλουν φορολογική δήλωση και άρα διαθέτουν κάποια σχέση εργασίας, έστω και αν αυτή είναι με λογιστή (ο.π., σ.5).

⁸⁹ Καταρχήν, υπάρχουν φορείς του τρίτου τομέα, που χαρακτηρίζονται ως ΜΚΟ και ανήκουν σε κόμματα, όπως το Ινστιτούτο Στρατηγικών Ερευνών Ανδρέας Παπανδρέου. Έπειτα βλέπουμε μια έντονη κινητοποίηση όσον αφορά τη χρηματοδότηση φορέων του τρίτου τομέα, από διάφορα υπουργεία. Για παράδειγμα το Υπουργείο Εξωτερικών, χρηματοδότησε με 18,5 εκ. ευρώ κατά την περίοδο 2000-2004 διάφορες ΜΚΟ, το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης φαίνεται να χρηματοδοτεί περίπου 300 (Το Παρόν της Κυριακής: 16.12.07), αλλά και το Υπουργείο Πολιτισμού την περίοδο 2004-2005 ενίσχυσε, μέσω του Ειδικού Λογαριασμού 1.627 φορείς με το πόσο των 61,9 εκ ευρώ (Το Βήμα: 13.01.08). Η κινητοποίηση αυτή των υπουργείων προς το χώρο των φορέων του τρίτου τομέα, φαινομενικά αποσκοπεί τόσο στο να ενισχυθεί το προφίλ ανάπτυξης κοινωνικού διαλόγου, όσο και στην προώθηση της απασχόλησης, μέσω της επιχορήγησης μάλιστα φορέων του τρίτου τομέα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Ωστόσο, αυτά δεν αποκλείουν και κίνητρα που αποβλέπουν σε συνεργασίας εξυπηρέτησης ποικίλων συμφερόντων «κομματικού τύπου».

να είναι πολύ περισσότεροι. Επίσης, ένας πολύ ενδιαφέρον τρόπος για να εντοπίσει κανείς τα παραπάνω στοιχεία, είναι να αναζητήσει σε τι αποσκοπούν οι χρηματοδοτήσεις, από επίσημους κρατικούς φορείς, όπως είναι τα υπουργεία. Για παράδειγμα στο πλαίσιο σχετικής Υπουργικής Απόφασης,⁹⁰ προβλεπόταν ότι χρηματοδοτούμενα προγράμματα για την εθελοντική παροχή υπηρεσιών θα αφορούσαν ευπαθείς ομάδες, ομάδες που βρίσκονταν σε έκτακτη ανάγκη βοήθειας, όπως τα άτομα που πάσχουν από ασθένειες ή και αναπηρίες, την προσφορά και συγκέντρωση αίματος και ιστών, τους πληθυσμούς που πάσχουν από εξαρτήσεις, τους φυλακισμένους, τους πληθυσμούς με γλωσσικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες και άλλες κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Αλλά και το Άρθρο 2 του Ν.2646/1998, όριζε συγκεκριμένους τομείς παρέμβασης, όπως η οικογένεια, το παιδί και η νεότητα, οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με ειδικές ανάγκες και γενικά ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες και ομάδες που τελούν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (Πολυζωίδης:2004, σ.231, 294).

Στην Ελλάδα ειδικότερα, οι υπηρεσίες που παρέχονται πιο συχνά, με την σειρά που διατυπώνονται, είναι η παροχή τροφής και στέγης, η χρηματική ενίσχυση, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, η αιμοδοσία, οι συμβουλευτικές υπηρεσίες, η πρόληψη, οι παροχές σε είδος, η ψυχαγωγία, η κατάρτιση – εκπαίδευση, η ιατρική φροντίδα η αποκατάσταση υγείας, η δημιουργική απασχόληση και η βοήθεια στο σπίτι (ο.π., σσ. 283-284). Συνεπώς, ο προσδιορισμός μιας μη κερδοσκοπικής οργάνωσης που δραστηριοποιείται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας, μέσω της ανάδειξης στοιχείων που αφορούν τη λειτουργία και τους σκοπούς της, δύναται να λειτουργήσει ιδιαίτερα ικανοποιητικά. Ωστόσο, μένει πάντα το ενδεχόμενο όπως ήδη αναφέρθηκε, μια οργάνωση να επιδιώκει περισσότερους σκοπούς από αυτούς που επίσημα καθορίζει. Επιπλέον, ο εντοπισμός του πεδίου που δραστηριοποιείται η κάθε οργάνωση, αλλά και του είδους των υπηρεσιών που παρέχονται, δεν αρκούν από μόνα τους για να προσδιορίσουν μια μη κερδοσκοπική οργάνωση. Για παράδειγμα και ένα ΝΠΔΔ μπορεί να δραστηριοποιείται στην παροχή υπηρεσιών σε κάποια ευπαθή ομάδα, ή στην παροχή τροφής και στέγης, ωστόσο αυτό δεν το καθιστά οργάνωση του τρίτου τομέα.

Η τελευταία κατηγορία, που θα ασχοληθούμε περιλαμβάνει τους δομικούς – λειτουργικούς ορισμούς, βάσει των οποίων οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις πληρούν

⁹⁰ Η Υ.Α. Αριθ. Οικ. Π. 1253/20.2.2002 περί «Χρηματοδότησης εθελοντικών μη Κυβερνητικών Οργανώσεων του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας».

ορισμένα πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως, η επίσημη νομικά αναγνωρισμένη ιδιωτική μορφή, η μη διανομή κέρδους, η ανεξάρτητη διοίκηση, και η ορισμένου βαθμού εθελοντική συμμετοχή (Ζάννης: 2002, σ. 93). Βασικό πλεονέκτημα αυτού του ορισμού είναι, ότι παρουσιάζει με πολύ συγκεκριμένα στοιχεία μια μη κερδοσκοπική οργάνωση.

Για τα ελληνικά δεδομένα ο Πολυζωίδης στη διατριβή του κατάφερε να εντοπίσει 618 οργανώσεις, μέσα από τη συλλογή πρωτογενών δεδομένων, οι οποίες πληρούν τα εξής κριτήρια (Πολυζωίδης:2004, σ.246):

- Η ύπαρξη καταστατικού εγγράφου και νομικής προσωπικότητας
- Ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας
- Η αποδεδειγμένη ενεργός δραστηριότητα κατά το έτος 2000 και εξής
- Η θεσμική και οικονομική ανεξαρτησία από το δημόσιο.
- Η κατά απόλυτη προτεραιότητα δραστηριοποίηση στον τομέα της προσφοράς υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας σε μη μέλη

Τα κριτήρια αυτά πληρούν εν μέρει τα χαρακτηριστικά που ορίζουν οι δομικοί-λειτουργικοί ορισμοί, εκτός από αυτό της εθελοντικής συμμετοχής που σκόπιμα δεν συμπεριλήφθηκε.⁹¹ Είναι όμως πολύ σημαντικό το γεγονός, ότι οι οργανώσεις αυτές δραστηριοποιούνται γύρω από την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας. Από τις 618 οργανώσεις που εντοπίστηκαν, οι 57 είχαν τη νομική μορφή της αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας, οι 402 του σωματείου (φιλανθρωπικού, ειδικώς αναγνωρισμένου φιλανθρωπικού και απλώς σωματείου) και οι 159 του ιδρύματος (εκκλησιαστικού ή μη) (ο.π., σ.247).

Η προσέγγιση αυτή του Πολυζωίδη, ιδωμένη μέσα από το πρίσμα των δομικών λειτουργικών ορισμών, φαίνεται να προσδιορίζει με πολύ μεγάλη σαφήνεια τις οργανώσεις που αποτελούν το αντικείμενο της εν λόγω μελέτης. Μάλιστα εντοπίζεται ένα συγκεκριμένος αριθμός οργανώσεων και γίνεται αναφορά τόσο στη νομική μορφή που αυτές κατέχουν, όσο και το από πού προέρχεται η χρηματοδότηση τους. Ουσιαστικά, η προσέγγιση αυτή φαίνεται να αποτελεί ένα συγκερασμό όλων των στοιχείων που προαναφέρθηκαν (νομική μορφή, πόροι, πεδίο δραστηριοποίησης) και αποτελεί μια καλή βάση η οποία και θα ακολουθηθεί και στην παρούσα μελέτη.

⁹¹ Ο Πολυζωίδης επιδίωκε να εστιάσει σε ιδρύματα όπου η αμειβόμενη εργασία αποτελούσε τον κανόνα.

Η σύντομη αναφορά στους διάφορους ορισμούς και η προσπάθεια εφαρμογής τους στα ελληνικά δεδομένα, αποδεικνύει ότι μέσα από το συνδυασμό και των τεσσάρων, μπορούν να μελετηθούν καλύτερα οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, από το να υπάρξει η αποκλειστική υιοθέτηση ενός από αυτούς. Ο τρόπος που ορίζει η νομοθεσία μιας χώρας τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις θα ήταν μια αρκετά ασφαλής προσέγγιση, όμως για την Ελλάδα, αυτό γίνεται αποσπασματικά. Οι πηγές χρηματοδότησης δίνουν κάποια στοιχεία, όπως και οι σκοποί για τους οποίους δημιουργείται μια οργάνωση, αλλά και πάλι στην πράξη υπάρχουν κάποια κωλύματα και εγείρονται ταυτόχρονα διάφοροι προβληματισμοί. Η δυνατότητα όμως να δει κανείς και τα τρία προαναφερόμενα στοιχεία, σαφώς θα έχει καλύτερο αποτέλεσμα, εκεί που το κάθε στοιχείο έχει τα τρωτά του σημεία και αδυνατεί να εφαρμοστεί.

Όσο για τους δομικούς-λειτουργικούς ορισμούς, αυτοί στοχεύουν στο να παρέχουν κάποια πολύ γενικά στοιχεία, ακριβώς επειδή η λογική ήταν να είναι εφαρμόσιμοι σε ένα συγκριτικό επίπεδο. Ωστόσο, η χρήση τους δεν παύει και στην προκειμένη περίπτωση να ενισχύει την προσπάθεια προσδιορισμού των ελληνικών μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που παρέχουν κοινωνική φροντίδα. Η προσπάθεια άλλωστε να διευκρινισθεί ο τρόπος που γίνεται αντιληπτός ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα, έδειξε ότι η κατάσταση είναι αρκετά περίπλοκη. Αναμενόμενο, λοιπόν, ήταν αυτή η πολυπλοκότητα αλλά και η ασάφεια να εμφανίζονται και στην περίπτωση των οργανώσεων του. Η διαπίστωση αυτή, οδηγεί στην ανάγκη να συμπεριληφθούν όσες το δυνατόν περισσότερες παράμετροι, προκειμένου να υπάρξει η πληρέστερη κατανόηση του αντικειμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Φροντίδα, φύλο και τρίτος τομέας

Η Κ. Waerness,⁹² όπως αναφέρει η Στασινοπούλου, ορίζει τη φροντίδα ως «μια έννοια που εμπεριέχει όλο το φάσμα των ανθρωπίνων εμπειριών όσον αφορά την αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών για την ποιότητα ζωής τους». Η φροντίδα σαν έννοια, μπορεί και συνδυάζει ταυτόχρονα τη δράση μαζί με το συναίσθημα, καθώς το να νοιάζομαι για κάποιον μεταφράζεται σε συγκεκριμένες πράξεις που συνθέτουν τη φροντίδα (Στασινοπούλου:1993α, σ.281). Αυτό που χαρακτηρίζει κυρίως την έννοια της φροντίδας είναι ότι πρόκειται για μια έννοια συνυφασμένη με τις γυναίκες. Η παροχή φροντίδας από μέρους των γυναικών, είναι πολλές φορές κάτι το αυτονόητο και σαφώς σε πολλές περιπτώσεις μη αναγνωρίσιμο. Όπως πολύ χαρακτηριστικά καταγράφεται από την Pan American Health Organization (2004): «Ξέρουμε ότι οι γυναίκες παρέχουν την πιο απαιτητική απλήρωτη φροντίδα σε σχέση με τους άνδρες. Επίσης εργάζονται περισσότερες ώρες και έχουν μεγαλύτερη καθημερινή ευθύνη, καθώς και μεγαλύτερη ευθύνη για την πιο διαπροσωπική μορφή φροντίδας. Ξέρουμε ότι οι ζωές τους διαταράσσονται περισσότερο από την απλήρωτη φροντίδα και οι γυναίκες είναι πιο πιθανό να αντιμετωπίσουν χαμηλούς μισθούς και άσχημες συνθήκες εργασίας ως αποτέλεσμα αυτού. Ξέρουμε επίσης, ότι οι γυναίκες υπόκεινται πιο συχνά στη βία και άλλους κινδύνους. Οι γυναίκες που παρέχουν απλήρωτη φροντίδα καταλήγουν συχνά με ασθενή υγεία και η κατάσταση της υγείας τους εξαρτάται από την παροχή φροντίδας από μέρους τους. Και ξέρουμε ότι η εργασία φροντίδας μπορεί να είναι μια επιβράβευση για τις γυναίκες ανεξάρτητα από το αν είναι αμειβόμενη ή μη».

Η φροντίδα πιο αναλυτικά, ταυτίζεται με όλες εκείνες τις δραστηριότητες που είναι απαραίτητες για την ανατροφή και την κοινωνικοποίηση των παιδιών, τη μέριμνα και το ενδιαφέρον για τους ηλικιωμένους, τα άτομα με αναπηρίες, τους αρρώστους και γενικά συνήθως, όλα τα μέλη του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος. Οι κυρίαρχες αντιλήψεις που επικρατούν σε σχέση με την κατανομή των ρόλων των δύο φύλων, «επιβάλλουν» οι όποιες ευθύνες αναπτύσσονται εντός της οικογένειας, να αποδίδονται στις μητέρες, ενώ την ίδια στιγμή υποβαθμίζονται οι ευθύνες των πατέρων (Στρατηγάκη:2006, σ.88).

Η φροντίδα εκτός του ότι φαίνεται να έχει συγκεκριμένο φύλο, φαίνεται επίσης και ότι η παροχή της συνδέεται με συγκεκριμένο χώρο, τον οικιακό. Ωστόσο, περνώντας

⁹² Βλ. Waerness K., "On the Rationality of Care", in A. Sowstack Sassoon, *Women and the State*, (Allen and Unwin) 1987.

από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο η φροντίδα καταλαμβάνει και σε αυτό μια πολύ σημαντική θέση. Η φροντίδα δεν μας παραπέμπει μονάχα σε εκείνες τις δραστηριότητες που συνδέονται με το να συντροφεύεις, να ανατρέφεις και να φροντίζεις για τις προσωπικές ανάγκες των ανθρώπων. Πέρα από αυτά τα στοιχεία, η φροντίδα συνιστά το πρωταρχικό στοιχείο, τόσο στην παραγωγή πρόνοιας όσο και στο ίδιο το κράτος πρόνοιας (Geissler & Effinger: 2005, σ. 4).

Η αναφορά αυτή, σηματοδοτεί το πέρασμα στην κοινωνική οργάνωση της φροντίδας και το ζήτημα αυτό συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας. Η Jean Tronto,⁹³ όπως εντοπίζουν οι Geissler & Effinger αναφέρεται στην κοινωνική φροντίδα ως «*το σύνολο των πρακτικών με τις οποίες σκοπεύουμε να φροντίσουμε τους εαυτούς μας, τους άλλους και το φυσικό κόσμο*» (ο.π., σ. 4). Αναφερόμενοι στο ενδιαφέρον που θα δείξει το κράτος για την κοινωνική οργάνωση της φροντίδας, πρέπει να πούμε ότι αυτό συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις που διαδραματίζονται σε κάθε εποχή. Στις πιο πρόσφατες σχετικά εξελίξεις, μπορεί να υπολογίσει κανείς στοιχεία που έχουν να κάνουν με τις δημογραφικές αλλαγές (όπως είναι για παράδειγμα η γήρανση), με τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας (αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε αυτή), αλλά ακόμα και με τις μεταβολές σε θεσμούς όπως είναι η οικογένεια (αλλαγές που έχουν να κάνουν με αλλαγή των προτύπων).

Η Theobald αναφέρει ότι οι Daly και Lewis,⁹⁴ προσεγγίζουν την έννοια της κοινωνικής φροντίδας μέσα από τρεις βασικές διαστάσεις, οι οποίες τοποθετούνται σε ένα μικρό και ένα μεγάλο επίπεδο. Η πρώτη διάσταση δίνει έμφαση στη φροντίδα ως μορφή εργασίας και επιτρέπει να διερευνηθούν τόσο η φύση, όσο και οι συνθήκες της φροντίδας ως εργασία, καθώς και το πώς όλα αυτά συνδέονται με το κράτος πρόνοιας. Η δεύτερη διάσταση, βλέπει την έννοια της φροντίδας μέσα από ένα κανονιστικό πλαίσιο υποχρεώσεων και ευθυνών, όπου το επίκεντρο είναι οι κοινωνικές σχέσεις των δραστηριοτήτων φροντίδας, το θέμα των υποχρεώσεων της κοινωνίας και της οικογένειας, καθώς και η επίδραση του κράτους στην ανάπτυξη των υπηρεσιών φροντίδας, εντός της οικογένειας. Τέλος, η τελευταία διάσταση δίνει έμφαση στο πώς

⁹³ Βλ. Tronto C. J., "Politics of care. Fürsorge und Wohlfahrt", *Transit-Europäische Revue*, 7, 12 (1996) 142-153.

⁹⁴ Συγκεκριμένα αναφέρεται στα άρθρα Daly M. & Lewis J., "Introduction: Conceptualizing Social Care in the Context of Welfare State Restructuring", in Lewis J. (ed.), *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot (Ashgate) 1998, 1-24, και Daly M. & Lewis J., "The Concept of Social Care and the Analysis of Contemporary Welfare States", *British Journal Of Sociology*, 52, 2 (2000) 281-298.

κατανέμονται τα οικονομικά και τα συναισθηματικά κόστη που συνδέονται με τη δραστηριότητα της φροντίδας, τα οποία τοποθετούνται τόσο σε ένα μικρό, όσο και ένα μεγάλο επίπεδο και εκτείνονται και πέρα από τους διαχωρισμούς μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου (Theobald:2005, σ.18).

Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι σε σχέση με την κοινωνική οργάνωση της φροντίδας, έχουν διατυπωθεί διάφορα μοντέλα. Η προσέγγιση του Esping –Anderson για τα προνοιακά καθεστώτα και η φεμινιστική κριτική κατά τη δεκαετία του '90, που έδινε έμφαση στο γεγονός, ότι η κοινωνική φροντίδα παραμεριζόταν παρά τη σημασία της στις έρευνες για το φύλο, συνέβαλαν στην αναδιατύπωση αυτών των μοντέλων. (ο.π, σ.15). Στα αρχικά μοντέλα για την κοινωνική οργάνωση της φροντίδας η Theobald εντοπίζει ότι οι Anttonen και Sipilä,⁹⁵ όριζαν τις κοινωνικές υπηρεσίες ως καθολικές υπηρεσίες που παρέχονταν σε όλους τους πολίτες, οι οποίες μάλιστα ελέγχονταν και παρέχονταν από το κράτος και επιπλέον διέκριναν συγκεκριμένα μοντέλα για την κοινωνική οργάνωση της φροντίδας. Ειδικότερα, επρόκειτο για το σκανδιναβικό μοντέλο, που χαρακτηριζόταν από τον καθολικό χαρακτήρα του και τη μεγάλη διαθεσιμότητα δημοσίων κοινωνικών υπηρεσιών. Επίσης, ήταν το μοντέλο του Ηνωμένου Βασιλείου το οποίο χαρακτηριζόταν από την ευθύνη του κράτους στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, που απευθύνονταν κυρίως στους λιγότερο εύπορους. Ακόμα, οι Anttonen και Sipilä, σύγκριναν αυτή την ευθύνη του κράτους που παρουσίαζαν τα συγκεκριμένα μοντέλα, με την ευθύνη που αναλάμβανε η οικογένεια στο μοντέλο που παρουσίαζαν χώρες, όπως η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ελλάδα και η Ιταλία. Σε αυτές τις χώρες, η οικογένεια αποτελούσε τον κύριο φορέα φροντίδας, ενώ ήταν αρκετά περιορισμένος ο ρόλος του κράτους. Αυτό είχε σαν συνέπεια η ανεπίσημη οικονομία να παρέχει τις περισσότερες υπηρεσίες. Τέλος, υπήρχε και το μοντέλο της κεντρικής Ευρώπης, στο οποίο εντάσσονταν χώρες, όπως η Ολλανδία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Γαλλία, όπου η οικογένεια έπαιζε σημαντικό ρόλο στην παροχή φροντίδας, αλλά θρησκευτικές και πολιτικές οργανώσεις είχαν εξίσου σημαντικό ρόλο στην παροχή υπηρεσιών, υποκαθιστώντας την οικογένεια όπου ήταν αναγκαίο (ο.π., σ. 16).

Το επίκεντρο πάντως στην παρούσα φάση εντοπίζεται στη σχέση φύλου και φροντίδας. Μια σχέση που διαπιστώνεται, ότι λίγο ή πολύ εμφανίζεται με τις ίδιες

⁹⁵ Βλ. Anttonen A. – J. Sipilä, “European social care services: is it possible to identify models?”, *Journal of European Social Policies*, 6, 2 (1996) 87-100.

παραμέτρους τόσο στον ιδιωτικό χώρο όσο και στο δημόσιο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι ο τρόπος που η μεταφορά μέρους της φροντίδας από τον ένα (ιδιωτικό) στον άλλο (δημόσιο) χώρο διατηρεί τον έμφυλο χαρακτήρα της φροντίδας, καταλήγοντας φυσικά και στη διατήρηση των στερεοτύπων του φύλου και στην αναπαραγωγή της φροντίδας ως δευτερεύουσας σε σημασία ανθρώπινης δραστηριότητας (Στρατηγάκη:2006, σ.92). Είναι εμφανές, λοιπόν, ποια είναι η κατάσταση σε σχέση με το κράτος, την οικογένεια, αλλά και την αγορά. Τι γίνεται όμως με αυτό που αποκαλείται τρίτος τομέας; Ποια σημασία έχει να δούμε την έννοια του τρίτου τομέα σε σχέση μάλιστα με την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας;

Οι σύγχρονες τάσεις που εστιάζουν στην αναζήτηση πλουραλιστικών λύσεων αναδεικνύουν ανάμεσα στα άλλα και το ρόλο του τρίτου τομέα. Στο πλαίσιο αυτών των λύσεων η βαρύτητα δίνεται στη συνέργια όλων εκείνων των εταίρων που εμπλέκονται, όπως είναι το κράτος, η αγορά, η οικογένεια, ο άτυπος τομέας, αλλά ακόμα και οι χρήστες των σχετικών υπηρεσιών.⁹⁶ Η αξία αυτού του πλουραλισμού βρίσκεται στο *«ότι μεταθέτει το κέντρο βάρους από την αντιπαράθεση ιδιωτικού - δημόσιου στην αναζήτηση των κατάλληλων κριτηρίων για την ανάπτυξη των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών, αξιοποιώντας όλο το φάσμα των φορέων»* (Στασινοπούλου:1993α, σ.291).

Βασική, λοιπόν, πρόκληση στην παρούσα φάση είναι να δούμε πώς όλα αυτά τα «δεδομένα», λειτουργούν στο επίπεδο παροχής κοινωνικής φροντίδας. Εστιάζοντας ειδικότερα σε ένα πλαίσιο, όπως είναι αυτό του τρίτου τομέα, η ιδιαιτερότητα του οποίου έχει στοιχειοθετηθεί παραπάνω και που αναμφισβήτητα δε μπορεί να μην επιφέρει κάποιες αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές έχουν να κάνουν τόσο σε σχέση με τον τρόπο που παρέχεται η φροντίδα, όσο και σε σχέση με την ποιότητα αυτής της παρεχόμενης φροντίδας.

⁹⁶ Παρά το γεγονός ότι οι χρήστες των υπηρεσιών φροντίδας (των υπηρεσιών δηλαδή εκείνων που συνιστούν σημαντική παράμετρο στην παρούσα μελέτη), είναι από τους πιο σημαντικούς εταίρους, όσον αφορά τη σύμπραξη στην αναζήτηση πλουραλιστικών λύσεων (Στασινοπούλου: 1993, σ.289), στο παρόν πλαίσιο δε θα γίνει ιδιαίτερη μνεία σε σχέση με αυτούς. Αναγνωρίζεται βεβαίως το πόσο σημαντικό είναι να διερευνηθεί η ικανότητα να διεκδικούν τα αιτήματά τους σε σχέση με την κάλυψη των αναγκών τους, αλλά και την πρόληψη και την επανένταξη (ο.π., σσ.288-289). Όμως το ενδιαφέρον εστιάζει κυρίως στην πλευρά της παροχής προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών και στις συνθήκες μέσα από τις οποίες πραγματοποιείται αυτή η παροχή σε σχέση με τη διάσταση του φύλου. Μάλιστα όλα αυτά εξετάζονται ειδικά μέσα από τον τρίτο τομέα, την ίδια στιγμή η αναφορά στους άλλους τομείς εξυπηρετεί σημαντικά τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Η πλευρά της «ζήτησης», ή αλλιώς της χρήσης αυτών των υπηρεσιών είναι ένα εντελώς διαφορετικό αντικείμενο, που είναι αδύνατον να καλυφθεί σε όλη του την έκταση επί του παρόντος.

3.1 Προβληματισμοί γύρω από την έννοια της φροντίδας

Όταν γίνεται λόγος για τη φροντίδα μπορεί να προκύψουν μια σειρά από προβληματισμοί. Καταρχήν, αποτελεί κοινή διαπίστωση το γεγονός, ότι η μέριμνα για φροντίδα έχει συνδεθεί κατεξοχήν με τις γυναίκες, οι οποίες «φροντίζουν», μέσα στο «φυσικό» τους χώρο, αυτόν δηλαδή της οικογένειας τους. Οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις για την οικογένεια παρά τις διαφορές τους, είτε πρόκειται για κλασικές, είτε για σύγχρονες, είτε φεμινιστικές, έχουν ένα κοινό σημείο αναφοράς, το ότι αποδίδουν κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγική λειτουργία της. Μάλιστα «ο βιολογικός χαρακτήρας της τεκνοποίησης αποτέλεσε ισχυρό επιχείρημα στη «νομιμοποίηση» της ταύτισης των γυναικών με την κοινωνική μητρότητα και τη φροντίδα των παιδιών» (Στρατηγάκη:2006, σ.67), αλλά και των ηλικιωμένων και των αρρώστων και εν γένει όσων την έχουν «ανάγκη».

Επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται, ότι η φροντίδα θα πρέπει να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη ενός φεμινιστικού ήθους (feminism ethic). Το συγκεκριμένο ζήτημα θα μπορούσε να αφορά έναν προβληματισμό με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όσον αφορά την έννοια του ηθικού σε σχέση με αυτή της φροντίδας. Η έννοια περί μιας ηθικής της φροντίδας έχει προβληθεί αρκετά τελευταία και ειδικότερα σε σχέση με την έννοια της ηθικής των δικαιωμάτων. Ο συγκεκριμένος προβληματισμός θέτει ορισμένα επιμέρους ζητήματα, όπως το αν είναι τελικά στη φύση της γυναίκας να φροντίζει, καθώς και τι θα σήμαινε η αποδοχή μιας τέτοιας υπόθεσης; Έπειτα κατά πόσο μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι η παροχή φροντίδας μπορεί να έχει να κάνει με έναν καταναγκαστικό αλτρουισμό, ή μια ενσυνείδητη επιλογή; Άλλωστε, η σημασία του να υπάρχει η δυνατότητα επιλογής καταδεικνύει ένα ζήτημα που βρίσκεται στον πυρήνα της επιδίωξης της ισότητας των ευκαιριών για τα δύο φύλα.

Η έννοια της ηθικής της φροντίδας (feminist ethic of care), εισήχθη με την έρευνα της Carol Gilligan.⁹⁷ Με τη συγκεκριμένη έρευνα, ασκήθηκε κριτική στα παραδοσιακά μοντέλα ηθικής εξέλιξης που εισήγαγαν ψυχολόγοι όπως ο Lawrence Kohlberg, βάσει των οποίων οι γυναίκες παρουσιάζονταν ως ηθικά υπανάπτυκτες. Επίσης, η Jean Tronto⁹⁸ κατέδειξε τη διαφορά μεταξύ της «ηθικής των δικαιωμάτων» και της «ηθικής της

⁹⁷ Βλ. Gilligan C., *In a Different Voice*, Cambridge, MA (Harvard University Press) 1982.

⁹⁸ Βλ. Tronto C. J., *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, London (Rutledge) 1993.

φροντίδας», όπου η πρώτη προκύπτει από συγκεκριμένες περιστάσεις, βασίζεται σε δικαιώματα και κανόνες και εξαρτάται από αρχές, ενώ η δεύτερη προκύπτει από τυπικές και αόριστες καταστάσεις, βασίζεται σε σχέσεις και υποχρεώσεις και εξαρτάται από τη δραστηριότητα (Shakespeare:2007, σ.88).

Αυτό που υποστηρίζεται σε σχέση με την ηθική της φροντίδας, είναι ότι πρέπει να αποτελέσει μια αυθεντική προσέγγιση για την κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας, μιας και η τοποθέτηση των γυναικών, πολλές φορές μεροληπτικά σε σχέση με τη φροντίδα, αποτελεί ένα ισχυρό στοιχείο της γυναικείας φύσης. Μάλιστα, το γεγονός ότι πολλές φορές οι επιλογές των γυναικών βασίζονται σε λόγους διαφορετικούς από αυτούς που επιτάσσει η έννοια της λογικής, ή αλλιώς η έννοια της δικαιοσύνης, έθεσε το ζήτημα ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη οι παράγοντες εκείνοι που στη βάση της ηθικής της φροντίδας, αποδίδουν στις επιλογές των γυναικών αυτή την ιδιαιτερότητα. Για κάποιους αυτό έχει να κάνει με ψυχολογικό – κοινωνικούς παράγοντες και υποστηρίζεται μάλιστα, ότι μέσα από διαδικασίες όπως ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο, που συνδέεται με την έντονη παρουσία γυναικών σε επαγγέλματα φροντίδας για παράδειγμα, οδηγεί στην απόκτηση περισσότερο αλτρουιστικών, σχεσιακών και μητρικών «τοποθετήσεων».⁹⁹ Μια άλλη μερίδα απόψεων, υποστηρίζει ότι οι γυναίκες πρέπει να δώσουν έμφαση στην διαφορετικότητα τους, ως απάντηση αυτή τη φορά στις πατριαρχικές νόρμες, αλλά και στις κατηγορίες και τις πρακτικές που κυριαρχούν σε σχέση με την κοινωνική κατασκευή του γυναικείου φύλου (Kuhse et all: 1998, σ.454).

Αυτό που έχει σημασία πάντως, μέσα από όλες αυτές τις απόψεις είναι, ότι η προσέγγιση των γυναικών για την κατανόηση ηθικών καταστάσεων, τον αυτοπροσδιορισμό τους, την επιλογή στόχων και ρόλων, αλλά και τη διαμόρφωση συμπεριφορών, είναι στοιχεία που θα πρέπει να ειπωθούν μέσα από το πρίσμα των θέσεων για τη φροντίδα (ο.π., σ.451).

Πέρα από τα όσα αναφέρθηκαν σε σχέση με την ηθική της φροντίδας υπάρχει άλλη μια ενδιαφέρουσα διάσταση σε σχέση με την έννοια του ηθικού. Η διάσταση αυτή, κατά μια άποψη θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εμφανίζεται στο σημείο που απουσιάζει η δυνατότητα επιλογής τόσο για αυτούς που παρέχουν τη φροντίδα όσο

⁹⁹ Μια μερίδα μάλιστα από αυτούς που υποστηρίζουν αυτή τη θέση, αποδίδουν το διαφορετικό τρόπο που αιτιολογούν ηθικά τα δύο φύλα, στο διαφορετικό τρόπο της ταυτοποίησης που φαίνεται να έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες σε σχέση με τη μητέρα τους ως φορέα φροντίδας (Kuhse et all:1998, σ.454).

βέβαια και για αυτούς που τη δέχονται. Μια ακόμα πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση, λοιπόν, γύρω από την παροχή φροντίδας, έχει να κάνει με το κατά πόσο αποτελεί μια ενσυνείδητη επιλογή των γυναικών που την παρέχουν, ή γίνεται στο πλαίσιο ενός «καταναγκαστικού αλτρουισμού». Αρκετές φορές μπορεί κανείς να διαπιστώσει, ότι ενδέχεται κάποιος να κάνει πράγματα που δε στηρίζονται σε λογική βάση, αλλά σε ηθική. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι όσον αφορά την προσφορά φροντίδας, πρόκειται για μια προσφορά πολύ άνισα κατανεμημένη μεταξύ γυναικών και ανδρών και αρκετά υποτιμημένη. Με άλλα λόγια, όταν δεν φαίνεται να υπάρχει καμία άλλη λύση, επιβάλλεται η έννοια της ηθικής υποχρέωσης. Αυτό ωστόσο, δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η επιθυμία ενός ατόμου να παρέχει φροντίδα προς κάποιον άλλο, απλώς τονίζεται ο καταναγκαστικός τρόπος που μπορεί να λειτουργούν κάποιες φορές οι ηθικές αξίες. Ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα είναι, να εντοπίσει κανείς τι γίνεται στην περίπτωση που μιλάμε για γυναίκες που έχουν επιλέξει ένα επάγγελμα που σχετίζεται με την παροχή φροντίδας και συνεπώς φαινομενικά τουλάχιστον, εμπλέκονται κατά αυτό τον τρόπο σε μια διαδικασία επιλογής.

Βέβαια, η έννοια του ηθικού σε αυτή την περίπτωση, βρίσκει και άλλη μια εφαρμογή μέσα από τη μορφή της ηθικής ανταμοιβής. Δυστυχώς και σε αυτή την περίπτωση αυτή η έννοια φαίνεται να λειτουργεί για τις γυναίκες ως παγίδα και ειδικά για τις περιπτώσεις που αφορά την επίσημη παροχή κοινωνικής φροντίδας και τη συμμετοχή τους σε αυτή ως απασχολούμενες. Οι μορφές αυτές απασχόλησης, ακολουθούνται από ένα status χαμηλής αμοιβής, που εν μέρει αποδίδεται και στο γεγονός ότι υπάρχει μια ηθική απολαβή (Lewis:2001, σ. 64).

Πάντως η κοινωνική οργάνωση της αναπαραγωγής και φυσικά της παραγωγής, συνιστά ένα γεγονός και συνδέεται άμεσα με το διαχωρισμό του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο, όπου κάθε μια λειτουργία ανάγεται αντιστοίχως και σε μια από τις δύο αυτές σφαίρες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η φροντίδα γίνεται αντιληπτή ως «*ατομική ευθύνη ή/και οικογενειακή ιδιωτική υπόθεση*», ενώ θεωρείται δεδομένος και φυσικός ο ρόλος των γυναικών σε σχέση με την παροχή της (Στασινοπούλου:1996, σ.224). Ωστόσο, η ταύτιση αυτή των γυναικών με την έννοια της φροντίδας, μέσα στο πλαίσιο του ιδιωτικού οικιακού χώρου, συνδέθηκε με την αδυναμία αναγνώρισης της ιδιότητας του πολίτη.

Η έννοια αυτή ουσιαστικά άρχισε να τονίζεται ιδιαίτερα, με την κρίση του κράτους πρόνοιας στα σύγχρονα δυτικά κράτη και με την αναζήτηση λύσεων μέσα από το πρίσμα του πλουραλισμού, φέρνοντας κατά αυτό τον τρόπο το έργο του T. H. Marshall για τη διάκριση της ιδιότητας του πολίτη, στο προσκήνιο (Στασινοπούλου:1997, σ.12). Η διάκριση αυτής της ιδιότητας του πολίτη, βασικά συνίσταται σε τρία μέρη το ατομικό, το πολιτικό και το κοινωνικό. Το πρώτο μέρος το ατομικό περιλαμβάνει όλα εκείνα τα δικαιώματα που αφορούν την ελευθερία του ατόμου, όπως είναι για παράδειγμα η ελευθερία της έκφρασης, ή η ελευθερία της σκέψης. Το δεύτερο μέρος το πολιτικό αναφέρεται στο *«δικαίωμα της συμμετοχής στην άσκηση πολιτικής δύναμης ως μέλος σώματος που του έχει δοθεί πολιτική εξουσία ή ως εκλογέας των μελών ενός τέτοιου σώματος»*. Το τελευταίο μέρος το κοινωνικό, απευθύνεται σε ένα πιο ευρύ φάσμα δικαιωμάτων, όπως είναι για παράδειγμα το δικαίωμα σε ένα μέσο επίπεδο ευημερίας, ή το δικαίωμα στην ασφάλεια, ή το δικαίωμα να ζει κανείς μια πολιτισμένη ζωή (T.H. Marshall:1997, σ.43).

Η κατοχύρωση και κατά συνέπεια η απόλαυση των τριών αυτών δικαιωμάτων, δεν συμβαδίζει πάντα. Μάλιστα για τα κοινωνικά δικαιώματα πιο συγκεκριμένα παρατηρείται, ότι μπορεί να κατοχυρώνονται χωρίς να υπάρχουν τα δύο προηγούμενα και κατά συνέπεια, μπορεί να παρέχονται στα μέλη μιας κοινότητας που δε διαθέτουν την ιδιότητα του πολίτη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η προστασία των γυναικών κατά τον 19ο αιώνα, η οποία τους παρεχόταν ακριβώς λόγω του ότι δε διέθεταν την ιδιότητα του πολίτη (Στασινοπούλου:1997, σ.19). Μάλιστα κατά τη δεκαετία του '70 όπως εντοπίζει η Mackintosh,¹⁰⁰ η Εκστρατεία για τη Νομική και Οικονομική Ανεξαρτησία των Γυναικών (Campaign for the Legal and Financial Independence of Women), συγκροτήθηκε με βασικό αίτημα της, την αμφισβήτηση της εξάρτησης των γυναικών σε διάφορα ζητήματα. Τέτοια ζητήματα, ήταν τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης, η φορολογία, οι μισθώσεις, οι υποθήκες, οι τραπεζικοί λογαριασμοί και άλλα (Williams:2007, σ.421).

Βασικός στόχος ωστόσο, του T.H. Marshall, ήταν το πώς η ιδιότητα του πολίτη επιδρούσε στην κοινωνική ανισότητα (Marshall:1997, σ.62).¹⁰¹ Η ιδιότητα του πολίτη

¹⁰⁰ Η Williams αναφέρεται στο κείμενο της Mackintosh M. "Feminism and social policy", *Critical Social Policy*, 1 (1981) 32-42.

¹⁰¹ Μάλιστα συμπεριλαμβάνει και την έννοια της κοινωνικής τάξης, με το σκεπτικό ότι αυτή αποτελεί ένα σύστημα ανισότητας και άρα, τον βοηθάει να εμβαθύνει στο κυρίως αντικείμενο του (Marshall: 1997, σ.62).

πρέπει να αναφερθεί, ότι είναι μια έννοια που εμπεριέχει εντός της την ισότητα έστω και περιορισμένη σε περιεχόμενο (ο.π., σ.64). Η ισότητα αυτή αφορά ακριβώς τους άνδρες, οι οποίοι ως ελεύθεροι μπορούν να απολαμβάνουν τα δικαιώματα τους (ο.π., σ.67). Η αναφορά του T.H. Marshall στο θέμα του κατά πόσο, μπορεί ένας άνδρας να γίνει «ευγενής» (gentleman), υποδηλώνει ότι αγνοούσε στον όλο προβληματισμό του τις διαφορές κατά φύλο. Αυτό βέβαια ήταν μια πολύ συνηθισμένη πρακτική για τους κοινωνικούς επιστήμονες εκείνη την εποχή. Επίσης, τόσο τα ατομικά όσο και τα πολιτικά και τα κοινωνικά δικαιώματα, επεκτάθηκαν στις γυναίκες πολύ αργότερα, από ότι στους άνδρες (Bottomore:1997, σ.148).

Η φεμινιστική κριτική από την άλλη πλευρά, αναφέρει ότι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη, όπως διαμορφώθηκε από τον T.H. Marshall, δεν είναι απλώς ουδέτερη ως προς το φύλο με το να το αγνοεί σαν διάσταση, αντιθέτως *«έχει βασιστεί ιστορικά στον αποκλεισμό των γυναικών. Η ιδιότητα του πολίτη έχει συνδεθεί με την (αρσενική) δημόσια σφαίρα έτσι ο γυναικείος περιορισμός στην ιδιωτική σφαίρα σημαίνει πως οι γυναίκες θεωρούνται ανάρμοστες και ανίκανες για την ιδιότητα του πολίτη»*. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές από το γεγονός, ότι δεν αναγνωρίζεται η επίδραση που έχει στην ιδιότητα του πολίτη, μια έννοια που βασίζεται κατεξοχήν σε αυτήν της ανεξαρτησίας, η ιδιωτική οικονομική εξάρτηση (Lister:2007, σ.56) την οποία βιώνουν ως επί το πλείστον οι γυναίκες.

Η οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους συζύγους τους, αποτελεί μέρος της κοινωνικής κατασκευής των γυναικών ως οικονομικά εξαρτημένες, τόσο από τις εκάστοτε πολιτικές, όσο και τους επαγγελματίες της πρόνοιας. Οι συνέπειες αυτής της κατάστασης δείχνουν με εμφανή τρόπο τι σημαίνει αυτό για την ιδιότητα των γυναικών ως πολίτες. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται περιορισμένη πρόσβαση σε διάφορα επιδόματα, καθώς και περιορισμός τους στη λήψη αποφάσεων, στις σεξουαλικές τους σχέσεις αλλά και την καταναλωτική τους δύναμη (Williams:2007, σ.421).

Σε σχέση όμως με το πώς οι γυναίκες θα επιτύχουν να ξεπεράσουν τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα, μπορεί να δει κανείς και ένα άλλο ζήτημα. Μια μερίδα φεμινιστριών, υποστήριξε ότι η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση, με τρόπο ανάλογο με αυτόν των ανδρών, μπορούσε να συμβάλει στην αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη και για τις ίδιες. Κατά συνέπεια, η λύση βρισκόταν στην επίτευξη της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας (Gornick & Meyers:2001) και πάλι όμως οι υποχρεώσεις που έχουν οι γυναίκες, όσον αφορά την

παροχή φροντίδας καταλήγει στην συμμετοχή τους υπό άνισες συνθήκες στην αγορά εργασίας. Συνεπώς, *«άνδρες και γυναίκες δεν έχουν την ίδια ικανότητα επιρροής στην αγορά εργασίας»* (Lewis:2007, σ.74).

Βέβαια η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, ανεξάρτητα από το πόσο δυσμενείς είναι οι όροι που αυτή γίνεται, δεν παύει να τους επιφέρει και κάποιο εισόδημα. Το εισόδημα αυτό με τη σειρά του συνεπάγεται κάποιο βαθμό αυτονομίας, ωστόσο προκύπτει το ερώτημα του κατά πόσο μπορεί να γίνει συζήτηση για μια μορφή ανεξαρτησίας των γυναικών με βάση αυτό το εισόδημα και τον τρόπο που οι γυναίκες το διαχειρίζονται από τη στιγμή που αποτελεί μέρος του «οικογενειακού» πλέον εισοδήματος. Εν τέλει έρχεται στο προσκήνιο η έννοια της εξάρτησης, καθώς και ο προβληματισμός για το πώς μπορεί να αποφευχθεί.

Η έννοια βέβαια της εξάρτησης σε πολιτικό επίπεδο, ειδικά όταν έχει την χροιά της «προνοιακής εξάρτησης», αποτελεί αντικείμενο ηθικής αποδοκιμασίας, καθώς είναι ίδιον της εξάρτησης μιας τάξης αποκλήρων από την είσπραξη διαφόρων επιδομάτων. Έτσι για την αντιμετώπιση αυτής της αρνητικής κατάστασης, προωθείται η ενδυνάμωση και η ανεξαρτησία ως αποτέλεσμα της συμμετοχής στην αγορά εργασίας (Williams:2007, σ.422). Υπό αυτό το πρίσμα μια μερίδα φεμινιστριών, έκανε λόγο για τη διαμόρφωση μιας νέας ιδιότητας του πολίτη για τις γυναίκες, η οποία θα αναγνώριζε και θα ενσωμάτωνε στην έννοια της, τις ιδιαιτερότητες που προκύπτουν από την προσφορά φροντίδας των γυναικών. Συνεπώς ο ιδανικός ρόλος τους κράτους θα ήταν να κατοχυρώνει *«το δικαίωμα να έχουν χρόνο οι γυναίκες για φροντίδα»* (Gornick & Meyers:2001). Βέβαια αν γίνει δεκτή η άποψη, ότι *«οι γυναίκες έχουν τυπικά το δικαίωμα της ιδιότητας του πολίτη λόγω του εξαρτημένου status που έχουν μέσα στην οικογένεια ως σύζυγοι, με τη δικαιολογία μιας κατανομής της εργασίας που θεωρείται «φυσικό» επακόλουθο της ιδιότητας»* (Lewis: 2007, σ.63), τότε ίσως η άποψη που πρεσβεύει η δεύτερη μερίδα να επιδέχεται πολύ προσοχή στον τρόπο εφαρμογής της.

Σε γενικές γραμμές ωστόσο, μια πολύ σημαντική διαπίστωση είναι, ότι η ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες φαίνεται να συνδέεται με δύο από τις βασικές έννοιες της παρούσας μελέτης, αυτές της απασχόλησης και της φροντίδας. Ο προβληματισμός που αναδείχθηκε για την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, υπέδειξε τη στέρηση αυτής της ιδιότητας στις γυναίκες. Συνάμα, έθεσε ζητήματα για το πώς η ταύτιση των γυναικών με την έννοια της φροντίδας (μέσα στον ιδιωτικό χώρο) ευθύνεται για αυτή την

κατάσταση. Βέβαια από την οπτική του φεμινιστικού κινήματος υπό το φόβο της ενίσχυσης των ανισοτήτων, η έμφαση δόθηκε στην απασχόληση, με την έννοια της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (δηλαδή τον δημόσιο χώρο), ως λύση – έξοδο από αυτή την κατάσταση. Παρά την τοποθέτηση όμως αυτή από το φεμινιστικό κίνημα, το ζήτημα της «επέκτασης της μορφής οργάνωσης της εργασίας (δηλαδή ως εμπορεύματος) στον οικιακό χώρο», δεν απορρίφθηκε, αντιθέτως η τάση αυτή φαίνεται να προωθείται ιδιαίτερα και από την ΕΕ (Στασινοπούλου:1996, σ.301).

Η φύση, η κατανομή και η εμπορευματοποίηση της φροντίδας

Ένα στοιχείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο, λοιπόν, ενδιαφέρον για να σταθούμε αφορά την οικονομική αποτίμηση της ανεπίσημης φροντίδας και συνεπώς τους όρους με τους οποίους καταλήγουμε να μιλάμε και για την ίδια την αμειβόμενη, επίσημη φροντίδα. Το κατά πόσο βέβαια η φροντίδα μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή αμειβόμενης εργασίας, καθώς και το κατά πόσο μπορεί να διαχωριστεί από το χώρο της οικογένειας, (που φαίνεται να αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο για την παροχή της) και να γίνει τελικά λόγος για εμπορευματοποίηση της, είναι ένας ενδιαφέρον προβληματισμός.

Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, αναφέρεται ότι ένα από τα ζητήματα που συχνά αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού, είναι το κατά πόσο η φροντίδα μπορεί να είναι αμειβόμενη ή όχι, καθώς και το αν η παροχή της καταλήγει να συνδέεται με στοιχεία εκμετάλλευσης των γυναικών (Shakespeare:2007, σ.80). Ένα άλλο επίσης, σημαντικό ζήτημα αφορά και το εάν η επισημοποίηση (formalization) της φροντίδας, μπορεί να ειπωθεί ως ο κύριος δρόμος για την κοινωνική ενσωμάτωση των γυναικών, από τη στιγμή που η ευθύνη των γυναικών για την παροχή της ανεπίσημης φροντίδας, αντιμετωπίζεται ως ρίσκο που ενδέχεται να τις οδηγήσει σε κοινωνική περιθωριοποίηση (Geissler & Effinger:2005, σσ. 6-7).

Οι οικογενειακές δομές τα τελευταία χρόνια, έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές. Παράλληλα με το μοντέλο της νοικοκυράς μέσα στην οικογένεια, άρχισαν να γίνονται αποδεκτά και άλλα μοντέλα που βασιζόταν στην παραδοχή, ότι οι γυναίκες συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε (συχνά με κάποια καθυστέρηση) από μια διαδικασία επισημοποίησης της φροντίδας. Αυτό σήμαινε, τη μεταφορά της φροντίδας από το πλαίσιο της οικογένειας, σε δημόσιους φορείς, καθιστώντας την κατά αυτό τον τρόπο ορατή και αναγνωρίσιμη (ο.π., σ. 6). Από τη

φεμινιστική βέβαια οπτική υπήρξαν έντονες κριτικές για το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας και την αδυναμία του να απελευθερώσει τις γυναίκες από το φορτίο φροντίδας, μέσα στην οικογένεια. Η έμφαση μάλιστα από την πλευρά των φεμινιστριών δόθηκε πολύ έντονα στην έννοια της από – οικογενοποίησης (de - familization) της φροντίδας (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.68).

Η πρώιμη φεμινιστική εξερεύνηση της οικιακής εργασίας, κατά τη δεκαετία του '70, στο πλαίσιο της αντικαπιταλιστικής κριτικής για την κοινωνία, αναγνώρισε τη μη αμειβόμενη ιδιωτική εργασία των γυναικών, ως το αόρατο θεμέλιο της μισθωτής απασχόλησης. Η θεωρία που διαμορφώθηκε στη συνέχεια, είδε τη φροντίδα για τα παιδιά και το σπίτι (εκείνη την εποχή η φροντίδα για τους ηλικιωμένους δεν αναφερόταν ακόμα), ως απαραίτητα για την «αναδόμηση της δύναμης για εργασία» (rebuilding the strength to work). Αυτό σήμαινε ότι εξασφάλιζε και δραστηριοποιούσε την ικανότητα του άνδρα για εργασία. Έτσι μέσα από αυτό το πρίσμα δόθηκε έμφαση στο να υπάρξει η δυνατότητα των γυναικών για μεγαλύτερη πρόσβαση στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας (Geissler & Effinger:2005).

Παρά την αυξανόμενη ωστόσο, συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή απασχόληση, η φροντίδα εξακολούθησε να παραμένει δική τους ευθύνη. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, όταν οι ίδιες έφτασαν στο σημείο να αδυνατούν να ανταποκριθούν σε αυτήν τους την ευθύνη, τότε αυτό επέφερε τη δημιουργία «νέων θέσεων εργασίας» προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες για τη φύλαξη των παιδιών, τη μέριμνα των ηλικιωμένων, αλλά ακόμα και την ανάληψη των οικιακών εργασιών. Βέβαια, τις νέες αυτές θέσεις εργασίας, έρχεται να καλύψει ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό (Dinerman:2001, σ. 135) και έτσι κάπως αρχίζει να γίνεται λόγος όπως θα δούμε στη συνέχεια, για την εμπορευματοποίηση της φροντίδας. Ωστόσο, το άνοιγμα αυτών των θέσεων εργασίας, των σχετικών με την παροχή φροντίδας, δεν είναι αποτέλεσμα μονάχα της αυξανόμενης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Άλλωστε, είναι και ένα ζήτημα το κατά πόσο η συζήτηση για εμπορευματοποίηση της φροντίδας προέκυψε ως ανάγκη, από την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, ή προωθήθηκε προκειμένου να διευκολυνθεί η είσοδος των γυναικών σε αυτήν. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, φαίνεται να υποστηρίζεται και από τη διαδικασία μεταφοράς

της φροντίδας στη δημόσια σφαίρα, καθώς οι κυβερνήσεις επέκτειναν τις κοινωνικές τους υπηρεσίες (Pan American Health Organization:2004, σ.7).

Η φροντίδα, βασικά τόσο σαν έννοια όσο και σαν πρακτική συνδέθηκε άρρηκτα και κάπως «προβληματικά», με τον οικιακό χώρο και την οικογένεια. Ακόμα και στην περίπτωση που μιλάμε για μια εμπορευματοποιημένη μορφή φροντίδας, δεν παύει να υφίσταται το ερώτημα κατά πόσο αυτή παρέχεται εκτός του οικιακού χώρου και εν τέλει φτάνουμε να μιλάμε για διαχωρισμό της φροντίδας από τον ιδιωτικό – οικιακό χώρο της οικογένειας.

Επιπλέον, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι και οι μη εμπορευματοποιημένες μορφές φροντίδας απαντώνται και στο δημόσιο, όπως και στον ιδιωτικό χώρο. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των φορέων του τρίτου τομέα, στο πλαίσιο των οποίων απαντάται και η παροχή μη εμπορευματοποιημένης φροντίδας. Για το λόγο αυτό κρίνεται ως εσφαλμένη η σύνδεση κάθε χώρου με την παροχή συγκεκριμένου είδους φροντίδας. Ένα πολύ χαρακτηριστικό μάλιστα παράδειγμα αντλείται μέσα από το έργο του Esping Anderson (1990), όπου για την περίπτωση των κοινωνικών υπηρεσιών, αυτές διαχωρίζονται στην παροχή τους σε επαγγελματικό επίπεδο μέσα από το κράτος και την αγορά και στην παροχή τους με ανεπίσημη μορφή μέσα από την οικογένεια.

Το γεγονός ότι η ανεπίσημη παροχή φροντίδας πολλές φορές θεωρείται ως κάτι το «φυσικό», αποτελεί τη βάση της νεοκλασικής προσέγγισης. Την ίδια στιγμή η φεμινιστική κριτική υποδεικνύει ότι οι γυναίκες μπορεί να θέλουν να φροντίζουν, αλλά ταυτόχρονα να είναι και υποχρεωμένες (Lewis:2001, σ. 70). Η ίδια η κατάληξη στο σημείο του να γίνεται λόγος για εμπορευματοποίηση της φροντίδας, είχε σαν προϋπόθεση την ιδιαίτερα σημαντική συμβολή της φεμινιστικής ανάλυσης¹⁰² στην κοινωνική πολιτική και όχι μόνο, σε σχέση με την ανάδειξη της φροντίδας ως μορφή εργασίας. Ο τρόπος που θα μπορούσε να αποτιμηθεί η φροντίδα, συνάμα με το πώς θα γινόταν να κατανεμηθεί πιο ισότιμα μεταξύ ανδρών και γυναικών, απασχόλησε κατά πολύ το φεμινιστικό κίνημα (Lewis:2007, σ.72).

¹⁰² Συγκεκριμένα αυτή η συνεισφορά, αποδίδεται στις μαρξίστριες φεμινίστριες, όπου κατά τη δεκαετία του '70, βασιζόμενες σε οικονομικές αναλύσεις, προκειμένου να εξηγήσουν τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, ανέπτυξαν την πολιτική οικονομία της οικιακής εργασίας. Μάλιστα τονίστηκαν και όλα τα υπόλοιπα οφέλη που αποκόμιζε το καπιταλιστικό σύστημα, εκμεταλλευόμενο την εργασία των γυναικών μέσα και έξω από το σπίτι (Lewis:2001, σ.58).

Όλα εκείνα τα στοιχεία που συνιστούν τη φροντίδα που παρέχεται από μέρους των γυναικών, αγνοούνται από την οικονομική ανάλυση με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το γεγονός, ότι δεν εντάσσονται σε οικονομικούς δείκτες όπως το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), το οποίο συνιστά ένα δείκτη που μετρά όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγονται σε ένα κράτος στη διάρκεια ενός έτους. Στο πλαίσιο της φεμινιστικής κριτικής όπως αναφέρθηκε διατυπώθηκε η άποψη, ότι η φροντίδα που παρέχουν οι γυναίκες στον ιδιωτικό – οικιακό χώρο έχει πολύ μεγάλη σημασία και αυτό θα πρέπει να αναγνωριστεί. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μάλιστα, προτάθηκε και ο λεγόμενος μισθός της νοικοκυράς, προκειμένου να προστεθεί κοινωνική αξία στην απλήρωτη εργασία των γυναικών και να αντιμετωπιστεί η οικονομική τους εξάρτηση από τους άνδρες. Το μέτρο αυτό βέβαια ποτέ δεν εφαρμόστηκε (Dinerman:2001, σ.133). Ανάμεσα στους λόγους που θα μπορούσαν να αναζητηθούν σε σχέση με αυτή την έκβαση, ήταν και το γεγονός ότι η ιδέα των οικιακών (housework), ως συγκεκριμένη με βάση το φύλο εργασία, απορρίφθηκε. Αντιθέτως, αυτό που προωθήθηκε ήταν μια «απομυθοποίηση» του ρόλου της μητέρας και ένας εκδημοκρατισμός της οικογενειακής ζωής, καθώς και η προώθηση της μεγαλύτερης πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας (Geissler & Effinger:2005).

Ο χώρος της οικογένειας, όπως υποστήριξε η Christine Delphy το 1970, με το έργο της «Ο κύριος εχθρός», αποτελεί ένα χώρο οικονομικής εκμετάλλευσης των γυναικών από τους συζύγους. Είναι επίσης, ένας χώρος που χαρακτηρίζεται από τον «οικιακό τρόπο παραγωγής», κατά αντιστοιχία αυτού που αποκαλείται «καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής». Ουσιαστικά αυτός ο τρόπος παραγωγής εκφράζει τη σχέση εργασίας, μέσω της οποίας οι σύζυγοι αμείβουν τις γυναίκες τους για την ανατροφή των παιδιών, αλλά και για τις οικιακές και λοιπές υπηρεσίες που αυτές παρέχουν. Αυτό που συνιστά τη διαφορά για την περίπτωση των παντρεμένων γυναικών από τους εργαζόμενους, είναι ότι αυτές δεν εξαρτώνται από την αγορά εργασίας, αλλά από το σύζυγο τους και επιπλέον δεν παρέχουν την εργατική τους δύναμη αλλά την προσφέρουν (Στρατηγάκη: 2006, σ.65).

Αυτή ακριβώς η σύνδεση της φροντίδας με την έννοια της προσφοράς φαίνεται να δυσκολεύει κατά πολύ τον τρόπο που θα μπορούσε να «αποτιμηθεί» η φροντίδα. Πάντως ένα τρόπο προς την κατεύθυνση της αποτίμησης της, όπως υποστηρίζουν οι

McLaughlin και Glendinning,¹⁰³ έχει αποτελέσει η πληρωμή από το κράτος για φροντίδα, κάτι που έχει συζητηθεί πολύ τα τελευταία είκοσι χρόνια. Έναν άλλο τρόπο συνιστά η αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης, για επιδόματα φροντίδας. Στη πρώτη περίπτωση το προβληματικό σημείο εντοπίζεται στο γεγονός, ότι αυτές οι αμοιβές είναι χαμηλές και οι συνθήκες εργασίας όχι και τόσο ευνοϊκές. Στη δεύτερη περίπτωση, παρόλο που είναι πιο ριζοσπαστική και εδώ υπάρχει ένα μελανό σημείο. Παρά το γεγονός, ότι προβλέπεται η αναγνώριση απαιτήσεων στη βάση της φροντίδας, αυτή η βάση μπορεί τελικά να μην είναι και τόσο ξεκάθαρη. Πιο συγκεκριμένα, στη Μεγάλη Βρετανία για παράδειγμα, το επίδομα φροντίδας ατόμου με αναπηρία δόθηκε μέσα από το σκεπτικό, ότι η φροντίδα ενός ατόμου με αναπηρία, αποτελεί εμπόδιο για την είσοδο στην αγορά εργασίας, συνεπώς αφορούσε αποζημίωση για χαμένο εισόδημα και όχι μισθό για αυτόν που παρείχε τη φροντίδα (Lewis:2007, σ.73).

Επιπλέον πρέπει να τονιστεί, ότι η φροντίδα που παρέχουν ειδικά οι γυναίκες, είτε μέσα στην οικογένεια, είτε στο ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον, πολύ περισσότερο δε όταν αφορά περιπτώσεις σοβαρών προβλημάτων υγείας, αποτελεί και ένα πολύ βασικό παράγοντα φτώχειας και εν τέλει κοινωνικού αποκλεισμού. Οι γυναίκες αυτές έχουν περιορισμένες δυνατότητες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, αλλά και να αναπτύξουν ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις (Στασινοπούλου:1993α, σ.279).

Με την «έξοδο» πάντως των γυναικών από τον οικιακό χώρο και την «είσοδο», τους στην αγορά εργασίας, αυτομάτως όλες εκείνες οι εργασίες που συντελούνταν στο πλαίσιο του νοικοκυριού (ανατροφή παιδιών, φροντίδα ηλικιωμένων και αρρώστων, οικιακές εργασίες κ.τ.λ.) αμισθί και αφανώς, άρχισαν να μεταφράζονται σε αναγνωρισμένη εργασία (Dinerman:2001, σ.134). Γεγονός που καθιστά υπό αμφισβήτηση τον απόλυτο και σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στις έννοιες της παραγωγής και της αναπαραγωγής, οι οποίες περιορίστηκαν σε συγκεκριμένους χώρους και απέκτησαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Μάλιστα, η Jennings (1993) θεωρεί ότι η διάκριση μεταξύ των εννοιών παραγωγή / αναπαραγωγή, η οποία έχει τις ρίζες της στη βιομηχανική επανάσταση, σε συνδυασμό και με τη βαθμιαία αντικατάσταση της οικιακής παραγωγής από την βιομηχανική,

¹⁰³ Βλ. McLaughlin E. – C. Glendinning, «Paying for care in Europe: is there a feminist approach?», in L. Hanraiss & S. Mangen (eds.) *Family Policy and the Welfare of Women*, University of Loughborough (Cross National Research Papers) 1994.

συνέβαλε στην αντίληψη του νοικοκυριού περισσότερο ως χώρου κατανάλωσης παρά παραγωγής. Αυτό όπως εντοπίζει η Folbre (1991) είχε σαν άμεσο επακόλουθο και την αντιμετώπιση των δραστηριοτήτων που συντελούνται εντός του, ως οικονομικά μη παραγωγικές (Barker: 2005, σ.2197).¹⁰⁴

Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη, είναι ότι ακόμα και αν γίνεται λόγος για την ύπαρξη οργανωμένης και επίσημης παροχής φροντίδας, κύρια βέβαια από το κράτος (πέρα από το ζήτημα του κατά πόσο αυτή υπάρχει, ή όχι), ενδέχεται να προτιμάται περισσότερο η φροντίδα που παρέχεται από τα άτυπα συγγενικά δίκτυα. Κάποιοι υποστηρίζουν, ότι αυτό προέρχεται από το γεγονός ότι αν οι μητέρες που καλούνται να επιλέξουν μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης φροντίδας, είχαν περισσότερη εμπειρία από τη παροχή επίσημης φροντίδας, τότε θα επέλεγαν αυτή. Από ότι όμως φαίνεται αυτή η επιλογή ενδέχεται να έχει να κάνει, πολύ περισσότερο με μια βαθιά εκτίμηση για τη φύση και τη ποιότητα της φροντίδας που παρέχεται στη μια και στην άλλη περίπτωση (Dunkan et al:2003).

Εστιάζοντας τώρα περισσότερο σε στοιχεία που έχουν να κάνει με την ελληνική πραγματικότητα, πρακτικά αυτό που διαπιστώνεται με βάση τα στοιχεία έρευνας που διεξήχθη από το ΕΚΚΕ, είναι ότι οι άνδρες αφιέρωναν πολύ λιγότερο χρόνο από τις γυναίκες σε μη αμειβόμενες εργασίες όπως είναι οι οικιακές (9 ώρες την εβδομάδα, προς τις 34 που αφιέρωναν οι γυναίκες), αλλά και τη φροντίδα των παιδιών (8 ώρες οι άνδρες και 15 οι γυναίκες αντίστοιχα). Παράλληλα, οι γυναίκες είναι αυτές που επιβαρύνονται περισσότερο από τη φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων, η έρευνα των Τριανταφύλλου και Μεσθαινέου,¹⁰⁵ έδειξε ότι το 80,9% των ατόμων που φροντίζουν ηλικιωμένους χωρίς αμοιβή ήταν γυναίκες. Μάλιστα είναι τυπικό το γεγονός ότι οι ώρες που αφιέρωναν, εμποδίζουν αυτά τα άτομα να βρουν μια αμειβόμενη εργασία (Στρατηγάκη:2006, σσ.93-94). Είναι πάντως γεγονός ό,τι δύσκολα μπορεί κανείς να διαχωρίσει τις δραστηριότητες που κάνει προκειμένου να φροντίσει κάποιο άτομο, από τα αισθήματα αγάπης και υποχρέωσης που μπορεί να έχει για αυτό. Ειδικά στην περίπτωση των γυναικών που φροντίζουν μέλη της οικογένειάς τους.

¹⁰⁴ Όμως, το να τείνει κανείς να περιορίζει την έννοια της μη αμειβόμενης απασχόλησης στον ιδιωτικό οικιακό χώρο είναι λανθασμένο, καθώς μπορεί να συναντήσει μορφές αμειβόμενης εργασίας και σε αυτόν, όπως είναι για παράδειγμα η εργασία των οικιακών βοηθών ή η εργασία κατ' οίκον (φασόν) (Στρατηγάκη:2007, σ.122).

¹⁰⁵ Βλ. Τριανταφύλλου Τ. – Ε. Μεσθαινέου, *Η οικογένεια που φροντίζει εξαρτημένα ηλικιωμένα άτομα*, (Eurofarmacare) 2006.

Στα τέλη μάλιστα της δεκαετίας του '80, προτάθηκε από ιταλίδες φεμινίστριες διανοούμενες, ο όρος «διπλή παρουσία» (*doppia presenza*), για να αντικαταστήσει του όρους «διπλό φορτίο» (*dual burden*) και «διπλή βάρδια» (*dual shift*). Η έννοια του διπλού φορτίου, αποτελούσε το επίκεντρο πολλών φεμινιστριών / φεμινιστών πριν από το 1989, φέρνοντας έτσι στο προσκήνιο τον τρόπο που οι κυρίαρχες ιδέες περί «φυσιολογικού» ρόλου των γυναικών διατηρήθηκαν στον κρατικό σοσιαλισμό. Αυτό μάλιστα συνέβη σε συνδυασμό με μια ανεπαρκή θεωρητικοποίηση της γυναικείας απελευθέρωσης, η οποία βασιζόταν στη συμμετοχή των γυναικών στη διαδικασία παραγωγής, δηλαδή την αμειβόμενη εργασία. Κατά συνέπεια, οι γυναίκες υποχρεώνονταν να συνδυάσουν το ρόλο της εργάτριας με αυτόν της μητέρας (Poole: 2007, σ.239).

Η ανάδειξη, λοιπόν, της φροντίδας ως μορφή εργασίας και ουσιαστικά ο λόγος περί εμπορευματοποίησης της, αποδεικνύεται ότι έχει διάφορες παραμέτρους που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Είναι η ίδια η φύση της φροντίδας, αλλά και ο τρόπος που διαμορφώθηκε ο έμφυλος διαχωρισμός της, που περιπλέκουν κάπως την κατάσταση. Η φροντίδα από μέρους των γυναικών στην πιο γενικευμένη μορφή της, κύρια διοχετεύεται προς τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, που αποτελούν την πιο διαδεδομένη κατηγορία εξαρτημένων ατόμων¹⁰⁶ (Shakespeare:2007).

Η διάσταση βέβαια που αφορά τη φροντίδα των παιδιών, είναι πιο εύκολο να ενταχθεί στο πλαίσιο μιας προνοιακής παροχής. Αυτό συμβαίνει από τη στιγμή που μεταξύ οικογενειακών και εργασιακών πολιτικών εντοπίζεται ένα σημείο τομής, που δεν είναι άλλο από τις μητέρες απασχολούμενες. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι το κράτος αναπτύσσει μια σειρά πολιτικών,¹⁰⁷ προκειμένου να διευκολυνθεί η «συμφιλίωση» της εργασιακής με την οικογενειακή ζωή. Από την άλλη πλευρά, η διάσταση που αφορά τη

¹⁰⁶ Γενικότερα πάντως, τα άτομα που αποτελούν τους αποδέκτες φροντίδας εμπίπτουν στην κατηγορία των εξαρτημένων ατόμων, δηλαδή μια κατηγορία ατόμων που και από την δική τους πλευρά δεν φαίνεται να διαθέτουν πολλά περιθώρια επιλογής, ενώ εύλογα γίνεται κατανοητό ότι αυτή η κατηγορία δεν περιορίζεται μόνο στις δύο περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν.

¹⁰⁷ Η απαρχή αυτών των πολιτικών, εντοπίζεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τη δεκαετία του '80, όπως προωθηθήκανε από τα πέντε μεσοπρόθεσμα κοινοτικά προγράμματα για ίσες ευκαιρίες μεταξύ ανδρών και γυναικών και τα οποία υλοποιήθηκαν από το 1982 έως το 2005. Τα εν λόγω προγράμματα εφαρμόστηκαν κατά αναλογία και στην Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι βασικό στόχο αποτελούσε η παράλληλη προώθηση της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας, μαζί με την ένταξη των γυναικών σε αυτή. Μάλιστα η τόσο ο σχεδιασμός όσο και η εφαρμογή των σχετικών μέτρων για τη συμφιλίωση εντάχθηκαν στην εθνική πολιτική για την απασχόληση. Πέρα όμως από τις παρεμβάσεις υπέρ των υποδομών φροντίδας οι κατευθύνσεις της ΕΕ επηρέασαν τις εθνικές πολιτικές μας και μέσω κάποιων πειραματικών έργων των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών (π.χ. η Κοινοτική Πρωτοβουλία Equal 2001-2004 (α' κύκλος) και 2004-2006 (β' κύκλος)) (Στατηγάκη:2007, σσ.95, 99).

φροντίδα των ηλικιωμένων, χωλαίνει στο σημείο που η φροντίδα αυτή φαίνεται να εγκλωβίζεται στη λογική της αλτρουιστικής της παροχής από μέρους των γυναικών, στο πλαίσιο της ανταπόδοσης που οφείλει η μια γενιά στην άλλη (Lewis:2007). Σε αυτή την περίπτωση, οι προνοιακές παροχές, ειδικά με την μορφή επιδομάτων θεωρούνται απαγορευτικές με βάση τη λογική, ότι κάτι τέτοιο «υπονομεύει τα φυσικά συστήματα αλληλεγγύης που αποτελούν τη βάση των οικογενειακών σχέσεων» (Στασινοπούλου:1996, σ. 249).

Πάντως, είτε μέσα από τη σκοπιά της αλτρουιστικής προσφοράς, είτε και ακόμα μέσα από την προσέγγιση της ηθικής της φροντίδας που αναφέρθηκε παραπάνω, η παροχή φροντίδας παραπέμπει σε προβληματικές καταστάσεις. Παράλληλα βέβαια με μια έννοια όπως αυτή της ηθικής της φροντίδας, έχει σημασία να διερευνηθεί και το τι γίνεται αν τελικά στο πλαίσιο της ανάδειξης της, εντοπίζεται συνάμα και η τάση εξιδανίκευσης του ρόλου που έχουν οι φορείς της, σε συνδυασμό με την προαγωγή των γυναικών ως τις κατεξοχήν φορείς; Και αν στη δημόσια σφαίρα η φεμινιστική ηθική, συνιστά πρόοδο στην ιδιωτική σφαίρα τι γίνεται με την ηθική των δικαιωμάτων, όταν μάλιστα μιλάμε για τα δικαιώματα αυτών που δέχονται τη φροντίδα. Τι θα σήμαινε, λοιπόν, σε αυτή την περίπτωση η κυριαρχία μιας ηθικής που βασίζεται μόνο στις σχέσεις και στις υποχρεώσεις και όχι σε καθολικές αρχές όπως η ισότητα, ή η δικαιοσύνη. Όλα τα παραπάνω ερωτήματα, συνιστούν μια κριτική στην προσέγγιση της ηθικής της φροντίδας. Μια κριτική που προήλθε μάλιστα, από το κίνημα των δικαιωμάτων των αναπήρων και που φυσικά προσφέρουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για το πώς πρέπει να δούμε αυτή την κατάσταση (Shakespeare:2007, σ.89).¹⁰⁸ Επιπλέον, μέσα από όλη αυτή τη συζήτηση αναδεικνύεται ένας ακόμα ενδιαφέρον προβληματισμός, αυτός που συνδέει τη φροντίδα με καταστάσεις εξάρτησης.

Φροντίδα και εξάρτηση: Πώς τη βιώνουν αποδέκτες και παροχείς

Η αλήθεια είναι δυστυχώς, ότι πολλές φορές στο λόγο περί φροντίδας, αναδεικνύονται πολλά και σαφώς ενδιαφέροντα ζητήματα, ωστόσο αυτοί που φαίνεται να μένουν στο περιθώριο είναι οι ίδιοι οι αποδέκτες αυτής της φροντίδας. Οι προσωπικές απόψεις αυτών των ατόμων και τα βιώματά τους απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία της

¹⁰⁸ Είναι χαρακτηριστικό πάντως, ότι οι πιο σύγχρονοι συγγραφείς σε σχέση με την φεμινιστική ηθική της φροντίδας, παύουν να εστιάζουν στη διάκριση της από τη ηθική των δικαιωμάτων και επιπλέον δείχνουν μεγαλύτερη ευαισθησία στα προβλήματα αποδυνάμωσης (Shakespeare:2007, σ.89).

φροντίδας, η οποία κύρια βασίζεται «στις προβολές αυτών που διαμορφώνουν τις πολιτικές, των ακαδημαϊκών ή επαγγελματιών, μερικές φορές στις μαρτυρίες μη ανάπηρων συγγενών και φροντιστών». Οι αποδέκτες αυτοί εγκλωβισμένοι συνήθως μέσα στη λογική της εξάρτησης που βιώνουν ως «ανήμποροι», επειδή ακριβώς δέχονται φροντίδα, βιώνουν έντονα μια τάση αντικειμενοποίησης τους, πρώτα και κύρια στο ίδιο το πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής (Shakespeare:2007, σ.80-83), καθώς επίσης και μια τάση να αντιμετωπίζονται ως μια ομογενοποιημένη κατηγορία.

Με βάση μάλιστα αυτή τη διαπίστωση θα έχει ενδιαφέρον να εξετάσει κάποιος ειδικότερα πως λειτουργεί αυτή η τάση αντικειμενοποίησης, σε σχέση με την επίσημη παροχή υπηρεσιών φροντίδας. Οι ζωές αυτών των ατόμων «ιατρικοποιούνται και τα προβλήματα τους συνδέονται αδιάσπαστα με συγκεκριμένα προβλήματα σώματος και νου». Είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι στα άτομα με αναπηρίες πολλά από τα επιδόματα που τους παρέχονται, είναι αποτέλεσμα παραγόντων όπως οι διακρίσεις στην αγορά εργασίας και η ύπαρξη υψηλών επιπέδων δομικής ανεργίας. Μάλιστα, ένα πολύ καλό ερώτημα σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να αναζητά το τι θα γινόταν αν δινόταν πραγματική υποστήριξη για την εξεύρεση εργασίας, σε αυτά τα άτομα (ο.π., σσ.83-85).

Για τους λόγους αυτούς η έννοια της εξάρτησης έχει υποστηριχθεί, κυρίως από το κίνημα των ατόμων με αναπηρία, αλλά και από φεμινίστριες συγγραφείς, ότι χρειάζεται αποδόμηση. Η αποδόμηση αυτή στοχεύει να δείξει ότι δεν είναι τόσο θέμα σωματικής εξάρτησης, όπως για παράδειγμα ένας ηλικιωμένος χρειάζεται βοήθεια για να ντυθεί, ή να τραφεί, όσο θέμα του ότι αυτή η σωματική εξάρτηση μεταφράζεται σε κοινωνική (ο.π., σ.88).¹⁰⁹

Εκτός όμως από την κατηγορία των αναπήρων, επιστρέφοντας στον προβληματισμό γύρω από την τάση αντικειμενοποίησης και ομογενοποίησης, η τάση αυτή εντοπίζεται πολύ έντονα, με ανάλογους όρους και στην κατηγορία των ηλικιωμένων ατόμων. Εδώ όπως επισημαίνει η Στασινοπούλου, μέσα από την κριτική που ασκεί ο Townsend (1986)¹¹⁰ στις οικονομικές νεοκλασικές θεωρίες και στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή

¹⁰⁹ Μάλιστα πολύ χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα ότι οι εύποροι στο Ηνωμένο Βασίλειο, εξαρτώνται από άλλους για να τους σιδερώσουν τα ρούχα ή για να τους μαγειρέψουν. Απλώς σε αυτή την περίπτωση έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν αυτές τις «υπηρεσίες» και φυσικά έχουν τη δυνατότητα να ασκούν έλεγχο. Το όλο ζήτημα, λοιπόν έχει να κάνει με την απουσία ή τελικά την ύπαρξη ελέγχου (Shakespeare:2007, σ. 88).

¹¹⁰ Βλ. Townsend P., "The Problem of Ageism. Theories of Social Dependency in Old Age: Acquiescent Functionalism versus Structured Dependency", in C. Phillison & A. Walker (eds), *Ageing and Social Policy*, Aldershot (Gower) 1986.

η γήρανση, μέσα από καταστάσεις που τη συνδέουν με την απώλεια ρόλων, τον περιορισμό κοινωνικών επαφών, αλλά και τη *«μείωση της προσήλωσης σε κανόνες και αξίες»*, υποδεικνύεται κάτι πολύ ενδιαφέρον σε σχέση με την εξάρτηση. Αυτό με βάση και όλα τα παραπάνω, έχει να κάνει ακριβώς με το πώς η κατάσταση της εξάρτησης, συνιστά τελικά μια κατάσταση κοινωνικά κατασκευασμένη (Στασινοπούλου:1996, σ.170).¹¹¹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα συστήματα συνταξιοδότησης έχουν σημαίνοντα ρόλο στη κατασκευή της γήρανσης ως εξάρτησης και αυτό που συνιστά τη σύγχρονη τάση τόσο σε ευρωπαϊκό, όσο και εθνικό επίπεδο είναι η διεύρυνση των ορίων συνταξιοδότησης.

Επιπλέον, είναι πολύ χαρακτηριστικός και ο τρόπος που τα άτομα που δέχονται φροντίδα είτε πρόκειται για παιδιά είτε για ενήλικες, υπόκεινται στον χαρακτηρισμό τους ως εξαρτημένα και καταλήγουν να αντιμετωπίζονται μέσα από την οπτική, ότι αποτελούν ένα φορτίο συνήθως για τις ίδιες τις οικογένειες τους. Τα παιδιά, ειδικά όταν παρουσιάζουν κάποια αναπηρία, καταλήγουν να συνιστούν φορτίο κατά την απόκτηση, αλλά και το μέγλωμα τους και αυτή η αντίληψη συνεχίζεται και από τις ίδιες τις υπηρεσίες που προσφέρονται στις οικογένειες τους. Οι ηλικιωμένοι παρουσιάζονται σαν όλοι ανεξαιρέτως, ανίκανοι και σωματικά εξαρτημένοι. Οι ανάπηροι ειδικά στην περίπτωση που έχουν υγιή παιδιά, θεωρούνται βάρος για αυτά, αλλά και την οικογένεια τους εν γενεί. Μέσα, λοιπόν από αυτές τις απόψεις για την αναπηρία και εξάρτηση διαμορφώνεται μια τάση να μετατρέπεται η *«σωματική εμπειρία της αναπηρίας ή της γήρανσης σε κάτι το αφύσικο»* (Shakespeare:2007, σσ.81-83). Από την άλλη τείνουν να υποκρύπτονται οι αντίστροφες περιπτώσεις, όπως το ότι σε πολλές περιπτώσεις π.χ. ηλικιωμένων, είναι αυτοί οι ίδιοι που προσφέρουν φροντίδα και αυτό γιατί επικρατεί κυρίως η αντίληψη περί εξάρτησης και κοινωνικού βάρους (Στασινοπούλου:1996, σ.183).

Είναι επίσης, ενδιαφέρον να αναλογιστεί κανείς και μια άλλη διάσταση που αφορά την έννοια της φροντίδας σε σχέση με αυτήν της εξάρτησης, πέραν όμως από αυτή των αποδεκτών. Η παροχή φροντίδας, αποτελεί μια μορφή εργασίας επίπονη κάποιες φορές, αλλά και ιδιαίτερα χρονοβόρα. Η *«εργασία της αγάπης»*, όπως την αποκάλεσε η Hilary

¹¹¹ Ένα παράδειγμα που δείχνει αυτό τον τρόπο κοινωνικής δόμησης της έννοιας της εξάρτησης, δίνεται πολύ χαρακτηριστικά μέσα από τις θεωρίες της κοινωνικής κατασκευής της γήρανσης και ειδικότερα μέσα από τη θεωρία της δομημένης εξάρτησης (Στασινοπούλου:1996, σ.170).

Graham,¹¹² εκτελείται κύρια από τις γυναίκες. Η παροχή αυτή, κατά κύριο λόγο συνδέεται πολύ στενά με σχέσεις εξάρτησης και συνήθως οικονομικής εξάρτησης. Αυτό συμβαίνει από τη στιγμή, που αυτού του είδους οι σχέσεις αναπτύσσονται σε ένα καθεστώς, ικανό να ενισχύσει την εικόνα του άνδρα ως υπεύθυνου για την εισροή εισοδήματος στην οικογένεια. Το ενδιαφέρον που αναφέρθηκε παραπάνω είναι, ότι όπως εντοπίζει η Graham (1983) σε αυτή την περίπτωση, η οικονομική εξάρτηση που υφίστανται οι γυναίκες, φαίνεται να είναι το τίμημα που πληρώνουν για την εξάρτηση που έχουν από αυτές, όσον αφορά την παροχή φροντίδας, τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας (Lister:2007). Επιπλέον, χωρίς αμφιβολία η φροντίδα συνήθως νοείται σαν ένα σύνολο ενεργειών που απευθύνεται σε εξαρτημένα άτομα. Τα άτομα αυτά μπορεί να είναι παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρίες, ασθενείς κ.ο.κ.

Αποτελεί πάντως γεγονός το ότι η αντίληψη της εξάρτησης διαφέρει με βάση το φύλο, στοιχείο που συνδέεται και με τα όσα πρεσβεύει ο Townsend για τη σχέση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Ειδικότερα, για τους μεν άνδρες η αποδοχή φροντίδας στον οικιακό χώρο δεν συνιστά κατάσταση εξάρτησης, καθώς εμπίπτει για αυτούς στη λογική του φυσιολογικού και αναμενόμενου, για τις δε γυναίκες καταγράφεται το αντίθετο.¹¹³ Αυτό συμβαίνει γιατί για αυτές ο οικιακός χώρος είναι ένας χώρος που συνδέεται πολλαπλά με καταστάσεις εξάρτησης (Στασινοπούλου: 1996, σσ.230-231).

Από μια άλλη οπτική θα έχει ενδιαφέρον να ειπωθεί και το πώς η έννοια αυτής της εξάρτησης, ενδέχεται να επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των γυναικών απασχολούμενων στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας και ειδικά όταν αυτές προσφέρονται στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, με τους αποδέκτες αυτών των υπηρεσιών. Ειδικότερα, εμπλουτίζοντας τον όλο προβληματισμό, τόσο με ζητήματα αλτρουισμού, όσο και με τις αντιλήψεις που υπάρχουν ανάμεσα στα δύο φύλα για την έννοια της εξουσίας. Μιας και η ίδια η έννοια της εξάρτησης, υποκρύπτει την έννοια της εξουσίας. Άλλωστε και η σχέση φροντίδας, αφορά μια σχέση εξουσίας (Στασινοπούλου:1996, σ.243) η οποία προκύπτει τόσο από την παροχή της, όσο και την αποδοχή της (Στασινοπούλου:1993α, σ.283).

¹¹² Η Lister αναφέρεται στο κείμενο της Graham H. "Caring a labour of love", in J. Finch & D. Groves (eds), *A Labour of Love: Women Work and Caring*, London (Routledge and Kegan Paul) 1983.

¹¹³ Η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν αποκλείει, το ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη και ορισμένα ειδοποιά στοιχεία, όπως οι δυνατότητες που υπάρχουν για το άτομο κάθε φύλου να επιλέξει φροντίδα, ή τον χαρακτήρα των προσφερόμενων υπηρεσιών, ή τις κρατούσες σχέσεις ανταποδοτικότητας μέσα στην οικογένεια, ή και ακόμα τις όποιες κρατούσες αντιλήψεις υπάρχουν στο κοινωνικό περίγυρο αυτών των ατόμων (Στασινοπούλου:1996)

Όλη αυτή η συζήτηση γύρω από την εξάρτηση, φαίνεται να διαμορφώνει συγκεκριμένες αντιλήψεις, αλλά και συμπεριφορές που όλα μαζί συνδέονται με την έννοια των αναγκών, καθώς η εξάρτηση στοιχειοθετεί την ανάγκη κάποιων για φροντίδα. Εισάγοντας όμως στην προβληματική μας την έννοια των αναγκών, πρέπει έστω και εν μέρει ειπωθεί και ο ίδιος ο προβληματισμός για το τι συνιστά τελικά ανάγκη, κάτι που θα ακολουθήσει αμέσως.

Φροντίδα και ανάγκη

Στο σημείο, λοιπόν, αυτό έχει νόημα να σταθεί κάποιος, καθώς ο προσδιορισμός των αναγκών είναι μια διάσταση που έχει ιδιαίτερη σημασία με δεδομένο ότι αποτελεί ένα σημαντικό μέρος του θεωρητικού προβληματισμού. Το πρώτο ζήτημα που τίθεται σε σχέση με τις ανάγκες είναι ο τρόπος που αυτές προσδιορίζονται. Άραγε είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για την ύπαρξη πανανθρώπινων και αντικειμενικών αναγκών που να υπερβαίνουν τα όρια των όποιων τοπικών αλλά και πολιτισμικών ορίων (Doyal:1995, σ.278); Η Καλούτση κάνει λόγο για την ύπαρξη υλικών, ψυχολογικών και κοινωνικών αναγκών τόσο στο ατομικό, όσο και στο ομαδικό κοινωνικό επίπεδο (Καλούτση:1982, σσ.75-76). Αλήθεια, ποιος ορισμός θα μπορούσε να αποδώσει την έννοια της ανάγκης; Ο Spicker εξετάζοντας για παράδειγμα την έννοια της ανάγκης σε σχέση με τη ζήτηση που υπάρχει για συγκεκριμένες υπηρεσίες, κάνει λόγο «για προβλήματα που έχουν οι άνθρωποι και απαιτούν συγκεκριμένους τρόπους αντιμετώπισης» (Spicker:1995, σ.152).

Ένα δεύτερο ζήτημα αφορά τους παράγοντες εκείνους που διαμορφώνουν τις ανάγκες και κατ' επέκταση διαμορφώνουν και το πλέγμα των κοινωνικών υπηρεσιών που θα κληθούν για την κάλυψη τους. Για παράδειγμα μπορούν να υπάρξουν πόλεμοι, ή φυσικές καταστροφές, αλλά και κοινωνικές διαρθρωτικές αλλαγές όπως η βιομηχανική επανάσταση, που μπορεί να δημιουργήσουν, ή και να επαυξήσουν τις ήδη υπάρχουσες ανάγκες, ή και ακόμα να τις καταστήσουν πιο πολύπλοκες. Έπειτα, είναι και τα μέσα που υπάρχουν, ή και δεν υπάρχουν για την κάλυψη των όποιων αναγκών, άλλωστε σημαντικό θέμα συνιστά και το ποια είναι η κατάσταση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος μιας χώρας, αλλά και το ποιες είναι οι κοινωνικές αξίες που επικρατούν κ.ο.κ. (Καλούτση:1982, σ.76).

Όλα τα παραπάνω ζητήματα δείχνουν καταρχήν, μια πολύ σημαντική διάσταση των κοινωνικών υπηρεσιών, από τη στιγμή που ο βασικός λόγος ύπαρξης αυτών είναι η

κάλυψη αναγκών. Αυτή η σημαντική διάσταση, αποδίδεται στις διευθετήσεις που μπορούν να δοθούν για κάθε ένα από τα παραπάνω ζητήματα και οι οποίες δύναται να αποκαλύψουν στοιχεία για αυτές καθ' αυτές τις κοινωνικές υπηρεσίες, από τη στιγμή μάλιστα που η έννοια της ανάγκης *«αποτελεί βασικό κριτήριο για την ανάπτυξη και παροχή υπηρεσιών»*. Αποτελεί βέβαια γεγονός ότι θεωρητικά είναι δύσκολο, να προσδιοριστεί η έννοια της ανάγκης, ενώ για πολλούς μελετητές σε όλο το φάσμα των πολιτικών ιδεολογιών, αμφισβητείται ακόμα και η χρησιμότητα της στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής (Σταθόπουλος:1999, σ.56).

Ουσιαστικά όμως ένα σημείο κλειδί για την αναγνώριση κάποιων κοινών και αντικειμενικών ανθρωπίνων αναγκών, μπορεί να εντοπιστεί στη δυνατότητα για κοινωνική συμμετοχή. Η κοινωνική συμμετοχή παρέχει σε κάθε άνθρωπο, το χώρο εκείνο που μπορεί να εφαρμόσει τις ικανότητες που ήδη διαθέτει και ταυτόχρονα να αποκτήσει και νέες. Απαραίτητες προϋποθέσεις, προκειμένου κάθε άνθρωπος να μπορεί να έχει μια ενεργό κοινωνική συμμετοχή είναι η κάλυψη της βιολογικής του επιβίωσης με την ικανοποίηση αναγκών όπως η τροφή, η στέγαση, το καλό περιβάλλον εργασίας κ.ο.κ., αλλά και η δυνατότητα αυτονομίας, μέσα από τη κάλυψη αναγκών για ασφάλεια στη παιδική ηλικία, ψυχολογική ασφάλεια, οικονομική ασφάλεια, επαρκή εκπαίδευση κ.ο.κ. (Doyal:1995, σσ.278-280).

Πρέπει όμως να επισημανθεί ακόμη ένα πολύ σημαντικό στοιχείο σε σχέση με την έννοια των αναγκών. Αυτό το στοιχείο έχει να κάνει ακριβώς με το πώς η κάλυψη των αναγκών συνδέεται με την παροχή φροντίδας και μάλιστα στη βάση της αλληλεγγύης των αισθημάτων, όπως αυτή εκφράζεται σε κάθε πολιτισμένη κοινωνία (Στασινοπούλου:1996, σ.166). Έτσι, μιλάμε για τη φροντίδα και παραπέμπουμε ουσιαστικά σε μια έννοια που αποτελεί συνάμα και τρόπο κάλυψης αναγκών.

Καταρχήν, στις περιπτώσεις διευρυμένων προνοιακών συστημάτων οι ανάγκες σε σχέση με τη φροντίδα, γινόταν αντιληπτές και από την οπτική των ίδιων των φορέων αυτής της φροντίδας. Δίνοντας έμφαση στο γεγονός, ότι αυτοί οι φορείς ήταν κυρίως γυναίκες (όπως επίσης και ηλικιωμένοι και άνεργοι), που γινόταν αντιληπτοί ως ένα εφεδρικός στρατός φροντίδας (Στασινοπούλου:1993α, σ.278). Διαχρονικά, φαίνεται ότι η κάλυψη πολλών αναγκών που έχει κάθε άνθρωπος, αποτέλεσε παραδοσιακά ευθύνη της οικογένειας. Βέβαια το κράτος άρχισε να παρουσιάζει μια τάση διεύρυνσης της κοινωνικής του λειτουργίας σε κατηγορίες αναγκών που συνδεόταν άμεσα με την

οικογένεια, αλλά και τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο, καθώς και την ιδιωτική μη κερδοσκοπική πρωτοβουλία. Αυτό το στοιχείο υποδεικνύει ουσιαστικά τη διαμόρφωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών (Στασινοπούλου:1987), στο δημόσιο χώρο. Στον ιδιωτικό χώρο, ωστόσο οι ανάγκες που σχετίζονταν με την παροχή φροντίδας, αφορούσαν καθαρά τις γυναίκες, δίνοντας κατά αυτό τον τρόπο το έναυσμα στο φεμινιστικό κίνημα να δώσει ιδιαίτερη έμφαση σε μια σειρά από σχετικά ζητήματα. Ανάμεσα σε αυτά, ήταν και η διάκριση σε αμειβόμενη και μη αμειβομένη παροχή φροντίδας. Ένα ζήτημα που ουσιαστικά υποδεικνύει την εμπορευματοποίηση της φροντίδας και το οποίο ήδη αναλύθηκε διεξοδικά

Πέρα όμως από όλα τα παραπάνω οφείλει να δει κανείς και τα στερεότυπα που υπάρχουν για το φύλο και τα οποία επιδρούν, στην προσωπική και οικογενειακή ζωή των γυναικών (Bottomore:1997, σ.150) και αυτό ακριβώς θα επιχειρηθεί στη συνέχεια.

3.2 Τα έμφυλα στερεότυπα φροντίδας: εκφράσεις τους στο δημόσιο χώρο, οι τάσεις αλλαγών και ο ρόλος του τρίτου τομέα

Η φροντίδα φαίνεται πως πάντα περνούσε στη συλλογική συνείδηση ως κάτι το αυτονόητο. Αυτονόητο ήταν τόσο το γεγονός ότι θα παρεχόταν, όσο και το από ποιους θα παρεχόταν, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι το μόνο προβληματικό σημείο. Συχνά η ενασχόληση με τη φροντίδα σήμαινε επίσης, την ενασχόληση με ένα πεδίο αρκετά υποτιμημένο και σχεδόν πάντα μα πάντα η φροντίδα, κατέληγε να προέρχεται από γυναίκες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκλείονται οι άνδρες από την παροχή της, ή να υποδηλώνει την ανυπαρξία επιπτώσεων σε αυτούς. Ειδικά με την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, ένα μεγάλο μέρος των ευθυνών για τη φροντίδα των παιδιών, φαίνεται να αφορά πλέον ολοένα και περισσότερο τους άνδρες. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα στο πλαίσιο μάλιστα των ευρωπαϊκών πολιτικών για την ισότητα, υποδεικνύει ότι οι πολιτικές για τη φροντίδα των παιδιών επηρεάζουν τόσο τις ευκαιρίες των γυναικών, όσο και των ανδρών για τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (Kröger:2001, σ.35).

Η αλήθεια είναι, ότι η φροντίδα από την πλευρά της παροχής της κρύβει πολλές ενοχικές σχέσεις, από τη στιγμή που συνδέεται όπως προαναφέρθηκε, με μια έννοια «καταναγκαστικής υποχρέωσης» που οφείλουν να έχουν όλες οι γυναίκες (Daly:2001), απέναντι στους άλλους. Η διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο,

συνέβαλε εκτός από το διαχωρισμό των χώρων και στο διαχωρισμό των ρόλων, αλλά ακόμα και των χρόνων, τόσο των γυναικών, όσο και των ανδρών φυσικά. Τονίζοντας τη βιολογική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ γυναικών και παιδιών, οι εργασίες φροντίδας, διαμορφώθηκαν ως αποκλειστική ευθύνη των γυναικών και αυτό είχε σαν συνέπεια την «εξειδίκευση» των γυναικών στις οικιακές εργασίες που συντελούνταν στο πλαίσιο του ιδιωτικού χώρου (Στρατηγάκη:2006).

Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η φροντίδα που παρέχεται και ο τρόπος που παρέχεται, κατέληξε να υποκρύπτει συγκεκριμένες σχέσεις φύλου που συνδέονται λίγο ή πολύ με τις έννοιες του αυτονόητου και του ανεπίσημου και που αυτές οι σχέσεις διαθέτουν δυστυχώς μια μακρά παράδοση (η διαπίστωση αυτή, δίνει την ευκαιρία να τεθεί το ερώτημα, αν υπάρχει περίπτωση να αλλάξουν οι συγκεκριμένες σχέσεις). Αυτές, λοιπόν, οι σχέσεις διαπιστώνεται ότι διαμορφώθηκαν μέσα σε ένα πολύ συγκεκριμένο χώρο, την οικογένεια. Η οικογένεια μέχρι και σήμερα, εξακολουθεί να αποτελεί τον κύριο χώρο που τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι δέχονται φροντίδα και οι γυναίκες αναμφισβήτητα, αποτελούν τους κύριους φορείς αυτής της φροντίδας.

Η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός, *«συνίσταται σε ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων (σύζυγος, μητέρα, γιος, αδελφός)»* και ως κοινωνική ομάδα παρουσιάζει κάποια δομή, η οποία στην παραδοσιακή της μορφή καθόριζε τις θέσεις και τους ρόλους των μελών της, βάσει του φύλου και της ηλικίας τους. Μάλιστα στο παραδοσιακό σχήμα η δομή της οικογένειας, αναπτυσσόταν γύρω από τις έννοιες της εξουσίας και της εξάρτησης (Μουσούρου:1998, σσ.16-24). Σήμερα όμως η δομή της οικογένειας μεταβάλλεται, εμφανίζονται νέες μορφές, ενώ ο σύγχρονος τρόπος ζωής συμπεριλαμβανομένου και τις επαγγελματικές υποχρεώσεις των μελών της, φαίνεται να *«διαμορφώνουν μια δυναμική που δημιουργεί απόκλιση από την αυτονόητη και θεμελιωμένη αρχή του καθήκοντος παιδιών, εγγόνων, συγγενών να φροντίζουν...»* (Τεπέρογλου:2004, σ.181).

Επιπλέον, σε αυτό το σημείο πρέπει να σταθούμε και στην πολύ σημαντική συνεισφορά της φεμινιστικής ανάλυσης, τόσο γύρω από την κατάρριψη του μύθου που ήθελε τα σύγχρονα προνοιακά κράτη να έχουν αναλάβει τις «προνοιακές» λειτουργίες της οικογένειας, όσο και την αποκάλυψη των τρόπων που η οικογένεια λειτουργεί ταυτόχρονα ως χώρος παραγωγής πρόνοιας, αλλά και κατανάλωσης (Lister:2007, σ. 47). Ειδικά μάλιστα για την περίπτωση της Ελλάδας, η οικογένεια υποκαθιστά κατά

πολύ το κράτος πρόνοιας, καθώς μέσω των διαπροσωπικών σχέσεων και της αμοιβαιότητας στην υποστήριξη, διαχέονται τόσο πόροι, όσο και υπηρεσίες από τα πιο δυνατά στα πιο αδύναμα μέλη. Αυτή η διαδικασία έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα δίκτυο ασφαλείας με το οποίο επιδιώκεται η προστασία από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.254).¹¹⁴

Ακόμη όμως και η παροχή προνοιακών υπηρεσιών που σχετίζονται με την έννοια της φροντίδας και παρέχονται σε επίπεδο κράτους πρόνοιας, γίνεται με ένα τρόπο που αναπαράγει τις παραδοσιακές σχέσεις φύλου που προαναφέρθηκαν. Σε σχέση με την επίσημη παροχή φροντίδας, που κύρια μας ενδιαφέρει διαπιστώνεται, ότι κατά κάποιο τρόπο τα αρνητικά στερεότυπα που συνδέονται με τη φροντίδα στον ιδιωτικό χώρο, επαναλαμβάνονται και στο δημόσιο. Αυτό είναι άλλωστε εμφανές, από τις συνθήκες μέσα από τις οποίες οι γυναίκες έχουν δεχθεί διάφορα επιδόματα αλλά και υπηρεσίες. Πιο συγκεκριμένα, οι συνθήκες αυτές κυρίως *«αντικατοπτρίζουν κανονιστικές προσδοκίες γύρω από τη γυναικεία συμπεριφορά»* (Lewis:2007, σ.75).

Μάλιστα μια πολύ βασική υπόθεση, που αναπτύχθηκε αφορούσε το πώς οι κοινωνικά διαμορφωμένες ευθύνες των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα, αποτελούν εμπόδιο για τη συμμετοχή τους ως πολίτες στη δημόσια σφαίρα. Ωστόσο, σε σχέση με αυτή την υπόθεση προκύπτει ένα ενδιαφέρον ερώτημα, το κατά πόσο η αρνητική αυτή κατάσταση για τις γυναίκες μπορεί να αλλάξει. Το ερώτημα αυτό εν μέρει δύναται να απαντηθεί και από τη σύγχρονη πλουραλιστική προσέγγιση η οποία, *«προβάλλει την άποψη ότι η πολιτικοποίηση του ιδιωτικού / προσωπικού, έχει συμβάλει στη διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών και στη μείωση των ανισοτήτων κατά φύλο...»* (Στασινοπούλου:1996, σ. 125).

Σε σχέση με τα παραπάνω ένα βασικό σημείο που πρέπει να σταθεί κανείς, είναι η ύπαρξη κοινωνικών υπηρεσιών. Η κρατική παροχή υπηρεσιών φαίνεται να είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για την πρόσβαση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, εφόσον η κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, τους εξασφαλίζει πιο ίση πρόσβαση στους πόρους μιας κοινωνίας. Η άποψη ότι *«η κρατική κοινωνική παροχή μπορεί επίσης να κατέχει αποφασιστικό ρόλο στην εξασφάλιση της συμμετοχής τους (των γυναικών) ως πολίτες»*, έχει σαφώς κάποια βάση. Για παράδειγμα, στα κοινοβούλια των

¹¹⁴ Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι οι οικογενειακές αξίες με το να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων, καθορίζουν την ίδια στιγμή και τις απαιτήσεις από το κράτος πρόνοιας και κατά συνέπεια μέσα από αυτό το σκεπτικό δικαιολογείται και η υπανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.255).

βορειών χωρών με εξαίρεση την Ισλανδία, παρατηρείται μια υψηλή συμμετοχή των γυναικών, της τάξης του 30-40%. Μάλιστα όσο πιο εδραιωμένες είναι οι κοινωνικές παροχές στην ιδιότητα του πολίτη, τόσο πιο εξασφαλισμένη παρουσιάζεται και μια μεγαλύτερη πολιτική συμμετοχή των γυναικών. Από την άλλη βέβαια πλευρά πολλές φεμινίστριες κυρίως σε αγγλόφωνες χώρες, διαπιστώνουν ότι ο ρόλος της κρατικής πολιτικής σε σχέση ειδικά με την παροχή υπηρεσιών δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένος, καθώς το ίδιο το κράτος σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να διαιωνίζει τις πατριαρχικές δομές (Lewis:2007, σ.75).

Το πρόβλημα όμως πέρα από το κατά πόσο το κράτος θα μεριμνήσει για την ύπαρξη υποδομών φροντίδας, φαίνεται να συνδέεται και με το κατά πόσο οι ίδιες οι γυναίκες θα κάνουν χρήση αυτών των υπηρεσιών. Η ουσία είναι ότι, η ύπαρξη κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας διαθέτει μια έντονα έμφυλη διάσταση.¹¹⁵ Αυτό που δυστυχώς διαφαίνεται και για τις υπηρεσίες που παρέχονται από φορείς του τρίτου τομέα, είναι ότι διατηρείται το έμφυλο περιεχόμενο της φροντίδας, ωστόσο είναι σημαντικό να υπάρξει η απαραίτητη εμπειρική διερεύνηση γύρω από αυτό το θέμα.

Επιπλέον, η θεώρηση της φροντίδας, αλλά και των οικιακών εργασιών, ως «γένους θηλυκού» συνέβαλε στο γεγονός, ότι ακόμα και όταν παρέχονται επί αμοιβή στην αγορά εργασίας, θα πρέπει να αναλαμβάνονται και πάλι από τις γυναίκες. Έτσι, οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες φροντίδας τόσο ιδιωτικές, όσο και δημόσιες, είναι στην πλειονότητα τους γυναίκες. Ένα ακόμα στοιχείο, που υποδεικνύει την έλλειψη αλλαγής σε σχέση με τον έμφυλο χαρακτήρα της φροντίδας (Στρατηγάκη:2006, σ.91).

Ειδικά για τη περίπτωση της Ελλάδας, παρατηρείται ότι οι υπάρχουσες υπηρεσίες απευθύνονται κυρίως στις γυναίκες μέσα από τη λογική ότι αυτές είναι οι κύριοι φορείς φροντίδας. Μάλιστα, υπό το πρίσμα ότι οι γυναίκες αποτελούν και τους κύριους χρήστες ειδικά για τις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας είτε άμεσα, είτε έμμεσα για τα άτομα που οι ίδιες φροντίζουν, αλλά και επειδή συνιστούν την πλειονότητα των εργαζομένων σε αυτούς τους χώρους, διαπιστώνεται, ότι αυτές οι υπηρεσίες διαθέτουν ένας έντονα σεξιστικό χαρακτήρα (Στασινοπούλου:1993α, σ.296). Η ανεπίσημη παροχή φροντίδας εντός του οικιακού χώρου, συνδέθηκε όπως είδαμε με τη μη θεώρηση της ως εργασία. Δυστυχώς αυτή η αντίληψη πέρασε και στα επαγγέλματά φροντίδας, με

¹¹⁵ Η έμφυλη διάσταση έχει να κάνει με το γεγονός, ότι αυτές οι υπηρεσίες συνδέονται με τις γυναίκες και τις αφορούν από τη στιγμή που αναλαμβάνουν αρμοδιότητες που μέχρι πρότινος ήταν δική τους ευθύνη.

αποτέλεσμα πολύ συχνά αυτά να γίνονται αντιληπτά πολύ περισσότερο ως λειτούργημα και προσφορά παρά ως εργασία, άσχετα μάλιστα και από τη συμβασιακή σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου (Στασινοπούλου:1996, σ.223) και αυτό μέσα από μια οπτική που θέλει αυτά τα επαγγέλματα να αποτελούν *«προέκταση του ρόλου των γυναικών στο σπίτι»* (Στρατηγάκη:2006, σ.119).

Έτσι ο διαχωρισμός της εργασίας κατά φύλο έχει δύο όψεις, την απλήρωτη οικιακή εργασία που αναλαμβάνουν ως επί το πλείστον οι γυναίκες και την ύπαρξη επαγγελμάτων που θεωρούνται καθαρά γυναικεία (Neitzert:1997, σ.4). Ειδικότερα, τα επαγγέλματα που χαρακτηρίζονται ως γυναικεία συνδυάζονται από ένα χαμηλό γόητρο, περιορισμένες δυνατότητες εξέλιξης και χαμηλότερες αμοιβές, στοιχεία που συνδέονται, σε σχέση τόσο με τη θέση των γυναικών στην ίδια την οικογένεια, όσο και με την ύπαρξη ενός φυσικού καταμερισμού της εργασίας, που θεωρεί αυτά τα επαγγέλματα *«συμβατά»* με τη γυναικεία φύση. Έτσι κατέληξε να είναι ευκολότερη η πρόσβαση των γυναικών σε επαγγέλματα και κλάδους, που συνιστούσαν απόρροια των παραδοσιακών τους ρόλων, μέσα στην οικογένεια, ενώ παρέμεναν *«κλειστά»* για αυτές τα επαγγέλματα υψηλού γοήτρου όπως στρατιωτικοί, ή μηχανικοί (Στρατηγάκη:2006, σ.127).

Θα είχε ενδιαφέρον πάντως, να δει κανείς τι θα γινόταν αν η έννοια της παροχής φροντίδας, απεγκλωβιζόταν από τη σύνδεση της με καταστάσεις *«ανάγκης»*. Τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με ειδικές αναπηρίες, οι άρρωστοι και άλλες περιπτώσεις έχουν σαφώς ανάγκη κάποιον να τους φροντίζει, την ίδια στιγμή πολλές από αυτές τις περιπτώσεις δεν έχουν και πολλές επιλογές, αλλά ούτε και αυτονομία. Η φροντίδα όμως, όπως προαναφέρθηκε δεν αφορά μόνο τέτοιες περιπτώσεις, αλλά σχεδόν απόλυτα, κάθε ανθρώπινο ον και αυτό έχει σημασία να ενταχθεί στο όλο σκεπτικό.

Εντοπίζεται, λοιπόν, μια κατάσταση που αφενός *«υποκρύπτει»* κάποια στοιχεία και αφετέρου, δεν περιορίζεται μόνο στον ιδιωτικό / οικιακό χώρο, αλλά διαχέεται και στο δημόσιο χώρο, πράγμα που γίνεται εμφανές και από την εφαρμογή συγκεκριμένων κοινωνικών πολιτικών. Επιπλέον, το γεγονός ότι, η εφαρμογή των παραδοσιακών σχέσεων φύλου περνάει και στο δημόσιο χώρο, επέτρεψε στην φεμινιστική ανάλυση να αναδείξει τη σημασία όλων εκείνων των ζητημάτων, που μέχρι πρότινος καταδικάζονταν στην αφάνεια του ιδιωτικού, οικιακού χώρου.

Την ίδια στιγμή, αντιλαμβάνεται κανείς, ότι με το να αλλάζουν οι ρόλοι των φύλων, κατά συνέπεια αλλάζουν και οι κοινωνικές πολιτικές. Επιπλέον, από την στιγμή που μπαίνει στο προσκήνιο μια έννοια όπως ο τρίτος τομέας και δραστηριοποιείται ανάμεσα στα άλλα και στο πεδίο της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, προκύπτει εύλογα η απορία αν προσφέρεται και αυτός με την σειρά του για την αναπαραγωγή αυτών των συγκεκριμένων σχέσεων. Εν ολίγοις, η διερεύνηση του τρίτου τομέα μέσα από μια έμφυλη διάσταση δε μπορεί πάρα να είναι επίκαιρη και ενδιαφέρουσα.

Πιο συγκεκριμένα, το στοιχείο της επικαιρότητας που προαναφέρθηκε αποδίδεται στο γεγονός, ότι και στο πεδίο του τρίτου τομέα εντάσσεται η διάσταση του φύλου, όπως συμβαίνει τα τελευταία χρόνια και σε πολλά άλλα πεδία των κοινωνικών επιστημών, αλλά και στην εφαρμογή διαφόρων πολιτικών, καθώς και στην πρακτική της καθημερινής ζωής. Το στοιχείο του ενδιαφέροντος από την άλλη μεριά, μπορεί να αναζητηθεί στον τρόπο που η έννοια του κοινωνικού φύλου (gender), λειτουργεί ως το πρίσμα εκείνο, μέσα από το οποίο θα ειδωθεί ο τρίτος τομέας τόσο σε επίπεδο φορέων και σχέσεων, όσο και στον τρόπο που θα επαναπροσδιοριστούν αυτοί οι φορείς και αυτές οι σχέσεις μέσα από την έννοια του φύλου. Αναμφισβήτητα, γυναίκες και άνδρες, *«ως γονείς, παιδιά, εργάτες, μετανάστες, δημόσιοι, ιδιωτικοί, και ανεπίσημοι χρήστες υπηρεσιών ή αποδέκτες παροχών»* έχουν μια σχέση με το κράτος πρόνοιας, που την καθορίζει έντονα η έμφυλη διάσταση (Lister:2007, σ.52). Ο τρίτος τομέας, εμπλεκόμενος σε μια διαδικασία παροχής υπηρεσιών, περιεχομένου ανάλογου με αυτών των κρατικών προνοιακών υπηρεσιών, δίνει αναπόφευκτα το έναυσμα για να τεθεί το ερώτημα, του κατά πόσο μπορεί άραγε να ξεφύγει από το κατεστημένο; Από τη στιγμή που γίνεται λόγος για μια μορφή επίσημης παροχής υπηρεσιών φροντίδας, κατά πόσο αυτή η παροχή σε τελική ανάλυση διέπεται από τα στερεότυπα φύλου, σε σχέση με τις γυναίκες απασχολούμενες σε αυτές τις οργανώσεις του τρίτου τομέα;

Είναι άραγε δυνατόν στο πλαίσιο του τρίτου τομέα να υπάρξει κάποια αλλαγή σε αυτούς τους μακροχρόνια διαμορφωμένους κοινωνικούς ρόλους των φύλων; Είναι ακόμα εφικτό, να υπάρξει αλλαγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας ανδρών και γυναικών και τελικά με ποιους όρους θα γίνεται αντιληπτό κάτι τέτοιο; Σε τελική ανάλυση ο τρίτος τομέας για ποιο λόγο, μπορεί να προσφερθεί ως απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα; Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι ο τρόπος που διαμορφώθηκαν τα διάφορα στερεότυπα γύρω από τα δύο φύλα, καθόρισε και το πώς το κάθε άτομο

αποκτά τη θέση του και το ρόλο του μέσα σε θεσμούς όπως η οικογένεια, το κράτος, η αγορά εργασίας, αλλά και μέσα σε όλη την κοινωνία εν γένει, ανάλογα ακριβώς από το ποιο είναι το φύλο του. Ωστόσο, σήμερα όσο ποτέ άλλοτε οι ρόλοι των φύλων και αναφερόμενοι ειδικά στις γυναίκες παρουσιάζουν σημαντικές αλλαγές.

Μια τέτοια πολύ σημαντική αλλαγή, συνιστά και η έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, που σημαίνει ταυτόχρονα και την έξοδο τους από την οικιακή σφαίρα που είχαν «περιοριστεί». Η έξοδος αυτή συνδέθηκε με μια βασική επιδίωξη του φεμινιστικού κινήματος, τη διασφάλιση της ισότητας των γυναικών με την έννοια ότι οι γυναίκες δεν διαφέρουν από τους άνδρες. Ταυτόχρονα στόχο αποτελούσε, να δοθεί στις γυναίκες η δυνατότητα της επιλογής, προκειμένου να έχουν την ευκαιρία να ανταγωνιστούν ισότιμα τους άνδρες, σε σχέση με την επίτευξη της ίδιας κοινωνικής επιτυχίας. Ωστόσο, όπως υποστηρίζεται από κάποιους, αυτό κατάληξε να σημαίνει ότι οι γυναίκες έπρεπε να «εγκαταλείψουν» τις ικανότητες και τα χαρακτηριστικά εκείνα που πήγαιναν μαζί με τους παραδοσιακούς ρόλους για τη μέριμνα, αλλά και τους παραδοσιακούς οικογενειακούς τους ρόλους και έπρεπε να υιοθετήσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα που έκαναν τους άνδρες τόσο επιτυχημένους στη σφαίρα της αγοράς. Έτσι, οι γυναίκες έπρεπε να μοιάζουν περισσότερο με άνδρες (Kuhse et al:1998, σσ.454-455). Επιπλέον, το να γίνεται λόγος για δυνατότητα επιλογής μπορεί να μας προκαλέσει σύγχυση και να αναρωτηθούμε κατά πόσο μπορεί να υπάρξει αυτή η δυνατότητα. Αν μιλάμε για επιλογή τότε όπως υποστηρίζει η Betty Friedan, γιατί οι γυναίκες αν είναι να διαθέτουν ίσες δυνάμεις και ευκαιρίες πρέπει να διαλέξουν να μοιάζουν με τους άνδρες και να εγκαταλείψουν εντελώς τις εμπειρίες της οικογένειας, της μέριμνας και της μητρότητας¹¹⁶ (ο.π., σ.455);

Βέβαια κάνοντας λόγο για τη φύση των επιλογών που κάνουν τόσο οι γυναίκες, όσο και οι άνδρες και την επιδίωξη της ισότητας των φύλων, πρέπει να δει κανείς στοιχεία γύρω τόσο από το ποιες πολιτικές αφορούν την παροχή φροντίδας, όσο και από το ποια είναι η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η επιλογή φαίνεται να είναι κοινωνικά «διαμορφωμένη» (socially embedded), και η δυνατότητα του να επιλέγει κανείς ελεύθερα, ισορροπώντας ταυτόχρονα την αμειβόμενη με τη μη αμειβόμενη

¹¹⁶ Παρόμοιες απόψεις διατυπώνονται και από την Jean Elshtain, η οποία υποστηρίζει ότι ο φεμινισμός, απορρίπτοντας τη μητρότητα και την οικογενειακή ζωή, υπέρ της δημόσιας αναγνώρισης των γυναικών, έχει καταπιέσει χωρίς λόγο τον παραδοσιακό κοινωνικό κόσμο για τις γυναίκες (Kuhse et al:1998, σ.455).

εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού, απαιτεί όχι μόνο μια εξισορρόπηση της αμειβόμενης εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά μια πιο σύνθετη προσπάθεια να εξισορροπηθεί η μη αμειβόμενη εργασία, μεταξύ αγοράς, κράτους, ανδρών και γυναικών. Για παράδειγμα μια μητέρα που μπορεί να επιθυμεί να αποδεχτεί μια πολύ καλή θέση εργασίας, ενδεχομένως να διστάσει λόγω της χαμηλής ποιότητας που υπάρχει στον τομέα της φροντίδας των παιδιών.

Όλα όσα διατυπώθηκαν παραπάνω θέτουν ένα δίλημμα σε σχέση με το ρόλο των γυναικών στη φροντίδα. Είναι τελικά στη φύση των γυναικών να φροντίζουν και άρα αυτό πρέπει να αναγνωριστεί ως βασικό στοιχείο για τη δόμηση της γυναικείας ταυτότητας, ή τελικά ο ρόλος τους στη φροντίδα τους στερεί το δικαίωμα για πιο ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνία συνάμα με το ότι συμβάλλει στην αποδυνάμωση τους, ενώ επιπλέον μπορεί να τις οδηγήσει στην αυτοθυσία; Η απάντηση δεν είναι απλή, ο προβληματισμός όμως αυτός είναι αναγκαίος να μας είναι γνωστός.

Ίσως τελικά αυτό που έχει σημασία είναι να γίνεται κάθε φορά αντιληπτό, ότι κάθε άνθρωπος ανεξαρτήτως φύλου ή ηλικίας, σε κάποια μικρότερη ή μεγαλύτερη φάση της ζωής του, έχει ανάγκη από φροντίδα. Μάλιστα η άποψη αυτή κατά τον Shakespeare συναντάται με την ιδέα που προωθεί η Selma Sevenhuijsen,¹¹⁷ περί «αλληλεγγύας φροντίδας». Η ιδέα αυτή υποστηρίζει, ότι η ευπάθεια και η εξάρτηση είναι μέρη της ανθρώπινης ύπαρξης και άρα θα πρέπει οι άνθρωποι να βασιζόμαστε στην αλληλεγγύη για να έχουμε ο ένας την υποστήριξη του άλλου (Shakespeare:2007, σ.93). Η άποψη αυτή ενδέχεται να μας επιτρέψει να αφήσουμε κατά μέρος το δίλημμα που μας απασχόλησε πιο πάνω, χωρίς όμως και να αγνοήσουμε τα όσα τέθηκαν. Ίσως αντί να βλέπουμε το πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ γυναικών και ανδρών να περάσουμε σε ένα γενικότερο επίπεδο και να δούμε τη φροντίδα σε σχέση με τον άνθρωπο. Αντί να εγκλωβιζόμαστε ανάμεσα σε μια ηθική της φροντίδας και μια ηθική του δικαιώματος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να δέχεται φροντίδα, τι γίνεται όμως από την πλευρά της παροχής; Είναι δόκιμο να γίνεται λόγος και για ένα δικαίωμα στο να παρέχει κανείς φροντίδα και τι θα σήμαινε άραγε η ύπαρξη ενός τέτοιου «δικαιώματος»;

Το ζήτημα της φροντίδας και ο τρόπος που αυτή συνδέεται με το γυναικείο φύλο, μπορεί βέβαια να συμπεριλάβει και άλλες παραμέτρους στη μελέτη του. Μια τέτοια

¹¹⁷Βλ. Sevenhuijsen S., *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, London (Routledge) 1998.

πολύ ενδιαφέρουσα παράμετρος, είναι ο τρόπος που οι αλλαγές στη δομή και την οργάνωση της οικογένειας αλλά και οι δημογραφικές εξελίξεις που σχετίζονται με τη γήρανση και την κινητικότητα του πληθυσμού, μπορούν να οδηγήσουν στην αλλαγή των παραδοσιακών σχέσεων φροντίδας. Τέτοιου είδους αλλαγές και εξελίξεις, προκαλούν άλλωστε έντονα και την αύξηση του ενδιαφέροντος, από την πλευρά του κράτους για την κοινωνική κατανομή της φροντίδας, αλλά και τη στήριξη των ανεπίσημων δικτύων σε σχέση με την παροχή της (Στασινοπούλου:1996, σ.226).

Καταρχήν, σε σχέση με το ρόλο της οικογένειας και συγκεκριμένα τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει τις σχέσεις και τους ρόλους που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της, μια βασική αλλαγή που παρατηρείται αφορά το ηγεμονικό και συνάμα συμβατικό μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας, το οποίο αρχίζει να φθίνει και η έννοια του εναλλακτικού βρίσκει και εδώ τρόπους να εκδηλωθεί. Σήμερα, φαίνεται να αυξάνονται ολοένα και περισσότερο σχήματα που θέλουν, γυναίκες αρχηγούς οικογένειας, οικογένειες με ένα μόνο γονέα, οικογένειες με ομοφυλόφιλα ζευγάρια και άλλες περιπτώσεις, στις οποίες, είναι ένα ζήτημα το ποια μορφή μπορεί να έχουν εντός τους οι σχέσεις φύλου και φροντίδας (Daly:2001). Στην ΕΕ το 2000, οι μονογονεϊκές οικογένειες αντιπροσώπευαν ένα ποσοστό 10% των οικογενειών με παιδιά ηλικίας 0-14 ετών σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat (Κογκίδου:2004, σ.142), στην Ελλάδα σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτονται στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη 2005-2006, οι μονογονεϊκές οικογένειες το 2003 με ένα ή περισσότερα συντηρούμενα παιδιά συνιστούσαν ένα ποσοστό 32,8%. Οι διαφορές που εντοπίζονται στις μονογονεϊκές οικογένειες σε επίπεδο εισοδήματος, σε σχέση με τον τύπο της μονογονεϊκότητας και το φύλο του μόνου γονέα, υποδεικνύουν ότι οι περιπτώσεις των γυναικών μόνων γονέων και ειδικά των ανύπαντρων είναι και οι πιο προβληματικές. Οι ανύπανδρες μητέρες, είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά δε διαθέτουν και την απαραίτητη βοήθεια από το οικείο περιβάλλον, λόγω της συγκεκριμένης μορφής μονογονεϊκότητας που είναι η λιγότερη κοινωνικά αποδεκτή σε σχέση με τη χηρεία (Κογκίδου:2004, σ.147). Επίσης, είναι εμφανές το πόσο αυξημένα θα είναι τα βάρη φροντίδας για αυτές τις γυναίκες, των οποίων μια πολύ βασική δυσκολία θα είναι η επίτευξη, αλλά και η διατήρηση ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης, με δεδομένο ότι από αυτές θα προέρχεται η κύρια πηγή εισοδήματος και σε συνδυασμό μάλιστα με το γεγονός ότι δεν υπάρχει ένα επαρκές σύστημα παιδικής προστασίας (ο.π., σσ.147-148). Οι αλλαγές, λοιπόν, που

συντελούνται στη δομή της οικογένειας, σε συνδυασμό και με την ολοένα αυξανόμενη είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία συνεπάγεται τη μείωση της προσφοράς τους στην οικογένεια, προσελκύουν πολύ έντονα το ενδιαφέρον για παρέμβαση από την πλευρά των επίσημων φορέων (Στασινοπούλου:1996, σ.227).

Σε σχέση τώρα με τις δημογραφικές εξελίξεις, μια τέτοια πολύ ενδιαφέρουσα εξέλιξη αφορά την αύξηση της γήρανσης και μάλιστα του αριθμού των ηλικιωμένων γυναικών, των οποίων το προσδόκιμο επιβίωσης το 2002, ήταν τα 80,7 έτη από τα 76,8 που ήταν το 1980, σε σχέση με τα 75,4 και 72,2 των ανδρών αντίστοιχα. Με βάση στοιχεία της Eurostat, στην Ελλάδα οι ηλικίες 65-79 ετών το 1970, αποτελούσαν το 9.1 %, το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 11,9% το 1995, ενώ η απογραφή του 2001 σύμφωνα με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, δίνει ένα ποσοστό 17% για τις ηλικίες από 65 ετών και πάνω. Επίσης, προβλέπεται σημαντική αύξηση των ηλικιωμένων ατόμων, άνω το 80 και παράλληλα μείωση των ηλικιών 0-14 ετών, ως αποτέλεσμα της χαμηλής γεννητικότητας, η οποία από το 1980 και έπειτα σημειώνει πτώση στη χώρα μας. Χαρακτηριστικά, από 15,4‰ που ήταν οι γεννήσεις στην Ελλάδα το 1980, το 1998 φτάνουν στις 9,5 γεννήσεις στους 1000 κατοίκους (Τεπέρογλου:2004, σσ.165-166), ενώ το 2006 είναι 10,0 γεννήσεις στους 1000 κάτοικους.

Αυτές οι εξελίξεις εγείρουν ζητήματα, τόσο γύρω από τις αυξημένες ανάγκες για φροντίδα, όσο και για τους νέους ρόλους που μπορούν να υπάρξουν. Αυτοί οι νέοι ρόλοι, μπορούν να προσεγγιστούν και από την πλευρά της παροχής, αλλά ακόμα και από την πλευρά των χρηστών, αναδεικνύοντας κατά αυτό τον τρόπο και την σημασία των φορέων του τρίτου τομέα (Daly:2001). Οι φορείς του τρίτου τομέα που θα αφορούν τις υπηρεσίες παροχής φροντίδας, ενδέχεται να διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο για την ενδυνάμωση των πολιτών στον τρόπο που θα επιλέγουν να παρέχουν, αλλά και να δέχονται φροντίδα. Πάντα βέβαια, μπορεί να υποκρύπτεται και μια επιδείνωση της κατάστασης ειδικά όταν πρόκειται για όλους εκείνους τους άτυπους και παραδοσιακούς φορείς φροντίδας.

Τέλος όμως υπάρχει και μια τρίτη εξέλιξη, η οποία συνδέεται με τις μεταναστευτικές κινήσεις. Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, μπορούμε να δούμε πολύ ξεκάθαρα το ρόλο που αναλαμβάνουν γυναίκες μετανάστριες στη φροντίδα, παιδιών,

ηλικιωμένων και ατόμων με ειδικές ανάγκες.¹¹⁸ Ο ρόλος των γυναικών μεταναστριών είναι βέβαια διπλά επιβαρημένος, τόσο από την εμπλοκή τους σε υποβαθμισμένες εργασίες, όσο και από το γεγονός ότι είναι μετανάστριες (Daly:2001). Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες αυτές καλούνται να φροντίσουν άτομα με άνοια ή κατάκοιτα και την ίδια στιγμή πρέπει να συγκατοικήσουν με την οικογένεια του «χρήστη» ηλικιωμένου. Παράλληλα δεν λείπουν προβλήματα χώρου, ή επικοινωνίας, λόγω του ότι δεν γνωρίζουν τη γλώσσα και άλλες πολλές δυσκολίες που είναι αποτέλεσμα αυτής της συγκατοίκησης (Τεπέρογλου:2004, σ.174). Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές τις γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερα σε σχέση με τους άνδρες μετανάστες, προβλήματα προκειμένου να επιτύχουν τη νομιμοποίηση τους. Στην κατάσταση αυτή συμβάλλει και το γεγονός ότι απασχολούνται στον ανεπίσημο τομέα (Στρατηγάκη:2006, σ.202).

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, ο πληθυσμός των μεταναστριών που εργάζονται στις υπηρεσίες οικιακής βοήθειας και φροντίδας ανέρχεται στις 61.920. Ο αριθμός αυτός μεταφρασμένος σε ποσοστά, δείχνει ότι ένα 42% του συνόλου των απασχολούμενων γυναικών στα ίδια επαγγέλματα είναι μετανάστριες, οι οποίες μάλιστα αποτελούν το 31,5% του συνόλου των εργαζομένων μεταναστριών (ο.π., σ.201). Η εξέλιξη αυτή βέβαια είναι εμφανές, ότι δεν αναφέρεται σε μια αλλαγή στους ρόλους για την παροχή φροντίδας, απλώς υποδεικνύει μια άλλη διάσταση που αφορά τις γυναίκες ως μετανάστριες, οι οποίες εκτός του ότι βιώνουν τον έμφυλο διαχωρισμό στη φροντίδα, τον βιώνουν και με ένα πολύ πιο επιβαρημένο τρόπο και λόγω του φύλου τους, αλλά και λόγω της εθνικής καταγωγής τους. Οι σχέσεις των μεταναστριών με τις εργοδότες τους παρουσιάζουν *«αντιφάσεις, υποβόσκουσες αντιπαραθέσεις και μη λεκτικές συγκρούσεις»*, ουσιαστικά *«οι σχέσεις εξουσίας (κυρίως στον οικιακό χώρο) που υφίστανται και οι δύο γυναίκες ως φύλλο αλληλοδιαπλέκονται με τις εργασιακές σχέσεις και τις φυλετικές ιεραρχήσεις, στις οποίες οι γυναίκες βρίσκονται σε αντίθετες πλευρές»* (ο.π., σ.203).

Παράλληλα, η παράθεση αυτών των στοιχείων, ενισχύει τα δεδομένα που δείχνουν ότι η οικογένεια (συγκεκριμένα οι γυναίκες, μέσα από την είσοδο τους στην αγορά εργασίας), δε μπορεί να ανταποκριθεί στον παραδοσιακό μεν, ανεπίσημο δε ρόλο της

¹¹⁸ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το ζήτημα αυτό προωθήθηκε ιδιαίτερα από την καμπάνια «Ποιος/α φροντίζει» (Who Cares?), καθώς πέρα από την ανάδειξη της σημασίας των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας και την υπόδειξη για αναβάθμιση της ποιότητας εργασίας στο συγκεκριμένο κλάδο, τονίστηκε και η ανάγκη νομοθετικής και ασφαλιστικής ρύθμισης των μεταναστριών που ασχολούνται με τη φροντίδα και την οικιακή εργασία (Στρατηγάκη:2007, σ.97).

σε σχέση με τη φροντίδα. Από την άλλη η εξέλιξη αυτή καταδεικνύει και με ένα πολύ σαφή τρόπο εκτός από τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στον οικιακό χώρο και τα κενά που υπάρχουν στην επίσημη παροχή φροντίδας. Η οικονομική ανάπτυξη που επήλθε προκάλεσε την αύξηση της απασχόλησης των ελληνίδων τη στιγμή που οι κοινωνικές υποδομές δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες για φροντίδα, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν σημαντικές ανάγκες για αμειβόμενη εργασία φροντίδας (Στρατηγάκη:2006, σ.195).

Όλα τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν, έθεσαν κάποιους βασικούς προβληματισμούς που μπορεί να δει κανείς, μελετώντας τη διάσταση της φροντίδας. Αφετηρία, σε όλα τα παραπάνω υπήρξε κύρια η έννοια της ανεπίσημης φροντίδας, όπως αναφέρθηκε. Η πορεία αυτή που ακολουθήθηκε, θα μπορούσε να συνιστά μια αντίφαση, η οποία θα εντοπιζόταν σε σχέση με το αντικείμενο της μελέτης. Αυτό το αντικείμενο, μας παραπέμπει κύρια στη σφαίρα της επίσημης φροντίδας, ωστόσο θα ήταν αδύνατον να δούμε στοιχεία γύρω από την επίσημη φροντίδα, χωρίς να υπάρξει η αναφορά που προηγήθηκε σε όλα τα παραπάνω. Άλλωστε, στο κάθε ένα από αυτά τα στοιχεία, υπήρξε η μετάβαση από την ανεπίσημη στην επίσημη φροντίδα (π.χ. από την μη αμειβόμενη στην αμειβόμενη φροντίδα, ή η εφαρμογή των στερεοτύπων από τον ιδιωτικό χώρο στο δημόσιο). Αυτό που επιβάλλεται όμως στη συνέχεια είναι, να επικεντρώσουμε και στην κοινωνική οργάνωση της φροντίδας.

3.3 Προσεγγίζοντας την κοινωνική φροντίδα

Κάθε άνθρωπος όπως ήδη αναφέρθηκε, σε κάθε φάση της ζωής του, έχει ανάγκη από φροντίδα σε προσωπικό καταρχήν επίπεδο. Αυτό μπορεί να εκφράζεται ζητώντας είτε πρακτική βοήθεια, είτε οικονομική στήριξη, είτε ακόμα και ηθική συμπαράσταση (Στασινοπούλου:1996, σ.212). Μέσα από το πλέγμα όλων εκείνων των δραστηριοτήτων που συνιστούν την έννοια της φροντίδας, ο άνθρωπος μπορεί να επιβιώνει και να αναπτύσσεται, βασικά σε ένα ατομικό επίπεδο. Η οικογένεια θεωρείται από πολλούς ο κατεξοχήν χώρος όπου στο πλαίσιο του ιδιωτικού και ανεπίσημου παρέχεται η φροντίδα. Η φροντίδα όμως μπορεί να συνιστά ακόμα και την ευθύνη για την ύπαρξη εντατικής και συνεχούς παροχής προσωπικών υπηρεσιών, όπου σε αυτές μάλιστα τις περιπτώσεις, η φροντίδα αποτελεί μορφή εργασίας και απαιτούνται δεξιότητες,

σωματικός μόχθος, συναισθηματική φόρτιση και ουσιαστικά σηματοδοτείται το πέρασμα πλέον, στην έννοια της κοινωνικής φροντίδας (ο.π., σ.212).

Ο ορισμός που δινόταν για την κοινωνική φροντίδα σε πολιτικό επίπεδο σύμφωνα με το γλωσσάριο όρων της κοινωνικής αλληλεγγύης του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, αναφερόταν σε αυτήν ως, *«η προστασία που παρέχεται σε άτομα ή ομάδες με προγράμματα πρόληψης και αποκατάστασης και αποσκοπεί να δημιουργήσει προϋποθέσεις ισότιμης συμμετοχής των ατόμων στην κοινωνική και οικονομική ζωή και να τους εξασφαλίσει αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης»*. Ο ορισμός αυτός σαφώς κινούνταν στο πλαίσιο μιας υπολειμματικής αντίληψης και αυτό είναι κάτι που παραμένει και στον ορισμό που δίνεται το 2011 με το Ν.4019 κάνοντας λόγο για την κοινωνική φροντίδα ως την *«παραγωγή και παροχή αγαθών, καθώς και υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής πρόνοιας για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι ηλικιωμένοι, τα βρέφη, τα παιδιά τα άτομα με αναπηρία και τα άτομα με χρόνιες παθήσεις»* (Άρθρο 1).

Η κοινωνική φροντίδα παρέχεται στο πλαίσιο των διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών, οι οποίες αποβλέπουν στο πως θα καλυφθεί ένα ευρύ φάσμα αναγκών, όπως η ανάγκη για στέγαση, υγεία, εργασία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη. Μάλιστα σε χώρες με υψηλό βιοτικό επίπεδο οι ανάγκες αυτές διευρύνονται ακόμα περισσότερο και περιλαμβάνουν και ανάγκες για ψυχαγωγία και γενικότερα την ανάγκη για βελτίωση της *«ποιότητας ζωής»* (Καλούτση:1982, σσ.75-76). Οι κοινωνικές υπηρεσίες δεν είναι μόνο κρατικές, μπορεί να προέρχονται ακόμα και από την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά και την εκκλησία. Οι εν λόγω υπηρεσίες, αποσκοπούν ουσιαστικά στην εξυπηρέτηση σκοπών κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας, μέρος των οποίων συνιστά και η μέριμνα για κοινωνική φροντίδα.

Η κοινωνική οργάνωσης της φροντίδας αποτελεί βασικό μέλημα της δημόσιας πολιτικής, επιπλέον και λόγω του ότι συνδέεται με την οικογένεια, την ισότητα των φύλων, αλλά και την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών¹¹⁹ (Στρατηγάκη:2006, σ.95). Ταυτόχρονα πέρα από βασική επιδίωξη του κράτους πρόνοιας, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι συνιστά και ένα εργαλείο αναδιανομής του εισοδήματος, αλλά και προώθησης της κοινωνικής συνοχής και προστασίας (ο.π., σ.101). Το ελληνικό σύστημα μακροχρόνιας φροντίδας αναφερόταν χαρακτηριστικά, ότι

¹¹⁹ Η επέκταση της λειτουργίας των δομών κοινωνικής φροντίδας, εντάχθηκε στο πλαίσιο της ίδιας την ενίσχυσης της γυναικείας απασχόλησης. Καθώς στόχος είναι να μην μηδενιστούν οι ωφέλειες που προκύπτουν από την απασχόληση των γυναικών, από το υψηλό οικονομικό και οικογενειακό κόστος που μπορεί να επιφέρει η ανάθεση της φροντίδας και φύλαξης των παιδιών (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.29).

περιελάμβανε την άμεση παροχή υπηρεσιών, την κάλυψη της ανάγκης για φροντίδα μέσα από τα ασφαλιστικά ταμεία, αλλά και την υποστήριξη για έμμεση παροχή φροντίδας μέσα από διάφορες φορολογικές ελαφρύνσεις (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.61).

Επιπλέον, δεν πρέπει να υποβαθμίζεται το γεγονός, ότι η κοινωνική φροντίδα συνιστά ένα πεδίο της κοινωνικής ζωής που διακατέχεται από έμφυλες σχέσεις και αυτό γιατί πάντα οι γυναίκες αποτελούσαν τον ακρογωνιαίο λίθο σε σχέση με την παροχή φροντίδας, είτε επρόκειτο για τη φροντίδα των παιδιών, είτε των ηλικιωμένων, είτε για ένα φιλελεύθερο, είτε για ένα σοσιαλδημοκρατικό προνοιακό καθεστώς, είτε τον 19ο, είτε τον 20ο αιώνα, είτε επρόκειτο για υπηρεσίες φροντίδας που παρέχονταν από το δημόσιο, είτε τον ιδιωτικό τομέα, είτε επρόκειτο για ανεπίσημη ή επίσημη φροντίδα, είτε κερδοσκοπική, είτε μη κερδοσκοπική (Kröger:2001, σ.30).

Προκειμένου όμως να προχωρήσουμε στη διερεύνηση του πεδίου της κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα, οφείλουμε να δούμε ορισμένα πολύ χαρακτηριστικά στοιχεία σε σχέση με το νομοθετικό πλαίσιο, την οργάνωση και την κατανομή της. Για αυτόν, λοιπόν, ακριβώς το λόγο θα εστιάσουμε στη συνέχεια στο υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο που επικρατεί για την κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα, στην οργάνωση που υφίσταται, αλλά και στα πεδία που κατανέμεται, ενώ θα υπάρξουν αναφορές και σε συγκεκριμένες δράσεις.

3.3.1 Η έννοια της κοινωνικής φροντίδας στο δημόσιο τομέα: νομοθεσία, οργάνωση και πεδία εφαρμογής

Μελετώντας την έννοια της κοινωνικής φροντίδας στο πλαίσιο του δημόσιου τομέα, το ενδιαφέρον μας στρέφεται στο πεδίο των υφιστάμενων κοινωνικών υπηρεσιών, οι οποίες λειτουργούν σύμφωνα με τις επιδιώξεις των πολιτικών εθνικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Οι επιδιώξεις αυτές γίνονται έκδηλες τόσο μέσα από τις εκάστοτε θεσμικές, όσο και διοικητικές παρεμβάσεις. Επιπλέον, η διερεύνηση των πεδίων εφαρμογής αυτών των παρεμβάσεων, καθώς και των δράσεων που υλοποιούνται με βάση αυτά τα πεδία, έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα. Αυτό που όμως θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, είναι η αναζήτηση των όποιων εξελίξεων μπορούν να εντοπιστούν σε σχέση τόσο με το νομοθετικό πλαίσιο, όσο και το οργανωτικό, προκειμένου να δούμε ποιες διαφαίνονται να είναι οι τάσεις σε σχέση με το πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών στην Ελλάδα.

Το νομοθετικό πλαίσιο

Εξετάζοντας τις πιο πρόσφατες εξελίξεις, σε σχέση με το νομοθετικό πλαίσιο για την κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα την αρχή θέτει ο Ν.2646/1998, ενώ ο τελευταίος Ν.3329/2005, οριοθετεί το τι έχει δρομολογηθεί μέσα σε αυτή την επταετία.¹²⁰ Στόχος αυτής της διαδικασίας δεν είναι η πλήρης και εκτενής αναφορά των σχετικών νόμων, αλλά η προσπάθεια να εντοπιστεί το τι διαφαίνεται σε νομοθετικό επίπεδο για τις κοινωνικές υπηρεσίες.

Όταν άρχισε να γίνεται λόγος για την αναδιάρθρωση των κοινωνικών υπηρεσιών, αυτή η διαδικασία στόχευε σε συγκεκριμένες «κινήσεις», με σημεία κλειδιά την ανεπίσημη φροντίδα και την τοπική κοινότητα. Ως προς το πρώτο σκέλος εξετάζοντας κανείς τους πρόσφατους νόμους στην Ελλάδα, δεν μπορεί να διακρίνει αν όχι τίποτα, τουλάχιστον, κάτι ξεκάθαρο. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η στροφή προς την ανεπίσημη φροντίδα δεν έχει και τόσο απασχολήσει, ούτε καν σε επίπεδο στήριξης των ανεπίσημων φορέων φροντίδας (σε σχέση πάντα με τους πιο πρόσφατους νόμους). Παράλληλα, το γεγονός ότι η οικονομική κρίση καταφέρνει ένα γερό πλήγμα στο επίπεδο των κρατικών παροχών, είναι κάτι που μπορεί να θέσει σοβαρούς προβληματισμούς γύρω από το τι πρόκειται να επωμιστούν οι φορείς της ανεπίσημης φροντίδας.

Η μείωση των κρατικών παροχών αν παρατηρήσει κανείς το πλαίσιο της ελληνικής νομολογίας, αποδεικνύεται ότι δεν είναι μόνο συνέπεια της παρούσας οικονομικής κατάστασης. Η μείωση, λοιπόν αυτή εξετάζοντας την σε σχέση με την ελληνική νομολογία συνοδεύτηκε από την εμφάνιση μιας σχετικής προτίμησης προς τον ιδιωτικό τομέα και ευτυχώς ειδικότερα, στο μη κερδοσκοπικό τμήμα του, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Αρχικά, λοιπόν, παρατηρήθηκε μια στροφή προς την ιδιωτική παροχή της κοινωνικής φροντίδας.

Η στροφή αυτή προς τον ιδιωτικό τομέα γενικότερα, πρέπει να αναφερθεί ότι σημείωσε μεγαλύτερη απήχηση σε χώρες που είχαν μεγάλες κοινωνικές δαπάνες, για την προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών και υποδομών φροντίδας (Στρατηγάκη:2006, σ.101). Πάντως για τα ελληνικά δεδομένα ο Ν.2646/1998 όριζε με σαφή τρόπο, ότι η

¹²⁰ Υπάρχει βέβαια και ο πιο πρόσφατος Ν.3852/2010 ευρέως γνωστός και ως Πρόγραμμα Καλλικράτης ο οποίος αν και αφορά την τοπική αυτοδιοίκηση, ωστόσο παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον σε σχέση με την έννοια της αποκέντρωσης των κοινωνικών υπηρεσιών.

παροχή κοινωνικής φροντίδας είναι ευθύνη του κράτους. Με ποιο τρόπο όμως γίνεται κατανοητή αυτή η ευθύνη με δεδομένο ότι την ίδια στιγμή, υποδεικνύεται από το κράτος και η ανάγκη για στροφή στη μικτή παροχή φροντίδας; Στροφή που γίνεται αντιληπτή μέσα από την αναγνώριση και συμπερίληψη στην παροχή κοινωνικής φροντίδας και των φορέων του τρίτου τομέα. Βέβαια στο πλαίσιο της μικτής παροχής, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται και ο ανεπίσημος τομέας, κάτι που ωστόσο δεν φαίνεται να γίνεται.

Αυτό που γίνεται τώρα, είναι ότι με το Νόμο 2646/1998, συντελέστηκε μια σημαντική διεύρυνση του κρατικού μηχανισμού, καθώς εντάχθηκαν σε αυτόν κάποιες ήδη υπάρχουσες δομές, με ότι αυτό συνεπάγεται σε επίπεδο τεχνογνωσίας αλλά και προβλημάτων, ωστόσο βασικό χαρακτηριστικό του αποτέλεσε η συγχώνευση.¹²¹ Η τάση για συγχώνευση που εντοπίζεται, φαίνεται να αποτελεί μέρος των παρεμβάσεων που θα αποβλέπουν στην αναδιοργάνωση των δημοσίων φορέων, που σχετίζονται με την παροχή προνοιακών υπηρεσιών (Αμίτσης:2001, σ.383). Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις η έννοια της συγχώνευσης ενδέχεται να υποκρύπτει και κάποιους «κινδύνους». Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ν.3852/2010, ο οποίος προβλέπει πως κάθε νέος δήμος θα μπορεί να έχει έως δύο νομικά πρόσωπα το ένα για τους τομείς κοινωνικής προστασίας, αλληλεγγύης και παιδείας και το άλλο για τους τομείς πολιτισμού, αθλητισμού και περιβάλλοντος, ή διαφορετικά μπορεί να έχει ένα Ν.Π.Δ.Δ. και μια κοινωφελή επιχείρηση.¹²² Το πρόβλημα όμως που εντοπίζεται σε αυτή τη ρύθμιση είναι, ότι στην περίπτωση που ο δήμος διαθέτει ένα Ν.Π.Δ.Δ. και μια κοινωφελή επιχείρηση αυτά δεν πρέπει να έχουν κοινούς τομείς δραστηριοτήτων και αρμοδιοτήτων. Αυτό στη πράξη σημαίνει ότι δεν γίνεται να λειτουργούν για παράδειγμα ένα Κ.Α.Π.Η. (που είναι Ν.Π.Δ.Δ) και ένα Πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι που υλοποιείται συνήθως από την κοινωφελή επιχείρηση του δήμου.¹²³ Κατά συνέπεια οι κοινωφελείς επιχειρήσεις, που ούτε θα μπορούν να μεταβιβάσουν τις αρμοδιότητες τους στα Ν.Π.Δ.Δ. αλλά και ούτε θα

¹²¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η δημιουργία του Ε.Ο.Κ.Φ, στον οποίο και συγχωνεύτηκαν το Κέντρο Βρεφών «η Μητέρα», ο Ε.Ο.Π. και το Π.Ι.Κ.ΠΑ.

¹²² Εξαίρεση αποτελούν οι δήμοι με πληθυσμό άνω των 300.000, οι οποίοι μπορούν να έχουν έως και 4 νομικά πρόσωπα δύο για την κάθε κατηγορία.

¹²³ Εξαίρεση φαίνεται να αποτελούν τα Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών τα οποία θεωρούνται εκπαιδευτική και όχι κοινωνική δραστηριότητα (Βλ. το σχετικό άρθρο «Νομοθετική αβλεψία στον «Καλλικράτη» η μήπως σκόπιμη παράλειψη» στην ιστοσελίδα www.proinoslogos.gr)

μπορούν να ασκούν παρόμοιες δραστηριότητες, θα χάνουν την όποια χρηματοδότηση προβλέπεται.¹²⁴

Στη συνέχεια ο Ν.3106/2003, με τον οποίο αφενός συνεχίζεται να δίνεται έμφαση στη διεύρυνση του κρατικού μηχανισμού, έτσι τουλάχιστον φαίνεται και αφετέρου υποδεικνύεται ολοένα και πιο έντονα η πρόθεση για το ενδιαφέρον προς μια μικτή οικονομία της πρόνοιας. Σαφώς βέβαια το συγκεκριμένο ενδιαφέρον αποβλέπει και στη μείωση των κρατικών δαπανών για τη φροντίδα.

Στην Ελλάδα βέβαια, πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι οι κοινωνικές δαπάνες δεν υπήρξαν ποτέ ιδιαίτερα ψηλές, ενώ πολύ μεγάλο ρόλο έπαιξε η χρηματοδότηση από την ΕΕ. Η όποια επέκταση, για παράδειγμα των υποδομών για τη συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας, σημειώθηκε σε σχέση με τη χρηματοδότηση από τα τρία Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης.¹²⁵ Η ανάθεση για τη δημιουργία, αυτών των υποδομών φροντίδας πρέπει να αναφερθεί ότι έγινε στις τοπικές και περιφερειακές αρχές. Πιο συγκεκριμένα με το Νόμο 2880/2001, οι ΟΤΑ ανέλαβαν την ευθύνη λειτουργίας όλων των παιδικών σταθμών.¹²⁶ Επιπλέον, στη συνέχεια¹²⁷ ορίστηκε και ο τρόπος λειτουργίας των δημοτικών βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών (Στρατηγάκη:2006, σ.101).

Βέβαια πρέπει να αναφερθεί, ότι σε σχέση με τη διοικητική και δομική διάσταση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών, η διεύρυνση αυτών συντελείται μαζί με τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της κοινωνικής πολιτικής στην τοπική αυτοδιοίκηση. Αυτό αποδεικνύεται άλλωστε και από το παράδειγμα χωρών, όπως είναι η Αγγλία και η Σουηδία όπου *«αναπτυγμένες προσωπικές υπηρεσίες μέσα από τη διεύρυνση της κρατικής παρουσίας σημαίνει στην ουσία διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Τ.Α. στην παροχή φροντίδας*

¹²⁴ Βλ. σχετικό άρθρο «Νομοθετική αβλεψία στον «Καλλικράτη» η μήπως σκόπιμη παράλειψη» από την ιστοσελίδα www.proinoslogos.gr.

¹²⁵ Σε σχετική αναφορά της ΕΥΣΕΚΤ (Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου), (2006) στην 8^η Συνεδρίαση Υποεπιτροπής Ανθρωπίνων Πόρων, γίνεται λόγος για τη χρηματοδότηση από το Γ'ΚΠΣ 1.516 υποδομών φροντίδας βρεφών, νηπίων, παιδιών, ηλικιωμένων και ανήμπορων ατόμων. Μάλιστα οι υποδομές αυτές καλύπτουν 103.000 θέσεις και είναι υποβοηθητικές για τη συμφιλίωση της εργασιακής με την οικογενειακή ζωή (Στρατηγάκη:2007, σ.101).

¹²⁶ Ο ρόλος της Τ.Α. στη παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας δεν έχει βρεθεί τώρα τελευταία στο προσκήνιο, ήδη με το Ν.1416/1984 προβλεπόταν η θέσπιση μέτρων σε σχέση με την παροχή τέτοιων υπηρεσιών, περιλαμβάνοντας και τη συμμετοχή της Τ.Α. (Πολυζωίδης:2004, σ.172).

¹²⁷ Η ρύθμιση αυτή έγινε με την Κοινή Υπουργική Απόφαση 4036 της 27.2.2001, η οποία αφορούσε τη «Λειτουργία νέων δομών ή / και νέων τμημάτων σε υφιστάμενες δομές Βρεφονηπιακών ή και Βρεφονηπιακών Ολοκληρωμένης Φροντίδας ή / και Παιδικών Σταθμών ή / και Κέντρων Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών ή / και Κέντρων Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών με Αναπηρία» (Στρατηγάκη:2006, σ.101).

και δημιουργία αντιστοίχων δομών, τόσο στη φάση στρατηγικού σχεδιασμού, όσο και στη φάση της υλοποίησης» (Στασινοπούλου:1993α, σ.277).

Δυστυχώς όμως η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων προς τους Ο.Τ.Α, για την ελληνική περίπτωση έχει αποδειχθεί από την εμπειρία ότι καταλήγει να μη συνοδεύεται από την κάλυψη των δαπανών υποδομής και λειτουργίας, κάτι που γίνεται εμφανές στην περίπτωση του Ν.2646/98 (Αμίτσης:2001, σ.386) και που ακόμα και μέχρι σήμερα με το πιο πρόσφατο Νόμο 3842/2010 για τη «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης», παραμένει ένα ζητούμενο το κατά πόσο θα επιτευχθεί η επαρκής κάλυψη των δαπανών. Με το νόμο αυτό μεταφέρθηκαν τους δήμους αρμοδιότητες που αφορούν τον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας σε μια ωστόσο δύσκολη οικονομική συγκυρία, που έρχεται να εντείνει τον προβληματισμό σε σχέση με την εξοικονόμηση των απαιτούμενων πόρων, όσο και αν γινόταν λόγος περί αλλαγής του τρόπου ελέγχου των πόρων και σύστασης αυτοτελών υπηρεσιών ελέγχου ανάμεσα στα άλλα.

Στη συνέχεια όσον αφορά και πάλι, την περαιτέρω αποκέντρωση στις διάφορες υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας, κάποιες εξελίξεις έφερε και ο Ν.3106/2003, ο οποίος αφορά τη «*δημιουργία ολοκληρωμένων συστημάτων παροχής υπηρεσιών πρόνοιας σε περιφερειακό επίπεδο*». Τα Ν.Π.Δ.Δ που υπάγονταν στον Εθνικό Οργανισμό Κοινωνικής Φροντίδας (Ε.Ο.Κ.Φ),¹²⁸ καταργήθηκαν και μετατράπηκαν σε υπηρεσίες του Περιφερειακού Συστήματος Υγείας και Πρόνοιας (Πε.Σ.Υ.Π.), στην περιφέρεια του οποίου τέθηκε η λειτουργία τους. Η διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια αυτών των μονάδων, όπως ορίστηκε από τον εν λόγω νόμο, αποτελούσε εχέγγυο της αποκέντρωσης¹²⁹ και ανεξαρτησίας τους. Επίσης, το Εθνικό Κέντρο Άμεσης

¹²⁸ Όπως καταργείται και ο ίδιος ο Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας.

¹²⁹ Είναι σημαντικό να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις έννοιες της αποσυγκέντρωσης στην παροχή υπηρεσιών και την αποκέντρωση. Η αποσυγκέντρωση αναφέρεται στη «σημασία της γειτονιάς στην παροχή υπηρεσιών, αλλά ο σχεδιασμός και οι βασικές αποφάσεις αποτελούν λειτουργία της κεντρικής διοίκησης». Η αποκέντρωση από την άλλη πλευρά, αναφέρεται στη σημασία «της διοικητικής αυτοτέλειας του τοπικού επιπέδου, έχουμε μεταβίβαση αρμοδιοτήτων και λαϊκή συμμετοχή στις αποφάσεις που αφορούν την τοπική κοινωνία» (Στασινοπούλου:1987, σ.55). Σαφώς με το Ν.3106/2003, κατοχυρώνεται όπως προαναφέρθηκε η οικονομική και διοικητική αυτοτέλεια, ωστόσο με βάση την παράγραφο 6 του ανωτέρω νόμου διαπιστώνεται ότι «Με Προεδρικά Διατάγματα, που εκδίδονται με πρόταση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών, Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης και Υγείας και Πρόνοιας, μετά από γνώμη του Δ.Σ. του οικείου Πε.Σ.Υ.Π., μπορεί να ιδρύονται νέες μονάδες παροχής υπηρεσιών και κοινωνικής φροντίδας του Πε.Σ.Υ.Π. και να καθορίζεται ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας, η διάρθρωση των υπηρεσιών, οι θέσεις και τα προσόντα πρόσληψης του προσωπικού. Με όμοια προεδρικά διατάγματα, κατόπιν εισήγησης του Δ.Σ. του Πε.Σ.Υ.Π., μπορεί να συγχωνεύονται ή να καταργούνται ολικά ή μερικώς μονάδες κοινωνικής φροντίδας και να ρυθμίζονται όλα τα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με το προσωπικό αυτών». Το τελευταίο αυτό στοιχείο, θέτει το ερώτημα του κατά

Κοινωνικής Βοήθειας που συστάθηκε με το Άρθρο 13 του Ν.2646/98 μετατράπηκε σε αυτοτελές Ν.Π.Δ.Δ.. Μεγάλη σπουδαιότητα, είχε το γεγονός, ότι σκοπός του τέθηκε ο συντονισμός (σημείο ιδιαιτέρως θετικό) του δικτύου παροχής υπηρεσιών κοινωνικής στήριξης σε άτομα, οικογένειες, πληθυσμιακές ομάδες που περιέχονται σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (στοιχείο που υποδεικνύει τη λογική μιας υπολειμματικής αντίληψης). Από την άλλη όμως βλέπουμε ότι τα προγράμματα Βοήθεια στο Σπίτι, υπάγονταν στην αρμοδιότητα του τότε Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, όσον αφορά την έγκρισή τους, το συντονισμό, αλλά και την εποπτεία τους (Άρθρο 13). Το συγκεκριμένο αυτό στοιχείο υποδήλωνε μια συγκεντρωτική και πάλι τάση η οποία ωστόσο συνυπήρχε με τη λογική, ότι προτάσεις για αυτά τα προγράμματα μπορούσαν να υποβάλλουν οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης καθώς και φορείς όπως η εκκλησία ή Ν.Π.Ι.Δ. ειδικώς πιστοποιημένα.

Με το Ν.3329/2005 περάσαμε από την οργάνωση και λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας (όπως όριζε ο Ν.2646/1998), στη Περιφερειακή Συγκρότηση του Εθνικού Συστήματος Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Από τη κοινωνική φροντίδα έγινε το πέρασμα στην κοινωνική αλληλεγγύη. Το γλωσσάριο όρων του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ανέφερε την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, την οποία και προσδιόριζε βέβαια μέσα στο χώρο της κοινωνικής φροντίδας. Αναλυτικότερα, την προσδιόριζε ως τη «*διαδικασία εκσυγχρονισμού της παραδοσιακής κοινωνικής πρόνοιας. Συνδέεται με τις σύγχρονες ανθρωπιστικές αντιλήψεις της αποϊδρυματοποίησης, της αυτόνομης ή ημιαυτόνομης διαβίωσης, της «επιστροφής» των «διαφορετικών ανθρώπων» στον κόσμο των «φυσιολογικών». Κύρια χαρακτηριστικά της είναι ο από – στιγματισμός, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η αποδοχή της διαφορετικότητας, «η κοινωνία όλων προς όλους μας»*». Έτσι με αυτό το νόμο, όλες πλέον οι μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας (αλλά και τα Νοσοκομεία, τα Κέντρα Υγείας, τα Κέντρα Ψυχικής Υγείας και Απεξάρτησης και όλα τα λοιπά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου που ασκούσαν συναφείς δραστηριότητες), μετατράπηκαν σε Φορείς Παροχής Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Ο νόμος αυτός, αποτέλεσε τη συνέχεια στη διαδικασία αποκέντρωσης που έχει ξεκινήσει ήδη από το Ν.2646/1998, συνιστούσε όμως ταυτόχρονα και μια αλλαγή σε σχέση με την έννοια της κοινωνικής φροντίδας δίνοντας έμφαση στον εκσυγχρονισμό

πόσο υπάρχει απόλυτη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σε αυτές τις υπηρεσίες, από τη στιγμή που εκφέρουν γνώμη και δεν παίρνουν την πρωτοβουλία.

της. Η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, έδειχνε την ανάγκη «για συναδελφικότητα, συνεργασία, δοτικότητα, αγάπη για τον άνθρωπο». Η ανάγκη αυτή φάνηκε περισσότερο επίκαιρη από ποτέ, μια και η «επιθετικότητα, η βία και η σύγκρουση» (Καλούτση:1982, σ.75), εξακολουθούν να υφίστανται πολύ έντονα στις μέρες μας. Η αναφορά λοιπόν, σε αυτή την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αναδεικνύει το γνήσιο χαρακτήρα των κοινωνικών υπηρεσιών, μια και οι ίδιες οι κοινωνικές υπηρεσίες «αποτελούν έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης» (ο.π., σ.75).

Διερευνώντας κανείς του νόμους που προαναφέρθηκαν έχει νόημα να εξετάσει κανείς το τι διακρίνεται σε σχέση με το δεύτερο κεντρικό σημείο της διαδικασίας αναδιάρθρωσης, δηλαδή την ανάπτυξη υπηρεσιών ως προς την τοπική κοινότητα. Με αφετηρία, λοιπόν, το Ν.2646/98, στο πλαίσιο τόσο της εξυπηρέτησης των στόχων του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας, όσο και στην κάλυψη των νέων αναγκών για την κοινωνική φροντίδα, προβλεπόταν η δημιουργία νέων φορέων.¹³⁰ Οι φορείς αυτοί πρέπει να σημειωθεί, ότι στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης συγκεκριμένων ομάδων στόχου, επιδίωκαν να δώσουν έμφαση σε υπηρεσίες ανοικτής φροντίδας (Αμίτσης: 2001, σ.386).

Βεβαίως και στο Άρθρο 21 του Ν.3329/2005 υπήρχε η πρόβλεψη για τη λειτουργία υπηρεσιών αποϊδρυματοποίησης, αποκατάστασης και επανένταξης, με τη δημιουργία προστατευόμενων διαμερισμάτων, ξενώνων, οικοτροφείων, προστατευόμενων εργαστηρίων και εργαστηρίων επαγγελματικής κατάρτισης και επανένταξης.¹³¹ Σε σχέση με τα παραπάνω, ένας πολύ παλαιότερος νόμος, ο Ν.2716/1999 «Για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας», σηματοδότησε το ενδιαφέρον για το συνδυασμό της θεραπευτικής δράσης μέσα στην κοινότητα, με τη δημιουργία δομών ένταξης στην αγορά εργασίας. Παρά το γεγονός, ότι δινόταν μεγάλη έμφαση στην επιχειρησιακή διάσταση του όλου εγχειρήματος, παρουσίαζε ενδιαφέρον η προώθηση του μέσα στη λογική της κοινότητας και αυτό γιατί η ουσιαστική κινητοποίηση των φορέων της, συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του.

Πέρα από την αναγκαία αναφορά στις πιο πρόσφατες εξελίξεις που αφορούν το νομοθετικό πλαίσιο για την κοινωνική φροντίδα, επιβάλλεται και μια αναφορά στο τι

¹³⁰ Όπως είναι για παράδειγμα τα Κέντρα Άμεσης Κοινωνική Βοήθειας, τα ΚΕΚΥΚΑΜΕΑ, τα Προστατευόμενα Παραγωγικά Εργαστήρια, κ.ο.κ.

¹³¹ Στοιχείο που ήδη τέθηκε από το Ν.3106/2003.

επικρατεί, τόσο σε οργανωτικό, όσο και διοικητικό επίπεδο σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες. Αυτό ακριβώς θα ακολουθήσει στη συνέχεια.

Το οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο

Αφετηρία στην αναφορά μας γύρω από το οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο της κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα, θα μπορούσε να αποτελέσει μια διαπίστωση σε σχέση με το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, του οποίου τμήμα αποτελεί και η κοινωνική φροντίδα. Η διαπίστωση αυτή αφορά την προώθηση παρεμβάσεων κυρίως προς δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη φαίνεται να πραγματοποιείται «*την αποκέντρωση παροχής υπηρεσιών σε επίπεδο δημόσιου τομέα*» και η δεύτερη «*τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ κεντρικής διοίκησης και ιδιωτικών ή εθελοντικών φορέων*» (Αμίτσης:2001, σ.401).

Πριν επιχειρήσουμε να δούμε πιο αναλυτικά αυτές τις κατευθύνσεις, πρέπει καταρχήν να αναφερθεί, ότι η κοινωνική φροντίδα βάσει του Ν.2646/1998 διακρίνεται σε τρεις βαθμίδες:

- Την πρωτοβάθμια, της οποίας αντικείμενο είναι η παροχή υπηρεσιών ανοιχτής φροντίδας και αποσκοπεί στην πρόληψη των αναγκών και τον έγκαιρο εντοπισμό προβλημάτων κοινωνικό – οικονομικού αποκλεισμού και παρέχεται κυρίως από την Τοπική Αυτοδιοίκηση α΄ βαθμού.
- Τη δευτεροβάθμια, της οποίας αντικείμενο είναι η παροχή υπηρεσιών φιλοξενίας ή κλειστής φροντίδας και αποσκοπεί στη θεραπεία και αποκατάσταση των συνεπειών κοινωνικό – οικονομικού αποκλεισμού και πρόκειται κυρίως για υπηρεσίες που παρέχονται στο πλαίσιο της Περιφέρειας και της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης.
- Την τριτοβάθμια, της οποίας αντικείμενο είναι η παροχή υπηρεσιών ανοιχτής και κλειστής κοινωνικής φροντίδας, όπου απαιτείται υψηλή ειδικευση και τεχνολογία και παρέχεται κυρίως στο πλαίσιο της Κεντρικής Διοίκησης και της Περιφέρειας.

Στη συνέχεια ο Ν.3329/2005, που θα μας απασχολήσει επί του παρόντος, προέβλεπε κάποιες παρεμβάσεις προκειμένου να αντιμετωπιστούν ικανοποιητικώς ορισμένα από τα οργανωτικά και διοικητικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν το ελληνικό σύστημα των κοινωνικών υπηρεσιών. Στα προβλήματα αυτά θα μπορούσαν χαρακτηριστικά να αναφερθούν η αδυναμία απόδοσης, των όποιων αποκεντρωτικών παρεμβάσεων που έχουν κατά καιρό επιχειρηθεί, η ύπαρξη δομών που θα επιτρέπουν τον ουσιαστικό έλεγχο, αλλά και την αξιολόγηση των όποιων δράσεων και επιπλέον, η αδυναμία

κάλυψης των Περιφερειών της χώρας (Αμίτσης:2001, σ.404). Το τελευταίο αυτό στοιχείο κατέχει ιδιαίτερη βαρύτητα μέσα στο συγκεκριμένο νόμο που φαίνεται να δηλώνεται ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο έχει να κάνει με την Περιφερειακή Συγκρότηση του Εθνικού Συστήματος Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Αρχικά αυτό που πρέπει να ειπωθεί είναι, ότι στο πλαίσιο αυτού του νόμου, οι μονάδες κοινωνικής φροντίδας των Πε.Σ.Υ.Π., ορίζονται πλέον ως Φορείς Παροχής Υπηρεσιών Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΦΠΥΥΚΑ) και υπάγονται στις εκάστοτε Διοικήσεις Υγειονομικής Περιφέρειας (Δ.Υ.ΠΕ). Οι Δ.Υ.ΠΕ. συνιστούν Ν.Π.Δ.Δ., που υπάγονται στις ανάλογες Υγειονομικές Περιφέρειες, οι οποίες και ταυτίζονται με τις Διοικητικές. Στις αρμοδιότητες τους συγκαταλέγονται, ο προγραμματισμός, ο συντονισμός, η εποπτεία, αλλά και ο έλεγχος όλων των ΦΠΥΥΚΑ, ρύθμιση που υποδεικνύει την τάση για ενοποίηση των διαφόρων φορέων παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και συνιστά μια θετική εξέλιξη. Στον πιο πρόσφατο νόμο για την τοπική αυτοδιοίκηση Ν. 3852/2010, μέρος βέβαια των αρμοδιοτήτων των Δ.Υ.ΠΕ. φαίνεται να μεταβιβάζεται στους δήμους, με την απόδοση και των ανάλογων οικονομικών πόρων για την άσκηση αυτών των αρμοδιοτήτων (Άρθρο 94), ωστόσο παραμένει στις αιρετές πλέον περιφέρειες το σύνολο των αρμοδιοτήτων των Δ.Υ.ΠΕ.¹³²

Είδαμε, επιπλέον, ότι ένα ιδιαίτερα σημαντικό σημείο που πρέπει να σταθούμε, σε σχέση μάλιστα και με τους νόμους που διέπουν το καθεστώς της κοινωνικής φροντίδας στην Ελλάδα σήμερα, είναι η τάση προς αποκέντρωση. Κάτι που είναι εμφανές και από τον παραπάνω νόμο, όσον αφορά τις μονάδες κοινωνικής φροντίδας. Η τάση αυτή προς αποκέντρωση, μετράει ήδη μια δεκαετία, καθώς την αρχή έθεσε ο Ν.2646/1998, ενώ τις πιο πρόσφατες εξελίξεις δρομολογεί ο Ν.3852/2010. Φαινομενικά η έμφαση στην αποκέντρωση συνοδεύεται και από μια προσπάθεια ενίσχυσης του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης, καθώς και της τοπικής κοινότητας. Η προσπάθεια αυτή αν και με μια πρώτη ματιά, συνιστά αναμφισβήτητα μια πολύ θετική κίνηση, θέτει ταυτόχρονα και ένα ζήτημα γύρω από το κατά πόσο επιτυγχάνεται μια ουσιαστική αποκέντρωση, καθώς και με τι όρους, αλλά και με τι ρυθμούς.

¹³² Στις αρμοδιότητες αυτές ανάμεσα στις άλλες όπως προβλέπεται από το Άρθρο 186 του Ν.3852/2010, ανήκουν οι επιχορηγήσεις αστικών εταιρειών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, η χορήγηση αδειών ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικών Μονάδων Ψυχικής Υγείας, η διενέργεια κοινωνικών ερευνών για την εφαρμογή των προγραμμάτων πρόνοιας καθώς και για θέματα κοινωνικής εργασίας, η άσκηση αρμοδιοτήτων ελέγχου του ιδρύματος ή της Μονάδας Φροντίδας Ηλικιωμένων και των Φορέων παιδικής προστασίας καθώς και η εφαρμογή προγραμμάτων προστασίας της μητέρας και των παιδιών προσχολικής ηλικίας.

Η ύπαρξη μιας ουσιαστικής αποκέντρωσης, θα μπορούσε να σημάνει και την ανάπτυξη μιας νέας μορφής αυτής της πολύ – επίπεδης συνεργασίας, που θα αφορούσε τόσο το κεντρικό όσο και το τοπικό επίπεδο και φυσικά θα εμπεριείχε την ύπαρξη ξεκάθαρων αρμοδιοτήτων για το κάθε επίπεδο (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008, σ.184). Επιπλέον, θα υπήρχαν τόσο συντονιστικά όργανα μεταξύ των επιτελικών φορέων της κεντρικής διοίκησης και των βαθμίδων της τοπικής αυτοδιοίκησης, όσο και ο συντονισμός των δομών και των φορέων σε τοπικό επίπεδο. Την ίδια στιγμή, οι όποιες δομές της τοπικής αυτοδιοίκησης ξεκίνησαν τη λειτουργία τους στηριζόμενες σε κοινοτικούς πόρους, θα έπρεπε να έχουν κατοχυρωθεί όσον αφορά τη βιωσιμότητα τους και μετά τη διακοπή της συγκεκριμένης χρηματοδότησης (ο.π., σ.184). Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι». Το συγκεκριμένο πρόγραμμα φάνηκε, παρά την ευρεία απήχηση που είχε όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών και φροντίδας τόσο σε ηλικιωμένα άτομα, όσο και εν γένει σε άτομα που χρήζουν βοήθειας, να μένει χωρίς πόρους και κατ' επέκταση να μην μπορεί να συνεχιστεί, παρά μόνο αφότου επιτεύχθηκε η συνέχιση της συγχρηματοδότησης του από ευρωπαϊκά κονδύλια και για το έτος 2011.

Πάντως το να γίνεται λόγος για μια διαδικασία που αποβλέπει, αφενός στην στροφή προς τον ιδιωτικό τομέα και αφετέρου σε μια τάση αποκέντρωσης, φέρει ένα αέρα αλλαγής στον τρόπο που το ίδιο το κράτος αναθεωρεί το ρόλο του μέσα στη λογική της προνοιακής του πολιτικής. Η ροπή προς αποκέντρωση θα μπορούσε, λοιπόν, να αποτελέσει την απαρχή για μια πολύ ενδιαφέρουσα και ουσιαστική «αποκεντρωμένη συνεργασία», δυστυχώς όμως επαναλαμβάνουμε, αυτό που παραμένει υπό συζήτηση είναι το τι επιτυγχάνεται στην πράξη.¹³³

Σε θεωρητικό επίπεδο πράγματι φαίνεται ότι η Τ.Α., αρχίζει να λαμβάνει ολοένα και περισσότερες αρμοδιότητες τις οποίες στερούνταν στο πλαίσιο του συγκεντρωτικού μοντέλου που επικρατούσε στην οργάνωση και διοίκηση των υπηρεσιών (Στασινοπούλου:1993α, σ.297). Με τον Καλλικράτη αυτό γίνεται περισσότερο

¹³³ Βέβαια σαν θετικό παράδειγμα αποκέντρωσης που θα μπορούσαμε να δούμε, είναι η προσπάθεια του να επιτευχθεί η απρόσκοπτη λειτουργία των δομών κοινωνικής φροντίδας, που λειτουργούν υπό το καθεστώς των επιχειρήσεων των Ο.Τ.Α., παρά τις όποιες αλλαγές μπορεί να υπάρξουν σύμφωνα με το νέο Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (Άρθρο 269 του Ν.3463/2006). Αλλά, αυτό συνιστά μια πολύ μικρή εξέλιξη σε σχέση με την όλη εικόνα.

εμφανές, από τη στιγμή που οι δήμοι αρχίζουν να αναλαμβάνουν και αρκετές από τις αρμοδιότητες που μέχρι πρότινος κατείχαν οι νομαρχίες.¹³⁴

Βέβαια απαραίτητη προϋπόθεση για την ευόδωση αυτού του εγχειρήματος, είναι και η ύπαρξη της απαιτούμενης χρηματοδότησης. Ταυτόχρονα ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση της κοινότητας σε σχέση με το ρόλο της στην προώθηση προγραμμάτων, όπου είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την υλοποίηση του στόχου της αποκέντρωσης των κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και την κάλυψη αναγκών με όρους αποτελεσματικότητας και μειωμένου κόστους, σε συνδυασμό σαφώς και με την έννοια της αποϊδρυματοποίησης (Στασινοπούλου:1993β, σ.44). Στο πρόγραμμα Καλλικράτης, προβλέπεται η ενίσχυση τρόπων τινά της συμμετοχής των πολιτών, μέσω της συνέλευσης τους τουλάχιστον μια φορά τον χρόνο προκειμένου να προτείνουν στα αρμόδια όργανα του δήμου την ανάληψη δράσεων. Στις προτεινόμενες αυτές δράσεις συμπεριλαμβάνονται και δράσεις σχετικές με την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, τη λήψη μέτρων για την προστασία των ηλικιωμένων, αλλά και των παιδιών, πάντα εντός του πλαισίου άσκησης κοινωνικής πολιτικής του εκάστοτε δήμου (Άρθρο 85, Ν.3852/2010)

Στα βασικά προβλήματα που εντοπιζόταν μέσα από την ύπαρξη μιας ιδιαίτερα συγκεντρωτικής διοίκησης, συνάμα με την απουσία ορθολογικού σχεδιασμού και συντονισμού σε όλο το φάσμα της κοινωνικής πολιτικής, ήταν η στελέχωση των υπηρεσιών. Οι συνέπειες αυτές εντοπιζόνταν τόσο σε σχέση με την έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών, όσο και με την αδυναμία να αξιοποιηθεί σωστά το δυναμικό που υπήρχε ήδη (Στασινοπούλου:1993α, σ.297). Τώρα πλέον η δυνατότητα άμεσης επέμβασης και η από κοντά και επί της ουσίας διάγνωση των προβλημάτων που είναι εφικτή σε τοπικό επίπεδο, είναι δυνατόν να προσφέρουν νέες και πολύ σημαντικές δυνατότητες σε σχέση με την οργάνωση, στελέχωση, λειτουργία, αλλά και την ανάπτυξη των προσωπικών υπηρεσιών. Απαραίτητο βέβαια στοιχείο είναι και η ύπαρξη συντονισμού ανάμεσα στις διάφορες αποκεντρωμένες πλέον υπηρεσίες.

¹³⁴Για παράδειγμα στις αρμοδιότητες πλέον των δήμων περιέρχονται η έκδοση διαφόρων πιστοποιητικών όπως οικονομικής αδυναμίας, αλλά και η χορήγηση κάρτας αναπηρίας καθώς και η καταβολή διαφόρων επιδομάτων, αλλά και την εποπτεία και την ευθύνη για τη ρύθμιση θεμάτων που αφορούν τη λειτουργία ιδρυμάτων προστασίας και αγωγής της οικογένειας και του παιδιού. Επίσης οι δήμοι έχουν την ευθύνη για τη χορήγηση άδειας που αφορά την ίδρυση και τη λειτουργία ιδρυμάτων παιδικής πρόνοιας από ιδιώτες όπως και τη χορήγηση άδειας και σε συλλόγους ή σωματεία, αλλά και η χορήγηση άδειας για την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών παιδικών και βρεφονηπιακών σταθμών (Άρθρο 94).

Ακόμα, διαπιστώνεται ότι η μεταφορά υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο, σε συνδυασμό επίσης με την έμφαση στην ανεπίσημη φροντίδα, τον ιδιωτικό τομέα και τις αρχές της αλληλεγγύης και αυτοβοήθειας, απέδωσε στην τοπική κοινότητα *«ιδιότητες και δυνατότητες που φαίνεται να υπερβαίνουν τα πλαίσια μέσα στα οποία επιδιώχθηκε η αποκέντρωση των κοινωνικών υπηρεσιών μέχρι σήμερα»* (Στασινοπούλου:1993β, σ.44). Βέβαια, ο προβληματισμός για το κατά πόσο η μεταφορά της φροντίδας στην κοινότητα συνοδεύεται και από περισσότερη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, καθώς και από τη δυνατότητα για άσκηση περισσότερου ελέγχου παραμένει ένα ζήτημα υπό συζήτηση. Αυτό το ερώτημα έχει να κάνει με το γεγονός, ότι η μεταφορά μέρους της ευθύνης για φροντίδα προς την κοινότητα, δεν έχει πάντα σαν αποτέλεσμα περισσότερη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας και φυσικά δεν σημαίνει ότι αυτή αποκτά και περισσότερο έλεγχο από τη μεριά της. Αντίθετα, η διαδικασία αυτή μπορεί να συνεπάγεται την αύξηση του βάρους της φροντίδας, τόσο προς την κοινότητα, όσο και προς την οικογένεια. Χωρίς να υπάρχουν οι «προδιαγραφές» και τα απαιτούμενα σε χώρο, χρόνο, πόρους, υποστήριξη, τότε η κοινότητα ενδέχεται να τεθεί σε κίνδυνο και κάθε καινοτομία, όπως και συμμετοχή να καταπνιχθούν (Pan American Health Organization:2004, σ.5). Επιπλέον, τίθεται και το ζήτημα, ότι πολλές φορές η τοπική κοινωνία δεν διαθέτει την κατάλληλη ενημέρωση και κατά συνέπεια ευαισθητοποίηση, κάτι που ενδέχεται να οδηγεί στην άρνηση της, να δεχτεί εντός της προγράμματα επανένταξης, ή και ακόμα συνύπαρξης με διάφορες κοινωνικές ομάδες που χρήζουν φροντίδας και βοήθειας.

Ένα ακόμα θέμα, αφορά τον τρόπο που οι πολίτες σε τοπικό επίπεδο θα μπορέσουν να αναλάβουν έναν πιο ενεργό ρόλο όσον αφορά την παροχή των υπηρεσιών. Κάτι τέτοιο υποδεικνύει την ανάγκη να δοθεί στους πολίτες της τοπικής κοινωνίας περισσότερος έλεγχος. Επιπλέον, όσον αφορά τη δημόσια παροχή υπηρεσιών, θα πρέπει οι πολίτες αυτοί να είναι ικανοί να ενεργοποιούνται έξω από το όποιο κομματικό πλαίσιο. Επίσης, θα πρέπει να υπάρξει και ένα άνοιγμα σε σχέση με τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών, προς πιο ανοιχτές μορφές ιδιοκτησίας και ανάμιξης από τις ίδιες τις τοπικές κοινότητες (Stoker:2005, σ.57). Επιπροσθέτως, οι πολίτες θα πρέπει να μπορούν να συμμετέχουν στις διαδικασίες ανίχνευσης των αναγκών, που στην ουσία είναι οι δικές τους ανάγκες, ενώ μεγάλη σημασία θα έχει το να τους δοθεί και η δυνατότητα αξιολόγησης (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008, σ.187).

Εκτός από όλα τα παραπάνω, σε σχέση με το οργανωτικό πλαίσιο της κοινωνικής φροντίδας, πρέπει να ειπωθούν όπως είδαμε και κάποια πράγματα για τις σχέσεις μεταξύ δημοσίου τομέα και ιδιωτικών οργανώσεων. Η στροφή ακριβώς προς τον ιδιωτικό τομέα σε μια εποχή «περικοπών», μπορεί να σημάνει πολλά. Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα της πρόνοιας, τοποθετείται στην δεκαετία του '70, τουλάχιστον από θεσμική άποψη (Αμίτσης:2001, σ.140) και συμπίπτει όπως είναι εμφανές με την κρίση του κράτους πρόνοιας.

Ωστόσο, κατά τον Αμίτση (2001), δεν μπορούμε να μιλήσουμε «για ιδιωτικοποίηση (privatization) του τομέα πρόνοιας στη χώρα μας ή για ανάπτυξη τεχνικών αγοράς στο πεδίο κοινωνικής φροντίδας (social care markets)». Αυτό που συνιστά το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής πραγματικότητας είναι περισσότερο μια τάση ενίσχυσης του θεσμικού ρόλου των ιδιωτικών φορέων, κάτι που γίνεται αντιληπτό μέσα από την κατοχύρωση των δυνατοτήτων λειτουργίας τους ήδη από το Ν.2646/1998 (ο.π., σ.141).

Ειδικότερα όσον αφορά τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα, η παρέμβαση της κεντρικής διοίκησης, επικεντρώνει βασικά στον προληπτικό έλεγχο των προϋποθέσεων σύστασης των φορέων που υπάγονται σε αυτόν. Αυτό όμως που είναι πραγματικά αναγκαίο είναι, ότι έπρεπε να επικεντρώνει στη γενικότερη ρύθμιση της συμμετοχής τους, πάνω σε θέματα ποιότητας των υπηρεσιών, παρακολούθηση της λειτουργίας τους, αλλά και επιβολής ποινών σε περιπτώσεις προσβολής των βασικών αρχών λειτουργίας τους, ή αδυναμίας να παρέχουν ποιοτικές υπηρεσίες (ο.π., σσ.417-418). Ωστόσο, ο ιδιωτικός κερδοσκοπικός τομέας, δεν είναι επί του παρόντος να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Εκεί που πρέπει βασικά να εστιάσουμε είναι η περίπτωση του τρίτου τομέα. Όμως η συγκεκριμένη αναφορά θα ακολουθήσει αναλυτικά στη συνέχεια, στο υποκεφάλαιο που εξετάζει την κοινωνική φροντίδα μέσα στον τρίτο τομέα.

Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μια συνοπτική παρουσίαση τόσο των πεδίων δράσης των κοινωνικών υπηρεσιών, όσο και συγκεκριμένων παραδειγμάτων για αυτές τις υπηρεσίες. Όσον αφορά τα πεδία που εντοπίζεται η δράση των κοινωνικών υπηρεσιών, πέραν από τα βασικές ομάδες στόχου όπως είναι τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι και τα άτομα με αναπηρίες, παρατηρείται πλέον και μια διεύρυνση και σε άλλες ομάδες πληθυσμού. Πρόκειται για μια πολύ ενδιαφέρουσα εξέλιξη που έχει ενδιαφέρον να την καταγράψουμε, ειδικά σε σχέση με το κατά πόσο είναι δυνατόν να μιλάμε τελικά για ένα διευρυμένο δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας .

Τα πεδία κατανομής των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών και παραδείγματα δράσεων

Σύμφωνα και με την Εθνική Έκθεση για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη για τα έτη 2006-2008, αναφέρεται ότι η προσαρμογή του συστήματος κοινωνικής προστασίας σε συνδυασμό και με την προσαρμογή της οικονομίας στα νέα δεδομένα που θέτουν στοιχεία όπως, η παγκοσμιοποίηση, το δημογραφικό πρόβλημα και οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις, συνιστά μια διαρκή προσπάθεια. Η κοινωνική προστασία, λοιπόν, μέσα από μια προσπάθεια επέκτασης των δομών της, συνιστά το επίκεντρο της κυβερνητικής πολιτικής στο κοινωνικό πεδίο, μαζί με την ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών για την απασχόληση και κατάρτιση, τις νομοθετικές παρεμβάσεις στον εργασιακό τομέα, την εφαρμογή νομοθετικών αλλαγών στο ασφαλιστικό και τον εξορθολογισμό του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης και μακροχρόνιας φροντίδας (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.4). Οι πιο πρόσφατες όμως οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα φαίνεται να σηματοδοτούν μια νέα ιεράρχηση των προτεραιοτήτων. Ωστόσο μέσα σε αυτή τη «μεταβατική», περίοδο δυστυχώς σε εμάς απομένει μόνο η θέαση των γεγονότων και όχι η δυνατότητα να αναφερθούμε στην τελική έκβαση.

Παρόλα αυτά η φροντίδα παιδιών, ηλικιωμένων και άλλων κατηγοριών ενήλικων ατόμων εξακολουθούν να αποτελούν την πιο συνηθισμένη κατανομή μεταξύ των διαφόρων πεδίων φροντίδας. Ο Ν.2646/1998 όριζε ως τομείς παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας τους εξής:

- Οικογένεια, παιδί και νεότητα
- Ηλικιωμένοι
- Άτομα με ειδικές ανάγκες
- Ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες και ομάδες που τελούν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

Προκειμένου, λοιπόν, να καλυφθούν οι ανθρώπινες ανάγκες σε συνδυασμό με την προώθηση της κοινωνικής ευημερίας, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ατόμων, την εξεύρεση λύσεων σε διάφορα ατομικά και κοινωνικά προβλήματα, αλλά ακόμα και την πρόληψη της ατομικής και κοινωνικής παθολογίας, προωθούνται διάφορα προγράμματα κοινωνικών υπηρεσιών (Καλούτση:1982, σ.75). Ένα πολύ βασικό

στοιχείο βέβαια για τον καθορισμό του πεδίου των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς και των ομάδων στόχου που θα δούμε στη συνέχεια, είναι το κατά πόσο ακολουθείται μια υπολειμματική αντίληψη, ή μια θεσμική και διευρυμένη αντίληψη. Με την πρώτη αντίληψη, γίνεται λόγος για κοινωνικές υπηρεσίες που στοχεύουν στην κάλυψη των πιο ευπαθών ομάδων του πληθυσμού. Πρόκειται δηλαδή, για άτομα που διαθέτουν χαμηλό εισόδημα, που παρουσιάζουν έλλειψη ευκαιριών και γενικότερα κατέχουν μια μειονεκτική θέση στο κοινωνικό σύνολο. Η αντίληψη αυτή, είναι εμφανές ότι υποκρύπτει ένα έντονο κίνδυνο κοινωνικού στιγματισμού, περιθωριοποίησης και έντασης των ανισοτήτων. Η δεύτερη αντίληψη απευθύνεται καθολικά σε όλους τους πολίτες και έχει ως ευρύτερο στόχο τη ρύθμιση της κοινωνικής αναπαραγωγής, την επίτευξη κοινωνικής συνοχής, την πρόληψη κοινωνικών προβλημάτων, μέσω της στήριξης της αγωγής και της συμβουλευτικής, αλλά και την ανάπτυξη και διάχυση της πληροφόρησης (Στασινοπούλου:1993α, σ.275).

Εξετάζοντας στη συνέχεια τα πεδία που ορίζει ο ίδιος ο νόμος, πρέπει να αναφερθεί καταρχήν όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών, τα οποία αποτελούν και τη μελλοντική παρακαταθήκη, ότι παρουσιάζονται ορισμένες ιδιαιτερότητες. Ένα πολύ βασικό στοιχείο είναι ότι τα παιδιά βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από τους ενήλικους για την επιβίωση τους και όχι μόνο. Αυτό το στοιχείο αναφέρεται σε αντίθεση με τις άλλες κατηγορίες, όπου εντοπίζονται ενήλικες οι οποίοι μπορούν να διεκδικήσουν το δικαίωμα τους στη φροντίδα περισσότερο από ότι τα παιδιά (Lewis:2007, σ.69).

Η παιδική ηλικία είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και από την άποψη, ότι οι όποιες εμπειρίες αποκτά ένα παιδί, διαμορφώνουν ολόκληρη τη μετέπειτα ζωή του. Ο ρόλος, λοιπόν, του οικογενειακού περιβάλλοντος κρίνεται πολύ σημαντικός, καθώς η οικογένεια αποτελεί ένα περιβάλλον επαφής αλλά και επιρροής. Η οικογένεια είναι ο χώρος που μπορεί να παρέχει στο παιδί τη δυνατότητα να μεγαλώσει σε ένα περιβάλλον με στοργή και να αποκτήσει κρίση, κοινωνικές δεξιότητες, αλλά και διανοητικές ικανότητες, που θα συμβάλλουν με τη σειρά τους στην άρτια διανοητική και ψυχοσωματική του ανάπτυξη. Αποτελεί, κατά συνέπεια ένα σημαντικό ζητούμενο ο τρόπος που η οικογένεια θα στηριχθεί μέσω κατάλληλων πολιτικών, προκειμένου να επιτελέσει αυτό το ρόλο της (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.259). Αυτό που προβάλλεται όμως ακόμα περισσότερο σε σχέση με τα παιδιά στη σημερινή εποχή, είναι βέβαια η μέριμνα για τη φροντίδα και τη φύλαξη τους. Το ζήτημα αυτό συνδέεται άμεσα όπως προαναφέρθηκε

και με την απασχόληση των γυναικών. Για αυτό το λόγο θα δούμε στη συνέχεια ότι υπήρξε η ανάπτυξη συγκεκριμένων κοινωνικών υπηρεσιών από τη μεριά του κράτους στο πλαίσιο βασικά της συμφιλίωσης της οικογενειακής με την εργασιακή ζωή.

Ο ηλικιωμένος πληθυσμός από την άλλη πλευρά παρουσιάζει μια ιδιόμορφη ανομοιογένεια, καθώς υπάρχουν ηλικιωμένοι οι οποίοι μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν και ηλικιωμένοι που δεν μπορούν και άρα έχουν μεγάλη ανάγκη για φροντίδα. Οι ηλικιωμένοι που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, συνήθως ανήκουν στη λεγόμενη τέταρτη ηλικία, πρόκειται δηλαδή για ένα πληθυσμό ατόμων, άνω των 80 ετών. Η κατηγορία αυτή, παρουσιάζει πολλές φορές σοβαρά προβλήματα υγείας, όπως η άνοια, η νόσος Alzheimer, αλλά και προβλήματα κινητικότητας ή άλλες σοβαρές παθήσεις (Τεπέρογλου:2004, σσ.171-172). Τα προβλήματα αυτά με τη σειρά τους δημιουργούν την ανάγκη για μέριμνα και σε διάφορα άλλα επιμέρους ζητήματα, όπως είναι η προστασία από την αλόγιστη χρήση φαρμάκων, η μέριμνα για τη διατροφή και την ασφάλεια τους, αλλά και τη διατήρηση μιας όσο το δυνατόν καλής φυσικής υγείας (Μαργαριτίδου:1993, σσ.195-196). Την ίδια στιγμή οι ηλικιωμένοι επιπλέον, απειλούνται και από προβλήματα που βάζουν την ψυχική τους υγεία, όπως η εγκατάλειψη, η μοναξιά, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και ο κοινωνικός αποκλεισμός και η απομόνωση. Συνεπώς, πρόκειται για άτομα που οι ανάγκες τους, χρειάζονται για την κάλυψη τους «ειδικά προγράμματα συστηματικής κοινωνικής πολιτικής» (Τεπέρογλου:2004, σσ.171-172).

Τα άτομα με αναπηρίες βιώνουν τις «επιπτώσεις» της αναπηρίας σε διάφορες εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής, επιπλέον στην κατηγορία αυτή μπορεί να εντοπίσει κανείς ηλικιωμένους, παιδιά, μετανάστες, πρόσφυγες, τσιγγάνους. Κατά συνέπεια, στα προβλήματα που θα αντιμετωπίζει και στις ανάγκες που θα είχε ένα άτομο σε κάθε μια από αυτές τις κατηγορίες θα πρέπει να προστεθεί και η ιδιαιτερότητα της σωματικής αναπηρίας τους.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι κάθε κατηγορία, έχει κάποιες ιδιαιτερότητες όσον αφορά το είδος της φροντίδας που χρειάζονται οι αποδέκτες της, ωστόσο υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία που συναντάμε είτε όσον αφορά την παιδική φροντίδα, είτε όσον αφορά τη φροντίδα των ηλικιωμένων, αλλά και των ατόμων με αναπηρίες κ.ο.κ. Αυτά τα κοινά στοιχεία εντοπίζονται καταρχήν στη φύση των δραστηριοτήτων που στοιχειοθετούν τη φροντίδα είτε πρόκειται για παιδιά, είτε για ενήλικες. Έπειτα, η τάση ιδιωτικοποίησης

εμφανίζεται και στις δύο γενικευμένες περιπτώσεις. Επίσης, σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις κοινός παρανομαστής όσον αφορά την παροχή φροντίδας είναι οι γυναίκες ως κύριοι φορείς της, καθώς και το γεγονός ότι πρόκειται πολλές φορές για μη αμειβόμενη και υποτιμημένη εργασία.

Ακόμα σε ορισμένα πεδία, στοιχεία όπως, η αύξηση του προσδόκιμου ζωής, η αύξηση της γυναικείας αμειβόμενης απασχόλησης και η αλλαγή του ρόλου της οικογένειας και της κοινότητας, δείχνουν ότι ο σχεδιασμός των πολιτικών που απαιτούνται αφορά κατά τον ίδιο τρόπο ορισμένες κατηγορίες «εξαρτημένων» ατόμων, όπως για παράδειγμα τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι (Daly:2001). Επιπλέον, είναι πολύ σημαντικό στο πλαίσιο της κατανόησης των κοινωνικών υπηρεσιών, να λαμβάνεται και η γνώμη των ίδιων των αποδεκτών, καθώς μπορεί να διαδραματίσει αναμφισβήτητο σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση και ανάπτυξη τους.

Στο πλαίσιο όμως των πεδίων που παρέχεται η κοινωνική προστασία αναφέρονται και οι ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες. Εδώ η κοινωνική προστασία δεν εστιάζει τόσο στην παροχή υπηρεσιών φροντίδας, όσο ενδεχομένως σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και γενικότερα κοινωνικής ασφάλειας. Οι ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες, αλλά και γενικότερα οι ομάδες που τελούν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης μπορεί να περιλαμβάνουν διάφορες περιπτώσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις πολύ ενδεικτικά μπορούν να αναφέρουμε, ότι ανήκουν οι HIV οροθετικοί ασθενείς, οι ναρκομανείς, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, οι ψυχικά ασθενείς, οι ειδικές πολιτισμικές ομάδες (π.χ. Τσιγγάνοι, Πομάκοι), οι φυλακισμένοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες, οι άστεγοι. Επίσης, πολλές από αυτές τις ομάδες μπορεί να αφορούν και παιδιά, γεγονός που συνεπάγεται, ότι οι όποιες παρεμβάσεις σε αυτές τις περιπτώσεις αφορούν και τις οικογένειες αυτών των παιδιών.

Στις περιπτώσεις όπου η ευπάθεια του πληθυσμού αποδίδεται σε ασθένειες και μάλιστα βαριάς μορφής, είναι αναμενόμενες οι αυξημένες ανάγκες για φροντίδα και προσοχή σε διαφορές φάσεις της καθημερινής τους ζωής. Όταν μάλιστα, αναφερόμαστε και σε μεταδοτικές νόσους, τότε υπάρχει ένα επιπλέον πρόβλημα, αυτό του φόβου της μετάδοσης. Ακόμα, στις περιπτώσεις τοξικομανών και ομοφυλοφίλων που πάσχουν από μια μεταδοτική ασθένεια, όπως το AIDS πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι προκαταλήψεις που έχουν να αντιμετωπίσουν αυτά τα άτομα, λόγω της «αξιόμεμπτης» συμπεριφοράς τους (Τσιάντης κ.α.:1991, σ.75).

Τα άτομα που αντιμετωπίζουν προβλήματα από τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, αφενός η κατάσταση αυτή στην οποία βρίσκονται είναι η κατάληξη άλλων προβληματικών καταστάσεων που βιώνουν στη ζωή τους και αφετέρου οι επιπτώσεις της επιδρούν τόσο στη σωματική όσο και την ψυχική τους υγεία. Τα άτομα αυτά έχουν ανάγκη ένα σύνολο υπηρεσιών που θα αποβλέπουν στην άμεση παρέμβαση, τη θεραπεία τόσο μέσω της φαρμακευτικής, όσο και της ψυχοκοινωνικής περίθαλψης, αλλά και την κοινωνική τους ένταξη και επανένταξη (ΥΥ&ΚΑ:2008). Ειδικά, όσον αφορά τις ανάγκες τους σε φροντίδα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι αυτά τα άτομα έχουν ανάγκη ανακούφισης από το στερητικό σύνδρομο που δημιουργούν οι διάφορες ουσίες (αλκοόλ, ναρκωτικά), αλλά και ελέγχου και φροντίδας για τη σωματική τους υγεία (ο.π., σ.82).

Οι μετανάστες βιώνουν προβλήματα σε σχέση με την οικονομική και κοινωνική ένταξη τους, καθώς είναι πολύ βασικό το ότι διαθέτουν διαφορετικές γλωσσικές, θρησκευτικές και εν γένει πολιτισμικές καταβολές. Την ίδια στιγμή τα άτομα αυτά επιβαρύνονται και από το καθεστώς της μη νομιμοποίησης τους και άρα της παράνομης διαμονής τους (Κασιμάτη:2000). Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά των μεταναστών είναι εμφανές ότι δημιουργούν δυσκολίες όσον αφορά την πρόσβαση του στις διάφορες κοινωνικές υπηρεσίες. Επιπλέον, ακόμα και όταν η πρόσβαση σε αυτές τις υπηρεσίες είναι εφικτή, οι μετανάστες ενδέχεται να βιώνουν μια διάκριση στη βάση της εθνικότητας τους (σε συνδυασμό με την προσαρμοστικότητα τους στην αγορά εργασίας), από τους υπαλλήλους της πρόνοιας. Η διάκριση αυτή καταλήγει σε μια κατηγοριοποίηση αυτών των κοινωνικών ομάδων τόσο ως προς τα κριτήρια ένταξης τους στο σύστημα κοινωνικών παροχών, όσο και την απολαβή εν τέλει των κοινωνικών τους δικαιωμάτων (Ψημμένος:2000).

Οι ψυχικά ασθενείς, παρουσιάζουν προβλήματα που έχουν να κάνουν τόσο με την ύπαρξη νοητικής υστέρησης (δυσκολία συνεννόησης και επικοινωνίας) και ψυχικών διαταραχών (αυτοκαταστροφικές και επιθετικές συμπεριφορές), όσο και την ύπαρξη σωματικών (απώλεια όρασης, βαρηκοΐα, απώλεια ούρων) και κινητικών δυσλειτουργιών (κατάκοιτοι) (Σουλτάνη κ.α.:1992). Είναι εμφανές ότι και σε αυτή την περίπτωση τα άτομα που υπάγονται σε αυτή την κατηγορία χρήζουν πέρα από την ιατρική περίθαλψη και θεραπείας καθώς και εντατικής φροντίδας για την εξυπηρέτηση

τόσο των καθημερινών τους αναγκών όσο και για την επίτευξη, της όσο κατά το δυνατόν αποκατάστασης τους.

Οι τσιγγάνοι ή διαφορετικά οι Έλληνες Ρομά όπως αναφέρονται σε πολιτικό επίπεδο σαν πληθυσμός, συχνά αντιμετωπίζουν προβλήματα δυσμενών συνθηκών διαβίωσης, ανεπάρκειας αγωγής υγείας και άγνοιας βασικών κανόνων υγιεινής ανάμεσα στα άλλα. Λόγω, λοιπόν, των ιδιαίτερων προβλημάτων τους αντιμετωπίζονται και αυτοί σαν ιδιαίτερα ευπαθής κοινωνική ομάδα. Οι φυλακισμένοι, έχουν ανάγκη από υπηρεσίες που να τους εξασφαλίζουν τη φροντίδα και την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση των προβλημάτων που συνδέονται με την παραβατικότητα και τον εγκλεισμό (ΥΥ&ΚΑ: 2008). Οι μονογονεϊκές οικογένειες έχουν ανάγκη από ψυχολογική υποστήριξη και συμβουλευτική, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα αυξημένα και μονομερώς κατανομημένα οικονομικά (μειωμένα εισοδήματα), ψυχολογικά (αυξημένες ευθύνες) και κοινωνικά προβλήματα (κοινωνική απομόνωση) που αντιμετωπίζουν. Είναι πολύ σημαντική επίσης και η δυνατότητα πρόσβασης στις διάφορες υπηρεσίες φροντίδας για τα παιδιά τους, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν πρόκειται για μόνες μητέρες με χαμηλά εισοδήματα. Οι άστεγοι, βιώνουν το πρόβλημα της έλλειψης στέγης σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία που συνδέονται με τη διαδικασία εν τέλει του κοινωνικού αποκλεισμού τους. Έτσι και για τη περίπτωση τους είναι αναγκαία τόσο η ύπαρξη δομών φιλοξενίας, όσο και συμβουλευτικής στήριξης, αλλά και συνοδευτικές υπηρεσίες που θα εξασφαλίσουν την κοινωνική επανένταξη τους.

Μελετώντας της ιστορική εξέλιξη των κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και των αναγκών που αυτές καλύπτουν, καθώς και των οργανωτικών σχημάτων που έχουν, μπορεί να δει κανείς στοιχεία γύρω από την εξέλιξη της Πρόνοιας και του Κράτους (Στασινοπούλου:1987). Επικεντρώνοντας στην ελληνική περίπτωση, σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες, πρέπει να σημειωθεί, ότι ο υπολειμματικός χαρακτήρας τους σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που είχε η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, αλλά και η υπανάπτυξη της κοινωνικής λειτουργίας της Τ.Α. (Στασινοπούλου:1993α, σ.291), συνιστούν σοβαρά προβλήματα στην πορεία διερεύνησης τους.

Ειδικότερα τώρα για τις προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες, η ιστορική τους πορεία στην Ελλάδα, αποδεικνύει την εφαρμογή τους σε οργανωμένη μορφή, ήδη από το Βυζάντιο, με τη δράση τους να τοποθετείται στο πλαίσιο της εκκλησίας. Είναι όμως

γεγονός, ότι η ανάπτυξη των υπηρεσιών στο χώρο της φροντίδας, συντελέστηκε μέσα από τη λογική ενός κοινωνικού ελέγχου και συνάμα ενός κοινωνικού στιγματισμού. Μια λογική που υποχώρησε αισθητά με τη διεύρυνση του κοινωνικού κράτους, στις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, στο πλαίσιο της προώθησης μιας θεσμικής – αναδιανεμητικής αντίληψης (ο.π., σσ.273-274).

Στην Ελλάδα, από τη δημιουργία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η εκκλησία αλλά και η ιδιωτική πρωτοβουλία είχαν τη βασική μέριμνα της κοινωνικής προστασίας (Καλούτση:1982, σ.82). Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το κράτος, άρχισε σταδιακά να αποτελεί τον κυριότερο φορέα των κοινωνικών υπηρεσιών, κάνοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία¹³⁵ να χάσει το προβάδισμα που είχε. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλαν τόσο η αλλαγή στην αντίληψη της σχέσης μεταξύ κράτους και πολίτη, όσο και το αυξανόμενο κόστος των κοινωνικών υπηρεσιών (Στασινοπούλου:1993α). Τα τελευταία χρόνια, υποδεικνύεται μια στροφή και πάλι προς την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το καινούργιο στοιχείο, έχει να κάνει τόσο με τη συμπερίληψη της ιδιωτικής κερδοσκοπικής πρωτοβουλίας, όσο και της μη κερδοσκοπικής, σε μια σχέση συνέργειας αυτή τη φορά με το κράτος, μια σχέση που βασίζεται σε περισσότερο προγραμματισμένη και συντονισμένη δράση.

Οι προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες, λοιπόν, είναι ένα μέρος του συστήματος των κοινωνικών υπηρεσιών και ουσιαστικά συνιστούν ένα σύνολο υπηρεσιών κρατικών και μη κρατικών, που βασιζόμενες στο στοιχείο του «προσωπικού», στοχεύουν στην εξατομικευμένη φροντίδα, αλλά και την κάλυψη αναγκών. Θεωρείται, ότι η πολυμορφία που τις χαρακτηρίζει, σε συνδυασμό με το μεγάλο εύρος αναγκών που καλούνται να καλύψουν, έχουν συντελέσει στην καθυστερημένη συγκρότηση κατευθυντήριων αρχών τόσο οργάνωσης, όσο και διοίκησης (Στασινοπούλου:1993α, σ.272). Ο ορισμός βέβαια των κοινωνικών υπηρεσιών εν γένει, υποκρύπτει μια ποικιλία

¹³⁵ Τις βασικότερες μορφές ιδιωτικής πρωτοβουλίας συνιστούν τα κληροδοτήματα, τα οποία κάλυπταν συγκεκριμένες ανάγκες με τη μορφή της ιδρυματικής περίθαλψης των ενδεών μελών της κοινωνίας, διάφορα σωματεία και σύλλογοι που στόχευαν στην αντιμετώπιση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος, καθώς και διάφορες ομάδες αυτοβοήθειας που αφορούν άτομα που είτε οι ίδιοι, είτε μέλη που τελούν υπό την προστασία τους αντιμετωπίζουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα, στην αντιμετώπιση του οποίου αποβλέπουν (Καλούτση:1982, σ.83).

αντιλήψεων σε σχέση με την αποστολή και τη λειτουργία τους στην κοινωνία (Σταθόπουλος:1999, σ.225).¹³⁶

Οι προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες, όπως αναφέρεται στην έκθεση για τις Ευρωπαϊκές Κοινωνικές Υπηρεσίες, μπορεί να παρέχονται από κυβερνητικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, ή μη κερδοσκοπικές, αλλά και από εμπορικές κερδοσκοπικές οργανώσεις. Οι υπηρεσίες αυτές μπορεί να οργανώνονται και να παρέχονται είτε ξεχωριστά, είτε σαν μέρος άλλων σχετικών υπηρεσιών, όπως η κοινωνική προστασία (χρηματικά επιδόματα), η υγεία και η εκπαίδευση. Οι χρήστες στους οποίους απευθύνονται αφορούν συγκεκριμένες ομάδες (όπως παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρίες, κ.τ.λ.). Επίσης, αυτές οι υπηρεσίες δύναται να παρέχονται ακόμα και από το σπίτι, ή κέντρα ημερήσιας φροντίδας διαφόρων ειδών και είναι επανδρωμένες με ειδικό προσωπικό, όπως κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι κ.ο.κ. (Munday:2004). Ακόμα, οι υπηρεσίες αυτές μπορεί να παρέχονται σε χρήμα δηλαδή ως επιδόματα, σε είδος, δηλαδή ως τρόφιμα ή κατοικία, αλλά και με τη μορφή παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών (Σταθόπουλος:1999).

Βασικό πάντως σημείο σε σχέση με τις προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες, είναι εκείνο που αφορά το στόχο τους σε σχέση με την κάλυψη συνήθως σύνθετων αναγκών που απαιτούν την χορήγηση χρηματικών παροχών, ή παροχών σε είδος (Αμίτσης:2001, σ.49).

Εν μέρει και για αυτό το λόγο, το κράτος όπως έχει ήδη αναφερθεί εξακολουθεί να κατέχει το βασικό ρόλο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και ειδικά για την περίπτωση των υπηρεσιών φροντίδας. Έτσι, όπως θα αντιληφθούμε στη συνέχεια η παράθεση των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών που ακολουθεί, αποτελεί το επίκεντρο σε αυτό το σημείο. Οι αντίστοιχες υπηρεσίες που αναπτύσσονται από τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα, δεν εμπίπτουν στο παρόν πλαίσιο ανάλυσης λόγω κυρίως του οικονομικού τους κινήτρου. Όσο για τις υπηρεσίες του τρίτου τομέα, πρέπει να αναφερθεί, ότι παρά το γεγονός ότι αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, εξακολουθούν να λειτουργούν μέσα από τη λογική της συμπληρωματικής ως προς το κράτος δράσης, καθώς άλλωστε εξαρτώνται όπως σημειώνουν οι Unvin και Miller

¹³⁶ Για παράδειγμα, πέρα από τη βασική θέση που ακολουθείται εδώ, που αφορά την κάλυψη αναγκών, οι γαλλόφωνοι συγγραφείς με τον όρο κοινωνικές υπηρεσίες υποδηλώνουν το έργο των κοινωνικών λειτουργών (Σταθόπουλος:1999).

(1996)¹³⁷ από τις υποδομές και από το νομικό πλαίσιο λειτουργίας, που μπορεί αυτό να τους παρέχει (Πολυζωίδης:2004, σ.118).

Σημαντικό βέβαια ρόλο παίζει και η εκκλησία σε σχέση με την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών με μακρόχρονη μάλιστα παρουσία. Ωστόσο, η παροχή αυτών των υπηρεσιών, δεν μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από θεμελιώδεις έννοιες που διαπνέουν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη όπως αυτές περί αγάπης προς το συνάνθρωπο, ελεημοσύνης, διακονίας κ.α.. Ο σημαντικός αυτός ρόλος της εκκλησίας εντοπίζεται μέσα από τη δράση, κύρια σε ενοριακό επίπεδο, διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων, για τις οποίες όμως δε θα υπάρξει εκτενής παρουσίαση, για πρακτικούς λόγους.¹³⁸

Η παράθεση πάντως των παραδειγμάτων που ακολουθεί, υποδεικνύει επαρκώς τα πεδία και τη λογική αυτών των υπηρεσιών. Όσο για τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες και τις αντίστοιχες υπηρεσίες του ιδιωτικού κερδοσκοπικού και μη κερδοσκοπικού τομέα, αυτές αφορούν βασικά στοιχεία που έχουν να κάνουν με τις γραφειοκρατικές δυσλειτουργίες, την έλλειψη αποτελεσματικότητας, αλλά και αμεσότητας πολλές φορές. Επιπλέον, η παράθεση παραδειγμάτων είναι πιο εύκολο να αντληθεί από το δημόσιο τομέα, λόγω της εκ των πραγμάτων επίσημης καταγραφής τους.

Αυτό που παρατηρήθηκε τελευταία στην Ελλάδα σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες, ήταν μια προσπάθεια εδραίωσης ενός εθνικού συστήματος υγείας, σε συνδυασμό με το αυξανόμενο ενδιαφέρον που υπήρξε στο χώρο της κοινοτικής ψυχικής υγιεινής. Τα συγκεκριμένα στοιχεία υποδεικνύουν μια κινητικότητα που άρχισε να καταγράφεται στο χώρο της υγείας από τη δεκαετία του '80 και μετά (Στασινοπούλου: 1993α: σ.292). Ωστόσο και ο χώρος της πρόνοιας, εμφανίζει μια αλλαγή τα τελευταία χρόνια, η οποία βέβαια δεν είναι τόσο έντονη όσο αυτή που παρατηρείται στο χώρο της υγείας. Αυτό αιτιολογείται κύρια από το γεγονός ότι αποτελεί ένα χώρο που τόσο από πλευράς οικονομικών πόρων, όσο και προσπαθειών εκσυγχρονισμού εξακολουθεί να παραμένει εγκλωβισμένος μέσα στο πλαίσιο μιας υπολειμματικής αντίληψης, γύρω από

¹³⁷ Βλ. Unvin P.- D.Miller, "Paths to Scaling Up: Alternative Strategies for Local Non – Governmental Organizations", *Human Organization*, 55, 3 (1996) 344-354.

¹³⁸ Ο Πολυζωίδης αναφέρει, ότι σύμφωνα με έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδας, η Εκκλησία της Ελλάδος διαθέτε 190 μονάδες προνοιακού χαρακτήρα, ανοικτού και κλειστού χαρακτήρα. Το 34,7% αυτών των μονάδων αφορούσα άτομα τρίτης ηλικίας, το 11,8% παιδιά και επίσης ένα 11,8% άτομα με ανίατες νόσους (Πολυζωίδης:2004, σ.249).

την οργάνωση και τη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών που τον αφορούν, όπως είναι για παράδειγμα οι υπηρεσίες παροχής φροντίδας. Με τα σύγχρονα δεδομένα, η αξιολόγηση των ελληνικών κοινωνικών υπηρεσιών μέσα από την εφαρμογή τριών κριτηρίων (την προσπελασιμότητα, την άσκηση ελέγχου και το βαθμό συγκρότησης και συντονισμού των φορέων), τοποθετεί την χώρα μας σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα σε όλους τους τομείς (ο.π., σσ.293-295).

Εν κατακλείδι, αυτό που γινόταν αντιληπτό βασικά στο επίπεδο των κυβερνητικών εξαγγελιών, ήταν η προώθηση του εκσυγχρονισμού για το σύστημα της κοινωνικής προστασίας, μέσα από στρατηγικές κατευθύνσεις που διέπνεαν τους τομείς της κοινωνικής ένταξης, του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και της υγείας και της μακροχρόνιας φροντίδας. Βασικός στόχος ήταν η κοινωνική προστασία να μπορεί να απαντά σε όλες τις προκλήσεις, τωρινές και μελλοντικές, να καλύπτονται επαρκώς οι ανάγκες του πληθυσμού και να υπάρχει η απαραίτητη βιωσιμότητα σε βάθος χρόνου. Ειδικότερα για τον τομέα της υγείας και της μακροχρόνιας φροντίδας έχει σημασία να αναφερθεί, ότι βασικό στόχο αποτέλεσε η ένταξη σε ένα πλαίσιο εξορθολογισμού, συντονισμού, συνεργασίας των φορέων, σύγχρονων μεθόδων διαχείρισης, αποκέντρωσης, συμμετοχής των κοινωνικών εταίρων, αλλά και των ενδιαφερομένων μερών στις διαδικασίες (ΥΠΑΚΠ:2006, σσ.9-13).

Επικεντρώνοντας στη συνέχεια σε ορισμένα πεδία, αυτό που εντοπίζεται για τις κοινωνικές υπηρεσίες, καταρχήν σε σχέση με τη φροντίδα των παιδιών, είναι μια αύξηση των υπηρεσιών φροντίδας τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Παραδείγματα τέτοιων, είναι οι παιδικοί και βρεφονηπιακοί σταθμοί, τα ολοήμερα σχολεία, αλλά και τα κέντρα δημιουργικής απασχόλησης (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.262). Επίσης, στις βασικές υποδομές φροντίδας συγκαταλέγονται και τα δημόσια νηπιαγωγεία (η φοίτηση στα οποία κατέστη υποχρεωτική από το σχολικό έτος 2007-2008) και οι παιδικές κατασκηνώσεις των ΟΤΑ (Στρατηγάκη:2006, σ.102), αλλά ακόμα και οι Μονάδες Κοινωνικής Μέριμνας. Είναι χαρακτηριστικό πάντως, ότι τα όποια μέτρα πολιτικής σε αυτό το πεδίο στοχεύουν στην εναρμόνιση εργασιακής και οικογενειακής ζωής (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.262). Ωστόσο, εμπειρική έρευνα που διεξήχθη στη Μεγάλη Βρετανία, έδειξε ότι μπορεί η λογική πίσω από την κρατική επέκταση των υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά, να βασίζεται σε δύο πολύ συγκεκριμένα θεωρητικά

μοντέλα,¹³⁹ στην πράξη όμως οι επιλογές των γονιών και ειδικά των μητέρων αποδεικνύεται ότι δεν ακολουθούν αυτά τα μοντέλα (Dunkan et al:2003).

Την ίδια στιγμή και για τα ελληνικά δεδομένα η κρατική πολιτική φαίνεται να ακολουθεί την ίδια λογική υπό το πρίσμα της συμφιλίωσης οικογενειακής και εργασιακής ζωής, όπως ήδη αναφέρθηκε. Στην πράξη όμως διαπιστώνεται και με τη συνδρομή στατιστικών στοιχείων, ότι παρά το σημαντικό αριθμό υποδομών φροντίδας για τα παιδιά,¹⁴⁰ σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, το 2004 ένα ποσοστό 16,6% των παιδιών μέχρι 2 ετών παρακολουθούσαν προγράμματα προσχολικής ηλικίας και ένα ποσοστό 81,8% για τις ηλικίες 2-5 ετών. Μάλιστα, ο μέσος όρος του χρόνου της εβδομαδιαίας φροντίδας των παιδιών στην προσχολική εκπαίδευση με ένα ποσοστό 25,7 ώρες και στην υποχρεωτική εκπαίδευση με ένα ποσοστό 27,2 ώρες υπολειπόταν του εργάσιμου χρόνου της πλήρους απασχόλησης. Το στοιχείο αυτό υποδείκνυε ως εκ τούτου την ανάγκη να υπάρξει συμπληρωματική φροντίδα από άλλα μέλη της οικογένειας όπως οι γιαγιάδες, οι οποίες και φρόντιζαν το 80,5% των παιδιών έως 2 ετών και το 56,8% των παιδιών 3-5 ετών, αλλά και το 21,9% των παιδιών 6-12 ετών (Στρατηγάκη:2006, σ.103). Σύμφωνα επίσης, με τα στοιχεία της έρευνας «50+ στην Ευρώπη», το ένα τρίτο των ερωτώμενων, ηλικίας άνω των 65 ετών, δήλωσαν ότι παρέχουν καθημερινή βοήθεια, ή παιδική φροντίδα, κατά μέσο όρο γύρω στις 4,6 ώρες την ημέρα. Ειδικά για την Ελλάδα, δίνεται από αυτή την έρευνα ένα ποσοστό γύρω στο 45%, για τις γιαγιάδες που φροντίζουν τα εγγόνια τους (SHARE:2006).

Στο πλαίσιο πάντως των κοινωνικών υπηρεσιών, θα μπορούσαν να ενταχθούν και μια σειρά από υπηρεσίες συμβουλευτικής υποστήριξης, αλλά και ενδυνάμωσης των οικογενειών ευρύτερα. Ουσιαστικά πρόκειται για προγράμματα στήριξης της οικογένειας, ή αλλιώς θα μπορούσαν να αποδοθούν με τον όρο «οικογενειακή στήριξη». Ο όρος αυτός μπορεί να είναι αρκετά ευρύς ώστε να περιλαμβάνει κάθε υπηρεσία στήριξης της οικογένειας από προληπτική έως και θεραπευτική, αλλά μπορεί να είναι και πιο περιορισμένος και να αφορά συγκεκριμένες υπηρεσίες οι οποίες θα κινούνται μόνο στη λογική της παρέμβασης (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.267).

¹³⁹ Πιο συγκεκριμένα, η κρατική πολιτική βασίζεται πάνω στις υποθέσεις ότι και οι δύο γονείς απασχολούνται και επιπλέον υπολογίζουν τα κόστη και τις ωφέλειες σε σχέση με την επιλογή της φροντίδας για τα παιδιά τους. (Dunkan et al:2003, σ.1).

¹⁴⁰ Το 2002, ο συνολικός αριθμός υποδομών φύλαξης παιδιών έως 4 ετών υπολογίστηκε σε 3.061, όπου ο αριθμός των παιδιών που φιλοξενούνταν υπολογίστηκε στις 135.388. Επίσης, κατά το σχολικό έτος 2002-2003, λειτουργούσαν 5.707 δημόσια νηπιαγωγεία, όπου σε αυτά φοιτούσαν 135.373 παιδιά και 111 ιδιωτικά νηπιαγωγεία όπου φοιτούσαν 4.783 παιδιά (Στρατηγάκη:2007, σ.102).

Στην περίπτωση που ακολουθείται ένας πιο στενός προσδιορισμός τότε η «οικογενειακή στήριξη», ως μέρος των εθνικών πολιτικών για την ενίσχυση της οικογένειας παρουσιάζει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά όπως (ο.π., σ.268):

- «Αποτελείται από «άυλες» κατεξοχήν ενέργειες, π.χ. υπηρεσίες και όχι επιδόματα.
- Αφορά υπηρεσίες που παρέχονται μόνον εφόσον τις ζητά ή συναινεί σε αυτές ο γονιός.
- Αφορά κυρίως δραστηριότητες στήριξης των γονέων έτσι ώστε να βοηθηθούν στην άσκηση του γονικού τους ρόλου.
- Έχει προληπτικό, κατά κύριο λόγο, χαρακτήρα, δηλαδή παρεμβαίνει στην οικογένεια για να αποτρέψει την εμφάνιση κρίσεων που θέτουν σε κίνδυνο την συνοχή της, ή δυσκολιών και προβλημάτων που θα μπορούσαν να εμφανίσουν τα μέλη της.
- Έχει έναν ανακουφιστικό και συμβουλευτικό ρόλο προς την οικογένεια.
- Ασκείται κυρίως στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας.
- Εφαρμόζεται μέσα από μια ποικιλία δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που προσαρμόζονται και ανταποκρίνονται, συχνά με δημιουργικό τρόπο, στις τοπικές ανάγκες και προτεραιότητες, και μπορεί να παρέχονται στο σπίτι ή σε ειδικές δομές, ή όπου αλλού κρίνεται σκόπιμο.
- Εκφράζει μια συγκεκριμένη φιλοσοφία και μεθοδολογία παρέμβασης».

Σε σχέση με αυτό το τελευταίο στοιχείο, όταν γίνεται λόγος για «*συγκεκριμένη φιλοσοφία και μεθοδολογία παρέμβασης*», αυτή ουσιαστικά σε σχέση πάντα με την έννοια της οικογενειακής στήριξης, φαίνεται να αφορά (ο.π., σ.269):

- «Υπηρεσίες ανοικτές σε όλες τις οικογένειες, αν και ιδιαίτερες δράσεις για συγκεκριμένες ομάδες οικογενειών είναι δυνατόν να αναπτυχθούν στο πλαίσιο των υπηρεσιών.
- Έμφαση στην πρόληψη και την πρόωπη παρέμβαση.
- Ολοκληρωμένης παρέμβασης ευέλικτες υπηρεσίες προσανατολισμένες στην οικογένεια και στην ευρύτερη κοινότητα.
- Εταιρικότητα με γονείς, εθελοντές και άλλους φορείς.
- Πολιτική ενδυνάμωσης των θετικών στοιχείων, δυνάμεων και προστατευτικών παραγόντων οικογένειας.
- Επικέντρωση στο άτομο κυρίως, και όχι στο πρόβλημα.
- Θετικό, μη κριτικό, ασφαλές περιβάλλον, σεβασμό στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες.

- Ευέλικτη προσέγγιση, η οποία όχι μόνο προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες των οικογενειών συνολικά, αλλά και στις ανάγκες της κάθε – οικογένειας – προώθηση ατομικών λύσεων και ατομικών σχεδίων δράσης.
- Πολιτική προς τα έξω (outreach): Ενεργός αναζήτηση, με την χρησιμοποίηση τοπικών δικτύων, συνδέσμων κ.λ.π., αυτών που δυσκολεύονται να έλθουν σε επαφή και να κάνουν χρήση της υπηρεσίας – Παρέμβαση στο σπίτι και στην κοινότητα».

Συνεπώς, με βάση όσα προαναφέρθηκαν, υπηρεσίες όπως τα Κέντρα Φροντίδας Οικογένειας, οι Συμβουλευτικές Υπηρεσίες Οικογένειας, τα προγράμματα κατ' οίκον βοήθειας, κατ' οίκον στήριξης και κατ' οίκον αγωγής, τα προγράμματα εκπαίδευσης και στήριξης γονέων, τα προγράμματα πρόληψης και εκπαίδευσης στην πρώιμη ηλικία, τα ανακουφιστικά προγράμματα για γονείς παιδιών με αναπηρίες, τα προγράμματα ημερήσιας φροντίδας παιδιών, τα προγράμματα ενημέρωσης μητέρων για διάφορα θέματα (ο.π., σ.269), αλλά και πιο εξειδικευμένα οι συμβουλευτικές υπηρεσίες πρόληψης και θεραπείας της ενδο-οικογενειακής βίας είναι ορισμένα μόνο παραδείγματα κοινωνικών υπηρεσιών που θα μπορούσαν να αναφερθούν.

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί, ότι ένα συμπέρασμα που προκύπτει από αξιολογήσεις αυτών των προγραμμάτων είναι ότι συνήθως καταλήγουν να αφορούν υπηρεσίες στήριξης γυναικών. Έτσι, φαίνεται να αποτελούν μια λύση, στο πρόβλημα των γυναικών να αντιμετωπίσουν τόσο τις καθημερινές, όσο και τις έκτατες ευθύνες της οικογενειακής ζωής, υποδεικνύοντας ότι αυτές παραμένουν μια «γυναικεία υπόθεση» (ο.π., σ.274). Μια τέτοια όμως πρακτική, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι επί της ουσίας αναπαράγει αυτή την κατάσταση και δεν την αναιρεί. Απλώς αναγνωρίζει, το γεγονός ότι έτσι «έχουν τα πράγματα» και προσπαθεί να προσφέρει κάποια υποστήριξη. Επί της ουσίας, λοιπόν, μιλάμε για μια διαιώνιση της κατάστασης, τη στιγμή που το ζητούμενο θα έπρεπε να είναι η αλλαγή της. Το κατά πόσο όμως μπορεί να γίνει λόγος για αλλαγή, αυτό συνιστά έναν πολύ ενδιαφέροντα προβληματισμό.

Οι υπηρεσίες παροχής φροντίδας που απευθύνονται σε ηλικιωμένους, σε άτομα με αναπηρίες, αλλά και γενικότερα σε άτομα και ομάδες του πληθυσμού που παρουσιάζουν μια μεγαλύτερη ευπάθεια, αποτελούσαν στην Ελλάδα, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της υπολειμματικής αντίληψης. Τα Κ.Α.Π.Η. είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση υπηρεσιών που αφορούν τους ηλικιωμένους, καθώς κατάφεραν να προωθήσουν την αντίληψη μιας ανοιχτής περίθαλψης στο

πλαίσιο της κοινότητας. Οι υπηρεσίες αυτές ήδη από το 1981, ανήκουν στους δήμους και ουσιαστικά «παρέχουν υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής και συμβουλευτικής στήριξης, δημιουργικής απασχόλησης, ανάπτυξης ψυχαγωγικών προγραμμάτων φυσιοθεραπείας, εργοθεραπείας, ιατροφαρμακευτικής και νοσηλευτικής φροντίδας, κ.τ.λ.» (Στρατηγάκη:2006, σ.105).

Επίσης, υπάρχουν τα Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας των Ηλικιωμένων (Κ.Η.Φ.Η.), τα οποία παρέχουν δομές ημερήσιας φιλοξενίας, σε αστικές και ημι-αστικές περιοχές και συνδέονται λειτουργικά με τα Κ.Α.Π.Η.. Τα Κ.Η.Φ.Η. αρχικά λειτούργησαν από δημοτικές και διαδημοτικές επιχειρήσεις, ενώσεις δημοτικών επιχειρήσεων και φορείς ιδιωτικού δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, με χρηματοδότηση κυρίως από το Γ'ΚΠΣ (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.31). Παράλληλα ήταν σε συνεργασία και με μονάδες υγείας και τοπικούς φορείς που παρείχαν κοινωνικές υπηρεσίες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά το 2005 είχαν συσταθεί περίπου 49 Κ.Η.Φ.Η., στα οποία καταγράφηκε ένας αριθμός 1.345 επωφελούμενων (Στρατηγάκη:2006, σ.106). Ωστόσο και η συγκεκριμένη υποδομή, υποδηλώνει για άλλη μια φορά τον έμφυλο χαρακτήρα της φροντίδας, από τη στιγμή που ο βασικός της στόχος αποβλέπει στη διευκόλυνση κυρίως των εργαζομένων γυναικών. Πρόκειται άλλωστε, ξεκάθαρα για υποδομές που απέβλεπαν στην εναρμόνιση της οικογενειακής και εργασιακής ζωής, προσπαθώντας να παρέχουν φιλοξενία στους ηλικιωμένους τις ώρες εργασίας των μελών της οικογένειάς τους.

Ακόμα, το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι», ξεκίνησε ως ένα πρόγραμμα κοινωνικής προστασίας με σκοπό την παροχή δωρεάν υπηρεσιών περίθαλψης κατ' οίκον, με αποδέκτες τόσο ηλικιωμένους, όσο και άτομα με αναπηρίες (ο.π., σ.106).¹⁴¹ Σύμφωνα με το Ν.3106/2003, οι φορείς που μπορούσαν να υποβάλλουν αίτηση στο τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, για έγκριση του Προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι, ήταν: Υπηρεσίες Υπουργείων και Περιφερειών, Ν.Π.Δ.Δ., Ν.Π.Ι.Δ ειδικώς πιστοποιημένα σύμφωνα με το Άρθρο 5 του Ν.2646/1998,¹⁴² οι Ο.Τ.Α. α' και β'

¹⁴¹ Ενδεικτικά επίσης αναφέρεται, ότι υπήρξε και το πρόγραμμα «Τηλεβοήθεια στο Σπίτι», ενώ δεν πρέπει να λείπει και η αναφορά στις Μονάδες Φροντίδας Ηλικιωμένων (οι οποίες βέβαια αφορούν την παροχή κλειστής περίθαλψης), που επρόκειτο για ΝΠΔ κερδοσκοπικού και μη χαρακτήρα στα οποία διατίθονταν κονδύλια από τις τότε Περιφέρειες και φυσικά υπήρχαν και μια σειρά από προγράμματα κατασκηνώσεων και λουτροθεραπείας ηλικιωμένων ατόμων (ΥΠΑΚΠ: 2006, σ.31)

¹⁴² Αφορά ιδιωτικούς φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, οι οποίου πληρούσαν τις προϋποθέσεις για την εγγραφή τους στο ειδικό μητρώο που υπήρχε στο Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Επρόκειτο για μια διαδικασία που προέβλεπε την εγγραφή στο μητρώο της οικείας Νομαρχίας, κατόπιν της υποβολής αίτησης και αντιγράφου του καταστατικού και των τροποποιήσεων του και άδεια λειτουργίας (όπου απαιτούνταν). Στη συνέχεια με ευθύνη του Νομάρχη αποστέλλονταν στο Υπουργείο

βαθμού και οι επιχειρήσεις τους, καθώς και η Εκκλησία συμπεριλαμβανομένων των οργανωτικών υποδιαίρεσεων και φορέων της (Άρθρο 13). Η εφαρμογή του συγκεκριμένου προγράμματος εκτιμάται, ότι εξυπηρέτησε 9.500 άτομα, υλοποιήθηκε από τους ΟΤΑ, μέσω 91 μονάδων και χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και από το Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.30).¹⁴³

Για τα άτομα με αναπηρίες, επίσης πρέπει να αναφερθεί το δίκτυο των Κέντρων Εκπαίδευσης και τα Κέντρα Κοινωνικής Υποστήριξης και Κατάρτισης για Άτομα με Αναπηρίες, που λειτουργούσαν με κρατικούς πόρους και κύρια στόχευαν στην επαγγελματική και κοινωνική ένταξη αυτών των ατόμων. Επίσης πρέπει να γίνει αναφορά και στα Κέντρα Στήριξης ΑμεΑ, τα οποία είχαν σαν σκοπό να καλύψουν με τη λειτουργία τους την απουσία των παραπάνω δομών. Επίσης συστάθηκε και ένα πιλοτικό πρόγραμμα, η Ανάπτυξη Δομών Ανοιχτής Διαβίωσης με συγχρηματοδότηση από το Γ'ΚΠΣ, το οποίο και εντασσόταν στο πλαίσιο της αποϊδρυματοποίησης. Πρέπει να αναφερθεί, ότι η απαραίτητη μεταρρύθμιση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας με σκοπό την αποϊδρυματοποίηση, έχει δρομολογηθεί μέσω παρεμβάσεων από το Γ'ΚΠΣ. Μάλιστα η σύσταση και η λειτουργία Μονάδων Κοινωνικής Ένταξης και Αποκατάστασης (ΜΚΕΑ) και οι Στέγες Υποστηριζόμενης Διαβίωσης, εντάσσονται στο πλαίσιο υλοποίησης, του στόχου συνέχισης και επέκτασης της εφαρμογής καλής πρακτικής της αποϊδρυματοποίησης, που προωθήθηκε από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Ειδικά όσον αφορά την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας «η αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με την αναπηρία» γίνεται μέσω δομών όπως: το Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων, η Ελληνική Εταιρεία Προστασίας και

Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Πολυζωίδης:2004, 225), όπου και τηρείται Εθνικό Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας για Ν.Π.Ι.Δ. Οι φορείς τώρα, που εγγράφονται στο μητρώο, μπορούν να ζητήσουν την αναγνώριση ως Ειδικά Πιστοποιημένοι Φορείς του Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας, «Όροι, προϋποθέσεις, διαδικασία, ενιαία κριτήρια και λοιπά στοιχεία που απαιτούνται προκειμένου να χορηγηθεί η ειδική πιστοποίηση σε φορείς παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας του ιδιωτικού τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα», εφόσον διαθέτουν άδεια λειτουργίας, όπου απαιτείται (Άρθρο 1), και προκύπτει από το καταστατικό τους ότι έχουν αυτοτελή νομικής προσωπικότητα φορέων ιδιωτικού δικαίου παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (Άρθρο 2, παρ. 2). Απαγορεύεται η ύπαρξη στη σύνθεση του εταιρικού κεφαλαίου φορέα που ασκεί κερδοσκοπική δραστηριότητα (Άρθρο 2, παρ. 3). Για την ειδική πιστοποίηση απαιτείται υποβολή μηχανογραφημένης αίτησης του νόμιμου εκπροσώπου του φορέα. Η ειδική πιστοποίηση ισχύει για τέσσερα έτη (Άρθρο 5, παρ. 2 » (Πολυζωίδης:2004, σ.228).

¹⁴³ Στην πράξη διαπιστώνεται δυστυχώς, ότι τα προγράμματα αυτά αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα χρηματοδότησης, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα να υπάρχει ένα μικρός αριθμός εργαζομένων, οι οποίοι εξυπηρετούν μόνο όσα άτομα μπορούν να προλάβουν.

Αποκατάστασης Αναπήρων, το Κέντρο Στήριξης Αυτιστικών Ατόμων, μια Μονάδα Σπαστικών Παιδιών, το Κέντρο Αποκατάστασης Αναπήρων Παιδιών Βούλας, το Κέντρο Φυσικής και Κοινωνικής Αποκατάστασης ΑμεΑ Κρήτης, τα Θεραπευτήρια Χρονίων Παθήσεων, τα Κέντρα Αποθεραπείας, Φυσικής και Κοινωνικής Αποκατάστασης (ΚΑΦΚΑ) (ο.π., σσ.35-37).

Όσον αφορά τους αλλοδαπούς και τους πρόσφυγες στην περίπτωση που διαμένουν νόμιμα στην ελληνική επικράτεια, έχουν τα ίδια δικαιώματα όσον αφορά την πρόσβαση τους στις διάφορες υπηρεσίες υγείας (ο.π., σ.38). Ειδικότερα τώρα, για την αρωγή και την προστασία των μεταναστών, των προσφύγων και των παλιννοστούντων από τους κινδύνους των εξαρτησιογόνων ουσιών, λειτουργεί στο ΚΕΘΕΑ, ειδικό πρόγραμμα το MOSAIC, στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Ναρκωτικά, όπου προβλέπεται η στήριξη από ομάδες εθελοντών (ο.π., σ.38). Επίσης, στο πλαίσιο της προστασίας των θυμάτων σωματεμπορίας (trafficking), υπάρχουν δύο συμβουλευτικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιά) της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, τα οποία παρέχουν αγωγή για τη βία κατά γυναικών, συμβουλευτική, νομική, καθώς και ψυχολογική υποστήριξη (ΥΑΠΚΠ:2006, σ.32).

Για την περίπτωση των ατόμων που κάνουν χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, σημαντική είναι δράση του OKANA (Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών), όπως αυτή συντελείται μέσα από τα 74 Κέντρα Πρόληψης σε 49 δήμους της χώρας, από τα προγράμματα υποκατάστασης, τα «στεγνά» θεραπευτικά προγράμματα που αφορούν ενήλικες, αλλά και τις διάφορες υπηρεσίες άμεσης πρόσβασης (Κέντρο Βοήθειας στην Αθήνα, Σταθμός Φροντίδας Εξαρτημένων Ατόμων, Τηλεφωνική Γραμμή SOS, Υπηρεσία Νομικής Υποστήριξης, Παροχή προσωρινής στέγασης σε άστεγους χρήστες). Επίσης, υπάρχουν διάφορα προγράμματα πρόληψης που υλοποιούνται από το ΚΕΘΕΑ (Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων), όπως είναι για παράδειγμα η Κινητή Μονάδα Ενημέρωσης Πήγασος και η Μονάδα Πρόληψης Ίκαρος. Επίσης το δίκτυο υπηρεσιών του ΚΕΘΕΑ περιλαμβάνει και Συμβουλευτικά Κέντρα στις μεγάλες πόλεις αλλά και σε επτά επαρχιακές, Μονάδες Απεξάρτησης (με θεραπευτικές κοινότητες ενηλίκων εσωτερικής διαμονής αλλά και Μονάδες Απεξάρτησης εφήβων ή και νεαρών ενηλίκων εξωτερικής διαμονής).¹⁴⁴ Άλλοι εθνικοί φορείς που κινητοποιούνται σε αυτό

¹⁴⁴ Πέρα από τους τομείς της πρόληψης και της απεξάρτησης βέβαια, πολύ σημαντική είναι και η δράση από το ΚΕΘΕΑ όσον αφορά την κοινωνική υποστήριξη και την ένταξη ατόμων. Ενδεικτικά αναφέρονται υπηρεσίες όπως είναι τα Κέντρα Κοινωνικής Επανένταξης, τα Κέντρα Οικογενειακής Υποστήριξης, τα

τον τομέα είναι τα Ψυχιατρικά Νοσοκομεία Αττικής και Θεσσαλονίκης, η Ψυχιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών, τα Δημόσια Γενικά Νοσοκομεία, το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής, ενώ υπάρχουν και φορείς που δραστηριοποιούνται σε επιμέρους δήμους όπως στο Δήμο Καλλιθέας (ΥΥ&ΚΑ: 2008).

Όσον αφορά το χώρο της ψυχικής υγείας, το Εθνικό Σχέδιο για την Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση 2001-2010 – «Ψυχαργώς», αποτέλεσε την απαρχή για την ουσιαστική μεταρρύθμιση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας, κύρια μέσω της προώθησης της αποασυλοποίησης (ο.π., σ.37). Το συγκεκριμένο πρόγραμμα περιελάμβανε 2 μέρη. Το πρώτο μέρος αφορούσε την προώθηση της αποασυλοποίησης, μέσω της μεταφοράς των ασθενών στους τόπους από όπου προέρχονται. Το δεύτερο μέρος αναφερόταν, στην ανάπτυξη δομών εντός της κοινότητας προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες στον τομέα της ψυχικής υγείας. Επίσης, μια από τις σημαντικές καινοτομίες, όσον αφορά τη ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, αποτέλεσε και το παράδειγμα των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.ΣΠΕ). Η λειτουργία αυτών των συνεταιρισμών, μπορεί να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα τόσο της πρόληψης, όσο και της κοινωνικό – οικονομικής ενσωμάτωσης και επανένταξης των ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, μέσα από τη συνέργια ασθενών, εργαζομένων σε αυτούς, αλλά και την τοπική κοινότητα. Οι συγκεκριμένοι συνεταιρισμοί¹⁴⁵ είναι ΝΠΙΔ των οποίων τη μέριμνα για την ανάπτυξη και την εποπτεία τους έχει το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, όπως αναφερόταν στο Άρθρο 12 του Ν.2716/99).

Για τους τσιγγάνους πολύ σημαντική έχει αναδειχθεί η δράση των Ιατροκοινωνικών Κέντρων τα οποία προβλέπεται να παρέχουν και υπηρεσίες πρωτοβάθμιας κοινωνικής φροντίδας, εκτός από τις υπηρεσίες πρόληψης, πρωτοβάθμιας υγείας και την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Την ευθύνη για τη λειτουργία και την επάρκεια αυτών των κέντρων κατέχει το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ενώ τελικοί

Εναλλακτικά Μεταβατικά Σχολεία, τα Εξειδικευμένα Κέντρα Κοινωνικής και Επαγγελματικής Ένταξης, η Υπηρεσία Νομικής Υποστήριξης, η Μονάδα Συμβουλευτικής Κρατουμένων, το Κέντρο Υποδοχής και Επανένταξης Κρατουμένων Θεσσαλονίκης, το Πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ, το ΚΕΘΕΑ ΕΞΕΛΙΞΙΣ, ΙΘΑΚΗ κ.α. Επίσης διάφορες υπηρεσίες σχετικές με δράσεις για την επανένταξη εντοπίζονται και από τον ΟΚΑΝΑ (ΥΥ&ΚΑ: 2008, σ.27).

¹⁴⁵ Αυτό βέβαια που έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με τους Κοι.Σ.Π.Ε., είναι ο έντονα επιχειρηματικός τους προσανατολισμός, ωστόσο το στοιχείο αυτό, δε φαίνεται να μας εμποδίζει να τους συμπεριλάβουμε στο πεδίο που αφορά τις προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες και αυτό γιατί δεν παύει να παρέχεται και η απαιτούμενη φροντίδα και περίθαλψη στο πλαίσιο των αντίστοιχων θεραπευτηρίων, παράλληλα με την ενθάρρυνση της ανάπτυξης κοινωνικών δεξιοτήτων.

δικαιούχοι μπορεί να είναι οι ΟΤΑ, οι επιχειρήσεις των ΟΤΑ, αλλά και ΜΚΟ (ο.π., σ.45).

Ακόμα, πρέπει να αναφερθεί το Δίκτυο Κοινωνικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών (Μέτρο συγχρηματοδοτούμενο στο πλαίσιο του Γ'ΚΠΣ 2000- 2006, που υλοποιείται από την τοπική αυτοδιοίκηση), στις δράσεις του οποίου συγκαταλέγονται η υποβοήθηση της πρόσβασης στην απασχόληση και η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών σε άτομα που βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται, ότι το 2005 οι ωφελούμενοι ήταν ένα ποσοστό 10% μετανάστες, ένα 4% ΑμεΑ, ένα 3% τσιγγάνοι και ένα 2% παλιννοστούντες (ΥΠΑΚΠ: 2006, σ.35).

Προηγήθηκε, λοιπόν, μια τρόπον τινά σκιαγράφηση του τι εντοπίζεται σε σχέση με τα πεδία που καλύπτει η κοινωνική φροντίδα, αλλά και τις συγκεκριμένες υπηρεσίες που αναπτύσσει. Πώς όμως αναμένεται να εξελιχθεί αυτή η κατάσταση, υπό το πρίσμα των τρεχουσών συγκυριών; Προβληματιζόμενοι, λοιπόν, σε σχέση με το ποιο μπορεί να είναι το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας, εξετάζοντας τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεση μας, θα μπορούσε να δοθεί έστω και κάποια υποτυπώδης απάντηση. Επιπλέον, η διαδικασία αυτή σε τελική ανάλυση ενδέχεται να επιτρέψει και κάποιου είδους αξιολόγηση της υπάρχουσας κατάστασης.

3.3.2 Η κοινωνική φροντίδα μέσα στον τρίτο τομέα

Μέσα από την αναζήτηση ενός προνοιακού μείγματος, ή διαφορετικά την αναζήτηση πλουραλιστικών λύσεων για όλα εκείνα τα προβλήματα που γίνονται επιτακτικά και φυσικά επηρεάζουν και τον τρόπο κατανομής της κοινωνικής φροντίδας, αναδεικνύεται ανάμεσα στα άλλα όπως είδαμε και το ενδιαφέρον για τον τρίτο τομέα. Ο τρόπος βέβαια που γίνεται αντιληπτός ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα, δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρος, αλλά για αυτόν ακριβώς το λόγο έχει ήδη διευκρινισθεί, ότι επιλέγεται η αναφορά στον όρο τρίτος τομέας, ως η πιο ασφαλής επιλογή, προκειμένου να μην χαθούμε μέσα σε αναφορές περί μη κυβερνητικού, ή μη κερδοσκοπικού, ή εθελοντικού τομέα.

Η αναζήτηση της εφαρμογής πλουραλιστικών λύσεων, προϋποθέτει το να λάβει κανείς υπόψη του και τα δεδομένα της συγκεκριμένης χώρας. Τα δεδομένα αυτά συνθέτουν στοιχεία όπως, η σχέση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, οι μορφές ατομικών αλλά και συλλογικών παρεμβάσεων, καθώς και ο τρόπος διαμόρφωσης

αυτών των παρεμβάσεων βέβαια πάντα, μέσα από το πρίσμα των δεδομένων ιστορικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Στασινοπούλου:1996, σ.314). Ωστόσο, αναμφισβήτητα σε επίπεδο κράτους πρόνοιας, τα όποια εθνικά μοντέλα προωθούνται, αφορούν και την ενίσχυση του ρόλου των εθελοντικών οργανώσεων, συνάμα με το ρόλο των ιδιωτικών, καθώς και την εισαγωγή «στοιχείων αγοράς στη διαχείριση των παροχών και των υπηρεσιών» (Αμίστης:2001, σ.23).

Επικεντρώνοντας ωστόσο, στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, μη ξεχνάμε ότι πρόκειται για υπηρεσίες που παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα, όσον αφορά ακριβώς τη σχέση εμπιστοσύνης που πρέπει να υπάρχει μεταξύ του αποδέκτη και του φορέα παροχής. Συνεπώς, έχοντας πάντα δεδομένη την ασάφεια που χαρακτηρίζει την ελληνική κατάσταση σε σχέση με τον τρίτο τομέα, στο πλαίσιο του οποίου εμείς ενδιαφερόμαστε να εξετάσουμε αυτές τις υπηρεσίες, καθίσταται αναγκαία η διερεύνηση του νομοθετικού και οργανωτικού πλαισίου. Το βασικό ζητούμενο ωστόσο, είναι το κατά πόσο επιτυγχάνεται η απαιτούμενη οργάνωση των όποιων θεσμικών, αλλά και διοικητικών παρεμβάσεων, προκειμένου να μιλάμε και για την εξασφάλιση αποτελεσματικών και ορθολογικών λύσεων (ο.π., σ.23). Άλλωστε, η πραγματική έννοια του πλουραλισμού υποδεικνύει την αναζήτηση μιας νέας συναίνεσης και ισορροπίας μεταξύ των εμπλεκόμενων και αυτό είναι ακριβώς το επίκεντρο μας. Το θέμα όμως είναι, ότι το κάθε ένα μέρος που εμπλέκεται πρέπει να έχει την απαιτούμενη αναγνώριση και κατοχύρωση, κάτι που μπορεί να του προσφέρει η νομοθεσία, αλλά και επιπλέον χρειάζεται να υπάρχει οργάνωση, κάτι που μπορεί να λειτουργήσει μόνο μέσα από την ύπαρξη ενός αποτελεσματικού διοικητικού συστήματος.

Κατά πρώτο λόγο, λοιπόν, η νομική κατοχύρωση του ρόλου που καλούνται να διαδραματίσουν με ένα πιο ξεκάθαρο και ενδεχομένως οργανωμένο τρόπο, οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, κρίνεται απαραίτητη. Είναι, λοιπόν, σημαντικό να διερευνήσουμε του νόμους που ήδη υπάρχουν, μέσα όμως από το ιδιαίτερο πρίσμα του τρίτου τομέα, διαπιστώνοντας δηλαδή έτσι, τι ακριβώς έχει θεσμοθετηθεί που να αφορά τις οργανώσεις του.

Ένα από τα πρώτα σημεία που μπορούμε να σταθούμε και που αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, είναι η τάση για μείωση των κρατικών παροχών σε σχέση με την παροχή της κοινωνικής φροντίδας. Το στοιχείο αυτό είναι εμφανές ότι πέρασε μέσα στην λογική των όσο προωθήθηκαν από τους πιο πρόσφατους νόμους, και γίνεται

αντιληπτό ακριβώς μέσα από τη στροφή και το ενδιαφέρον προς τον ιδιωτικό τομέα. Ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία κατέχει το γεγονός, ότι από τη στιγμή που αναφερόμαστε στον ιδιωτικό τομέα, ταυτόχρονα αρχίζει να αναδεικνύεται και η διάσταση εκείνη που αφορά το μη κερδοσκοπικό τομέα. Συνεπώς, μέσα από το ενδιαφέρον που αναπτύσσεται για την ιδιωτική παροχή της κοινωνικής φροντίδας, δίνεται η δυνατότητα και στον τρίτο τομέα να αναλάβει κάποιο ρόλο. Αυτόν ακριβώς το ρόλο, επιδιώκουμε να προσεγγίσουμε και ένα πρώτο σημείο που μπορούμε να δούμε έχει να κάνει με την προώθηση της αποκέντρωσης.

Αρχικά σε σχέση με το νομοθετικό πλαίσιο για την κοινωνική φροντίδα, μας απασχόλησε ο Ν.2648/1998. Αυτό που είχε ενδιαφέρον, ειδικότερα σε σχέση με τους φορείς του τρίτου τομέα, ήταν η προώθηση του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας, μέσα σε ένα ενιαίο και αποκεντρωμένο πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό ενεργοποιούνταν τόσο μέσα από τη δράση των ιδιωτικών φορέων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (που αναγνωρίζονται ως ειδικά πιστοποιημένοι φορείς), όσο και από τη δράση των οργανώσεων εθελοντικού χαρακτήρα (Αμίτσης:2001, σ.377).

Ο μετέπειτα Ν.3106/2003, συνεχίζει στο ίδιο κλίμα, όσον αφορά τη διεύρυνση του κρατικού μηχανισμού. Μάλιστα στο Άρθρο 11, προέβλεπε πολύ χαρακτηριστικά τη δυνατότητα στο τότε Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας να συνάπτει προγραμματικές συμβάσεις με Ν.Π.Δ.Δ. (ανάμεσα τους και με τους Ο.Τ.Α.), αλλά και με Ν.Π.Ι.Δ μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα καθώς και με μη κυβερνητικές οργανώσεις υπό την προϋπόθεση, ότι αυτές θα ήταν εγγεγραμμένες σύμφωνα με το Άρθρο 12 του παρόντος νόμου στο μητρώο του Τμήματος Ανάπτυξης του Εθελοντισμού του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας.

Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε και ο μετέπειτα Ν.3329/2005, τόσο με όσα διατυπώνονται στο Άρθρο 17 για τις Προγραμματικές συμβάσεις,¹⁴⁶ όσο και με τα όσα αναφέρονται στο Άρθρο 21 σχετικά με τις υπηρεσίες αποϊδρυματοποίησης, αποκατάστασης και επανένταξης.¹⁴⁷ Πάντως από ότι φαίνεται, σαφώς και επιδιωκόταν ο συντονισμός τόσο

¹⁴⁶ Είτε με φορείς του δημόσιου, είτε με φορείς του ιδιωτικού τομέα, είτε (και αυτό έχει πολύ ενδιαφέρον και σε σχέση με το ως προς το πώς γίνονται αντιληπτοί οι φορείς του τρίτου τομέα στην Ελλάδα) με μη κυβερνητικές οργανώσεις.

¹⁴⁷ Τις οποίες όπως και εξαγγέλλεται μπορούν να οργανώνουν και να θέτουν σε λειτουργία οι Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας, καθώς και φυσικά, αλλά και νομικά πρόσωπα δημόσιου ή και ιδιωτικού δικαίου (κερδοσκοπικού και μη χαρακτήρα – εδώ τώρα σε αντιπαράβολή με το Άρθρο 17 του ίδιου νόμου, μιλάμε όχι για μη κυβερνητικές οργανώσεις, αλλά για φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα).

της δράσης, όσο και της λειτουργίας, αλλά και της παροχής υπηρεσιών, στοιχεία που υποδεικνύουν τη στροφή προς τη λεγόμενη «μικτή παροχή».

Η έννοια της μικτής παροχής στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών, κατέχει βασική θέση στο πλαίσιο του προνοιακού πλουραλισμού και φυσικά όπως είδαμε, αρχίζει να ενισχύει το ρόλο των φορέων του τρίτου τομέα. Παράλληλα, συμβαδίζει με την προώθηση της αποκέντρωσης των κοινωνικών υπηρεσιών του δημόσιου τομέα, αλλά και την ενίσχυση των μηχανισμών της φροντίδας κατ' οίκον. Επιπλέον, σημαίνει την κατοχύρωση του εποπτικού ρόλου της κεντρικής διοίκησης, αλλά και την εξασφάλιση της συμμετοχής των ενδιαφερομένων χρηστών, καθώς και των φορέων που εμπλέκονται στην παροχή των υπηρεσιών (Αμίτσης:2001, σ.420).

Συνοψίζοντας, αν επιχειρήσει να δει κανείς τους νόμους της τελευταίας δεκαετίας, μέσα από το πρίσμα του τι προωθείται σε σχέση με τον τρίτο τομέα, δεν θα δει ουσιαστικές παρεμβάσεις. Τα βασικά σημεία που εντοπίζονται είναι κυρίως δύο. Το πρώτο, αφορά ακριβώς το άνοιγμα που γίνεται προς τις οργανώσεις του τρίτου τομέα, ένα άνοιγμα που γίνεται αντιληπτό έστω και μέσα από αυτή τη διαδικασία πιστοποίησης (Άρθρο 4, Ν.2646/1998), αλλά και επιπλέον από την εκκίνηση μιας διαδικασίας καταγραφής τους, μέσα από την τήρηση ειδικού μητρώου για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις (Άρθρο 12, Ν.2646/1998).

Το δεύτερο σημείο, αφορά τη σταδιακή στροφή και ενδιαφέρον προς αυτές τις οργανώσεις, στοιχεία που γίνονται εμφανή τόσο μέσα από τη δυνατότητα σύναψης προγραμματικών συμβάσεων (Άρθρα 11 και 17, των Ν.3106/2003 και Ν.3329/2005 αντίστοιχα), όσο και από τη δυνατότητα που τους δίνεται να συμμετέχουν σε προγράμματα, όπως το Βοήθεια στο Σπίτι (Άρθρο 13, Ν.3106/2003), αλλά και να θέτουν σε λειτουργία υπηρεσίες με σκοπό της αποϊδρυματοποίησης, την αποκατάσταση και την επανένταξη (Άρθρο 21, Ν.3329/2005). Το σημείο βέβαια που αφορά, τη δυνατότητα σύναψης προγραμματικών συμβάσεων, υποδηλώνει και ένα σαφές άνοιγμα προς την επίτευξη αυτής της Νέας Διακυβέρνησης, του ανοίγματος δηλαδή με άλλα λόγια προς νέες μορφές σύμπραξης μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008, σ.19).

Παράλληλα πρέπει να δει κανείς σε αυτό το σημείο και την έννοια της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, η οποία αναφέρεται στη ύπαρξη σχέσης μεταξύ τοπικού και κεντρικού κράτους και ταυτόχρονα και μεταξύ του τρίτου τομέα. Αυτό που έχει όμως σημασία δεν

είναι το κατά πόσο συναντάμε αυτή την έννοια στην πράξη, (γιατί από ότι φάνηκε τη συναντάμε, έστω και αν δεν γίνεται σαφή αναφορά στη συγκεκριμένη ορολογία), αλλά το κατά πόσο είναι ουσιαστική αυτή η επίτευξη μιας πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια, μπορεί να εντοπίζεται η προσπάθεια για την επίτευξη μιας τέτοιου είδους σχέσης, αλλά στην πράξη πως υλοποιούνται οι επιμέρους «όροι» αυτής της σχέσης; Με αυτό τον προβληματισμό κατά νου, μπορούμε να περάσουμε στη συνέχεια και στο θέμα της διοικητικής και οργανωτικής διάστασης (Στασινοπούλου:2008, σ.14).

Όπως ήδη ειπώθηκε στο σημείο εκείνο που αφορούσε το οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο των κοινωνικών υπηρεσιών, θα δούμε, ότι ένα από τα ζητήματα που παρουσιάζει μεγάλη σπουδαιότητα αφορά *«τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ κεντρικής διοίκησης και ιδιωτικών ή εθελοντικών φορέων»*. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια, ότι η λειτουργία του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, χαρακτηρίζεται καταρχήν από την έλλειψη ενός ιδεολογικοπολιτικού πλαισίου, το οποίο θα συνέβαλλε στον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ κρατικού και ιδιωτικού τομέα. Ιστορικά φαίνεται, ότι η ανάπτυξη του τρίτου τομέα προήλθε μέσα από την ύπαρξη φιλανθρωπικών παρεμβάσεων, οι οποίες λειτουργούσαν συμπληρωματικά σε σχέση με τις κρατικές πολιτικές πρόνοιας και που στη συνέχεια άρχισαν να εξελίσσονται σε νέες μορφές κοινωνικού εθελοντισμού.

Σήμερα, ο ρόλος του τρίτου τομέα στην προώθηση προνοιακών δράσεων και παρεμβάσεων, αφορά κυρίως την κατοχύρωση των σχέσεων του με το κράτος, αλλά και την εξασφάλιση κινήτρων για την ενίσχυση των φορέων του. Την ίδια στιγμή σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη μιλάμε ήδη για μια τυποποίηση των βασικών αξόνων αξιολόγησης της παρέμβασης των φορέων του τρίτου τομέα. Στο πλαίσιο αυτής της αξιολόγησης συμπεραίνεται ανάμεσα στα άλλα και ο ρόλος αυτών των φορέων σε σχέση με το συντονισμό δράσεων στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας. Κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό μέσα από τη δυνατότητα που προσφέρουν οι εν λόγω φορείς για την ανάπτυξη δικτύωσης. (Αμίτσης:2001, σσ.142-143).

Ειδικότερα τώρα σε σχέση με την παρέμβαση του δημόσιου τομέα στο πεδίο ανάπτυξης του τρίτου τομέα, αυτή εστιάζει σε ένα μεικτό μοντέλο ρύθμισης της λειτουργίας των φορέων του που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες. Το μοντέλο αυτό αναπτύσσεται όπως είδαμε και μέσα από τους προαναφερθέντες νόμους, μέσα από την υπαγωγή των φορέων του τρίτου τομέα, στο σύστημα κοινωνικής φροντίδας αρχικά (ο.π., σ.423) και μετέπειτα σύστημα κοινωνικής αλληλεγγύης. Η υπαγωγή αυτή, αρχικά

έχει να κάνει με μια διαδικασία πιστοποίησης και στη συνέχεια με τη σύνταξη προγραμματικών συμβάσεων. Αυτό που φαίνεται ενδεχομένως να παραμένει ασαφές, ήδη από τα όσα όριζε ο Ν.2646/1998, έχει να κάνει με το ότι δεν είναι κατανοητό «αν η κεντρική διοίκηση προωθεί ένα ευρύτερο σχέδιο ανάπτυξης του προνοιακού πλουραλισμού στη χώρας μας μέσω ενίσχυσης των εθελοντικών φορέων ή αν περιορίζεται σε νομοθετικές παρεμβάσεις για την κάλυψη υφισταμένων κενών που απορρέουν από τις δράσεις των δημοσίων φορέων. Από την άλλη πλευρά, δεν εξειδικεύεται ο ρόλος των φορέων αυτών ως μηχανισμών παροχής πρωτογενών κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς δεν προκύπτει εάν οι δράσεις τους προωθούν συγκεκριμένες δημόσιες επιλογές ή αντιστοιχούν σε αυτόνομες επιλογές των ίδιων των φορέων» (ο.π., σ.424).

Πάντως από ότι φαίνεται το σημερινό οργανωτικό πλαίσιο, υποδεικνύει την ύπαρξη ενός επιτελικού ρόλου για την κεντρική διοίκηση, όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών και ενός συμπληρωματικού από την άλλη ρόλου για τις οργανώσεις του τρίτου τομέα. Το ουσιαστικό σε αυτή την περίπτωση έχει να κάνει με το σαφές άνοιγμα συνεργασίας προς τον ιδιωτικό τομέα εν γένει και φυσικά προς τον τρίτο μη κερδοσκοπικό τομέα ειδικότερα.

Επιπλέον και με τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω σε σχέση με το οργανωτικό και διοικητικό επίπεδο, η προώθηση της αποκέντρωσης, αφορά κατά κάποιο τρόπο και τις οργανώσεις του τρίτου τομέα σε σχέση πάντα με το «συμπληρωματικό», ρόλο που τους αποδίδουν. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό ακριβώς μέσα από την έμφαση που έχει δοθεί ήδη σε επίπεδο νομοθετικό, στην περιφερειακή συγκρότηση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, (ή όπως δηλωνόταν στη συνέχεια, του συστήματος κοινωνικής αλληλεγγύης) και μέσα από όλα αυτά στην αναγνώριση της συμμετοχής των φορέων του τρίτου τομέα. Ούτε λίγο, ούτε πολύ, λοιπόν, αυτό που διαπιστώνει δυστυχώς κανείς είναι ότι, η σχέση του τρίτου τομέα με το κράτος, δεν έχει να κάνει τόσο με μια συγκροτημένη πολιτική, αλλά περισσότερο με την ύπαρξη διαφόρων τόσο αποσπασματικών, όσο και επιλεκτικών συνεργασιών. Είναι μάλιστα και ιδιαίτερα χαρακτηριστικός ο τρόπος, που τόσο η χρηματοδότηση, όσο και η τεχνογνωσία για την εφαρμογή διαφόρων προγραμμάτων στην Ελλάδα, προέρχονται από την ΕΕ (Στασινοπούλου:2008, σ.29).

Αυτό που μένει όμως ως βασικό ζητούμενο, είναι το τι μέλλει γενέσθαι σε σχέση με την κοινωνική φροντίδα και όλα αυτά τα νέα δεδομένα που αναφέρθηκαν. Ουσιαστικά, το να αναζητήσουμε μια εικόνα για το πώς μπορεί να διαγράφεται το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας, αυτό παρουσιάζεται ιδιαίτερος ελκυστικό. Με αυτόν, λοιπόν, το συλλογισμό ως αφετηρία θα συνεχίσουμε παρακάτω.

Στοχασμοί πάνω στο μέλλον της κοινωνικής φροντίδας

Η αναφορά στο μέλλον της κοινωνικής φροντίδας, απαιτεί αφενός την κατανόηση της υπάρχουσας κατάστασης και αφετέρου την αναζήτηση του τρόπου που διαμορφώθηκε αυτή η κατάσταση. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν, πρέπει καταρχήν να σταθούμε στην άποψη, ότι η παροχή κοινωνικής φροντίδας διέρχεται κρίση, ή διαφορετικά αναφερόμενοι σε ένα γενικότερο πλαίσιο στην τοποθέτηση, ότι η κοινωνική προστασία περνάει κρίση. Στα στοιχεία που συνθέτουν αυτή την κρίση από την πλευρά του κράτους καταρχήν, θα μπορούσαν ενδεικτικά να αναφερθούν οι περικοπές στη χρηματοδότηση διαφόρων προγραμμάτων και στην καταβολή επιδομάτων, καθώς και η έλλειψη υποδομών φροντίδας. Από την άλλη οι σημερινές άκρως δυσμενείς οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα, σαφώς και δημιουργούν έναν επιπλέον προβληματισμό. Από την άλλη πλευρά σε επίπεδο ΕΕ, θεωρείται ότι μια σειρά από προκλήσεις που τίθενται σε διεθνές επίπεδο επιφέρουν νέους κινδύνους που σχετίζονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και συνεπάγονται την ανάγκη για υψηλότερα επίπεδα κοινωνικής προστασίας. Τέτοιου είδους προκλήσεις συνιστούν ενδεικτικά, η διεθνοποίηση των οικονομιών και η αύξηση του ανταγωνισμού (με τη δημιουργία πιέσεων στις κοινωνικές δαπάνες), η δημοσιονομική πρόκληση (που συνιστά απαραίτητο στοιχείο για την μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας), οι δημογραφικές αλλαγές (με τις όποιες επιπτώσεις τους στην απασχόληση, την οικογένεια, την υγεία, τη μακροχρόνια φροντίδα και τα συνταξιοδοτικά συστήματα), αλλά και οι αλλαγές που εντοπίζονται συγκεκριμένα στον κόσμο της εργασίας (και συνεπάγονται αλλαγές στην παραγωγική δομή, την εμφάνιση νέων μορφών απασχόλησης, την ανεργία και τις μεταναστευτικές ροές) (ΥΠΑΚΠ: 2006, σ.8).

Ειδικά όμως για την Ελλάδα, πέρα από το γενικό αυτό κλίμα που επικρατεί διεθνώς, και ένα παραπάνω υπό το πρίσμα των νέων εξελίξεων, εντοπίζεται μια σειρά από ειδικά

ζητήματα τα οποία και συνιστούν σημαντικότερες προκλήσεις. Στα ζητήματα αυτά συγκαταλέγονται τα εξής (ο.π., σσ.8-9):

- *«ανάγκη διατήρησης της δημοσιονομικής σταθερότητας και της μακροχρόνιας οικονομικής βιωσιμότητας των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, μέσω της αύξησης της αποδοτικότητας των συστημάτων, του εξορθολογισμού των δαπανών, της καταπολέμησης της εισφοροδιαφυγής και της αύξησης των εισροών.*
- *βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών και κατά συνέπεια εκσυγχρονισμό του συστήματος κοινωνικής προστασίας, με ορθή στελέχωση του, συνεχή κατάρτιση του προσωπικού και αύξηση της αποτελεσματικότητας του.*
- *εξάλειψη των περιφερειακών κοινωνικών ανισοτήτων. Η περιφερειακή συνοχή αποτελεί βασική προτεραιότητα του Εθνικού Προγράμματος Μεταρρυθμίσεων και προωθείται μέσω δράσεων όπως επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο, επενδυτικά κίνητρα, ανάπτυξη της υπαίθρου, αναβάθμιση υποδομών και της δικτύωσης, Περιφερειακοί Πόλοι Καινοτομίας. Παράλληλα αναπτύσσονται συμπληρωματικές δράσεις στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας και ένταξης ώστε να εξασφαλιστεί η ισότιμη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες».*

Με βάση, λοιπόν, όλα τα παραπάνω ειδικότερα αναφερόμενοι στο πλαίσιο της ΕΕ, η συγκεκριμένη κατάσταση έχει οδηγήσει στην ανάγκη για «μεταρρύθμιση» της κοινωνικής προστασίας. Επιπλέον, όταν η συζήτηση αφορά την κρίση της κοινωνικής προστασίας, το θέμα ουσιαστικά είναι να εντοπιστεί τί γίνεται με την ίδια την κρίση που καταλογίζεται στο κράτος πρόνοιας. Ένα βασικό χαρακτηριστικό στον τομέα της πρόνοιας είναι, ότι εντός του περιλαμβάνεται ένα ευρύ φάσμα προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Οι υπηρεσίες αυτές σαφώς και στοχεύουν στην αντιμετώπιση των ιδιαίτερα οξυμένων κοινωνικών προβλημάτων, που υποδηλώνουν την αύξηση των κοινωνικών αναγκών, μέσα σε συνθήκες κρίσης, φτώχειας, αλλά και κοινωνικού αποκλεισμού. Την ίδια στιγμή, ο νεοφιλελευθερισμός επιτάσσει τη μείωση της κρατικής παροχής και συνάμα την ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που ουσιαστικά αυτό συνεπάγεται το άνοιγμα προς τη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων (Στασινοπούλου:1993α, σ.278).

Αυτό που έχει σημασία πάντως είναι να γίνει κατανοητό, ότι σε διεθνές επίπεδο η επίσημη φροντίδα, λειτουργεί υπό ένα καθεστώς «αναδομήσεων» σε αρκετές χώρες, στο πλαίσιο του οποίου προωθείται και η στροφή προς μια μικτή οικονομία. Η μικτή

αυτή οικονομία, προσανατολίζεται περισσότερο προς τη μείωση της συνεισφοράς του κράτους και την αντίστοιχη αύξηση της συνεισφοράς από τον ιδιωτικό τομέα, τόσο από την πλευρά της αγοράς, όσο και από τον εθελοντικό, αλλά και τον ανεπίσημο τομέα (Lewis:2007, σ.70).

Η προώθηση ενός πλουραλιστικού μοντέλου, είναι η πρόταση που φαίνεται να κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος. Το ενδιαφέρον στη συζήτηση σε σχέση με αυτό το πλουραλιστικό μοντέλο είναι ποιος είναι τελικά στην πράξη ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη. Σήμερα περισσότερο από ποτέ, ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο προωθείται η ιδέα του προνοιακού πλουραλισμού, στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Βέβαια ο χώρος των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών, όπως υποστηρίζει η Stevenson¹⁴⁸ προσφερόταν για την εφαρμογή πλουραλιστικών λύσεων, πολύ πριν τη δεκαετία του '80 που άρχισε να κυριαρχεί η αντίληψη της μικτής οικονομίας της πρόνοιας (Στασινοπούλου:1993α, σ.274). Στο πλαίσιο πάντως της παραπάνω αντίληψης είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι ορισμένες χώρες εφαρμόζουν την πρακτική των ιδιωτικοποιήσεων, ή *«την εργολαβική ανάθεση κρατικών υπηρεσιών στον ανεξάρτητο τομέα»*, ή και ακόμα *«την εισαγωγή των αρχών της αγοράς, ελπίζοντας με αυτόν τον τρόπο, να επιτευχθεί η πειθαρχία της αγοράς στο δημόσιο τομέα»* (Lewis: 2007, σ.70).¹⁴⁹

Ακόμη στη λογική του πλουραλιστικού μοντέλου εντάσσονται και οι λεγόμενες τοπικές εταιρικές σχέσεις. Οι εταιρικές αυτές σχέσεις νοούνται ως ένα *«οργανωτικό πλαίσιο διαμόρφωσης και εφαρμογής πολιτικών, με το οποίο επιδιώκεται η κινητοποίηση ενός συνασπισμού συμφερόντων και δρώντων»*, που φαίνεται να περιλαμβάνει από δημόσιους φορείς, εθνικής ή τοπικής εμβέλειας, μέχρι επιμελητήρια, συνδικαλιστικές οργανώσεις και εθελοντικούς φορείς (Ρομπόλης & Δημουλάς:2004, 164). Η σύμπραξη και η συνέργεια όλων των εμπλεκόμενων μερών, κατά αυτό τον τρόπο, μπορεί ανάμεσα στα άλλα να συμβάλλει στην καλύτερη αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων, αλλά και στην ουσιαστικότερη οργάνωση και υλοποίηση των επιδιωκόμενων δράσεων (ο.π., 166).

Σε σχέση πάντως ειδικότερα με τη στροφή προς την αγορά, ένα σημαντικό στοιχείο είναι η μετατόπιση σε αρκετές περιπτώσεις από την παροχή υπηρεσιών, προς την

¹⁴⁸ Η Στασινοπούλου αναφέρεται στο Stevenson O., "Personal Social", in P. Wilding, *In Defense of the Welfare State* (1987).

¹⁴⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι καταρχήν η περίπτωση της Νορβηγίας, που αν και πρόκειται για μια ευρωπαϊκή χώρα που δεν παρουσιάζει οικονομικά προβλήματα, έχει εισάγει σε σχέση με τη φροντίδα αρκετές μεταρρυθμίσεις που σχετίζονται με την υιοθέτηση των αρχών της αγοράς στο δημόσιο τομέα (Lewis:2007, σ.70).

παροχή χρηματικών επιδομάτων. Στις χώρες που εντοπίζεται αυτή η κατάσταση, άλλοτε αποδείχθηκε αρκετά «ακριβή» αυτή η παροχή επιδομάτων και άλλοτε προέκυψε η ανάγκη να τεθούν χρηματικά όρια. Ακόμη όμως και όταν γίνεται λόγος για «πληρωμές για φροντίδα», πρέπει να διευκρινιστεί το κατά πόσο οι αμοιβές αυτές αφορούν τους χρήστες, ή τους φορείς της φροντίδας που μπορεί να είναι ακόμα και εθελοντές (Lewis:2007, σ.71). Σταδιακά, πάντως σε σχέση με την επιδότηση ειδικά των φορέων φροντίδας, άρχισε να διαφαίνεται η προσπάθεια αντικατάστασης των επιδοτήσεων, με μέτρα κοινωνικής ένταξης και επανένταξης. Τα μέτρα αυτά είχαν σαν κύριο στόχο τη μείωση της εξάρτησης τόσο για τους φορείς της φροντίδας, όσο και για τους αποδέκτες της. Έτσι, μέσα από αυτή τη λογική προωθήθηκαν και μορφές ευελιξίας στην απασχόληση, προκειμένου να διευκολυνθεί η επανένταξη, ειδικά των φορέων φροντίδας (Στασινοπούλου:1993α, σ.279). Έχει ιδιαίτερο νόημα να δοθεί προσοχή σε αυτό το στοιχείο, καθώς η πλειονότητα των φορέων φροντίδας είναι γυναίκες. Συνεπώς, πρέπει να αναπτυχθεί ένας προβληματισμός γύρω από τον τρόπο που επιδρά αυτή η ρύθμιση σε θέματα που έχουν να κάνουν τόσο με τις συνθήκες απασχόλησης τους, όσο και με τα στερεότυπα και τους ρόλους των φύλων.

Βέβαια, αναφερόμενοι γενικότερα στον τομέα της ιδιωτικής κερδοσκοπικής πρωτοβουλίας, κρίνεται απαραίτητο να ειπωθούν και κάποιοι παράμετροι σε σχέση τόσο με την οργάνωση όσο και την παροχή προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς και ευρύτερης συμβουλευτικής και πληροφόρησης. Μπορεί η σχέση του ιδιωτικού τομέα με το κράτος να είναι από τις πιο γνωστές (ειδικά αν το δει κανείς σε σχέση με τον τρίτο τομέα), αλλά η σχέση του με την πρόνοια δεν πρέπει να αγνοείται ότι λειτουργεί μέσα από πολύ συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Στον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα, η επικέντρωση αφορά ορισμένες ευπαθείς ομάδες, όπως είναι για παράδειγμα οι ηλικιωμένοι (και συνήθως αναφέρεται στην παροχή υπηρεσιών στέγασης, αυτόνομης διαβίωσης, καθώς και ιδρυματικής περίθαλψης), και τα παιδιά. Βασικό στοιχείο ωστόσο, αποτελεί αφενός το γεγονός ότι ο ιδιωτικός τομέας απευθύνεται σε ορισμένες εισοδηματικές κατηγορίες, και αφετέρου ότι μπορεί να παρέχει κάποιες υπηρεσίες, μέσα από το ισχύον σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (ο.π., σ.289, 294).

Ακόμη μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση, που πρέπει να αναφερθεί σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα και την παροχή υπηρεσιών φροντίδας στο πλαίσιο του, έχει να κάνει με τη φροντίδα που παρέχεται στο σπίτι, κυρίως μέσα από όρους φθηνής εργασίας

μεταναστριών (Στρατηγάκη:2006, σ.107). Εδώ οι προβληματισμοί που εγείρονται άπτονται μιας σειράς θεμάτων από την ποιότητα των υπηρεσιών αυτών, έως την εκμετάλλευση των ίδιων των μεταναστριών. Ακόμα, ίσως είχε νόημα να αναζητηθεί ο τρόπος που η παροχή αυτών των υπηρεσιών στη σφαίρα του ανεπίσημου, θα μπορούσε να αναγνωρισθεί και να στηριχθεί με τις κατάλληλες βέβαια προϋποθέσεις.

Στην Ελλάδα, βέβαια αναζητώντας κανείς τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής φροντίδας, θα εντόπιζε στοιχεία όπως τον υπολειμματικό της χαρακτήρα, τον κοινωνικό στιγματισμό των χρηστών, την ύπαρξη ενός ισχυρού κρατικού πολιτικού ελέγχου, τον περιορισμό της στη παροχή ιδρυματικής προστασίας σε μια συγκεντρωτική βάση και τη μεταφορά του κυρίου βάρους για την κάλυψη των κρατικών κενών στην οικογένεια. Τα όποια μέτρα επιχειρήθηκαν να εφαρμοστούν κατά καιρούς διακρίθηκαν από ένα αποσπασματικό χαρακτήρα, που δεν ευνοούσε τελικά την αναβάθμιση της κοινωνικής πολιτικής. Έτσι η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα, παρέμενε κατακερματισμένη, ρίχνοντας την ίδια στιγμή με πολύ άνισο τρόπο το βάρος στην κοινωνική ασφάλιση (Πολυζωίδης:2004, σ.194). Συνιστά γεγονός, άλλωστε ότι η έμφαση δόθηκε κατά πολύ στη χορήγηση χρηματικών παροχών, από ότι στη συλλογική παροχή φροντίδας.

Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα με βάση όσα προαναφέρθηκαν εντοπίζεται στην περίπτωση του πεδίου της οικογενειακής πολιτικής. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του διακρατικού ερευνητικού προγράμματος IPROSEC,¹⁵⁰ διαπιστώνεται σε επίπεδο δημόσιας συζήτησης με διάφορους φορείς, είτε πολιτικούς, είτε οικονομικούς, είτε μη κυβερνητικές οργανώσεις, ότι η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα κρίνεται αποσπασματική και ελλιπής. Επιπλέον, η επίδραση των όποιων οικογενειακών πολιτικών, δεν παρακολουθείται με αποτέλεσμα να παραμένει ασαφής, ενώ αναγνωρίζεται από τη πλευρά των πολιτικών φορέων, ότι οι επιδράσεις των οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών στην οικογένεια δεν λαμβάνονται υπόψη από

¹⁵⁰ Το ερευνητικό πρόγραμμα IPROSEC (Improving Policy Responses and Outcomes to Socio-Economic Challenges: Για τη Βελτίωση της Ανταπόκρισης και των Αποτελεσμάτων των Πολιτικών στις Κοινωνικό – Οικονομικές Προκλήσεις), βασίστηκε στη χρηματοδότηση της ΕΕ και συμμετείχαν 11 χώρες, 8 μέλη της ΕΕ (Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία και Σουηδία) και 3 υπό ένταξη τότε μέλη (Εσθονία, Πολωνία και Ουγγαρία). Η διακρατική αυτή έρευνα απέβλεπε στον «εμπλουτισμό της πολιτικής μέσω της βελτίωσης της κατανόησης των κοινωνικό – δημογραφικών μεταβολών στην Ευρώπη, των κοινωνικών και οικονομικών προκλήσεων που συνιστούν οι μεταβολές αυτές και με την αποτελεσματικότητα των αντιδράσεων της πολιτικής που διαμορφώνεται από τις εθνικές κυβερνήσεις, αλλά και σε επίπεδο ΕΕ. Το πρόγραμμα απασχόλησαν ιδιαίτερα οι μεταβαλλόμενες οικογενειακές δομές και η σχέση τους με τη πολιτική» (Μουσούρου:2004, σ.16).

την πολιτεία. Παράλληλα, εντοπίζεται και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ αυτών των φορέων (Τεπέρογλου:2004, σ.167).

Πριν από μια επταετία σε επίπεδο πολιτικού σχεδιασμού τουλάχιστον, οι στόχοι που είχαν τεθεί, υποδήλωναν μια τάση να στραφεί η κοινωνική προστασία προς την κατεύθυνση μιας περισσότερο θεσμικής αναδιανεμητικής αντίληψης, μέσα από τη διαμόρφωση ενός συνεκτικού, αποτελεσματικού, βιώσιμου και προσβάσιμου σε όλους, συστήματος κοινωνικής προστασίας, με βασικό στόχο την αξιοποίηση του συνόλου του ανθρώπινου δυναμικού (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.4).

Προς αυτή την κατεύθυνση, επιχειρήθηκε η μεταστροφή των παραδοσιακών υπηρεσιών κλειστού τύπου, σε σύγχρονες ανοικτού τύπου υπηρεσίες φροντίδας και υπηρεσίες φροντίδας στο σπίτι. Επίσης, στόχο αποτέλεσε και η επέκταση της φροντίδας σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Ο στόχος αυτός, βασικά απέβλεπε στην προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης αυτών των ομάδων και την επίτευξη εν τέλει κοινωνικής συνοχής. Ακόμη, αναγνωριζόταν επίσημα ο ρόλος και των ιδιωτικών φορέων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα στην παροχή φροντίδας. Στους βασικούς στόχους επίσης, συγκαταλεγόταν και η δημιουργία ενός «Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Αλληλεγγύης» το οποίο θα βασιζόταν (ΥΠΑΚΠ:2006, σ.62):

- *«Στο σχεδιασμό προγραμμάτων κοινωνικής παρέμβασης βασισμένα στις αρχές της «Λευκής Βίβλου για τη Διακυβέρνηση» με ουσιαστική εφαρμογή των γενικών της αρχών, δηλαδή: ανοικτότητα (openness), συμμετοχή, καταλογισμό ευθυνών, αποτελεσματικότητα και συνοχή.*
- *Εκσυγχρονισμός των δομών των δημοσίων και των ιδιωτικών φορέων της Πρόνοιας στη βάση της αποτελεσματικότητας, της αποδοτικότητας και της πολυδιάστατης αξιολόγησης.*
- *Σχεδιασμός και εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής παρέμβασης σε πλουραλιστική βάση (συμμετοχή κρατικών φορέων, μη κυβερνητικών οργανώσεων, τοπικής αυτοδιοίκησης και εκπροσώπων ομάδων στόχου) με ιδιαίτερη έμφαση στην αρχή της «Ουσιαστικής Καταλληλότητας» των φορέων που παρέχουν κοινωνική φροντίδα.*
- *Δημιουργία ευέλικτων δικτύων κοινωνικής φροντίδας και διάχυση της τεχνογνωσίας και των καλών πρακτικών στα μέλη του.*
- *Αξιοποίηση ανθρώπινων και υλικών πόρων του ιδιωτικού τομέα.*

- *Επικέντρωση και προσαρμοστικότητα στις ιδιαίτερες ανάγκες των κοινωνικών ομάδων που βιώνουν ή απειλούνται από κοινωνικό αποκλεισμό».*

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν διαφαίνεται σαφώς μια προσπάθεια αλλαγής προς τη μικτή οικονομία πρόνοιας με την έμφαση να δίνεται στην εισαγωγή των αρχών της αγοράς, αλλά και τη συμμετοχή του τρίτου τομέα. Αυτό που μένει είναι να αποδειχτεί στη πράξη πλέον, το κατά πόσο αυτές οι εξαγγελίες βρίσκουν εφαρμογή σε σχέση με τον τρόπο παροχής της κοινωνικής φροντίδας.

Στην Ελλάδα όπως αναφέρθηκε ήδη, μπορεί η έμφαση να δόθηκε στα χρηματικά επιδόματα, οι κοινωνικές δαπάνες όμως δεν υπήρξαν ποτέ ιδιαίτερα υψηλές και όλα αυτά σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια και την πολυδιάσπαση που χαρακτήριζε τις υπηρεσίες πρόνοιας (Στασινοπούλου:1993α, σ.297), αποδεικνύει και τη μεγάλη αδυναμία τους. Κατά τη δεκαετία του '80 υπήρξε μια αύξηση των κοινωνικών δαπανών που αφορούσε την αύξηση του ύψους και του πλήθους των συντάξεων, εις βάρος μάλιστα άλλων κοινωνικών προγραμμάτων. Η άμεση όμως παροχή κρατικών υπηρεσιών παρέμεινε στο ελάχιστο (Petmesidou:1991, σ.42).

Πιο συγκεκριμένα πάντως στα επιδόματα που καταβάλλονταν, μπορούν να αναφερθούν για παράδειγμα οι οικονομικές ενισχύσεις (σε συνδυασμό και με διάφορα δικαιώματα), για τους πολύτεκνους και τις οικογένειες με τρία παιδιά. Οι ενισχύσεις αυτές επεκτάθηκαν μέσα από το Νόμο 3454/2006 για την «Ενίσχυση της οικογένειας και λοιπές διατάξεις». Επιπλέον, στο πλαίσιο της εισοδηματικής ενίσχυσης της οικογένειας, προβλέπονταν φορολογικές διευκολύνσεις, η στεγαστική συνδρομή και η στήριξη οικογενειών με ΑΜΕΑ, ενώ σχεδιαζόταν και η επιδότηση οικογενειών που διέθεταν χαμηλά εισοδήματα, προκειμένου να διευκολυνθούν όσον αφορά τη χρήση των δομών κοινωνικής φροντίδας. Ακόμα προβλεπόταν η υλοποίηση προγραμμάτων για τους υπεύθυνους μονογονεϊκών οικογενειών, οι οποίοι αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς επίσης και η στεγαστική συνδρομή για οικογένειες που βρίσκονται σε κοινωνικό αποκλεισμό. Ειδικότερα τώρα για τους ηλικιωμένους η εισοδηματική ενίσχυση τους, προβλεπόταν να γίνει μέσα από αυξήσεις στις κύριες και επικουρικές συντάξεις, μάλιστα γινόταν λόγος ακόμη και για στεγαστικό επίδομα για τους μοναχικούς ανασφάλιστους και οικονομικά αδύναμους ηλικιωμένους (ο.π., σ.30).

Δυστυχώς οι εξελίξεις που ακολούθησαν ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης είχαν ως αποτέλεσμα όχι μόνο την περικοπή πολλών από των προαναφερθέντων επιδομάτων, αλλά ακόμη και την κατάργησή τους, ενώ οι όποιες προτάσεις διατυπώθηκαν έμειναν δυστυχώς μόνο σε επίπεδο εξαγγελιών. Για την ελληνική περίπτωση ο έντονα επιδοματικός χαρακτήρας της πρόνοιας προ οικονομικής κρίσης, σήμαινε την οριοθέτηση και την αναπαραγωγή του ατόμου ως πρόβλημα, καθώς και την περιθωριοποίησή του. Έπειτα, με το να απευθύνεται κυρίως στο άτομο που έχει ανάγκη για φροντίδα, με ένα πενιχρό βέβαια επίδομα που κατέληγε να ενισχύει ανεπαίσθητα το οικογενειακό εισόδημα, δεν προέβλεπε την οικονομική ενίσχυση του ατόμου που παρείχε τη φροντίδα. Αυτή όμως η επιδοματική αντίληψη, (σε συνδυασμό βέβαια και με τον οικογενειοκεντρισμό), συνέβαλαν κατά πολύ στην υπανάπτυξη των προσωπικών υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα (Στασινοπούλου:1993α, σ.297).

Εκτός όμως από τη στροφή προς την αγορά για την οποία έγινε λόγος, η άλλη τάση αφορούσε ακριβώς αυτή τη στροφή προς την ανεπίσημη φροντίδα που μόλις αναφέρθηκε. Στις χώρες μάλιστα με διευρυμένα προνοιακά συστήματα, αυτή η στροφή περιελάμβανε και την αναγνώριση πλέον των αναγκών των φορέων φροντίδας. Οι φορείς αυτοί στην πλειονότητα τους είναι γυναίκες, άνεργοι και ηλικιωμένοι, άτομα που συνιστούν δηλαδή ούτε λίγο, ούτε πολύ ένα «εφεδρικό στρατό φροντίδας». Η αναγνώριση αυτή και εδώ προέβλεπε τη χορήγηση διαφόρων επιδοτήσεων, είτε προς τους φορείς της φροντίδας, είτε προς την ίδια την οικογένεια, διευρύνοντας θεσμούς όπως η αναδοχή, είτε και ακόμα προωθώντας την αλλαγή στάσης και μεθόδων από τις κρατικές υπηρεσίες (Στασινοπούλου:1993α, σ.278).

Σε σχέση με το ενδιαφέρον για την ανεπίσημη φροντίδα, είναι γνωστό ότι πολλές φορές τα κενά του κράτους πρόνοιας, αναγκαζόταν να καλύψει αν όχι να αναλάβει εξ' ολοκλήρου η οικογένεια, επωμιζόμενη το βάρος για την παροχή φροντίδας που «υποβαθμιζόταν», με το να παραμένει χωρίς αναγνώριση, λόγω ακριβώς του χαρακτηρισμού της ως ανεπίσημης. Το ίδιο το κράτος σε επίπεδο σχεδιασμού των διαφόρων πολιτικών, φρόντιζε να παρουσιάζει, αλλά και ταυτόχρονα προσπαθούσε να αναπαράγει ένα συγκεκριμένο οικογενειακό μοντέλο ως κυρίαρχο. Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί ότι σε νομοθετικό επίπεδο όπως είδαμε δυστυχώς, εξακολουθεί να μην προβλέπεται καμιά υποστήριξη στους ανεπίσημους φορείς φροντίδας.

Ωστόσο, σήμερα και η οικογένεια από τη δική της πλευρά, αδυνατεί να ανταποκριθεί στον παραδοσιακό της ρόλο ως κύριος φορέας φροντίδας, αν και εξακολουθεί «φιλότιμα» να επιδιώκει να ανταποκριθεί σε αυτόν. Ταυτόχρονα, σε μια κοινωνία όπως είναι η ελληνική, πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο παράγοντας της κοινωνικής αποδοχής που έχουν ενέργειες, οι οποίες αποσκοπούν στην μετάθεση αυτής της φροντίδας, ή έστω μέρος της στο κράτος. Αυτό που διαπιστώνεται πάντως στην πράξη, όπως είναι για παράδειγμα στην περίπτωση των ηλικιωμένων, είναι η επιθυμία να υπάρχει κάποια νοσοκόμα, ή κάποιος βοηθός φροντιστής. Ωστόσο, το κόστος για κάτι τέτοιο σε πολλές περιπτώσεις είναι δύσκολο να το καλύψει η ελληνική οικογένεια. Επιπλέον, στην έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο του διακρατικού ερευνητικού προγράμματος IPROSEC προέκυψε επιβεβλημένη η ανάγκη για οργανωμένη παρέμβαση του κράτους και της κοινωνικής πολιτικής (Τεπέρογλου: 2004, σ.182).

Την ίδια στιγμή οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, επηρέασαν και θα συνεχίσουν να επηρεάζουν τον τρόπο διαμόρφωσης των οικογενειακών δομών. Οι αλλαγές που επήλθαν, όπως η μείωση της θνησιμότητας και κατ' επέκταση η επιμήκυνση της συνολικής διάρκειας του κύκλου ζωής, η καθυστέρηση στη σύναψη γάμου, η καθυστέρηση της γέννησης του πρώτου παιδιού και η συνολικότερη εικόνα μείωσης της γονιμότητας που παρατηρείται (Μπάγκαβος:2004, σ.32), επηρεάζουν άμεσα ζητήματα όπως η παροχή φροντίδας. Όλες αυτές οι αλλαγές, συνιστούν μεταβολές στον κύκλο ζωής των ατόμων, τόσο σε σχέση με τη συχνότητα εμφάνισης κάποιων γεγονότων, όσο και σε σχέση με τη διάρκεια παραμονής των ατόμων σε συγκεκριμένα στάδια του κύκλου ζωής τους. Έτσι αυτές οι αλλαγές μεταφράζονται σε εξελίξεις όπως, η αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών και συνάμα η συρρίκνωση του μέσου μεγέθους τους,¹⁵¹ επιπλέον η αύξηση των μη οικογενειακών νοικοκυριών που συνδέεται με τη σχετική μείωση των οικογενειακών, καθώς και η διεύρυνση του αριθμού των μονομελών νοικοκυριών (ο.π., σ.31).

Θα μπορούσαν, λοιπόν, να τεθούν επιμέρους ερωτήματα όπως το πως θα επηρεάσει την παροχή φροντίδας η επιβράδυνση της μείωσης της θνησιμότητας που παρατηρείται συγκεκριμένα στην Ελλάδα, από την περίοδο 1960-2000 και η παράλληλη διατήρηση

¹⁵¹ Για παράδειγμα από τη στιγμή που μειώνεται η θνησιμότητα, αυξάνει ο αριθμός των ηλικιωμένων ατόμων, έτσι παρατηρείται και μια αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών που αποτελούνται από ένα ή δύο άτομα, πράγμα που σημαίνει και παράλληλη μείωση του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών (Μπάγκαβος:2004, σ.47).

της διαφοράς μεταξύ των φύλων (ο.π., σ.44); Δηλαδή, ποιος θα παρέχει φροντίδα σε αυτούς τους ηλικιωμένους που ενδεχομένως είτε δεν θα έχουν παιδιά, είτε θα είναι εγκαταλελειμμένοι, είτε γιατί λόγω της αύξησης των οικογενειών των τεσσάρων γενεών και τα παιδιά τους, θα ανήκουν στην τρίτη ηλικία και θα χρήζουν φροντίδας (Τεπέρογλου:2004, σ.167); Ακόμα, ποια σημασία θα έχει το γεγονός ότι τα περισσότερα ηλικιωμένα άτομα θα είναι γυναίκες;

Έπειτα, τι μπορεί να σημαίνει η αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών νοικοκυριών, κατά την περίοδο 1991 και 2001, με την παρουσία των γυναικών σε αυτά, οι οποίες έχουν και την αποκλειστική ευθύνη, να παραμένει υψηλότερη από αυτή των ανδρών σε μια αναλογία, περίπου 4 προς 1 (Μπάγκαβος:2004, σ.58); Πώς θα καλύπτουν λοιπόν, αυτές οι γυναίκες τις ανάγκες φροντίδας που θα προκύπτουν σε σχέση με τα μέλη των νοικοκυριών τους και με βάση το ενδεχόμενο ότι κατά πάσα πιθανότητα θα έχουν και την ευθύνη για την εισροή εσόδων; Ακόμη, πως η κατάσταση που παρουσιάζουν οι ηλικιακές ομάδες των 25 – 55, για τις γυναίκες που θεωρούνται οι κατεξοχήν ομάδες για την παροχή φροντίδας, θα επηρεάσει την παροχή της;

Το ευρύτερο οικογενειακό δίκτυο (όπως για παράδειγμα οι παππούδες και οι γιαγιάδες) και αυτό με τη σειρά του, με το να μη διευκολύνονται οι επαφές, λόγω των συνθηκών ζωής και της αστικοποίησης, περιορίζεται στην προσφορά του, στις διάφορες ανάγκες στήριξης, όπως είναι η φροντίδα των παιδιών (Χατζηβαρνάβα-Καζάση:2004, σ.257). Ειδικά μάλιστα για περιπτώσεις οικογενειών, που έχουν σταθερά πρόσθετα βάρη, όπως είναι η φροντίδα ανήμπορων μελών, ή τα βάρη κατά τη διάρκεια της οικογενειακής ζωής, π.χ. η γέννηση ενός παιδιού, ή σε καταστάσεις κρίσεων, είναι αδύνατο να τα βγάλουν πέρα αν δεν υπάρχει ένα επαρκές υποστηρικτικό δίκτυο, συγγενικό ή άλλο. Δυστυχώς όμως και αυτό έχει αρχίσει να παύει να είναι δεδομένο (ο.π., 258). Επιπλέον, όλοι οι παραπάνω προβληματισμοί πρέπει να ειπωθούν μέσα και από το πρίσμα της σύγχρονης οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Αυτό που έχει σημασία με βάση όλα τα παραπάνω είναι ότι η ιδιωτική «ανεπίσημη» πρωτοβουλία αδυνατεί να αποτελέσει πλέον «το μάλωμα» αυτής της κατάστασης. Βέβαια από τη στιγμή που δίνεται σε αυτήν έμφαση από το κράτος, αυτό είναι ανάγκη να γίνει μέσα από μια οπτική στήριξης, προκειμένου να υπάρξει μεγαλύτερη αξιοποίηση του ιδιωτικού χώρου και συνάμα της ανεπίσημης φροντίδας

(Στασινοπούλου:1993α, σ.277) και όχι να γίνει με όρους που θα υποκρύπτουν μια ακόμα επιβάρυνση.

Βέβαια εκτός από τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα και τον ανεπίσημο, υπάρχει και ο τρίτος τομέας που υπάγεται και αυτός στον ιδιωτικό χώρο, αλλά με τη διαφορά ότι διαπνέεται από την αρχή του μη κέρδους. Μέσα λοιπόν, σε όλο αυτό το κλίμα όπου έχει καταστεί πλέον δεδομένη η αδυναμία του κράτους στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, υπάρχει και ο τρίτος τομέας. Αρχικά η στροφή του ενδιαφέροντος προς αυτόν αφορούσε περισσότερο μια διάθεση συμπληρωματικής συνεισφοράς ως προς το κράτος. Σταδιακά όμως μέσα ακριβώς από την προώθηση του μοντέλου της μικτής οικονομίας της πρόνοιας, ο ρόλος του άρχισε να γίνεται πολύ πιο καίριος και ουσιαστικός. Όλα όσα παρακολουθήσαμε, από τη στροφή του ενδιαφέροντος των οικονομολόγων σε αυτόν και την εφαρμογή οικονομικών θεωριών για την ερμηνεία του, έως την εισαγωγή μεθόδων management, τα προβλήματα της στροφής προς τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα, αλλά και την ίδια την αδυναμία του ανεπίσημου τομέα να λειτουργεί πλέον ως λύση ή για την ακρίβεια ως «μπάλωμα», συνιστούν το κλίμα μέσα από το οποίο αναδεικνύεται ο τρίτος τομέας.

Στην Ελλάδα, καθοριστικό ρόλο για την προώθηση του τρίτου τομέα έπαιξε η ΕΕ, μέσα από την προώθηση των φορέων του σε διάφορα προγράμματα και πολιτικές, υπό το πρίσμα της Νέας Διακυβέρνησης (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008, σ.19). Όλα αυτά είναι στοιχεία που πρέπει να σταθούμε και να διερευνήσουμε από τη στιγμή που θέλουμε να δούμε τι αναμένεται σε σχέση με την κοινωνική φροντίδα στη χώρα μας. Η ουσία είναι, ότι το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την επιρροή που θα έχει σε αυτό ο τρίτος τομέας, καθώς αναδεικνύεται ολοένα και πιο ξεκάθαρα ο καθοριστικός του ρόλος. Η δυνατότητα του να μπορεί να προσεγγίσει τόσο το επίσημο, όσο και το ανεπίσημο ειδικά σε σχέση με τη φροντίδα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τη συνύπαρξη τόσο εμπορευματοποιημένων όσο και μη, μορφών φροντίδας εντός του, του προσφέρει μεγαλύτερο εύρος και απήχηση. Επιπλέον, φαίνεται να είναι πολύ περισσότερο ανοιχτός προς ομάδες πληθυσμού που συνήθως μένουν στο περιθώριο, είτε πρόκειται να απευθυνθεί σε αυτές ως αποδέκτες, είτε ως παροχείς υπηρεσιών.

Στο πλαίσιο βέβαια του προνοιακού πλουραλισμού και της μικτής οικονομίας της πρόνοιας που προαναφέρθηκε, η αναδιάρθρωση στο χώρο της κοινωνικής φροντίδας

περιελάμβανε και ένα δεύτερο πόλο, εκτός από το ενδιαφέρον για την ανεπίσημη φροντίδα που παρείχαν όλα εκείνα τα άτυπα δίκτυα σχέσεων, όπως η οικογένεια, το ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον, αλλά ακόμα και η γειτονιά και οι φίλοι. Ο δεύτερος πόλος, πιο συγκεκριμένα αφορούσε την ανάπτυξη υπηρεσιών μέσα στην τοπική κοινότητα, δίνοντας έμφαση στο ρόλο των μη κυβερνητικών, αλλά και των εθελοντικών οργανώσεων (Στασινοπούλου:1993α, σ.272) και επιβάλλεται να προσελκύσει και αυτός για λίγο το ενδιαφέρον μας. Η στροφή βέβαια προς την παροχή φροντίδας μέσα στην κοινότητα και σε υπηρεσίες κατ' οίκον, δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετη και με τις εξελίξεις στις δαπάνες υγείας και φροντίδας, στη χρηματοδότηση (προς την κατεύθυνση των περικοπών), και τη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού (Denton et al: 2007, σ.82).

Πάντως, σε σχέση με την ανάπτυξη υπηρεσιών από την τοπική κοινότητα, και το ρόλο σε αυτές, των μη κυβερνητικών αλλά και των εθελοντικών οργανώσεων διαφαίνεται πλέον και η βαρύτητα που αποδίδεται στον τρίτο τομέα. Πολύ ενδιαφέρουσα κίνηση θα συνιστούσε η συνεργασία μεταξύ των φορέων του τρίτου τομέα και των ανεπίσημων φορέων που δρουν μέσα στην κοινότητα, όπως η οικογένεια, ή η γειτονιά. Με αυτή την έννοια η έννοια της δικτύωσης και ο ρόλος των φορέων του τρίτου τομέα σε σχέση με την προώθηση της αποκτά ιδιαίτερη σημασία, στο πλαίσιο μάλιστα και της συζήτησης για μια νέα μορφή διακυβέρνησης. Επιπλέον, η κρίση ήρθε να διαψεύσει εν μέρει τις απόψεις που υποστηρίζουν, ότι η κοινότητα δεν υφίσταται πλέον και ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για την ύπαρξη δεσμών φροντίδας και αλληλεγγύης, ειδικότερα, όσον αφορά τις μεγάλες πόλεις (Στασινοπούλου:1993β, σ.47).

Γιατί όμως προκαλεί έντονο ενδιαφέρον η έννοια της κοινότητας σε αυτό το εγχείρημα; Καταρχήν, προσεγγίζοντας την κοινότητα ως το σύνολο εκείνο των στενών διαπροσωπικών σχέσεων και των δικτύων αλληλοβοήθειας, αλλά και ως πλαίσιο άσκησης κοινωνικής πολιτικής (Στασινοπούλου:1993α, σ.285), οδηγούμαστε αβίαστα και σε μια συσχέτιση της με τον τρίτο τομέα. Πολύ περισσότερο και από τη στιγμή που η κοινότητα στη σύγχρονη φάση διεύρυνσης της κοινωνικής λειτουργίας του καπιταλιστικού κράτους, «βίωσε» όχι μόνο τη παρέμβαση του τελευταίου, αλλά και τη μετάθεση προς αυτήν διαφόρων μορφών ελέγχου. Έτσι, εντάχθηκε στο πλαίσιο του συστήματος διαχείρισης της καπιταλιστικής κρίσης, η οποία συνιστούσε μια κρίση όχι

μόνο οικονομική, αλλά και κοινωνική (Στασινοπούλου:1987, σ.53). Ένα ζήτημα, μάλιστα υπό διερεύνηση που θα μπορούσε να τεθεί, θα ήταν το κατά πόσο οι κοινοτικοί δεσμοί, μπορούν να λειτουργήσουν ως «*υπόβαθρο πλέγματος σχέσεων*» για την ανάπτυξη τόσο του εθελοντικού τομέα (VOLMED:1997, σ.28) ειδικότερα, όσο και του τρίτου τομέα γενικότερα.

Μπορεί γύρω από την κοινότητα να έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί, ωστόσο μια πολύ βασική διάκριση είναι αυτή ανάμεσα στην κοινότητα ως «μορφή σχέσεων» (που εκφράζει τη συλλογικότητα, την αλληλεγγύη, το αίσθημα του ανήκειν) και στην κοινότητα ως «*ένα σύνολο ατόμων που εντοπίζεται σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο*» (σε αυτή την περίπτωση η κοινότητα ταυτίζεται με την έννοια της διοικητικής μονάδας). Μάλιστα ο κοινωνιολόγος Tonnies, το έργο του οποίου είχε μεγάλη επιρροή στην κοινωνιολογική και πολιτική σκέψη, έκανε λόγο για δύο μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Η μια μορφή είναι αυτή της κοινότητας (Gemeinschaft), όπου αναπτύσσεται το οργανικό δέσιμο, η αλληλεγγύη και τα πλέγματα φροντίδας. Η άλλη μορφή είναι η κοινωνία (Gesellschaft), στην οποία εντόπιζε τις «*απρόσωπες συμβατικές και ανταγωνιστικές σχέσεις της αναπτυσσόμενης τότε σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας*»¹⁵² (Στασινοπούλου:1993β, σ.45).

Η σχέση της τοπικής κοινότητας με το ίδιο το κράτος πρόνοιας, είναι πολύ καθοριστική στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής (ο.π., σ.45). Στην Ελλάδα ειδικότερα, η στροφή προς την κατεύθυνση της αποασυλοποίησης, κυρίως σε περιπτώσεις χρονίως πασχόντων από σωματικές αναπηρίες και ψυχολογικές διαταραχές, σήμαινε και την έμφαση στη φροντίδα τόσο μέσα στην κοινότητα, όσο και από την ίδια την κοινότητα. Έτσι το ενδιαφέρον στρέφεται προς αυτήν, όσον αφορά την παροχή φροντίδας, γιατί αφενός στο εσωτερικό της λειτουργούν τα άτομα, αλλά και τα κοινωνικά δίκτυα και αφετέρου γιατί η ίδια αποτελεί και φορέα παροχής φροντίδας (Σταθόπουλος :1999).

Η κοινότητα, λοιπόν, φαίνεται να αποτελεί ένα ιδιαίτερα πρόσφορο πεδίο για την εφαρμογή της ιδέας του προνοιακού πλουραλισμού. Η εφαρμογή της κοινοτικής φροντίδας βασίζεται κατά πολύ στην έννοια του «πακέτου» φροντίδας, μια ιδέα που

¹⁵² Μάλιστα για την ανάλυση αυτών των δύο μορφών κοινωνικής οργάνωσης, χρησιμοποίησε σαν σημεία αναφοράς την αγροτική κοινότητα και τη σύγχρονη πόλη, συμβάλλοντας κατά αυτό τον τρόπο στη δημιουργία προσεγγίσεων και ταυτίσεων, τις οποίες κατέκρινε έντονα η κοινωνιολογία της πόλης (Στασινοπούλου:1993β, σ.45).

κατά πάσα πιθανότητα αποδίδεται στον Bayley¹⁵³ και που στη συνέχεια μετονομάστηκε σε «σχεδιασμός φροντίδας». Θεωρητικά αυτή η προσέγγιση έχει αρκετά πλεονεκτήματα, όπως για παράδειγμα το ότι αναγνωρίζει τους περιορισμούς στις υπάρχουσες υπηρεσίες και ειδικά τις κρατικές, ή το ότι επιτρέπει το σχεδιασμό αυτών των υπηρεσιών λογικά και υπό το πρίσμα του κόστους - αποτελεσματικότητας. Στην πράξη όμως υπάρχουν σοβαροί περιορισμοί, όπως για παράδειγμα το ότι τα σχέδια φροντίδας, βασίζονται στους διαθέσιμους πόρους, που δεν μπορούν να προσαρμοστούν με ευελιξία στις ανάγκες του καθενός και είναι πιθανότερο να βασίζονται σε μια σειρά συγκεκριμένων εναλλακτικών λύσεων, από τις οποίες θα καλείται κάποιος να επιλέξει (Spicker:1995, σσ.119-120).

Αναφέροντας συγκεκριμένα παραδείγματα, τα διάφορα προγράμματα ανάπτυξης υπηρεσιών μέσα στην κοινότητα, που εντοπίζονται για τα ελληνικά δεδομένα, όπως τα Κ.Α.Π.Η., τα προγράμματα ψυχικής υγιεινής, οι κοινότητες για απεξάρτηση από τοξικές ουσίες και άλλα παραδείγματα, προωθώντας την αντίληψη προς αποκέντρωση των κοινωνικών υπηρεσιών, σηματοδότησαν μια πολύ σημαντική αλλαγή ως προς την αντίληψη για τη φροντίδα. Μέσω αυτών των προγραμμάτων η έμφαση δόθηκε πλέον στην ανάγκη για ενεργό συμμετοχή, την ένταξη στην αγορά εργασίας, την αξιοποίηση του τοπικού εργατικού δυναμικού, την αποφυγή δημιουργίας παθητικών ατόμων τα οποία συνάμα ήταν εξαρτημένα από τις υπηρεσίες. Βασικό όμως πρόβλημα σε σχέση με αυτά τα προγράμματα συνιστούσε τόσο η άνιση χωροθέτηση τους, όσο και το γεγονός ότι συνοδεύτηκαν μόνο από στοιχεία κοινοτικής ανάπτυξης (Στασινοπούλου:1993α, σ.296).

Αν ωστόσο κανείς θελήσει να δει τι γίνεται στην πράξη με τις δομές εκείνες που αφορούν την εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής μέσα στην κοινότητα, τα προβλήματα είναι πολλά. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα «προβληματικών»¹⁵⁴ δομών

¹⁵³ Ο Bayley υποστήριξε, ότι στο πλαίσιο των υπηρεσιών για τους ψυχικά ασθενείς, το βασικό ρόλο στην παροχή αυτών των υπηρεσιών κατείχε η οικογένεια και όχι οι κρατικές υπηρεσίες, οι οποίες απλώς συνεισέφεραν στο πλαίσιο ενός δικτύου υπηρεσιών. Κατά αυτό τον τρόπο η παροχή υπηρεσιών αποτέλεσε, όχι ένα ζήτημα εξολοκλήρου κρατικής παροχής προς τον κάθε άτομο, αλλά την ανάπτυξη μιας ποικιλίας εναλλακτικών υπηρεσιών. Από αυτή την ποικιλία, προσφερόταν στον καθένα ένα πρόγραμμα επιλεγμένο για αυτόν. Αυτή η διαδικασία αναφέρεται από τον Bayley ως «διαπλεκόμενες» (interweaving) κρατικές υπηρεσίες με τη στήριξη της κοινότητας. Η βασική αρχή πίσω από τη διαμόρφωση μιας ποικιλίας υπηρεσιών, που αυξάνουν τη δυνατότητα επιλογής, είναι ότι βελτιώνεται η ευρωστία του σχεδιασμού προσωπικών υπηρεσιών, καθώς η υπηρεσία για το κάθε άτομο μπορεί να επιλεγθεί μέσα από μια ποικιλία εναλλακτικών υπηρεσιών (Spicker:1995, σ.119).

¹⁵⁴ Η αναφορά στον όρο «προβληματικές», δεν συνδέεται στην προκειμένη περίπτωση με το κατά πόσο αυτές οι δομές παρέχουν ικανοποιητικές υπηρεσίες, αλλά με το κατά πόσο οι όροι λειτουργίας και

είναι τα Προγράμματα Βοήθεια στο Σπίτι, καθώς όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις τέτοιων δομών, η χρηματοδότηση τους σχετίζεται με διάφορα ευρωπαϊκά προγράμματα (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου: 2008, σ.102). Η συγκεκριμένη κατάσταση, ωστόσο απέδειξε ότι μπορεί να ανακύψουν πολύ σημαντικά προβλήματα χρηματοδότησης,¹⁵⁵ και κατ' επέκτασης στελέχωσης με το απαραίτητο προσωπικό, καθώς οι συνεχείς συνθήκες αβεβαιότητας που επικρατούν δεν κρίνονται και τόσο ενθαρρυντικές. Επιπλέον, στην πράξη αποδεικνύεται, ότι επηρεάζεται ακόμα και η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, λόγω ακριβώς της αβεβαιότητας που επικρατεί σε σχέση και πάλι με το θέμα της προέλευσης των πόρων. Καταλήγουμε, λοιπόν, να μιλάμε για δομές περιορισμένης διάρκειας και σαφώς και ημερομηνία λήξης, ενώ από ότι φαίνεται δεν λείπουν και προβλήματα που έχουν να κάνουν με τη στελέχωση, ή την αντιστοιχία ανάμεσα στις ανάγκες των πληθυσμών και των παρεχόμενων υπηρεσιών (ο.π., σσ.167-171). Επιπλέον, παραμένει ακανθώδες το ζήτημα του ότι συνήθως, η εφαρμογή προγραμμάτων μέσα στην κοινότητα καταλήγει να σημαίνει τη μεταφορά του βάρους και της ευθύνης προς τα ανεπίσημα δίκτυα (Στασινοπούλου:1993β, σ.47).

Πάντα βέβαια, όσον αφορά τη συζήτηση γύρω από την παροχή υπηρεσιών από την κοινότητα, παραμένει σημαντικός ο ρόλος της οικογένειας, αλλά και εν γένει των άτυπων δικτύων στα οποία κυρίαρχη θέση κατέχει η προσφορά υπηρεσιών από τις γυναίκες (Στασινοπούλου:1993α, σ.277). Όπως αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά ο Paul Hoggett η κοινωνία *«προάγει ευφημισμούς όπως «φροντίδα στην κοινότητα» και σπρώχνει και πάλι τη δουλειά της φροντίδας στις γυναίκες, οι οποίες ταυτόχρονα πιέζονται να εισέλθουν στην αγορά εργασίας»* (Hoggett:2007, σ.195).

Η κοινότητα λοιπόν, έχει να αναδείξει σημαντικές δυνατότητες, σε σχέση με το ζήτημα της φροντίδας και ειδικότερα έχει ενδιαφέρον το ότι η τοποθέτηση εντός της,

στελέχωσης τους είναι επαρκής και ικανοποιητικοί. Έχει δηλαδή να κάνει περισσότερο με τον προβληματισμό περί βιωσιμότητα, αλλά και σωστής οργάνωσης τους, παρά την απόδοση τους σε επίπεδο παροχής υπηρεσιών.

¹⁵⁵ Η έλλειψη χρηματοδότησης, σε αυτές τις περιπτώσεις οδήγησε σε δυσάρεστες εξελίξεις. Μια από αυτές είχε να κάνει με το γεγονός, ότι πολλοί από τους δήμους, αρμοδιότητα των οποίων ήταν και το Πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι, δεν φαίνονται πρόθυμοι να το αναλάβουν, λόγω της αβεβαιότητας που επικρατεί σε σχέση με τη χρηματοδότηση του προγράμματος. Τα διάφορα κοινωνικά προγράμματα των δήμων τα οποία συγχρηματοδοτούνταν στο πλαίσιο προγραμμάτων του Γ'Κ.Π.Σ., απασχολούσαν εργαζόμενους με συμβάσεις εργασίας. Μόλις τον Ιούνιο του 2009, τα προγράμματα αυτά εντάχθηκαν στην χρηματοδότηση από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς για την Προγραμματική Περίοδο 2007-2013 (ΕΣΠΑ), συνεπώς μια εύλογη ερώτηση είναι το τι αναμένεται να γίνει με τη χρηματοδότηση μετά που παρέλθουν τα προγράμματα χρηματοδότησης. Επιπλέον, μέσα από όλα αυτά καθίσταται ιδιαίτερα εμφανές, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η στροφή προς τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και την εκκλησία λειτουργεί εμφανώς ως πρόχειρη λύση – μάλωμα

αντιπροσωπεύει μια μορφή θεσμικής υποστήριξης (Daly:2001). Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός, ότι η ίδια η έννοια της κοινότητας έχει μια έμφυλη διάσταση. Η Fiona Williams¹⁵⁶ έδειξε τον τρόπο που η κοινότητα μπορούσε να αποτελέσει ένα χώρο οργάνωσης των γυναικών, υπερβαίνοντας την ίδια στιγμή το διαχωρισμό ιδιωτικού – δημόσιου χώρου, αλλά και έναν τόπο μέσα στον οποίο αυτές μπορούν να περιοριστούν (Lister:2007, σ.56). Άλλωστε στο πλαίσιο διαφόρων κοινωνικών κινημάτων όπως το φεμινιστικό, το οικολογικό και το αντιρατσιστικό, επισημάνθηκε τόσο η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων, όσο και η όξυνση κοινωνικών προβλημάτων, κυρίως μέσα από τον τρόπο σχεδιασμού, αλλά και υλοποίησης διαφόρων προγραμμάτων μέσα στην κοινότητα (Στασινοπούλου: 1993β, σ.44).

Επίσης, πολύ σημαντικό ρόλο έχει και η διαμόρφωση συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων φορέων επίσημων και μη, στο πλαίσιο της κοινότητας και πάντα λαμβάνοντας βέβαια υπόψη και τους ίδιους τους αποδέκτες αυτών των υπηρεσιών. Ουσιαστικά γίνεται λόγος για μορφές συνεργασίας που θα αφορούν οριζόντια και όχι κάθετα ιεραρχημένες διαδικασίες, που θα προωθούν ακόμα και την έννοια μιας συμμετοχικής διοίκησης σε σχέση με τα προγράμματα και τις όποιες παρεμβάσεις. Επιπλέον, θα προωθούν και διαδικασίες management που θα διαφοροποιούνται, ποιοτικά από τις αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα της αγοράς. Κατά αυτό τον τρόπο η προώθηση δικτύων για άλλη μια φορά φαίνεται να αποτελεί ένα πολύ σημαντικό βήμα και η θεσμοθέτηση τους κρίνεται αναγκαία. Ωστόσο πρέπει να γίνει κατανοητό ότι είναι είναι πιθανό, εάν όχι βέβαιο, το γεγονός ότι θα υπάρξουν δυσκολίες τόσο διαχείρισης, όσο και βιωσιμότητας, αλλά και αποτελεσματικότητας. Τα δίκτυα πάντως, φαίνεται να αποτελούν μια ουσιαστική μορφή σύγχρονης διακυβέρνησης και προωθούνται με σαφή τρόπο από την ΕΕ, στο πλαίσιο της Λευκής Βίβλου για τη Διακυβέρνηση (2001) (Στασινοπούλου & Παπαδοπούλου:2008, σσ.19-20).

Σύμφωνα με τα όσα διατυπώθηκαν, διαπιστώθηκε σε πολλές περιπτώσεις ότι η ανάπτυξη διαφόρων υποδομών φροντίδας, εξέφραζε συγκεκριμένους στόχους πολιτικού σχεδιασμού. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα, του πώς η ανάπτυξη των υποδομών για τη φροντίδα και τη φύλαξη των παιδιών, αποσκοπούσε στην επίτευξη

¹⁵⁶ Η Lister αναφέρεται στο κείμενο της Williams F. “Women and community”, in J. Bornat, C. Pereira, D. Pilgrim & F. Williams (eds), *Community Care: A Reader*, Basingstoke (Macmillan / The Open University) 1993.

του στόχου για συμφιλίωση της οικογενειακής με την εργασιακή ζωή. Το στοιχείο αυτό βέβαια εύλογα θέτει το ερώτημα για το τί γίνεται με το στόχο της παιδικής ανάπτυξης στη συγκεκριμένη περίπτωση; Με δεδομένο επιπλέον και το γεγονός, ότι ο χώρος της παιδικής φροντίδας εμπεριέχει εκ των πραγμάτων και άλλες διαστάσεις. Οι διαστάσεις αυτές μπορούν να αφορούν τόσο την παροχή υγείας, όσο και κάποιας μορφής εκπαίδευση, εκτός από τη φύλαξη και την προστασία.

Επίσης, το γεγονός ότι το σύνολο σχεδόν αυτών των παιδικών και βρεφονηπιακών σταθμών, καθώς βέβαια και οι κοινωνικές υποδομές για τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρίες, εντάχθηκαν στα τρία Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης, με την αιτιολογία ότι συμβάλλουν στην απασχόληση των γυναικών, ενισχύει βεβαίως περισσότερο τον έμφυλο χαρακτήρα της φροντίδας. Αυτό συμβαίνει από τη στιγμή που οι συγκεκριμένες κοινωνικές υποδομές συνδέονται με την απασχόληση συγκεκριμένα των γυναικών (Στρατηγάκη: 2006, σ.99). Από την άλλη πλευρά βέβαια, η έντονη αυτή κινητικότητα σε σχέση με τις υπηρεσίες φροντίδας για τα παιδιά, υποδεικνύει ένα άνοιγμα προς τη θεσμική αντίληψη για την παροχή φροντίδας, μια αντίληψη που όπως είδαμε δεν υπήρξε ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική για την περίπτωση των ελληνικών προσωπικών υπηρεσιών. Όμως, αν η επέκταση διαφόρων κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών υποκρύπτει τελικά άλλους στόχους, όπως για παράδειγμα την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, ή την προώθηση της ανταγωνιστικότητας, ή την επίτευξη κοινωνικής συνοχής, τότε ποιες ανάγκες έρχονται τελικά να καλύψουν οι προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες;

Με βάση όλες τις παραπάνω αναφορές, έχει πολύ μεγάλη σημασία να αναζητηθεί, μέσα σε αυτό το πλαίσιο ποιος μπορεί να είναι και ο ρόλος των φορέων του τρίτου τομέα στην παροχή κοινωνικής φροντίδας. Βέβαια αυτό δεν φαίνεται να είναι και τόσο καινούργιο, καθώς σε πολλές περιπτώσεις, η παροχή κοινωνικής φροντίδας εντοπίζεται εντός του πλαισίου μιας μικτής οικονομίας, με σημαίνοντα το ρόλο των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, σε συνδυασμό με αυτόν της αγοράς και τους κράτους (Lewis:2001, σ. 58). Για τα ελληνικά δεδομένα μάλιστα, με βάση την ανάλυση των νόμων που προηγήθηκε, φάνηκε η τάση για συμπερίληψη των φορέων του τρίτου τομέα στην επίσημη παροχή κοινωνικής φροντίδας.

Δυστυχώς βέβαια πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός, ότι αυτό που συνηθίζεται από την πλευρά των κυβερνήσεων, αναφορικά με το ρόλο του τρίτου τομέα στην παροχή

υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας, είναι ο «περιορισμός» του στη παροχή υπηρεσιών, παραβλέποντας κατά αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα του να συνεισφέρει και στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής (Πολυζωίδης:2004, σ.132). Ωστόσο, τα αποτελέσματα της διακρατικής έρευνας IPROSEC έδειξαν, ότι οι περισσότεροι μη κυβερνητικοί φορείς αναγνώριζαν τη σημασία του ρόλου τους στην άσκηση, για παράδειγμα της οικογενειακής πολιτικής, έστω και αν αυτός ο ρόλος ήταν κύρια συμπληρωματικός, *«άλλοτε ως μοχλός πίεσης και άλλοτε ως «πυροσβεστικό» για την κάλυψη άμεσων αναγκών που η αποσπασματικότητα των κρατικών παρεμβάσεων αφήνει ακάλυπτες»* (Στρατηγάκη:2004, σ.319). Επίσης, είναι ενδιαφέρον ότι αυτοί οι φορείς επιδιώκουν την κατάλληλη νομική στήριξη από το κράτος, αλλά και ταυτόχρονα πιο συστηματική χρηματοδότηση. Ωστόσο, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα, δεν είχαν αφενός ιδιαίτερη ανάπτυξη και αφετέρου δε δραστηριοποιούνταν ιδιαίτερα στην παροχή υπηρεσιών οικογενειακής πολιτικής. Αυτό συνέβαινε, γιατί τα όρια των παρεμβάσεων τους καθορίζονταν τόσο από τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής πραγματικότητας, όσο και από την προσήλωση στο ανικανοποίητο εν τέλει όραμα διαμόρφωσης ενός κράτους πρόνοιας, στα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών (ο.π., σ.319).

Από την πλευρά των χρηστών των κοινωνικών υπηρεσιών, σε σχέση με τις υπηρεσίες που μπορούν να παρέχουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στο συγκεκριμένο πεδίο, διαπιστώθηκαν συγκεκριμένες προσδοκίες ως προς τη μορφή των δράσεων που επιθυμούν οι χρήστες να αναλάβουν οι εν λόγω οργανώσεις. Σε αυτές τις δράσεις, οι σημαντικότερες που καταγράφονται είναι η στήριξη των οικογενειών με προβλήματα, καθώς και η παροχή υποδομών για τη φροντίδα τόσο των παιδιών, όσο και των ηλικιωμένων (ο.π., σ.320). Ωστόσο, οι προσδοκίες για την παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας, εξακολουθούν να στηρίζονται κύρια στο κράτος και αυτό γιατί η κεντρική δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα εξακολουθεί να είναι ισχυρότερη τόσο από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, όσο και από τον ιδιωτικό τομέα (ο.π., σ.323), πόσο μάλλον από τον τρίτο τομέα που βρίσκεται ακόμα σε «πρώιμα στάδια» και που όπως διαπιστώνεται οι όποιες προσδοκίες *«περιορίζονται στη στήριξη των ανθρωπίνων σχέσεων στις περιπτώσεις που λείπει η οικογένεια και η θαλπωρή της»* (ο.π., σ.324).

Αυτό το στοιχείο είναι πολύ ενδιαφέρον για τη κατανόηση της δυναμικής του τρίτου τομέα στην Ελλάδα, αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του και τον τρόπο που

ερμηνεύεται η ανάπτυξη του τρίτου τομέα σε σχέση με την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας στις αναπτυγμένες χώρες. Σε αυτές εντοπίζονται δύο διαφορετικές οπτικές, η πρώτη αποδίδει την ανάπτυξη του τρίτου τομέα, στην ικανότητα του να παρέχει αγαθά εκεί που υπήρχε αδυναμία να παρακολουθηθεί η ποιότητα του παρεχόμενου αγαθού. Αυτό έχει σαν συνέπεια, οι καταναλωτές να στρέφονται προς τον τρίτο τομέα, λόγω της εμπιστοσύνης που τους εμπνέει η απαγόρευση της επίτευξης κέρδους. Στη δεύτερη πάλι οπτική ο τρίτος τομέας μπορεί να παρέμβει εκεί που η ετερογένεια του εκλογικού σώματος, δημιουργεί ανάγκες οι οποίες αν δεν καλυφθούν θα συνεπάγονται ένα άμεσο πολιτικό κόστος (Πολυζωίδης:2004, σ.133).

Σε σχέση με τα παραπάνω στοιχεία, εντοπίζονται και τρεις ενδιαφέροντες παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν σημαντικά την προσφορά υποδομών φροντίδας. Ο πρώτος από αυτούς έχει να κάνει με το ύψος της χρηματοδότησης και ειδικά της δημόσιας χρηματοδότησης. Ο δεύτερος αφορά το είδος του φορέα που πρόκειται να αναλάβει μια πρωτοβουλία και ειδικά σε σχέση με τα κριτήρια λειτουργίας του, αν πρόκειται δηλαδή για Ο.Τ.Α. το δημόσιο ευρύτερα, τον ιδιωτικό τομέα, ή τον τρίτο τομέα. Οι δύο αυτοί παράγοντες με τη σειρά τους καθορίζουν και μια σειρά από άλλα στοιχεία όπως είναι η προσβασιμότητα, ή η αναβάθμιση των εργαζομένων στον συγκεκριμένο τομέα. Τέλος ο τρίτος παράγοντας αφορά την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, η οποία και εξαρτάται άμεσα από την ύπαρξη εποπτείας και ελέγχου από τις δημόσιες αρχές (Στρατηγάκη:2006, σ.107).

Εντοπίζονται ωστόσο, μερικά ακόμα πολύ ενδιαφέροντα σημεία που πρέπει να σταθεί κανείς στη συζήτηση γύρω από το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας. Καταρχήν, σε σχέση με το ερώτημα που τέθηκε λίγο πιο πάνω, ποιες *«ανάγκες έρχονται τελικά να καλύψουν οι προσωπικές κοινωνικές υπηρεσίες»* (ειδικά οι κρατικές), προκύπτει ένας αντίστοιχος προβληματισμός σε σχέση και με τον τρίτο τομέα. Το επίκεντρο δηλαδή για τις κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα, θα είναι τελικά οι ίδιοι οι χρήστες και η κάλυψη των αναγκών τους; Αν η απάντηση είναι θετική, εν τέλει με ποιο τρόπο για αυτή την περίπτωση θα προσδιορίζονται οι ανάγκες, ειδικά έτσι όπως είναι η καθημερινότητα σήμερα;

Έπειτα όταν κάνουμε λόγο για τους ίδιους τους χρήστες αυτών των κοινωνικών υπηρεσιών, πόση βαρύτητα έχει δοθεί σε σχέση με τη συμμετοχή τους και φυσικά τί

βαρύτητα θα δοθεί στο πλαίσιο του τρίτου τομέα; Θα εξακολουθεί να ισχύει η αντιμετώπιση των αποδεκτών ως παθητικών υποκειμένων εγκλωβισμένων μέσα στην έννοια της εξάρτησης, ή είναι εφικτό να δούμε την ενεργό συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων; Μια συμμετοχή που ουσιαστικά θα αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών, καθώς θα πρέπει να θεωρείται ως φυσική και αναμενόμενη, τόσο από τους επαγγελματίες που απαντώνται σε αυτές τις υπηρεσίες, όσο και από τους εθελοντές (Στασινοπούλου:1996, σ.286).¹⁵⁷

Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις, σε συνδυασμό με την αλλαγή του ρόλου του κράτους στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, φαίνεται να προωθείται μέσα σε μια λογική ενδυνάμωσης του χρήστη, η αντιμετώπιση των αποδεκτών ως πελατών ουσιαστικά, οι οποίοι αγοράζουν υπηρεσίες φροντίδας. Αυτό είναι κάτι που μπορεί σαφώς να επηρεάσει τους αποδέκτες με την βελτίωση του επίπεδου των υπηρεσιών (μη ικανοποιητικές υπηρεσίες δεν θα «αγοράζονται») και την εξειδίκευση αυτών με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (πολιτισμικά, κοινωνικά, κ.α.) των χρηστών. Από την άλλη όμως πλευρά ενδέχεται οι πιο «περιθωριοποιημένοι» χρήστες να μην μπορούν να ασκήσουν καμία επιρροή και φυσικά αυτοί που δεν θα διαθέτουν το απαραίτητο εισόδημα θα βρίσκονται σε πολύ δυσχερή θέση (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.47).

Η συμμετοχή, λοιπόν του ίδιου του αποδέκτη είναι μια πολύ σημαντική διάσταση όσον αφορά τη συζήτηση γύρω από το μέλλον της κοινωνικής φροντίδας. Ακόμη και αν το αντικείμενο της μελέτης εστιάζει στις γυναίκες που απασχολούνται στην επίσημη παροχή φροντίδας, αν παραβλέψουμε την οπτική των αποδεκτών, τότε και η παρούσα μελέτη θα συμβάλλει ούτε λίγο ούτε πολύ στην αναπαραγωγή της αντίληψης τους ως αντικείμενα.

Εκτός όμως από την κατανόηση του ρόλου του τρίτου τομέα στην παροχή κοινωνικής φροντίδας που είναι απαραίτητη για να προχωρήσουμε, στην παρούσα μελέτη αυτό που αποτελεί το βασικό αντικείμενο είναι η θέση των γυναικών ως απασχολούμενες στις ανάλογες υπηρεσίες του τρίτου τομέα. Το κατά πόσο ο τρίτος τομέας μπορεί να λειτουργήσει με τρόπο καινοτόμο στην παροχή της κοινωνικής

¹⁵⁷ Το ότι θα αντιμετωπίζεται η συμμετοχή των αποδεκτών με τέτοιο τρόπο από επαγγελματίες και εθελοντές, θα έχει να κάνει και με την εκπαίδευση που θα έχουν λάβει αυτά τα άτομα. Επιπλέον, μάλιστα αυτή η εκπαίδευση θα σημαίνει ότι θα δίνεται έμφαση στην εκπαίδευση και όσον αφορά την «εκμάθηση δεξιοτήτων ενθάρρυνσης της συμμετοχής και συνεργασίας με τους χρήστες και συναποδέκτες των υπηρεσιών τους» (Στασινοπούλου:1996, σ.286).

φροντίδας είναι ένα ζήτημα υπό εξέταση. Στην περίπτωση όμως που η καινοτομία εντοπίζεται μόνο στη συμπερίληψη του μέσα από μια ουσιαστική σχέση συνεργασίας με τους άλλους τομείς δηλαδή το κράτος, την αγορά και την οικογένεια, δε μπορεί να καλύψει το βασικό αντικείμενο της μελέτης.

Αυτό λοιπόν που έχει σημασία είναι να διερευνηθεί εν τέλει ποιος είναι ο συσχετισμός καταστάσεων μέσα στην έννοια του ίδιου του τρίτου τομέα. Οι καταστάσεις αυτές θα επικεντρώνουν κυρίως στις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών, ιδωμένες πάντα υπό το πρίσμα της διατήρησης ή αλλαγής των στερεοτύπων και των ρόλων των φύλων. Άλλωστε, η προώθηση της ισότητας των φύλων σε όλους τους τομείς εξακολουθεί να παραμένει ένα ζητούμενο. Ειδικά δε για την περίπτωση των υπηρεσιών παροχής φροντίδας, υπάρχει η ανάγκη να υπάρξουν αλλαγές σε σχέση με τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών σε αυτές, λόγω και του ότι αποτελούν την πλειονότητα των εργαζομένων. Το θέμα είναι όμως τί γίνεται μέσα στον τρίτο τομέα και είναι πολύ σημαντικό αυτό που αναφέρθηκε προηγουμένως ότι σε πολλές περιπτώσεις η ανάπτυξη διαφόρων υποδομών φροντίδας, υποδεικνύει και τον έντονα έμφυλο χαρακτήρα της φροντίδας.

Αυτά τα στερεότυπα και αυτοί οι ρόλοι μεταξύ των δύο φύλων θα μελετηθούν σε σχέση τόσο με τις έννοιες της φροντίδας όσο και της απασχόλησης και αυτό ακριβώς θα ακολουθήσει στο επόμενο κεφαλαίο. Πιο συγκεκριμένα θα ακολουθήσει η παρουσίαση ορισμένων στοιχείων, γύρω από τη γυναικεία απασχόληση γενικότερα, αλλά και ειδικότερα γύρω από τη γυναικεία απασχόληση στις κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Εργασία και απασχόληση στην παροχή κοινωνικής φροντίδας εντός του τρίτου τομέα

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες παρατηρείται μείωση της απασχόλησης σε τομείς όπως η γεωργία, οι κατασκευές και οι μεταφορές. Η μείωση στους συγκεκριμένους τομείς συμβαδίζει με μια αύξηση στον τομέα των υπηρεσιών, είτε πρόκειται για το εμπόριο, την εστίαση, τα ξενοδοχεία, είτε τις κοινωνικές αλλά και προσωπικές υπηρεσίες. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε το αποτέλεσμα της αλλαγής στη δομή της ζήτησης που επήλθε μέσα από την επίδραση για παράδειγμα παραγόντων, όπως η γήρανση του πληθυσμού, ή η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης (Hemerijck:2002). Οι εξελίξεις αυτές σε συνδυασμό μάλιστα και με στοιχεία όπως η αδυναμία του κράτους, αλλά και της αγοράς να ανταποκριθούν στις νέες αυτές ανάγκες, η ένταση προβλημάτων όπως η ολοένα και αυξανόμενη ανεργία, αρχίζουν να σηματοδοτούν το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την έννοια του τρίτου τομέα. Η εξέλιξη αυτή βασικά έχει να κάνει με το ενδιαφέρον που αρχίζει να σχηματίζεται γύρω από την οικονομική διάσταση του τρίτου τομέα. Το τι βέβαια μπορεί να σημαίνει αυτή η οικονομική διάσταση είναι ένα ενδιαφέρον ζήτημα. Όπως για παράδειγμα υποστηρίζουν οι Evers και Laville (2004), στην Αμερική, οι οργανώσεις που υπάγονται στον τρίτο τομέα, θεωρούνται ως τρόποι αντιμετώπισης και ανακούφισης από τις «αποτυχίες» του κράτους και της αγοράς. Στην Ευρώπη πάλι ο τρίτος τομέας αντιμετωπίζεται ως ένας διαφορετικός τομέας της οικονομίας. Αυτό που έχει όμως σημασία είναι, ότι ουσιαστικά πρόκειται για μια πολύ σημαντική οικονομική δύναμη. Εστιάζοντας, λοιπόν, στην οικονομική διάσταση του τρίτου τομέα, ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο έχει να κάνει με την ανάπτυξη της απασχόλησης.

Ωστόσο, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο κύριο μέλημα μας, θα είναι να μιλήσουμε για την απασχόληση σε συνδυασμό με το φύλο και τον τρίτο τομέα, η επιλογή αυτή ταυτόχρονα αφορά και μια προσπάθεια συντονισμού με τις τρέχουσες εξελίξεις. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει καταρχήν όπως είδαμε ένα ολοένα και πιο έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του τρίτου τομέα και ειδικά σε σχέση με το ρόλο που μπορεί να διαμορφώσει στη δημιουργία απασχόλησης. Αυτό μάλιστα το στοιχείο μπορεί κάλλιστα να ειπωθεί σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη ανάπτυξη που παρουσιάζει ο τομέας των υπηρεσιών σε αντιδιαστολή με άλλους τομείς, όπως είναι για παράδειγμα ο βιομηχανικός. Επιπλέον, η έμφαση στην ανάπτυξη των κοινωνικών υπηρεσιών ειδικά

στο πλαίσιο του τρίτου τομέα σε μια εποχή που εντοπίζεται μια αισθητή «υποχώρηση» του κράτους, έχει βαρύνουσα σημασία για την ίδια την εργασία των γυναικών, τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και της ζήτησης.

Κινούμενοι ωστόσο μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα μια βασική παράμετρος είναι και η εθελοντική εργασία. Η εθελοντική εργασία συνιστά και αυτή μια μορφή εργασίας που όπως φαίνεται κινείται κάπου ενδιάμεσα στην αγορά (αν και δεν αποτελεί εμπόρευμα) και τον οικιακό χώρο (Στασινοπούλου:1996, σ.297), ή διαφορετικά η γράφουσα θα επέλεγε να τοποθετήσει την εθελοντική εργασία κάπου ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο. Πάντως το βέβαιο είναι, ότι κάνοντας λόγο για την εθελοντική εργασία αναφερόμαστε σε μια μορφή εργασίας που είναι *«σε οργανωμένα πλαίσια, μη αμειβόμενη, που απευθύνεται σε άτομα και ομάδες του κοινωνικού συνόλου και όχι του οικογενειακού και συγγενικού περιβάλλοντος»* (ο.π., σ.297).

Αναφερόμενοι ειδικότερα στο πλαίσιο των οργανώσεων του τρίτου τομέα, μια πολύ σημαντική διάσταση, αφορά τη συμμετοχή εθελοντών. Επιπλέον πολλές από τις οργανώσεις του τρίτου τομέα, είναι αμιγώς εθελοντικές. Βέβαια επί του παρόντος το θέμα μας αφορά όχι τις εθελοντικές οργανώσεις, που η παρουσία εθελοντών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη των στόχων τους, αλλά τις μη κερδοσκοπικές στις οποίες ενδέχεται να δραστηριοποιούνται και εθελοντές. Η παροχή εθελοντικής εργασίας, λοιπόν, από μόνη της δεν αποτελεί κεντρικό θέμα στην παρούσα μελέτη, ωστόσο έχει ενδιαφέρον να αναζητηθεί ο τρόπος που η παροχή της επηρεάζει την αμειβόμενη εργασία και μάλιστα θα έχει ενδιαφέρον να ειπωθεί και με ποιο τρόπο γίνεται αυτό. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη μας και το γεγονός ότι η εθελοντική εργασία αποτελεί μη αμειβόμενη εργασία (VOLMED-HELLAS:1997).

Ήδη από τη δεκαετία του '80 σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες ή η Αγγλία, το ενδιαφέρον για τους εθελοντές έχει στραφεί ακόμα και στο επίπεδο εφαρμογής μεθόδων management¹⁵⁸ (Cunningham:1999, σ.21). Στοιχείο που σαφώς και συνδέεται με τον ολοένα και αναδυόμενο οικονομικό και πολιτικό ρόλο του τρίτου τομέα (Anheier:2000, σ.3). Άλλωστε, η συνεισφορά των εθελοντών μέσα στον τρίτο τομέα, θα μπορούσε να ειπωθεί ακόμα και από την πλευρά της συνεισφοράς στην απασχόληση, εάν αντιστοιχηθούν οι ώρες της εθελοντικής τους προσφοράς σε ώρες πλήρους

¹⁵⁸ Το συγκεκριμένο βέβαια γεγονός, θέτει υπό συζήτηση το κατά πόσο είναι θεμιτό να εφαρμοστούν τέτοιου είδους μέθοδοι σε άτομα που παρέχουν μέρος του χρόνου τους, βάσει είτε των αλτρουιστικών τους κινήτρων, είτε των θρησκευτικών, είτε ακόμα και ιδιοτελών κινήτρων (Cunningham:1999, σ.21).

απασχόλησης (Salamon et al:1999, σ.10).¹⁵⁹ Στην περίπτωση των εθελοντικών οργανώσεων, το είδος των δραστηριοτήτων που εμπλέκεται ένας φορέας, αλλά ακόμα και η γεωγραφική του θέση, το είδος των παρεχόμενων υπηρεσιών και ο χαρακτήρας τους, επηρεάζεται κατά πολύ από τον αριθμό των απασχολούμενων εθελοντών¹⁶⁰ (VOLMED-HELLAS:1997, σ.42). Συμβαίνει άραγε κάτι αντίστοιχο και για την περίπτωση των οργανώσεων του τρίτου τομέα που αφορούν την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας; Πώς μπορεί σε τελική ανάλυση η συμμετοχή των εθελοντών, η οποία μπορεί να έχει διάφορα κίνητρα, να επηρεάσει τόσο τα παραπάνω στοιχεία, όσο και την αμειβόμενη εργασία των απασχολούμενων σε αυτές τις υπηρεσίες;

Εν κατακλείδι, με βάση και όλα τα παραπάνω στοιχεία, στην παρούσα φάση θα υπάρξει η ενασχόληση με ένα πολύ ιδιαίτερο θέμα που θα αφορά όπως άλλωστε υποδεικνύεται και από τον τίτλο της μελέτης, διάφορα ζητήματα γύρω από την απασχόληση των γυναικών στις κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα. Τα ζητήματα αυτά αφενός θα έχουν να κάνουν με τον τρόπο που τα διάφορα στερεότυπα κυρίως γύρω από την έννοια του φύλου, δύναται να επιδρούν στην απασχόληση των γυναικών και αφετέρου θα αφορούν τη διερεύνηση των συνθηκών απασχόλησης μέσα στις συγκεκριμένες υπηρεσίες. Ειδικότερα, κάνοντας λόγο για συνθήκες εργασίας, έχει νόημα να ειπωθούν μια σειρά από ζητήματα που έχουν να κάνουν ανάμεσα στα άλλα με τις αμοιβές, τα εργασιακά δικαιώματα, την επαγγελματική κατάρτιση, αλλά και εξέλιξη, καθώς και τις όποιες διακρίσεις, αλλά και συνθήκες ανασφάλειας μπορεί να εντοπίζονται και που κυρίως αφορούν τις γυναίκες εργαζόμενες. Πριν όμως από όλα αυτά οφείλουμε να σταθούμε και να αναλύσουμε λίγο την έννοια της εργασίας. Να δούμε τις μορφές της και τη σημασία της έννοιας αυτής.

¹⁵⁹ Για παράδειγμα ένα ποσοστό 28% του πληθυσμού στις χώρες που πήραν μέρος στη συγκριτική έρευνα του Johns Hopkins, προσέφεραν το χρόνο τους σε μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Αυτό μεταφραζόταν σε περίπου 10,6 εκατομμύρια εργαζόμενους σε ισοδύναμες πλήρους απασχόλησης θέσεις εργασίας (full time equivalent employees), στοιχείο που ανέβαζε το ποσοστό των εργαζομένων σε ισοδύναμες πλήρους απασχόλησης θέσεις εργασίας σε 29,6 εκατομμύρια (Salamon et al: 1999, σ.10).

¹⁶⁰ Π.χ. οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στη προστασία του περιβάλλοντος ή των άγριων ζώων, του πολιτισμού, ή της προαγωγής της υγείας, ενδέχεται να διαθέτουν ένα μικρό αριθμό τακτικών εθελοντών, αλλά κινητοποιούν πολύ περισσότερους σε συγκεκριμένες περιστάσεις ή δράσεις (π.χ. μια δεντροφύτευση ή αμοδοσία) (VOLMED-HELLAS:1997, σ.42).

4.1 Αποσαφηνίσεις γύρω από την έννοια της εργασίας

Κάνοντας λόγο για την έννοια της εργασίας, σχεδόν συνειρμικά ο νους μας πάει στην έννοια της αμειβόμενης εργασίας. Υπεύθυνοι για αυτή την κατάσταση είναι κατά πολύ οι ίδιες οι κοινωνικές επιστήμες, με την έμφαση που έδωσαν κατά καιρούς στη μισθωτή απασχόληση και την αγορά εργασίας. Για παράδειγμα είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος, που η έννοια της εργασίας έχει αντιμετωπιστεί τόσο από την αστική, όσο και από τη μαρξιστική κοινωνιολογία, ως κεντρικό κοινωνικό γεγονός. Η αναφορά μάλιστα στον όρο «κοινωνία της εργασίας», έχει τις ρίζες της από εκεί και αφορά ακριβώς το συλλογισμό, ότι η εργασία αποτελεί το θεμέλιο λίθο της κοινωνίας, είναι δηλαδή το βασικό προσδιοριστικό σημείο της κοινωνικής δομής και εξέλιξης (Offe:1993).

Ωστόσο, η εν λόγω αναφορά απευθύνεται με ξεκάθαρο τρόπο σε μόνο μια μορφή εργασίας, την αμειβόμενη. Μάλιστα η αναφορά γινόταν με την έμφαση να δίνεται στην πλήρη δια βίου απασχόληση, κάτι που αφορούσε σχεδόν κατά αποκλειστικότητα τους άνδρες. Η βαρύτητα βέβαια που δόθηκε σε αυτήν τη μορφή εργασίας επηρέασε καταλυτικά τόσο τη σημασία, όσο και την αναγνώριση και των άλλων μορφών. Το τι συνιστά, λοιπόν την έννοια της εργασίας και ποιες είναι οι διάφορες μορφές της, είναι ένα στοιχείο που πρέπει να δούμε.

Παρουσιάζει μάλιστα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και το γεγονός, ότι η έμφαση που δόθηκε στην εργασία με την μορφή της μισθωτής απασχόλησης, συνιστά πλέον μια κατάσταση που φθίνει, τόσο μέσα από την υποχώρηση της τυπικής απασχόλησης, όσο και από τις συνθήκες ρευστότητας και ανασφάλειας που επικρατούν. Ο Castillo (1997), μάλιστα σε ένα άρθρο του για το νόημα της εργασίας χρησιμοποίησε, αναφερόμενος στην κρίση της εργασίας, τη διάκριση ανάμεσα σε κρίση της ποσότητας και κρίση της ποιότητας της εργασίας. Σήμερα, μπορεί κανείς να διακρίνει πολύ έντονα και τις δύο αυτές μορφές «κρίσης», πέραν όμως αυτής της διαπίστωσης, φαίνεται ότι κατά κάποιο τρόπο αυτή η κρίση που απειλεί τη μισθωτή εργασία,¹⁶¹ άνοιξε το έδαφος για να αναδειχθούν και άλλες μορφές που μέχρι πρότινος έμεναν στην αφάνεια.

¹⁶¹ Αναφερόμενοι στην κρίση της μισθωτής εργασίας, ουσιαστικά αναφερόμαστε στην αμφισβήτηση «της “τυπικής” και κανονικής εργασιακής σχέσης που αποτέλεσε το εργασιακό πρότυπο που κυριάρχησε στον αναπτυγμένο βιομηχανικά κόσμο για μακρό χρονικό διάστημα, ιδιαίτερα μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο». Το πρότυπο αυτής της τυπικής εργασιακής σχέσης συγκεκριμένα ορίζεται ως «Εξαρτημένη μισθωτή εργασία, σύμφωνα με την οποία η μισθωτή σχέση προαπαιτεί την ύπαρξη εξάρτησης του εργαζόμενου από τον εργοδότη... Σταθερή απασχόληση... Πλήρης απασχόληση... Σταθερότητα ωραρίου απασχόλησης... Εξασφάλιση αμοιβής τουλάχιστον ίσης με τα ισχύοντα κατώτατα νόμιμα... και υπαγωγή της

Σαφώς βέβαια, το επίκεντρο αναπόφευκτα παραμένει στην παρούσα μελέτη η μισθωτή απασχόληση. Με βασικές όμως παραμέτρους το φύλο από τη μια πλευρά και τον τρίτο τομέα από την άλλη, καθίσταται επιτακτική η διερεύνηση και η διαπλοκή και των άλλων μορφών εργασίας, όπως είναι η ανεπίσημη φροντίδα και η εθελοντική εργασία.

Οι λόγοι που οδηγούν σε αυτό το ενδιαφέρον έχουν να κάνουν στην περίπτωση της ανεπίσημης φροντίδας, με τον τρόπο που αυτή επιδρά στην θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας και άρα επηρεάζει τους όρους της μισθωτής τους απασχόλησης. Επιπλέον, μην ξεχνάμε ότι η παροχή φροντίδας από εκεί που αφορούσε το πλαίσιο της οικογένειας και άρα τον ιδιωτικό χώρο, πέρασε στο δημόσιο με την παροχή της να συντελείται είτε στο πλαίσιο του κράτους, είτε ακόμα και της αγοράς. Από την άλλη πλευρά για την περίπτωση της εθελοντικής εργασίας, έχει ενδιαφέρον να δούμε με ποιο τρόπο μια μορφή εργασίας που δεν έχει το χαρακτήρα εμπορεύματος και δεν εντάσσεται στην αγορά εργασίας (Στασινοπούλου:1996, σ.297), επηρεάζει και με ποιο τρόπο αυτή την αγορά εργασίας. Επιπλέον, στο πλαίσιο αναζήτησης ενός προνοιακού πλουραλισμού, ως μια έννοια η οποία σαφώς διαπερνάει όλη την παρούσα μελέτη, η αναζήτηση λύσεων που δεν θα έχουν να κάνουν με την *«εκμετάλλευση της ανεπίσημης και εθελοντικής φροντίδας σαν απάντηση στη συρρίκνωση της κρατικής παροχής»*, (ο.π., σ.122) προϋποθέτει τόσο την αναγνώριση, όσο και την ανάδειξη της σπουδαιότητας, μορφών εργασίας όπως είναι η εθελοντική αλλά και η ανεπίσημη φροντίδα.

Η απασχόληση, λοιπόν, αποτελεί μόνο μια από τις μορφές εργασίας, που έχει την ιδιαιτερότητα να στηρίζεται σε μια συμβατική σχέση. Μιλώντας για απασχόληση μπορεί να συναντήσουμε διάφορους όρους, όπως για παράδειγμα μισθωτή εργασία, ή επάγγελμα. Αποδίδοντας έναν ορισμό σε αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για την εργασία εκείνη ή την υπηρεσία που *«εκτελείται με συντονισμένο τρόπο, με σωματική ή πνευματική προσπάθεια από το άτομο εκείνο, που μπορεί να συμμετέχει στην οικονομική δραστηριότητα»* (Κασιμάτη:1998, σ.28). Μέσα από την παράθεση αυτού του ορισμού καθίσταται εμφανές ότι η έννοια της εργασίας, είναι πολύ πιο γενική καθώς αναφερόμαστε επί του παρόντος σε αυτήν, ως τη *«σωματική ή πνευματική προσπάθεια που στοχεύει στο να δημιουργήσει ή να επιτύχει κάτι»* (Lister:2007, σ.54) γενικότερα. Η Arendt (1986) υποστηρίζει ότι η εργασία αφορά μια δραστηριότητα που αντιστοιχεί στο μη

εργασιακής σχέσης στα πλαίσια της προστασίας της ασφαλιστικής και εργατικής νομοθεσίας» (Κουζής:2001, σσ.40-41).

φυσικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η εργασία δηλαδή παρέχει, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ένα «τεχνητό» κόσμο πραγμάτων ο οποίος διαφοροποιείται από το φυσικό περιβάλλον και κατασκευάζεται προκειμένου να στεγάζεται η ζωή του κάθε ατόμου, αλλά και ταυτόχρονα προκειμένου να ζήσει περισσότερο από το κάθε άτομο. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η εργασία εμφανίζεται σημαντική ως προς τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, αλλά και της ταυτότητας του κάθε ατόμου και ξεφεύγει από τα στενά όρια του εργάζομαι για να επιβιώσω.

Ωστόσο, στο πλαίσιο του δίπολου ιδιωτικό – δημόσιο, καθιερώθηκε η ταύτιση της εργασίας με την αμειβόμενη απασχόληση, παρά το γεγονός ότι η ενασχόληση με τις οικιακές εργασίες,¹⁶² την ανατροφή των παιδιών, καθώς και η μέριμνα για όλα τα μέλη της οικογένειας, αποτελούν και αυτά μια μορφή εργασίας (Lister:2007, σ.54).¹⁶³

Προσεγγίζοντας την εργασία μέσα από αυτό το πρίσμα, ξεφεύγουμε από το πλαίσιο της κλασικής κοινωνιολογίας, που έβλεπε την εργασία ως την ανάγκη εκείνη στην οποία όλες οι κοινωνίες έπρεπε να βρεθούν προκειμένου να περιέλθουν ακριβώς, μέσα σε ένα «μεταβολισμό με τη φύση», και «να οργανώσουν αυτό το μεταβολισμό κατά τέτοιο τρόπο που τα προϊόντα του να επαρκούν για τη φυσική επιβίωση των ενταγμένων στην κοινωνία ανθρώπων και να μπορέσει να διατηρηθεί σταθερός ο ιδιαίτερος τρόπος της οργάνωσης αυτού του μεταβολισμού». Η αλήθεια είναι πάντως ότι στο πλαίσιο των κλασικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων οι έννοιες της εργασίας, της εργατικής τάξης, της εργατικής ηθικής, αλλά και του καταμερισμού της εργασίας, κατείχαν ιδιαίτερη βαρύτητα (Offe:1993, σσ.207-208).

Άλλωστε και ιστορικά η εξέλιξη της αμειβόμενης εργασίας διαμορφώθηκε τόσο μέσα από την επίδραση του τρόπου παραγωγής, όσο και μέσα από τις σχέσεις εξουσίας του φύλου (Στρατηγάκη:2006, σ.126). Πάντως μας ενδιαφέρει να μείνουμε στο γεγονός ότι ο διαχωρισμός, μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας είναι ένας έντονα έμφυλος διαχωρισμός, που κατατάσσει όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο την παροχή φροντίδας στη μη αμειβόμενη εργασία. Αυτή η αναφορά έχει ιδιαίτερη

¹⁶² Με τον όρο οικιακές εργασίες, νοείται όλο εκείνο το σύνολο των εργασιών συντήρησης του σπιτιού που περιλαμβάνουν από την καθαριότητα και τη διακόσμηση, ως τη προετοιμασία του φαγητού, την οργάνωση της αναψυχής και «γενικότερα της εξασφάλισης των απαραίτητων συνθηκών για την κακοποίηση των καθημερινών προσωπικών αναγκών των ενηλίκων, υγιών και αρτιμελών μελών της οικογένειας» και που πρόκειται ουσιαστικά για εργασίες που εξακολουθούν να βαραίνουν δυσανάλογα τις γυναίκες, παρά την εξέλιξη της τεχνολογίας (Στρατηγάκη:2006, σ.89).

¹⁶³ Πρόκειται μάλιστα, όπως κατέδειξαν οι έρευνες που ασχολήθηκαν με τους όρους και τις συνθήκες εργασίας των νοικοκυριών, για μια εργασία μονότονη, απομονωμένη και αλλοτριωμένη (Βαΐου & Στρατηγάκη:1989, σ.18).

βαρύτητα στην παρούσα μελέτη και ειδικά μάλιστα από τη στιγμή που επιχειρούμε να δούμε στοιχεία γύρω από τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών.

Ο διαχωρισμός της εργασίας κατά φύλο, αποτελεί το βασικό παράγοντα αφενός της υποτίμησης και μη αναγνώρισης της οικιακής εργασίας, η οποία ενταγμένη μέσα στο πλαίσιο της αναπαραγωγής, συνδέθηκε με τις γυναίκες και αφετέρου της υποβάθμισης της γυναικείας εργασίας και μέσα στην αγορά εργασίας. Κάνοντας βέβαια λόγο για αυτήν την έννοια και ένα παραπάνω σε σχέση με το φύλο, πρέπει να αναφερθεί, ότι μορφή εργασίας συνιστά βέβαια και η ανεπίσημη παροχή φροντίδας που τόσο αναλυτικά παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Δυστυχώς όμως η παροχή φροντίδας, εγκλωβισμένη μέσα στην έμφυλη διάσταση της, καταλήγει να θεωρείται ως μη εργασία, από τη στιγμή που δεν κατέχει θέση μέσα στην οργάνωση της παραγωγής και την αγορά εργασίας, αλλά εμπίπτει στη σφαίρα της αναπαραγωγής. Μέσα από αυτή την οπτική, άλλοτε η έμφαση δόθηκε στις ανατομικές διαφορές των δύο φύλων, άλλοτε στις ψυχολογικές ή συναισθηματικές διαφορές τους, ενώ εξελίξεις όπως η καθιέρωση του οικογενειακού μισθού, συνέβαλαν στη διαιώνιση αυτής της κατάστασης.

Η παροχή, λοιπόν, φροντίδας αποτελεί μορφή εργασίας και μάλιστα βαριάς σε περιπτώσεις που συντελείται μέσα σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού. Δυστυχώς, όμως λόγω του ότι καθορίζεται στην πράξη *«από τις συνθήκες συγκρότησης και τις στρατηγικές του ιδιωτικού / οικιακού χώρου, στη διαπλοκή του με τον ιδιωτικό / αγοραίο και το Δημόσιο / κρατικό»*, καταλήγει να ερμηνεύεται μόνο ως *«έκφραση της σχέσης του προσωπικού, του οικογενειακού δεσμού, της αγάπης»* (Στασινοπούλου:1996, σ.136).

Η ίδια η έννοια της φροντίδας που μας απασχολεί επί του παρόντος, διαπιστώθηκε ότι αφορά τη συγκεκριμένη μελέτη και μέσα από το πρίσμα, ότι θα επικεντρώσουμε σε κοινωνικές υπηρεσίες που αφορούν την παροχή φροντίδας. Για το λόγο αυτό η διαπλοκή των εννοιών ανεπίσημη φροντίδα, εμπορευματοποίηση της φροντίδας, στερεότυπα φροντίδας, καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής και κατά κάποιο τρόπο είναι επιβεβλημένη. Από τη στιγμή, λοιπόν, που η φροντίδα έχει φύλο είναι μια διάσταση που δεν μπορούσε να μην ληφθεί υπόψη, όταν στο επίκεντρο μας είναι οι γυναίκες.

Η διάκριση των χώρων σε Δημόσιο και Ιδιωτικό και ο τρόπος που αυτή η διάκριση επηρέασε την αναγνώριση των διαφόρων μορφών εργασίας, έχει τις επιπτώσεις και στην περίπτωση της εθελοντικής εργασίας. Η αλήθεια είναι, ότι το κάθε φύλο συμμετέχει με διαφορετικούς ρόλους στον κάθε ένα από αυτούς τους χώρους και

μάλιστα μέσα από συγκεκριμένες συνθήκες και προδιαγραφές συμμετοχής. Παίρνοντας σαν παράδειγμα την οπτική σύμφωνα με την οποία κατά την Fraser,¹⁶⁴ υπάρχουν διάφορα επίπεδα της κοινωνίας των πολιτών, όπου ο δημόσιος χώρος διακρίνεται σε άλλους τρεις επιμέρους και συγκεκριμένα το δημόσιο, την οικονομία και τις «αρένες πολιτικού λόγου», η Στασινοπούλου (1996, σ.79) αναφέρει ότι και οι αρένες πολιτικού λόγου με τη σειρά τους διακρίνονται στις ισχυρές και τις ασθενείς. Αυτό που πρέπει να αναφερθεί είναι, ότι οι γυναίκες φαίνεται να συμμετέχουν περισσότερο στις ασθενείς, οι οποίες και αφορούν τις εθελοντικές οργανώσεις. Αντιθέτως, η συμμετοχή τους είναι μικρότερη στις ισχυρές, που έχουν να κάνουν με τα κόμματα, το κοινοβούλιο, αλλά και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις (ο.π., σ.137).

Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα η προσπάθεια να συμπεριλάβουμε την εθελοντική διάσταση σε σχέση με τη μισθωτή απασχόληση, μπορεί κατά κάποιο τρόπο να αποδοθεί σε τρεις λόγους. Πρώτον, αποφεύγουμε μια λανθασμένη αναφορά στην έννοια της εργασίας, αναφερόμενοι ουσιαστικά μόνο στη μισθωτή απασχόληση, σαν να επρόκειτο για τη μοναδική μορφή εργασίας (κάτι που ήδη επιχειρήσαμε με το να αναφερθούμε και στην ανεπίσημη φροντίδα). Δεύτερον, εμπλουτίζουμε τη διερεύνηση μας γύρω από τις συνθήκες μισθωτής απασχόλησης, εξετάζοντας την επίδραση και άλλων παραγόντων, όπως η ύπαρξη εθελοντών. Τρίτον, ο τρόπος που συνδέεται η εθελοντική εργασία με την έννοια του φύλου, σαφώς και επηρεάζει τη μισθωτή απασχόληση των γυναικών, αλλά ενδέχεται να μας αποκαλύψει στοιχεία και ειδικά σε σχέση με τη μισθωτή τους απασχόληση μέσα στον τρίτο τομέα.

Η εθελοντική εργασία ως μορφή εργασίας και μάλιστα κοινωνικά σημαντικής μπορεί να οριστεί ως *«η εργασία η προσφερόμενη με ελευθερία βούλησης, σε οργανωμένα πλαίσια, χωρίς να θέτει ως όρο αυτής της προσφοράς την ανταπόδοση σε χρήμα, ή σε υπηρεσίες, σε κοινωνική θέση και δύναμη, ή να υπαγορεύεται από προσωπικούς γραπτούς και άγραφους κώδικες φροντίδας, όπως στα πλαίσια της οικογένειας, της συγγένειας, ή ακόμα και της τοπικής κοινότητας. Απευθύνεται προς όλους, ανεξαρτήτως φύλου, εθνότητας, ηλικίας και κοινωνικής τάξης ή πίστης, αλλά και σε όλα, δηλαδή στο φυσικό και πολιτισμικό μας περιβάλλον, με σεβασμό στην ετερότητα»* (Στασινοπούλου:2001). Η εθελοντική εργασία αν και κοινωνικά υπαρκτή και χρήσιμη μορφή εργασίας, δεν αντιμετωπίζεται κατά τρόπο ισότιμο με την αμειβόμενη εργασία και αυτό καθίσταται εμφανές ακόμα και από τον τρόπο ορισμού

¹⁶⁴ Βλ. Fraser N. "Toward a Discourse Ethic of Solidarity", *Praxis International*, 5, 4 (1986).

της ως μη αμειβόμενη εργασία, μη κερδοσκοπικού, ή μη κρατικού χαρακτήρα (VOLMED:1997).

Κατά τους Onyx & Leonard (2002), η εθελοντική εργασία μπορεί επίσης, να διακριθεί σε επίσημη και ανεπίσημη. Η πρώτη περίπτωση αφορά την παροχή εθελοντικής εργασίας, μέσα στο πλαίσιο μιας επίσημης οργάνωσης. Η δεύτερη έχει να κάνει με την παροχή εργασίας, ή φροντίδας στο πλαίσιο της γειτονιάς. Ωστόσο, αυτή η παραδοχή φαίνεται να ταυτίζει τον εθελοντισμό με τις έννοιες της αλληλεγγύης και του κοινοτισμού, κάτι που από τον τρόπο που προσεγγίζουμε την εθελοντική εργασία στην παρούσα μελέτη, δεν κρίνεται δόκιμο. Πάντως δεν είναι λάθος να αναγνωρίζουμε τη συνύπαρξη του εθελοντισμού, τόσο με διάφορες μορφές αλληλεγγύης, όσο και έκφρασης κοινοτικών δεσμών. Η συνύπαρξη αυτή μπορεί να αποκαλύπτει άλλοτε μια σχέση υποστηρικτική από τη μεριά της εθελοντικής εργασίας και άλλοτε μια σχέση που βασίζεται στην κάλυψη των όποιων κενών δημιουργούνται, είτε από την εξασθένιση, είτε από την απουσία της αλληλεγγύης, αλλά και των δικτύων κοινωνικής φροντίδας (Στασινοπούλου:2001).Επίσης, η εθελοντική εργασία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με δραστηριότητες που συντελούνται στον ελεύθερο χρόνο μας. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πολυζωίδης, αναφερόμενος στο κριτήριο του τρίτου μέρους (Third Party Criterion),¹⁶⁵ ένα ερασιτέχνης ψαράς δεν θα πληρώσει κάποιον άλλο για να είναι στη θέση του, ενώ ένα μικρό γηροκομείο μπορεί να χρησιμοποιεί μια αμειβόμενη ή μη μαγείρισσα (Πολυζωίδης:2006, σ.34).

Ακόμα, ο εθελοντισμός δεν απαντάται μόνο στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, ή για κάποιους και στο πλαίσιο του άτυπου ή ανεπίσημου τομέα, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η παρουσία του εντός της εκκλησίας, αν και κάπως περιορισμένη για την περίπτωση της Ελλάδας. Σύμφωνα με εμπειρικά στοιχεία διαπιστώνεται ότι σε στο σύνολο των 114 εκκλησιαστικών μονάδων προνοιακού χαρακτήρα, που είχαν καταγραφεί την περίοδο της έρευνας, περιθάλπονταν 4.150 άτομα και το πλήθος των εθελοντών ανερχόταν σε 480 άτομα, κάτι που μεταφράζεται διαφορετικά σε 4,2 άτομα ανά μονάδα (Πολυζωίδης:2006, σ.152). Όμως πρέπει να αναφερθεί, ότι μορφές εθελοντικής εργασίας βλέπουμε να εφαρμόζονται από το κράτος μέχρι τον ιδιωτικό τομέα της αγοράς.

¹⁶⁵ Βλέπε Hawrylyshyn O., “Towards a Definition of Non – Market Activities”, *The Review of Income and Wealth*, 23, 1 (1977).80-91.

Για τα ελληνικά βέβαια δεδομένα αξίζει να σημειωθεί όπως αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά ο Πολυζωίδης, ότι *«η εθελοντική εργασία στο πλαίσιο του κράτους είναι σχεδόν ανύπαρκτη»*, μάλιστα στους λόγους που καταλογίζει για αυτή την κατάσταση, πέραν από την νοοτροπία που επικρατεί σε σχέση με τις ατομικές στάσεις απέναντι στη δημόσια διοίκηση και φυσικά τον εθελοντισμό, μεγάλη ευθύνη έχει και η απουσία νομικού πλαισίου. Μόνη εξαίρεση φαίνεται να αποτελεί η περίπτωση του Ν. 1951/1991, που αφορά την περίπτωση των εθελοντών πυροσβεστών (ο.π., σ.151). Βέβαια σε περιπτώσεις άλλων χωρών, μορφές εθελοντικής εργασίας στο πλαίσιο του κρατικού τομέα απαντώνται εκτός από τις περιπτώσεις των εθελοντών πυροσβεστών και την ασφάλεια, και στις κοινωνικές υπηρεσίες που αποτελούν και κεντρικό σημείο του ενδιαφέροντος μας. Άλλο παράδειγμα που αφορά αυτή τη φορά τον ιδιωτικό τομέα, έχει να κάνει με τις περιπτώσεις εκείνες σημειώνει ο Raymond,¹⁶⁶ όπου η εθελοντική δραστηριότητα μπορεί να αφορά την παροχή τεχνογνωσίας, ή την προσφορά δωρεάν εργασίας για την επίλυση προβλημάτων που θα αποβλέπουν στο αμοιβαίο όφελος τόσο της εταιρείας, όσο και της κοινότητας στο πλαίσιο της οποίας η πρώτη δραστηριοποιείται (Ζάννης:2002, σ.69).

Ακόμα σημειώνεται ότι ένα μεγάλο μέρος της εθελοντικής πρωτοβουλίας, αφορά δραστηριότητες κοινωνικής προστασίας, η οποία ανάμεσα στα άλλα περιλαμβάνει και τις υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας. Το γεγονός μάλιστα ότι ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης ταυτίζει συχνά τον όρο «εθελοντισμός», με τον εθελοντισμό κοινωνικής προστασίας, είναι μια ένδειξη για το πόσο μεγάλο τμήμα καταλαμβάνει η εθελοντική προσφορά που αφορά δραστηριότητες κοινωνικής προστασίας (Πολυζωίδης:2006, σσ.95-96). Η παρατήρηση αυτή, αν και κατά τον Πολυζωίδη, σχετίζεται με τον υψηλό βαθμό *«σύνδεσης του τρίτου τομέα με την κοινωνική προστασία και το ειδικό βάρος του εθελοντισμού στην μελέτη των καθεστώτων κοινωνικής ευημερίας...»* (ο.π., σ.96), για την παρούσα μελέτη ωστόσο, υποδεικνύει το πόσο σημαντικό είναι να λάβουμε υπόψη μας τη διάσταση του εθελοντισμού και από αυτή τη σκοπιά. Πάντα βέβαια και σε σχέση με το τι αυτό μπορεί να σημαίνει για τους απασχολούμενους στον τρίτο τομέα.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να δούμε ποιος είναι ο ρόλος του τρίτου τομέα σε σχέση με τη μισθωτή απασχόληση, δίνοντας τόσο μια γενική εικόνα της κατάστασης, όσο και εξετάζοντας αφενός το πώς διαμορφώθηκε, και αφετέρου το τι ιδιαίτερο έχει να

¹⁶⁶ Ο Ζάννης αναφέρεται στο Raymond S., *Corporate Voluntarism: Private Support for Social Policy*, (Mott Foundation) 1999.

προσφέρει (σε σχέση με το πρόβλημα της ανεργίας και την αντιμετώπιση της, ή πιο εξειδικευμένα ζητήματα, όπως η απασχόληση σε σχέση με τις ευπαθείς ομάδες). Επιπλέον, θα εξετάσουμε τα προαναφερθέντα στοιχεία τοποθετώντας τα μέσα στο πλαίσιο εξελίξεων, όπως είναι για παράδειγμα η προώθηση της ευελιξίας.

4.2 Αναζητώντας το ρόλο του τρίτου τομέα στην απασχόληση

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια έντονη αύξηση του ενδιαφέροντος για τις οργανώσεις του τρίτου τομέα. Αυτή η εξέλιξη συνδέεται κατά πολύ με τη λεγόμενη «κρίση του κράτους». Μια κρίση που εκδηλώθηκε μέσα από την αμφισβήτηση των παραδοσιακών προνοιακών πολιτικών στον αναπτυγμένο Βορρά, τη βασισμένη στο κράτος ανάπτυξη στο Νότο, την κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, αλλά και τον προβληματισμό για την περιβαλλοντολογική καταστροφή που απειλεί ολόκληρη την ανθρωπότητα (Salamon et al:1999, σ.4).

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο που μπορεί να ειπωθεί σε σχέση με αυτή την εξέλιξη, είναι η ανάπτυξη αυτών των οργανώσεων όσον αφορά τον αριθμό τους, αλλά και το εύρος τους. Πράγματι, αυτό που εντοπίζεται είναι μια είδους «*παγκόσμια οργανωτική επανάσταση*» (global associational revolution), που αφορά στην ανάδειξη της οργανωμένης ιδιωτικής εθελοντικής δραστηριότητας, σε κάθε γωνιά του πλανήτη και η οποία προωθήθηκε εν μέρει από την αμφισβήτηση της ικανότητας του κράτους να αντιμετωπίσει από μόνο του όπως αναφέρθηκε, ανάμεσα στα άλλα και τα προβλήματα στην πρόνοια, στην ανάπτυξη και στο περιβάλλον (ο.π., σ.4).

Μέσα σε αυτό το αρνητικό κλίμα, προέκυψε επιτακτικά η ανάγκη για την αντιμετώπιση αυτής της δύσκολης κατάστασης. Στο πλαίσιο της εξεύρεσης λύσεων, φαίνεται να προωθήθηκε και η περίφημη «*νεό-φιλελεύθερη συμφωνία*» (neo liberal consensus), ή αλλιώς η γνωστή ως «Washington Consensus». Πρόκειται, ουσιαστικά για μια τοποθέτηση που προωθεί την απελευθέρωση και ενίσχυση των ιδιωτικών αγορών για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που συναντούν τόσο τα αναπτυγμένα, όσο και τα αναπτυσσόμενα κράτη (ο.π., σ.4).

Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική κρίση που έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις μέρες μας, θέτει υπό αμφισβήτηση την παραπάνω τοποθέτηση και προκύπτει η ανάγκη να βρεθούν εναλλακτικοί τρόποι προκειμένου να συνδυαστούν οι «αρετές» της αγοράς με τα οφέλη της διευρυμένης κοινωνικής προστασίας. Η στροφή από την νεοφιλελεύθερη

αυτορρύθμιση των αγορών και την έλλειψη κανόνων, προς το κράτος γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην παρούσα φάση.¹⁶⁷ Οι οργανώσεις του τρίτου τομέα μπορούν να έχουν ένα «μεσολαβητικό» ρόλο, μέσα σε αυτή την κατάσταση. Στοιχεία, όπως ακριβώς η θέση τους έξω από την αγορά και το κράτος, η αμεσότητα που μπορούν να έχουν με τους πολίτες, η ευελιξία τους, αλλά ακόμα και η συμβολή τους στη δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου,¹⁶⁸ συμβάλλουν στην ανάδειξη τους ως σημαντικούς εταίρους στην προσπάθεια αναζήτησης μιας μέσης οδού, μεταξύ αγοράς και κράτους (ο.π., σ.5).

Ο τρίτος τομέας, λοιπόν, μέσα από αυτή τη διαδικασία παύει να αποτελεί ένα «κατάλοιπο» τομέα, που ορίζεται μέσα από το τι δεν είναι (δηλαδή είναι μη κυβερνητικός, ή μη κερδοσκοπικός) και φαίνεται να επεκτείνεται στην καρδιά του κρατικού και του επιχειρηματικού συστήματος, αλλά ακόμα και στον πυρήνα της πολιτικής οικονομίας (Van Til:1988, σ.95). Η έμφαση στη μη δημιουργία κέρδους που φαίνεται να αποτελεί βασικό «δόγμα» στο πλαίσιο του τρίτου τομέα παρουσιάζεται ως κάτι ιδιαίτερος ελκυστικό. Αν δει κανείς τις δηλώσεις του πρώην υπουργού οικονομικών της Γερμανίας Χάνς Άιχελ σε εφημερίδα του Μονάχου, κάνει λόγο για το τέλος του αγγλοσαξονικού οικονομικού μοντέλου, που βασίζεται κύρια στο δόγμα του νεοφιλελευθερισμού. Αλλά αυτό που κάνει περισσότερη εντύπωση είναι οι δηλώσεις του ιδίου περί περιορισμού της κερδοσκοπίας και των κινδύνων στις αγορές, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι *«κερδοσκοπία και κίνδυνοι είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος»*.¹⁶⁹

Σταδιακά, λοιπόν, γίνεται ολοένα και πιο εμφανής ο τρόπος που ο τρίτος τομέας καταλαμβάνει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στις σύγχρονες κοινωνίες, ακριβώς λόγω της «στρατηγική θέσης» των οργανώσεων του, έξω τόσο από το κράτος, όσο και από την αγορά, με ότι βέβαια αυτή η θέση που κατέχει μπορεί να επιφέρει. Μάλιστα παρατηρείται, ότι αυξάνει ολοένα και περισσότερο, τόσο η πολιτική και κοινωνική του σημασία, όσο και η οικονομική. Πολλές φορές οι αναφορές σε έννοιες όπως η

¹⁶⁷ Βλέπε το σχέδιο του υπουργού οικονομικών των Η.Π.Α. Χ. Πόλσον, για την κρατικοποίηση μιας σειράς στεγαστικών και άλλων δανείων, καθώς και «τοξικών» ομολόγων όπως επικρατεί να αναφέρονται σήμερα, προκειμένου να αποφευχθεί το πρόβλημα που δημιουργεί στο χρηματοπιστωτικό σύστημα ο ευτελισμός της αξίας τους (Βλ. το άρθρο του Α. Ραβάνου «Το σχέδιο Πόλσον και τα ελληνικά «απόβλητα»» στο *Βήμα της Κυριακής*, 12.10.2008), αλλά και το ανάλογο βρετανικό σχέδιο που αποβλέπει στην συμμετοχή του κράτους στο κεφάλαιο των τραπεζών.

¹⁶⁸ Καθώς επίσης και η συμβολή τους στην ανάπτυξη κοινωνικής εμπιστοσύνης. Είναι άλλωστε γνωστό στις μέρες πόση βαρύτητα δίνεται στην έννοια της εμπιστοσύνης, ειδικότερο στο πλαίσιο του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η έλλειψη της οποίας, αποτελεί βασικό παράγοντα απειλής για την κατάρρευση του.

¹⁶⁹ Βλ. το άρθρο του Αντ. Καρακούση «Το τέλος του αγγλοσαξονικού μοντέλου», στο *Βήμα της Κυριακής*, 12.10.2008.

φιλανθρωπία ή η εθελοντική δράση, συνέβαλαν στο να αποσιωπάται κατά κάποιο τρόπο η οικονομική διάσταση που εμπεριέχουν οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, οι οποίες παρέχουν τόσο αγαθά, όσο και υπηρεσίες. Ούτε λίγο, ούτε πολύ από τη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι παροχή υπηρεσιών από εθελοντικές οργανώσεις μπορεί να «αποδώσει», άρχισε να δημιουργείται ένα ενδιαφέρον για το πώς θα εφαρμοστούν αποδοτικές μορφές οργάνωσης, μέσω της εμπορευματοποίησης της εθελοντικής και μη κερδοσκοπικής δράσης. Ουσιαστικά από τη στιγμή που εντοπίστηκε μια οικονομική διάσταση εντός τους, άρχισε η συζήτηση για το πώς θα μπορούσε να γίνει με όρους αποδοτικού management και ισολογισμών (balanced budget) (Evers:2006, σ.5).

Αυτό όμως που κατά κύριο λόγο θα μας απασχολήσει σε σχέση με τον οικονομικό ρόλο του τρίτου τομέα, έχει να κάνει με την ιδιαίτερη δυναμική που διαθέτει, σε σχέση με την απασχόληση και ιδιαίτερα τη δημιουργία απασχόλησης.¹⁷⁰ Με βάση στοιχεία που προέκυψαν από τη συγκριτική έρευνα που διεξήχθη από το Johns Hopkins για τον τρίτο τομέα, αποδεικνύεται ότι αποτελεί μια σημαντική οικονομική δύναμη. Στο πλαίσιο των 22 χωρών που συμπεριλήφθησαν στη μελέτη, υπολογίστηκε ότι ο τρίτος τομέας απασχολούσε περίπου 19 εκατομμύρια, κατά αντιστοιχία των πλήρως απασχολούμενων εργαζομένων.¹⁷¹ Επίσης, παρουσίαζε μια συμμετοχή της τάξης του 4,6% στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν (gross domestic product) αυτών των χωρών και η μη κερδοσκοπική απασχόληση αποτελούσε σχεδόν το 5% της μη αγροτικής απασχόλησης, το 10% όλης της απασχόλησης στις υπηρεσίες και το 27% της συνολικής απασχόλησης στο δημόσιο τομέα (Salamon et al: 1999, σ.8).

Ο ρόλος αυτός του τρίτου τομέα σε σχέση με τη δημιουργία απασχόλησης δεν είναι και τόσο καινούργιος. Γύρω στα τέλη της δεκαετίας του '70, στη Αγγλία, επί κυβερνήσεως Θάτσερ, ο εθελοντικός τομέας χρησιμοποιήθηκε ως αγωγός για την εφαρμογή ενός μαζικού προγράμματος, χαμηλά αμειβόμενης και χρηματοδοτούμενης από το δημόσιο, απασχόλησης. Μάλιστα σημειώθηκε μια αύξηση της χρηματοδότησης των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην

¹⁷⁰ Είναι πολύ ενδιαφέρον να αναφερθεί, ότι στο πλαίσιο της συγκριτικής έρευνας του Johns Hopkins, με βάση τα αποτελέσματα 8 χωρών, όπου υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία, φάνηκε ότι μεταξύ των ετών 1990 και 1995, η απασχόληση στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, αυξήθηκε κατά 24%, περίπου κάτι περισσότερο από 4% κάθε χρόνο. Η αύξηση αυτής της απασχόλησης στο μη κερδοσκοπικό τομέα, ήταν μάλιστα εντονότερη στη κεντρική Ευρώπη και ειδικά στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών (ο.π., σ.30).

¹⁷¹ Το ποσοστό αυτό μάλιστα, αν προστεθεί και αυτό των εθελοντών ανέρχεται στα 29,6 εκατομμύρια, καθώς υπάρχει και ένα 10,6% που παρέχει εθελοντική εργασία στο μη κερδοσκοπικό τομέα, κατά αντιστοιχία των πλήρως εργαζόμενων (Salamon et al: 1999, σ.8).

προσπάθεια να ελεγχθούν οι φθορές από την ανεργία (Van Til:1988, σ.124). Επίσης, στη Γαλλία, η οργάνωση “FONDA” (foundation pour la vie associative), που συγκροτήθηκε το 1981, επικεντρώθηκε σε θέματα όπως η ανεργία των νέων και η αντιμετώπιση της, καθώς και η ανάπτυξη της τοπικής συμμετοχής (ο.π., σ.129).

Ακόμα, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η παροχή προνοιακών υπηρεσιών (που έχουν να κάνουν κύρια με τους τομείς της εκπαίδευσης, της υγείας και βασικά των κοινωνικών υπηρεσιών) μέσα στον τρίτο τομέα, είναι από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του (Salamon et al:1999, σ.15). Στοιχείο που αφενός αιτιολογεί και εν μέρει τη στροφή του ενδιαφέροντος προς αυτόν, καθώς αφενός μιλάμε για μια εντυπωσιακή αύξηση του τομέα των υπηρεσιών και αφετέρου κάνει πιο επίκαιρη την ενασχόληση μας, με το αντικείμενο της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών εντός του.

Στην πράξη τώρα και υπό το πρίσμα του τι γίνεται στην Ελλάδα, η αποτίμηση της συνεισφοράς του τρίτου τομέα στη δημιουργία απασχόλησης, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Κύρια δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για την απασχόληση που παρέχεται από τον τρίτο τομέα όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες.¹⁷² Βέβαια υπάρχει ένα σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί. Σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες η ετερογένεια που χαρακτηρίζει τις οργανώσεις που υπάγονται στον τρίτο τομέα, ενδέχεται να ευνοήσει τη μελέτη μόνο ορισμένων κατηγοριών από αυτές τις οργανώσεις και όχι του συνόλου των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές σε περιπτώσεις χωρών όπου το συνεταιριστικό κίνημα, είχε σαν αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός συστήματος συνεταιριστικών επιχειρήσεων, όπως είναι για παράδειγμα, οι Σκανδιναβικές χώρες, η Αυστρία, η (πρώην) δυτική Γερμανία και η Γαλλία (Seibel & Anheier:1990, σ. 11). Στην Ελλάδα, παρατηρείται σχετικά κάτι αντίστοιχο με τους συνεταιρισμούς και ειδικά τους γυναικείους αγροτικούς συνεταιρισμούς, με την έμφαση ακριβώς να δίνεται κατά πολύ στην έννοια της κοινωνικής οικονομίας, αντί στον τρίτο τομέα. Επιπλέον, σαφώς και υπάρχουν επίσημα στοιχεία για αυτές τις περιπτώσεις.

Γενικότερα όμως η όποια εικόνα μπορούμε να έχουμε επί του παρόντος, τόσο για τη συνεισφορά του τρίτου τομέα στην απασχόληση γενικότερα, όσο και στην απασχόληση των γυναικών ειδικότερα, βασίζεται σε επιμέρους ερευνητικά προγράμματα που έχουν κατά καιρούς υλοποιηθεί και κυρίως εστιάζουν σε εθελοντικές οργανώσεις και όχι μη

¹⁷² Για παράδειγμα στη Γαλλία, το σύστημα βάσης δεδομένων SIRENE (Système d'identification pour le répertoire des entreprises et de leurs établissements), περιλαμβάνει όλες τις οργανώσεις, με ένα τουλάχιστον απασχολούμενο.

κερδοσκοπικές οργανώσεις που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας, οι οποίες και συνιστούν το αντικείμενο μας.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία της διακρατικής έρευνας VOLMED-HELLAS, προέκυψε ότι ένα ποσοστό 44,9%, από τις 228 εθελοντικές οργανώσεις που αποτέλεσαν τη βάση δεδομένων της, απασχολούσε αμειβόμενο εργατικό δυναμικό¹⁷³ (VOLMED-HELLAS:1997). Η έρευνα της Παναγιωτίδου,¹⁷⁴ έδειξε σύμφωνα με την επεξεργασία των δεδομένων από 589 Εθελοντικές – Μη Κυβερνητικές οργανώσεις, ότι οι Εθελοντικές οργανώσεις παροχής υπηρεσιών σε τρίτους και οι ομάδες αυτοβοήθειας, παρουσίαζαν το μεγαλύτερο μέσο όρο αριθμού αμειβόμενων στελεχών (1,6 άτομα ανά φορέα) (Χρυσάκης:2002, σ.105).¹⁷⁵ Επίσης, πιο πρόσφατη είναι η έρευνα του Πολυζωΐδη (2004) για τις εθελοντικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα του εθελοντισμού κοινωνικής προστασίας και μας δίνει στοιχεία για την απασχόληση 282 ατόμων σε 224 οργανώσεις, που συμπληρώνουν 33.951 οκτάωρα ανά έτος. Οι ώρες αυτές φαίνεται να αντιστοιχούν για ένα έτος 225 εργάσιμων ημερών, σε 151 θέσεις πλήρους απασχόλησης.

Πέραν όμως από τα όποια πρακτικά προβλήματα μπορεί να δημιουργούνται γύρω από την αποτίμηση του ρόλου του τρίτου τομέα στη δημιουργία απασχόλησης, υπάρχει ένα ακόμα ζήτημα που πρέπει να ειπωθεί κύρια σε θεωρητικό επίπεδο. Αυτό έχει να

¹⁷³ Με μεγάλο μάλιστα ποσοστό των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (VOLMED-HELLAS: 1997, σ.41).

¹⁷⁴ Η έρευνα αυτή αφορούσε τις εθελοντικές οργανώσεις και ομάδες στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας κατά την περίοδο 1997-1999.

¹⁷⁵ Ενδιαφέροντα στοιχεία για την απασχόληση στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, μπορεί επίσης να εξάγει κανείς και από την επεξεργασία των στοιχείων που προχώρησε η ερευνητική ομάδα για τη μελέτη «Προοπτικές Απασχόλησης στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας», η οποία διενεργήθηκε από το Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και αφορούσε ειδικότερα τις ελληνικές περιβαλλοντολογικές και οικολογικές οργανώσεις. Έτσι με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία για 210 μη κυβερνητικές οικολογικές και περιβαλλοντολογικές οργανώσεις καταγράφηκαν 329 αμειβόμενοι απασχολούμενοι δηλαδή περίπου 1,57 αμειβόμενοι απασχολούμενοι ανά οργάνωση (βέβαια σε αυτές τις οργανώσεις είναι χαρακτηριστικό ότι υπερτερούν οι εθελοντές απασχολούμενοι καθώς είναι 1175 δηλαδή 3,57 εθελοντές ανά οργάνωση) (Χρυσάκης:2002, σ.117). Επίσης, πρέπει να αναφερθεί κανείς και στην περίπτωση των γυναικείων συνεταιρισμών. Βέβαια οι εν λόγω συνεταιρισμοί, κινούνται περισσότερο στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας και μπορούν να χαρακτηριστούν ως χαρακτηριστικοί τύποι κοινωνικών, (και έχει ήδη καταστεί σαφές ότι στην παρούσα μελέτη ο τρίτος τομέας, προσεγγίζεται κύρια μέσα από το πρίσμα του μη κερδοσκοπικού), ωστόσο λόγω της σημαντικής συμβολής τους στη δημιουργία απασχόλησης και δη για τις γυναίκες, μας επιτρέπει να κάνουμε μια αναφορά. Έτσι, την περίοδο που αναφέρεται η μελέτη του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας στην Ελλάδα δραστηριοποιούνταν 71 γυναικείοι συνεταιρισμοί με 1903 μέλη, ωστόσο από αυτούς ένα 30% παρέμεναν ενεργοί και συνεπώς αναφερόμαστε 742 μέλη. Πρέπει ακόμα να αναφερθεί, ότι η συμβολή των συνεταιρισμών δεν αποτιμάται τόσο στη βάση της άμεσης δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, όσο «στην προώθηση πρωτοβουλιών οι οποίες από την πλευρά τους συμβάλλουν στην παραγωγή εισοδήματος στα μέλη και τη συγκράτηση του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές». (ο.π., 119-120).

κάνει με το γεγονός, ότι η αναζήτηση του ρόλου που μπορεί να έχει ο τρίτος τομέας σε σχέση με τη δημιουργία απασχόλησης, υποδεικνύει το πρόβλημα που εντοπίζεται ακριβώς στη δημιουργία απασχόλησης. Διαφορετικά για ποιο λόγο θα είχε δοθεί τόση σημασία σε αυτό το θέμα. Τι είναι όμως αυτό που ανακόπτει κατά κάποιο τρόπο τη δημιουργία απασχόλησης; Τι σημαίνει με άλλα λόγια να αναφερόμαστε στο γεγονός ότι η απασχόληση περνάει κρίση και φυσικά γιατί να τα δούμε όλα αυτά σε σχέση με τον τρίτο τομέα; Αυτά, λοιπόν, είναι μερικά από τα θέματα που θα επιχειρήσουμε να δούμε στη συνέχεια.

Η κρίση της απασχόλησης και ο ρόλος του τρίτου τομέα

Κάνοντας λόγω για κρίση της απασχόλησης θα μπορούσαμε κυρίως να την προσδιορίσουμε μέσα από αυτό που αποκαλείται κρίσης της «τυπικής» εργασιακής σχέσης. Η κρίση αυτή ουσιαστικά μεταφράζεται σε μια αλλοίωση αυτού που θεωρείται το πρότυπο της εργασιακής σχέσης, δηλαδή της μισθωτής, αορίστου διάρκειας, πλήρους και σταθερού ωραρίου απασχόλησης, η οποία σαφώς και υπάγεται στην προστασία της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας (Κουζής2001, σ.41).

Σε σχέση με αυτή την κρίση ένα ζήτημα που προβάλλει επιτακτικό είναι τα ολοένα και αυξανόμενα ποσοστά της ανεργίας. Έτσι, η επίσημη οικονομία φαίνεται να παρουσιάζει μια αδυναμία, σε σχέση με τη δημιουργία απασχόλησης και ειδικότερα μάλιστα σε σχέση και με την «αξιοποίηση», ομάδων του πληθυσμού που παρουσιάζουν μια «ευπάθεια», όπως οι γυναίκες οι νέοι, οι ανειδίκευτοι, ή όσοι βιώνουν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού (Lloyd:1999).

Αρχικά ήταν η οικονομική κρίση του 1973, η οποία ώθησε σε μια δραματική αύξηση του πληθωρισμού και της ανεργίας. Επιπλέον η μείωση τόσο της κερδοφορίας όσο και του ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου, «οδήγησαν στη διάρρηξη της «κεϋνσιανής συναίνεσης» γύρω από το στόχο της πλήρους απασχόλησης και στην κυριαρχία του μονεταρισμού...» (Καραμεσίνη:2005α, σ.43). Αμέσως μετά την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, η έμφαση της πολιτικής απασχόλησης, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80, δόθηκε τόσο στα παθητικά όσο και στα ενεργητικά μέτρα για τον επηρεασμό της ζήτησης εργασίας (ο.π., σ.44). Μέσα από αυτή την κατάσταση εκτός από την επιτακτική ανάγκη να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανεργίας, προέκυψε και η συνειδητοποίηση ότι οι παραδοσιακοί τομείς, κύρια δηλαδή το κράτος και η αγορά,

αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν αυτή την κρίση. Άμεση συνέπεια που υπήρξε μέσα από αυτή τη συνειδητοποίηση, ήταν και το ενδιαφέρον για την αναζήτηση άλλων μοντέλων οικονομικής οργάνωσης (Χρυσάκης:2002, σ.31).

Στην Ευρώπη, η κατάσταση άρχισε να δυσχεραίνει από τη δεκαετία του '80 και έπειτα με την κρίση που επήλθε στο κράτος πρόνοιας και σε αυτή την περίπτωση το πρόβλημα της ανεργίας, άρχισε να παίρνει μεγάλες διαστάσεις εντονότερα κατά τη δεκαετία του '90. Το Λευκό Βιβλίο της Επιτροπής για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση, αφενός έθετε με πολύ ξεκάθαρο τρόπο το ζήτημα της απασχόλησης στο επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής και αφετέρου υποδείκνυε με ιδιαίτερη σαφήνεια το έντονο πρόβλημα της ανεργίας. Το πρόβλημα αυτό φαίνεται να απασχολεί σε επίπεδο ΕΕ, γιατί πέρα από την ανθρώπινη και κοινωνική πλευρά του η ανεργία εμφανίζεται και *«ως παράγοντας υπονόμευσης της οικονομικής ολοκλήρωσης»* (Νικολακοπούλου – Στεφάνου:1997, σ.29), έτσι στο πλαίσιο της προώθησης της αλληλέγγυας οικονομίας, υποστηρίχθηκε το να συμπορευτούν η οικονομική και κοινωνική πρόοδος (ο.π., σ.76).¹⁷⁶

Σήμερα, ζούμε υπό το καθεστώς των συνεπειών μιας άλλης κρίσης, που αυτή τη φορά ξεκίνησε από το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα. Στα άμεσα αποτελέσματα από τις συνέπειες αυτή της κρίσης συγκαταλέγονται η μείωση του ρυθμού ανάπτυξης των οικονομιών, αλλά και η συρρίκνωση των εμπορικών συναλλαγών, στοιχεία που με τη σειρά τους επηρεάζουν και άλλους τομείς της οικονομίας, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο. Φυσικά η ανεργία αναδεικνύεται για άλλη μια φορά φλέγον ζήτημα, καθώς οι απολύσεις είναι αθρόες. Οι απολύσεις αυτές είναι το αποτέλεσμα καταστάσεων όπως η διακοπή της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων, η κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος, καθώς και του βιομηχανικού κλάδου, αλλά και του κλάδου της οικοδομής.

Στις σύγχρονες κοινωνίες που η απασχόληση αποδίδει στα άτομα την κοινωνική τους θέση, την ταυτότητα τους, αλλά και την αναγνώριση του ίδιου τους του εαυτού (Δεδουσόπουλος:1998, σ.151), ο αποκλεισμός από αυτή συνιστά ένα οξύ κοινωνικό πρόβλημα. Επιπλέον, όπως φαίνεται να υποστηρίζει και ο Beck (1998), τα περισσότερα δικαιώματα και απολαβές που παρέχονται από το κράτος πρόνοιας αφορούν

¹⁷⁶ Η έμφαση της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής στη διατήρηση του κοινωνικού προτύπου παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη ήταν κάτι που είχε ήδη διατυπωθεί το 1993 και από το Πράσινο Βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική (Νικολακοπούλου – Στεφάνου:1997, σ.77).

περισσότερο τα άτομα και σε πολλές περιπτώσεις η κατοχύρωση τους προϋποθέτει την απασχόληση.

Ο Rifkin με το πλέον γνωστό έργο του «Το τέλος της εργασίας», υποστηρίζει επακριβώς αυτό που λέει ο τίτλος, καθώς θεωρεί ότι μέσα από τις νέες τεχνολογίες, θα επέλθει η Τρίτη βιομηχανική επανάσταση, που θα σηματοδοτήσει μια νέα εποχή για τον ελεύθερο χρόνο και την κοινωνική πρόοδο. Στο έργο του Rifkin διαφαίνεται με ξεκάθαρο τρόπο το ενδιαφέρον για τη σημασία που έχει ο κοινωνικός, τρίτος τομέας που ορίζεται μάλιστα, ως ο χώρος εκείνος *«όπου οι ρυθμίσεις που βασίζονται στην καλή πίστη παραδίδονται στους κοινοτικούς δεσμούς και όπου η διάθεση του χρόνου ενός ανθρώπου σε άλλους υποκαθιστά τις τεχνητά επιβαλλόμενες σχέσεις της αγοράς οι οποίες βασίζονται στην πώληση του χρόνου και των υπηρεσιών»* (Χρυσάκης:2002, σ.39). Στο σημείο αυτό υποδεικνύεται η διαφορετικότητα του τρίτου τομέα και άρα η καινοτομία του σε σχέση με τους παραδοσιακούς τομείς.

Επιπλέον, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της βιώσιμης απασχόλησης σε μια κοινωνία που αντιμετωπίζει το τέλος της εργασίας ο Rifkin, διαβλέπει στον τρίτο τομέα, τη δυνατότητα να διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία απασχόλησης.¹⁷⁷ Στο επίκεντρο του βρίσκεται η προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών σε συνδυασμό με το εισόδημα. Ο συγκεκριμένος συνδυασμός θα μπορούσε να ευνοήσει την ανάπτυξη μιας κοινωνικής οικονομίας, όπου η έμφαση θα δινόταν στην κοινότητα και στην παροχή υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο (Rifkin:1996, σ.462).

Επικεντρώνοντας ωστόσο, κύρια στο ευρωπαϊκό επίπεδο διαπιστώθηκε ήδη η σημασία που έχει δοθεί στον τρίτο τομέα σε σχέση με την έννοια της απασχόλησης. Ο στόχος της πλήρους απασχόλησης, ήρθε να αντικαταστήσει αυτόν της καταπολέμησης της ανεργίας, όπως αυτό διατυπώθηκε στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση (Καραμεσίνη:2005β, σ.111).

Τα στοιχεία που αποδεικνύουν αυτό το ενδιαφέρον, φαίνονται πολύ ξεκάθαρα μέσα από τις προτάσεις της Λευκής Βίβλου, όπου και γίνεται λόγος για την ανάπτυξη της απασχόλησης σε άλλους τομείς. Η πρόταση αυτή φαίνεται να ανοίγει και επίσημα το δρόμο για την αναγνώριση του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει ο τρίτος τομέας.

¹⁷⁷ Ο Rifkin, συγκεκριμένα υποστηρίζει, ότι οι οργανώσεις του τρίτου τομέα αυξάνουν το ρόλο τους στη απασχόληση, έχοντας τη στήριξη των δημόσιων και φιλανθρωπικών πολιτικών παρέχοντας : 1) ένα κοινωνικό μισθό για την παροχή υπηρεσιών στην κοινότητα και 2) «σκιώδης μισθός για την παροχή εθελοντικής εργασίας» (Van Til & Pettrone Swalve:1998).

Ωστόσο, το 1997 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκδίδει μια ανακοίνωση που αφορά την «Προώθηση του ρόλου των σωματείων και των ιδρυμάτων στην Ευρώπη».

Η ανακοίνωση αυτή αποτελεί ένα πρώτο δείγμα πολιτικής και άρα πλέον επίσημης και σχετικά ξεκάθαρης τοποθέτησης της Επιτροπής, για τον τρίτο τομέα. Ανάμεσα σε αυτά που εντοπίζονται στο εν λόγω έγγραφο, υπάρχει μια σαφής αναγνώριση του οικονομικού ρόλου του τρίτου τομέα. Ο ρόλος αυτός αφορά τόσο τη συμμετοχή του τομέα στο ΑΕΠ, όσο και εδώ είναι που πρέπει να σταθούμε, στη δημιουργία απασχόλησης.¹⁷⁸ Μάλιστα πρόκειται για τη δημιουργία νέων μορφών απασχόλησης, οι οποίες με το να συνδέονται με την ικανοποίηση αναγκών που δεν μπορούσαν να καλυφθούν από το κράτος και την αγορά, δίνουν ταυτόχρονα λύση σε δύο προβλήματα, αυτό της ανεργίας και αυτό της φτώχειας.

Σε πρακτικό επίπεδο προωθείται η κοινοτική πρωτοβουλία «Απασχόληση», από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, όπου αρχίζει να διαφαίνεται και η σπουδαιότητα που αποδίδεται σταδιακά στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τη στήριξη αντιστοίχων σχεδίων¹⁷⁹ (Χρυσάκης:2002, σ.68).

Ωστόσο στο πλαίσιο του πιλοτικού προγράμματος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής “Third System and Employment”, προβάλλεται με ακόμα πιο ξεκάθαρο τρόπο η σχέση τρίτου τομέα και απασχόλησης. Το πρόγραμμα αυτό υποστήριζε μια σειρά από πιλοτικές δράσεις κατά την περίοδο 1998 έως 2001, με επίκεντρο το πως η κοινωνική οικονομία θα μπορούσε να συνδυάσει την κάλυψη αναγκών που δεν μπορούσαν να καλυφθούν διαφορετικά, αλλά και το πώς μπορούσε να δημιουργήσει ευκαιρίες απασχόλησης (ειδικά για τους κοινωνικά αποκλεισμένους) (Bell:2000).

Ο όρος τρίτο σύστημα αποτελεί μια άλλη απόδοση του όρου τρίτος τομέας, μόνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση δίνεται έμφαση κυρίως στον οικονομικό ρόλο των φορέων του (κύρια μέσω της δημιουργίας απασχόλησης). Ωστόσο, γίνονται αναφορές και για τον κοινωνικό του ρόλο μιας και μπορεί να αποτελέσει μια λύση προσφέροντας την εναλλακτική παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Επιπλέον, δεν λείπει και η αναγνώριση του πολιτικού του ρόλου καθώς γίνεται αντιληπτός και ως ένα μέσο για

¹⁷⁸ Μάλιστα η παράθεση των αριθμητικών στοιχείων που αφορά τη συνεισφορά του τρίτου τομέα στη δημιουργία απασχόλησης, προέρχεται από την έρευνα του Πανεπιστημίου Johns Hopkins που αφορούσε συστηματική συγκριτική έρευνα σε τέσσερα κράτη μέλη (Ηνωμένο βασίλειο, Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή:1997, σ.9).

¹⁷⁹ Χαρακτηριστικά από τα 3822 σχέδια που υποστήριξε η πρωτοβουλία το 1997, τα 323 αφορούσαν δράσεις της κοινωνικής οικονομίας (Χρυσάκης:2002, σ.68).

την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών (Gidron et al:1992). Επίσης, φαίνεται να συμβάλλει στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου, διαθέτει ένα έντονο στοιχείο αμεσότητας προς τους πολίτες και μπορεί να αναλάβει ευκολότερα το ρίσκο καινοτόμων δράσεων ανάμεσα σε όλα τα άλλα (Campbell:2000)

Αν επιχειρηθεί να αναζητηθούν οι λόγοι που συνέβαλαν στην ανάδειξη του τρίτου τομέα σε σχέση με την έννοια της απασχόλησης, ειδικά για την περίπτωση της Ευρώπης θα μπορούσαμε να σταθούμε για λίγο στα εξής. Για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, παρατηρείται μια επέκταση του τομέα των υπηρεσιών, καθώς πολλές χώρες βιώνουν τη μετάβαση από τη βιομηχανική, στη μετά βιομηχανική εποχή. Η «μετάβαση» αυτή από το δευτερογενή στον τριτογενή τομέα, συνδυάστηκε και με μια σειρά δημογραφικών εξελίξεων που σχετίζεται με τη γενιά των baby boomers και που οδήγησε στην επέκταση όλου του φάσματος των υπηρεσιών, που η γενιά αυτή θα έκανε χρήση σε όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής της (Anheier:2002, σ.2). Ειδικότερα στο παρόν, όπου φτάνουμε πλέον να μιλάμε για ένα ιδιαίτερα αυξημένο πληθυσμό ηλικιωμένων ατόμων και υπολογίζεται ότι ένα 70% των ατόμων ηλικίας 70 ετών και άνω, είναι αδύνατο να κάνουν τις καθημερινές τους δραστηριότητες χωρίς βοήθεια (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.7).

Καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής, λοιπόν, η ανάγκη που προκύπτει για την ύπαρξη κοινωνικών υπηρεσιών και ιδιαίτερα προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η ανάγκη αυτή όμως εκδηλώνεται σε μια εποχή που οι συγκυρίες υποδεικνύουν την υποχώρηση του κράτους στο ρόλο που είχε αναλάβει σε σχέση με την παροχή αυτών των υπηρεσιών και την αντίστοιχη ανάδειξη του ρόλου που μπορεί πλέον να διαδραματίσει ο τρίτος τομέας.

Η παροχή, λοιπόν, κοινωνικών υπηρεσιών από τον τρίτο τομέα, μέσα στο κλίμα που επικρατεί μπορεί να προβάλλεται ως «επιτακτική ανάγκη», ωστόσο υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η παροχή αυτών των υπηρεσιών μπορεί να συνδεθεί με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και άρα την ύπαρξη μια ενεργητικής πολιτικής για την αγορά εργασίας. Το γεγονός αυτό, λοιπόν, μπορεί να λειτουργήσει σαν ένας επιπλέον λόγος προκειμένου να αιτιολογηθεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον τρίτο τομέα, δεν είναι όμως μόνο αυτός. Ένα ακόμα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα που

σχετίζεται μάλιστα και με τη διάσταση του φύλου, είναι ο ρόλος του τρίτου τομέα σε σχέση με την προώθηση της απασχόλησης σε ευπαθείς ομάδες.

Η προώθηση της απασχόλησης σε ευπαθείς ομάδες

Η διευκόλυνση της πρόσβασης στην αγορά εργασίας ευπαθών ομάδων ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται και οι γυναίκες, φαίνεται να έχει προωθηθεί ιδιαίτερα και μάλιστα στο πλαίσιο της ΕΕ, για την τόνωση της απασχόλησης, καθώς πρόκειται για εκείνες τις ομάδες του πληθυσμού που πλήττονται κατεξοχήν από την ανεργία. Από ότι γίνεται αντιληπτό στις κατηγορίες αυτές εντάσσονται, τα άτομα που δεν διαθέτουν υψηλή εξειδίκευση, οι γυναίκες με παιδιά ηλικίας μικρότερης των 5 ετών, τα άτομα με αναπηρίες, καθώς και τα άτομα που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες, οι πρώην παραβάτες, αλλά και οι άστεγοι (Aiken & Spear:2005).

Το πρόβλημα της ανεργίας ουσιαστικά συνιστά ένα παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος με τη σειρά του ενέχει τον κίνδυνο στέρησης μιας σειράς δικαιωμάτων, υλικών πόρων, αλλά ακόμα και κοινωνικών σχέσεων για τα άτομα που τείνουν να περιπέσουν στην κατάσταση αυτή. Από τη στιγμή που η επίτευξη κοινωνικής συνοχής και η κατ' επέκταση αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού αναδεικνύονται σε βασική προτεραιότητα της ΕΕ, είναι λογικό να αναζητηθεί τρόπος για την αντιμετώπιση της ανεργίας σε εκείνες τις ομάδες του πληθυσμού που πλήττονται περισσότερο.

Ειδικά για τις γυναίκες, ο στόχος της ισότητας των ευκαιριών,¹⁸⁰ συνιστά μια από τις κατευθυντήριες γραμμές για την πολιτική απασχόλησης της ΕΕ (Καραμεσίνη:2005β, σ.108). Στην ΕΕ η ανάγκη για αύξηση της προσφοράς εργασίας έχει αναδειχθεί σε σημαντικό ζήτημα, κάτι που φάνηκε ξεκάθαρα και από τους στόχους του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισαβόνας.¹⁸¹

Αυτό που κυρίως εντοπίζεται στο επίπεδο πολιτικού σχεδιασμού, αλλά και σε προσωπικό επίπεδο, είναι το ότι η αντιμετώπιση της ανεργίας συνδέεται άμεσα με το πώς το άτομο που μπορεί και απασχολείται, μέσα από αυτή του σχέση

¹⁸⁰ Ο στόχος της ισότητας των ευκαιριών αφορά βέβαια και όλες τις κοινωνικές ή δημογραφικές ομάδες που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, ωστόσο στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, η ενίσχυση της ισότητας των ευκαιριών ανδρών και γυναικών αποτελεί και ξεχωριστό πυλώνα (Καραμεσίνη: 2005β, σ.81).

¹⁸¹ Όπου και προτείνεται αύξηση των ποσοστών απασχόλησης μέχρι το 2010, παράλληλα βέβαια και με την υποχώρηση της ανεργίας.

αυτοπροσδιορίζεται κιόλας. Πολύ δε μάλιστα όταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε ατόμου όπως το φύλο, η εθνικότητα, ή η ενδεχόμενη αναπηρία, ήδη λειτουργούν προβληματικά σε σχέση ενδεχομένως, με το πώς αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και δομεί την ταυτότητα του.

Οι ομάδες, λοιπόν, αυτές που συνιστούν αφενός τους μακροχρόνια άνεργους και αφετέρου παρουσιάζουν μια ευπάθεια σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, αρχίζουν να προσελκύουν το ενδιαφέρον. Ουσιαστικά, η διεκδίκηση του δικαιώματος στην αμειβόμενη εργασία, αν και ιστορικά συνδέθηκε με την αντιμετώπιση της ανεργίας, με το πέρασμα στη χρήση του ποσοστού απασχόλησης ως δείκτη πλήρους απασχόλησης, προσέφερε τη διεύρυνση αυτού του δικαιώματος και σε ομάδες που παραδοσιακά κατατάσσονταν στις ανενεργές ή που υποβαλλόντουσαν σε διακρίσεις (Καραμεσίνη:2005β, σ.110).

Το ζητούμενο είναι βέβαια, με ποιο τρόπο θα αναιρεθούν και στην πράξη οι δυσκολίες που τους εμποδίζουν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας. Πολύ περισσότερο δε τίθεται και το ζήτημα του πώς θα επιτευχθεί μια ισότιμη ένταξη τους σε αυτή. Σε αυτό ακριβώς το σημείο αρχίζει να διαφαίνεται και ο προβληματισμός για το τι μπορεί να προσφέρει σχετικά ο τρίτος τομέας.

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις φαίνεται να αποτελούν τους κατεξοχήν φορείς του τρίτου τομέα που συνδέονται με τη δημιουργία απασχόλησης για τις ευπαθείς ομάδες. Βασικό στοιχείο των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι ότι πρόκειται για ιδιωτικές επιχειρήσεις με κοινωνικούς σκοπούς (Borzaga & Defourny:2001). Στα επιπλέον χαρακτηριστικά τους μπορεί να αποδοθεί το ότι ενεργούν για το καλό της κοινότητας (Laville:2003), αφορούν την παραγωγή κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών (Χρυσάκης:2002) και διακατέχονται από το στοιχείο της αμεσότητας. Ειδικά για την Ευρώπη, η σχέση τους με την προώθηση της απασχόλησης των ευπαθών ομάδων, γίνεται αντιληπτή μέσα από τις έννοιες της κοινωνικής και εργασιακής ενσωμάτωσης, όπου στο σχετικό πλαίσιο οι κοινωνικές επιχειρήσεις συνδέονται με τη δημιουργία απασχόλησης και την παροχή υπηρεσιών (Evers:2006).

Ωστόσο, το επίκεντρο της συγκεκριμένης μελέτης είναι οι κοινωνικές υπηρεσίες, ένας τομέας που από όσο είναι γνωστό δεν εντοπίζονται ιδιαίτερα μορφές κοινωνικής

επιχειρηματικότητας¹⁸² (και ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας). Από τη στιγμή όμως που πρόκειται για ένα τομέα με μεγάλη συμμετοχή γυναικείου εργατικού δυναμικού, έχει νόημα να εξετάσουμε ζητήματα γύρω από την «ευπάθεια» αυτή των γυναικών σε σχέση με την αγορά εργασίας και να κοιτάξουμε τον τρίτο τομέα, μέσα από την οπτική του τι μπορεί να προσφέρει σε σχέση ειδικά με τους όρους περί βελτιωμένης πρόσβασης. Επιπλέον, όπως υποστηρίζει και ο Evers (2006) *«η οπτική της κοινωνικής οικονομίας μπορεί να συνεισφέρει στην καλύτερη αυτό – κατανόηση των οργανώσεων του τρίτου τομέα που παράγουν υπηρεσίες – και αυτό γιατί μπορεί να τις κάνει πιο συνειδητοποιημένες σε σχέση με την οικονομική διάσταση που εμπεριέχουν και να καταστήσει πιο σαφές το γιατί παρόλο που λειτουργούν ως οικονομικοί παράγοντες, πρέπει να λειτουργούν, αλλά και να αντιμετωπίζονται διαφορετικά από άλλες ιδιωτικές και κερδοσκοπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο ίδιο πεδίο»*.

Ειδικά για την Ελλάδα, αν αναζητηθούν οι οργανώσεις εκείνες του τρίτου τομέα, που λειτουργούν περισσότερο μέσα από την οπτική της κοινωνικής οικονομίας και αφορούν ευπαθείς ομάδες, τότε οι γυναικείοι αγροτουριστικοί και οικοτεχνικοί συνεταιρισμοί, καθώς και οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί περιορισμένης ευθύνης, συνιστούν τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί περιορισμένης ευθύνης, εντάσσονται στα βασικά παραδείγματα δομών κοινωνικό – επαγγελματικής ένταξης ψυχικά ασθενών ατόμων. Σύμφωνα με το Ν.2716/99 οι Κοι.Σ.Π.Ε. συγκροτούνται στη βάση μιας εταιρικής σχέσης, η οποία προβλέπει την ταυτόχρονη συμμετοχή ασθενών, εργαζομένων στα θεραπευτήρια και φορέων της κοινότητας. Ακόμα, διαθέτουν ένα έντονο επιχειρησιακό προσανατολισμό, ο οποίος αποβλέπει στην ένταξη των ασθενών σε δομές οι οποίες θα πληρούν όσο το δυνατόν τους όρους και τα κριτήρια βιωσιμότητας¹⁸³ και που επιπλέον θα προσφέρουν πραγματικές συνθήκες εργασίας (Χρυσάκης:2002, σ.125). Η κατάσταση για τους Κοι.Σ.Π.Ε. παραμένει λίγο πολύ η ίδια και στο πλαίσιο του πιο πρόσφατου Ν.4019/2011, οι οποίοι αναγνωρίζονται αυτοδικαίως ως Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (είναι η πιο πρόσφατη απόδοση των φορέων της κοινωνική οικονομίας) Ένταξης. Ωστόσο, έχει νόημα να σταθούμε λίγο περισσότερο

¹⁸² Χωρίς αυτό να σημαίνει και ότι δεν υπάρχουν, καθώς σε σχέση με τις οργανώσεις που κύρια εμπίπτουν στη λογική της κοινωνικής οικονομίας, μπορεί κανείς να εντοπίσει τέτοιου είδους οργανώσεις σε διάφορα πεδία (Evers:2006).

¹⁸³ Μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για ασθενείς, και σε αυτές τις περιπτώσεις το βάρος δίνεται στην παροχή θεραπείας.

στην περίπτωση των γυναικείων συνεταιρισμών, λόγω της ιδιαίτερης έμφασης που δίνεται από τη σκοπιά του φύλου και που εξυπηρετεί και την παρούσα μελέτη.

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, προσφέροντας ένα αίσθημα ασφάλειας, καθώς και την ενασχόληση με ένα οικείο αντικείμενο, φαίνεται να αποτελούν μια καλή ευκαιρία απασχόλησης για τις γυναίκες των αγροτικών περιοχών (Kazakopoulos et al:2003, σ.27). Επιπλέον, πρόκειται για θέσεις εργασίας οι οποίες διακρίνονται από ευελιξία, ενώ προσφέρουν και τη δυνατότητα για μερική απασχόληση (Koutsou et al:2003, σ.48). Βέβαια τα παραπάνω στοιχεία που αναφέρθηκαν θα μπορούσαν να ειπωθούν και μέσα από την οπτική των αρνητικών τους πλευρών. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαν να τεθούν προβληματισμοί γύρω από έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, καθώς συνήθως πρόκειται για δραστηριότητες συνυφασμένες με το νοικοκυριό (Castelberg:1991, σ.208), αλλά και για τα αρνητικά στοιχεία που συνήθως συνοδεύουν τη μερική απασχόληση όπως οι χαμηλές αμοιβές, ή οι επιπτώσεις στην ασφάλιση και στα συνταξιοδοτικά συστήματα (Γιδαράκου:2003, σ.8).

Έχει όμως και σημασία το ότι μέσω αυτών των δραστηριοτήτων, ενισχύεται τόσο η επιχειρηματικότητα στην ύπαιθρο, όσο και η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών, η οποία αφενός πλήττεται από τη γενικότερη μείωση της απασχόλησης στις αγροτικές εργασίες και αφετέρου οι γυναίκες της υπαίθρου φαίνεται να είναι πιο ανοικτές σε πιο καινοτόμες δράσεις (Λαμπριανίδης:2004, σ.5). Παρόλα αυτά υπάρχει ένας ακόμα προβληματισμός πέρα από αυτούς που ήδη διατυπώθηκαν. Ο προβληματισμός αυτό έχει να κάνει με το κατά πόσο οι γυναικείοι συνεταιρισμοί μπορούν να προσελκύουν νέα μέλη και με βάση την ιδιότητα, αλλά και με βάση την ηλικία και σαφώς κατά πόσο καταφέρνουν να κρατάνε το γυναικείο πληθυσμό στην ύπαιθρο.

Αυτό που έχει τελικά σημασία, τόσο εξετάζοντας του Κοι.Σ.Π.Ε., όσο και πολύ περισσότερο μάλιστα τους γυναικείους αγροτικούς συνεταιρισμούς, είναι να δούμε το κατά πόσο ο τρίτος τομέας μπορεί να προωθήσει την απασχόληση και ειδικά σε σχέση με τις ευπαθείς ομάδες (κάτι που εν μέρει γίνεται, η έκταση είναι το ζητούμενο). Επιπλέον, οι συγκεκριμένες αναφορές δίνουν το έναυσμα για να δει κανείς αν εντοπίζονται παρόμοια στοιχεία και στις περιπτώσεις των κοινωνικών υπηρεσιών. Οι οποίες κοινωνικές υπηρεσίες μπορεί να ξεφεύγουν από τη λογική της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, αλλά δεν φαίνεται ξεφεύγουν από στοιχεία όπως ο καταμερισμός της εργασίας, ή η εφαρμογή μεθόδων ευελιξίας με μια αρνητική χροιά. Για το τελευταίο

μάλιστα στοιχείο την ευελιξία, θα ακολουθήσει μια αναφορά σε σχέση το ποια μπορεί να είναι η θέση της στον τρίτο τομέα.

Διαστάσεις ευελιξίας στον τρίτο τομέα

Εξετάζοντας τη διάσταση της απασχόλησης μέσα στον τρίτο τομέα, θα συνιστούσε σοβαρή παράλειψη να μην διατυπωθούν ορισμένα στοιχεία σε σχέση με την ευελιξία της απασχόλησης. Υπό το πρίσμα μάλιστα, ότι η ένταση με την οποία αυξάνονται οι διάφορες μορφές ευελιξίας της εργασίας, συνιστούν μια πολύ σημαντική εξέλιξη σε σχέση με την αγορά εργασίας τα τελευταία 20 χρόνια (Κουζής:2005, σ.173). Ουσιαστικά αποτελεί πλέον κοινή διαπίστωση, ότι η τυπική μορφή εργασίας που αφορούσε τη μισθωτή εξαρτημένη εργασία αορίστου χρόνου και πλήρους απασχόλησης (Κουζής:2001, σ.12), έχει πάψει να λειτουργεί ως πρότυπο. Την ίδια στιγμή η προώθηση της ευελιξίας της εργασίας,¹⁸⁴ συνιστά μια διαδικασία που κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος. Ανάμεσα στους λόγους που φαίνεται να σχετίζονται με την προώθηση της ευελιξίας, τοποθετείται και η αύξηση του κινδύνου της ανεργίας. Το πρόβλημα της ανεργίας μέσα από το Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση, συνδεόταν άμεσα με το χαμηλό επίπεδο ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας, το οποίο διακηρυσσόταν ότι οφείλεται στο υψηλό κόστος εργασίας. Μάλιστα, σε σχέση με όλα αυτά τονιζόταν και η έλλειψη ευελιξίας, ως πρόβλημα που δεν επιτρέπει την αύξηση της απασχόλησης (ο.π., σ.75).

Η ευελιξία για την οποία γίνεται λόγος, φαίνεται να διαπερνάει ζητήματα που έχουν να κάνουν τόσο με το μέγεθος και το περιεχόμενο της απασχόλησης, όσο και τον τρόπο καθορισμού των αποδοχών, αλλά και την οργάνωση του εργασιακού χρόνου (ο.π., σ.17). Η ανάπτυξη του τρίτου τομέα από την άλλη πλευρά, έχει συνδεθεί όπως

¹⁸⁴ Η ευελιξία δεν αφορά μόνο την εργασία, αλλά μπορεί να αφορά ακόμα και την επιχείρηση και την παραγωγή, τόσο μέσα από την προώθηση της ευελιξίας στην οργάνωση και την παραγωγή, όσο και την ευελιξία της ιεραρχίας των ειδικοτήτων. Ένα ενδιαφέρον ζήτημα θα ήταν το κατά πόσο η τελευταία αυτή μορφή ευελιξίας, που σχετίζεται με την προσαρμοστικότητα των απασχολούμενων, είναι δυνατόν να βρίσκει εφαρμογή στο πλαίσιο των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Και τι θα σήμαινε κάτι τέτοιο σε τελική ανάλυση, όταν σε μια κοινωνική υπηρεσία θα συναντούσαμε εργαζόμενους με ευρύτητα εκπαίδευσης, δυνατότητα εναλλαγής μεταξύ τους στις θέσεις εργασίας ή και ακόμα με τον εντοπισμό μια σχετικής γειννίας ανάμεσα στα καθήκοντα και στις αρμοδιότητες τους. Όσον αφορά πάλι την ευελιξία της εργασίας, εδώ εντοπίζονται και η ευελιξία της κινητικότητας των εργαζομένων (μέσα από την προσαρμογή της απασχόλησης και του χρόνου εργασίας, που κύρια θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη), στη διαμόρφωση των αμοιβών, καθώς και στη «φορολόγηση» των επιχειρήσεων (Κουζής:2001, σσ.35-37).

προαναφέρθηκε με τη δημιουργία απασχόλησης και κατά συνέπεια την καταπολέμηση της ανεργίας. Συνεπώς, θα μπορούσε κατά μια έννοια να θεωρηθεί, ότι ήδη ο τρίτος τομέας προσφέρει λύσεις για το πρόβλημα της ανεργίας. Επομένως, τί νόημα θα είχε η εφαρμογή μεθόδων ευελιξίας εντός του; Στοιχείο που φαίνεται να είχε απασχολήσει ήδη από το Ν.3174/2003, μέσω της δυνατότητας που δόθηκε σε φορείς του δημοσίου να συνάπτουν προγραμματικές συμβάσεις με Ν.Π.Ι.Δ. μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Σύμφωνα μάλιστα και με τα όσα θα δούμε στη συνέχεια, οι εν λόγω συμβάσεις αφορούσαν την πρόσληψη προσωπικού ορισμένου χρόνου μερικής απασχόλησης.

Επιπλέον, τί νόημα έχει γενικότερα η ένταξη της έννοιας της ευελιξίας μέσα στον τρίτο τομέα, εφόσον οι όποιες πολιτικές που σχετίζονται με αυτήν στοχεύουν προς *«την κατεύθυνση της βελτίωσης της ικανότητας προσαρμογής των επιχειρήσεων στις ανάγκες που δημιουργούν οι κανόνες του ανταγωνισμού»* (Κουζής:2001, σ.33). Μπορεί βέβαια, ο τρίτος τομέας να εμπεριέχει και επιχειρήσεις οι οποίες ωστόσο ακολουθούν μια πιο διαφορετική λογική, από τη στιγμή που αποτελούν «κοινωνικές επιχειρήσεις». Επιπλέον, είναι κατανοητό, ότι η αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας δεν μπορεί να είναι απαγορευμένες επιδιώξεις στο πλαίσιο του τρίτου τομέα. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό εγείρει το εξής ερώτημα. Κατά πόσο η έννοια του ανταγωνισμού παίρνει τις διαστάσεις που έχει στον ιδιωτικό τομέα, λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο το βασικό παράγοντα της απαγόρευσης τους κέρδους, όσο και αυτόν της επιδίωξης συλλογικών σκοπών; Τί θα μπορούσε όμως σε τελική ανάλυση να μας αποκαλύψει η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα;

Μήπως οδηγούμαστε τελικά στο συμπέρασμα, ότι η ευελιξία της εργασίας αποσκοπεί στη μείωση της ανεργίας μόνο με στατιστικούς όρους, θίγοντας σε τελική ανάλυση τόσο το περιεχόμενο, όσο και την ποιότητα των νέων και ευέλικτων μορφών εργασίας, με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για το σύνολο των απασχολούμενων (Κουζής:2005, σ.179); Πέραν όμως αυτού του προβληματισμού ένα βασικό ζητούμενο θα είναι να διαπιστωθεί εάν και με ποιο τρόπο, προωθούνται μέτρα ευελιξίας της εργασίας μέσα στον τρίτο τομέα. Η έννοια της ευελιξίας άλλωστε δεν είναι απαραίτητο να έχει αρνητικό και μόνο περιεχόμενο, αν και δυστυχώς έχει κυρίως συνδεθεί με πρακτικές που εστιάζουν στον έλεγχο του εργασιακού κόστους (Κουζής:2001, σ.33).

Κάνοντας λόγο για την έννοια της ευελιξίας της απασχόλησης, τότε πρέπει να αναφερθεί ότι εκδηλώνεται σε τρεις βασικούς άξονες, την απασχόληση, τις αποδοχές

και το χρόνο εργασίας. Ουσιαστικά στην παρούσα μελέτη θα επικεντρώσουμε στον πρώτο άξονα, (στο πλαίσιο του οποίου διακρίνεται και η ευελιξία στο συνολικό μέγεθος της απασχόλησης)¹⁸⁵ και ειδικότερα στην ανάπτυξη ευέλικτων, ή ειδικών μορφών απασχόλησης.¹⁸⁶ Στις ευέλικτες αυτές μορφές απασχόλησης συγκαταλέγονται, η προσωρινή απασχόληση, η μερική απασχόληση, αλλά και ο δανεισμός εργαζομένων, η απασχόληση προσωπικού εργολαβικής επιχείρησης, η απασχόληση προσωπικού στο πλαίσιο λειτουργίας δικτύου επιχειρήσεων, η παροχή έργου εκτός των εγκαταστάσεων του εργοδότη, η επιδοτούμενη απασχόληση, η ευέλικτη απασχόληση στη δημόσια διοίκηση, καθώς και η παράνομη ευελιξία (Κουζής:2001, σσ.46-52).

Όσον αφορά το δεύτερο άξονα, η ευελιξία αφορά το άμεσο μισθολογικό κόστος και σχετίζεται με διαφοροποιήσεις στον τρόπο διαμόρφωσης των αμοιβών. Η ευελιξία αυτή μπορεί να σημαίνει μια επαναξιολόγηση του ρόλου των κατώτατων αμοιβών, τη σύνδεση της αμοιβής με την ατομική, ή συλλογική απόδοση των εργαζομένων, ή και ακόμα τη σύνδεση της αμοιβής με τα αποτελέσματα της επιχείρησης. Η ευελιξία αυτή βέβαια μπορεί να εντοπίζεται εκτός από το άμεσο μισθολογικό κόστος και στο έμμεσο και μπορεί να αφορά τη μείωση των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών, είτε τη μείωση των εργοδοτικών εισφορών που έχουν να κάνουν με τη φορολόγηση των επιχειρήσεων (ο.π., σσ.54-56).

Τέλος ο τρίτος άξονας, αφορά την ευελιξία στην πολιτική διαχείρισης του εργάσιμου χρόνου. Οι μορφές που μπορεί να περιλαμβάνει είναι η υπερωριακή απασχόληση, η συνολική διευθέτηση του εργάσιμου χρόνου, το ευέλικτο και κυκλικό ωράριο, το διακεκομμένο ημερήσιο ωράριο, καθώς και η απασχόληση κατά βάρδιες (ο.π., σ.57).

Είναι εμφανές από την παραπάνω παρουσίαση των διαφόρων εκφάνσεων που μπορεί να εντοπίσει κανείς σε σχέση με την ευελιξία της εργασίας, ότι κάποιες από αυτές αποτελούν συνήθη πρακτική στο πλαίσιο των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας και υγείας. Ένα τέτοιο πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι οι βάρδιες όμως όπως θα δούμε στη συνέχεια εντοπίζονται και άλλες μορφές.

Μια από τις μορφές ευέλικτης απασχόλησης συνιστά όπως είδαμε και η μερική απασχόληση. Ως μερικά απασχολούμενοι νοούνται οι εργαζόμενοι που απασχολούνται

¹⁸⁵ Η ευελιξία αυτή συνδέεται με την παροχή διευκολύνσεων στις επιχειρήσεις προκειμένου να επιτύχουν κάποια μείωση στο εργασιακό κόστος που σχετίζεται με την αποπομπή του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού (Κουζής:2001, σ.41, 44).

¹⁸⁶ Οι μορφές αυτές απασχόλησης διακρίνονται κυρίως για το μειωμένο εργασιακό κόστος τους και σαφώς για τη διαφοροποίηση τους από την κανονική μορφή απασχόλησης (ο.π., σ.41).

λιγότερες ώρες και ημέρες από αυτούς που εργάζονται με πλήρες ωράριο (όπως ορίζεται άλλωστε και από το Ν.1892/1990, με τον οποίο θεσμοθετείται για πρώτη φορά η μερική απασχόληση στην Ελλάδα). Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην παρούσα ανάλυση, η μερική απασχόληση θα αποτελέσει το επίκεντρο για τρεις επιπλέον λόγους πέραν του ότι συνιστά μια από τις πιο διαδεδομένες μορφές ευέλικτης απασχόλησης. Πρώτον, η μερική απασχόληση παρουσιάζει ολοένα και μεγαλύτερα ποσοστά.¹⁸⁷ Δεύτερον είναι μια μορφή απασχόλησης που φαίνεται να «προτιμάται» ιδιαίτερα από τις γυναίκες, λόγω της δυνατότητας που τους προσφέρει για να συνδυάσουν τους πολλαπλούς τους ρόλους. Τρίτον και πολύ βασικό είναι το πώς αυτή η μορφή ευελιξίας, διεισδύει σε ένα τομέα όπως αυτός των κοινωνικών υπηρεσιών και μάλιστα εντός του δημόσιου τομέα (πέραν του ιδιωτικού).

Οι συγκεκριμένοι αυτοί λόγοι που μας οδηγούν να εστιάσουμε στη μερική απασχόληση, αν εξεταστούν σε σχέση με τα ελληνικά δεδομένα δε φαίνεται να έχουν την ίδια βαρύτητα που ενδεχομένως να παρουσιάζουν σε άλλες χώρες. Αυτό συμβαίνει γιατί αφενός η μερική απασχόληση παρουσιάζει τα χαμηλότερα ποσοστά στην Ελλάδα (το ποσοστό της μερικής απασχόλησης στο σύνολο της συνολικής απασχόλησης είναι 5,6% έναντι 18,2% στην Ευρώπη των 27) και αφετέρου γιατί και οι ίδιες οι ελληνίδες δεν φαίνεται να την προτιμούν ιδιαίτερα (10,1% ως μερίδιο στο σύνολο της απασχόλησης έναντι 31,2% στην Ευρώπη των 27). Ωστόσο, με βάση τις νέες εξελίξεις στο νομοθετικό πλαίσιο για την εφαρμογή της μερικής απασχόλησης στο δημόσιο, δημιουργείται ένα ενδιαφέρον γύρω από αυτό το θέμα.

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα με το Ν.3174/2003 γίνεται λόγος για τη μερική απασχόληση στο δημόσιο και αφορά την παροχή υπηρεσιών κοινωνικού χαρακτήρα. Σύμφωνα με το νόμο αυτό, προβλέπεται οι δημόσιες υπηρεσίες, οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης, καθώς και τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου να καταρτίζουν προγραμματικές συμβάσεις με Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (καθώς και την Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης). Οι εν λόγω προγραμματικές συμβάσεις αφορούσαν την κάλυψη συμπληρωματικών

¹⁸⁷ Παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα η μερική απασχόληση, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά αν το εξετάσει κανείς αυτό σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ωστόσο και εδώ παρατηρείται μια αύξηση του ποσοστού των μερικώς απασχολούμενων τα τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία το 2002 το ποσοστό των μερικώς απασχολούμενων στο σύνολο των απασχολούμενων στην Ελλάδα ήταν 4,5% (Αγγέλη:2004, σ.12), ενώ το 2007 μιλάμε για ένα ποσοστό 5,6% μερικής απασχόλησης στο σύνολο της απασχόλησης (Romans & Preclin:2008)

αναγκών γύρω από την παροχή υπηρεσιών κοινωνικού χαρακτήρα και για αυτό το σκοπό προβλεπόταν η πρόσληψη προσωπικού με συμβάσεις εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου, μερικής απασχόλησης. Να σημειωθεί επίσης, ότι η διάρκεια αυτών των συμβάσεων δεν θα έπρεπε να υπερβαίνει τους 24 μήνες.

Η συγκεκριμένη αναφορά σε σχέση με την κάλυψη συμπληρωματικών αναγκών, φαίνεται κατά κάποιο τρόπο να αποδίδει στη μερική απασχόληση συμπληρωματικό χαρακτήρα, κάτι που μπορεί να μας οδηγήσει στη διατύπωση των εξής υποθέσεων. Η πρώτη υπόθεση, μπορεί να ερμηνευθεί με διττό τρόπο. Από τη μια πλευρά μπορεί να θεωρηθεί ότι δείχνει την πρόθεση να μην αποδοθεί στη μερική απασχόληση ένας χαρακτήρας καταστρατήγησης της έννοιας της πλήρους απασχόλησης. Στόχος δεν είναι δηλαδή η σταδιακή αντικατάσταση της πλήρους απασχόλησης από τη μερική. Από μια άλλη όμως σκοπιά, μπορεί να ερμηνευθεί ως μια κίνηση μετατροπής μια θέσης εργασίας και δη στο δημόσιο τομέα, σε δύο ή και περισσότερες θέσεις που θα καλύπτονται από εργαζομένους οι οποίοι δε θα μπορούν να διεκδικήσουν τη μονιμότητα τους στο δημόσιο.

Η δεύτερη πάλι υπόθεση εμπλέκει κάπως και τον παράγοντα του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, ο συμπληρωματικός χαρακτήρας της μερικής απασχόλησης στο συγκεκριμένο και δη γυναικοκρατούμενο τομέα, των κοινωνικών υπηρεσιών, μπορεί να ενέχει μια θετική, όσο και μια αρνητική χροιά. Δηλαδή, μπορεί σε τελική ανάλυση να σημαίνει τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης με μια επιθυμητή ευελιξία, ικανή να ανταποκριθεί στην ανάγκη των γυναικών να συνδυάσουν τους πολλαπλούς τους ρόλους, παρέχοντας τους ταυτόχρονα και την απαιτούμενη ασφάλεια και κατοχύρωση. Από την άλλη όμως πλευρά, μπορεί να σημαίνει την υποβάθμιση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, ως συμπληρωματική και κατά κάποιο τρόπο ως κατώτερη από αυτή των ανδρών.

Στη συνέχεια βέβαια σε σχέση με το τι επικρατεί στο νομοθετικό πλαίσιο, ακολουθεί ο Ν.3250/2004. Σύμφωνα με αυτόν το Δημόσιο, οι φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (α' και β' βαθμού) και τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, αποτελούν πλέον, φορείς μερικής απασχόλησης. Κατά αυτό τον τρόπο η μερική απασχόληση αφορά με πιο έκδηλο και άμεσο τρόπο το δημόσιο, καθώς δεν εφαρμόζεται μέσω της σύναψης προγραμματικών συμβάσεων από άλλους φορείς (ιδιωτικούς), αλλά από τους ίδιους τους δημόσιους φορείς.

Ακόμα, σύμφωνα με το νόμο αυτό προβλέπεται η σύναψη συμβάσεων ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου, οι οποίες δεν θα υπερβαίνουν τους 18 μήνες, προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες που αποσκοπούν στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικού χαρακτήρα προς τους πολίτες. Οι υπηρεσίες αυτές αφορούν ανάμεσα στα άλλα την κατ' οίκον κοινωνική μέριμνα και φροντίδα και διάφορα προγράμματα κοινωνικού χαρακτήρα που χρηματοδοτούνται από την ΕΕ. Βέβαια στο συγκεκριμένο νόμο, έχει ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι γίνεται αναφορά και στη συμπερίληψη άλλων υπηρεσιών, που ενδέχεται να μην έχουν αμιγώς κοινωνικό χαρακτήρα, αλλά που όπως διευκρινίζεται υπηρετούν έκτατες ανάγκες (Άρθρο 3, παρ. 2).

Σε σχέση με το εργασιακό καθεστώς των μερικά απασχολούμενων, διασφαλίζεται η εφαρμογή των διατάξεων του Π.Δ. 410/1988 (ΦΕΚ 191Α') όπως ισχύουν και συμπληρωματικώς οι σχετικές ρυθμίσεις της εργατικής νομοθεσίας.¹⁸⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα, ο προσδιορισμός των κοινωνικών ομάδων από τις οποίες θα γίνεται η επιλογή του προσωπικού και αυτό γιατί ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην επιλογή των ανέργων, αλλά και των γυναικών.¹⁸⁹ Το στοιχείο φαίνεται να ενισχύει την άποψη, ότι η εφαρμογή της μερικής απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, έχει να κάνει με την προώθηση της απασχόλησης. Επιπλέον, ορίζεται και στην παράγραφο 2 του Άρθρου 1 ότι οι προσλήψεις αυτές αφορούν τη συμπληρωματική κάλυψη αναγκών των πολιτών και δεν ασκούν επιρροή στην οργανική σύνθεση των υπηρεσιών των φορέων που αφορούν. Παρόλα αυτά το θέμα που έχει να κάνει με το κατά πόσο η μερική απασχόληση ενδέχεται να αντιστρατεύεται την έννοια της πλήρους απασχόλησης, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι επιπλέον επεκτείνεται στο δημόσιο τομέα, είναι ένα θέμα που χρειάζεται περισσότερη συζήτηση.

Εν κατακλείδι, η έννοια της ευελιξίας εμπίπτει στο πλαίσιο της εξέτασης μιας σειράς ζητημάτων γύρω από τον τρίτο τομέα και το ρόλο που του αποδίδεται στη δημιουργία απασχόλησης. Η απασχόληση φαίνεται να αποτελεί ένα ιδιαιτέρως ευαίσθητο θέμα στις μέρες μας και πολύ περισσότερο, όταν θελήσει να το δει κανείς μέσα από τη διάσταση

¹⁸⁸ Προφανώς εννοείται ότι ισχύουν όσα έχουν διαμορφωθεί σε σχέση με το πλαίσιο λειτουργίας της μερικής απασχόλησης με τους νόμους Ν.1892/1990 και Ν.2639/1998. Ειδικότερα ο Ν. 2639/1998, εισάγει ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας που αφορούν την προστασία των «άτυπα» απασχολούμενων (Αβραμίκου:2001, σ.5). Επίσης και με το Ν.2874/2000 ρυθμίζονται ανάμεσα στα άλλα (διευθέτηση εργάσιμου χρόνου, ομαδικές απολύσεις) και θέματα που αφορούν τη μερική απασχόληση.

¹⁸⁹ Αφενός προβλέπονται ως ειδική κατηγορία οι μητέρες ανηλίκων τέκνων οι οποίες θα επιλέγονται με ποσοστό 10%, αλλά και επιπλέον σε όλες τις κατηγορίες ανέργων (άνω των 30 ετών, 5 χρόνια πριν από τη συνταξιοδότηση τους, μέχρι 30 ετών εγγεγραμμένοι στο ΟΑΕΔ για τουλάχιστον 18 μήνες), οι γυναίκες θα επιλέγονται σε ποσοστό 60%, εφόσον υπάρχει βέβαια αντίστοιχος αριθμός αιτήσεων.

του φύλου. Η συγκεκριμένη διάσταση, ανοίγει ένα πολύ μεγάλο ζήτημα μέρη του οποίου θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, επιχειρώντας να διερευνήσουμε όψεις της απασχόλησης των γυναικών μέσα στον τρίτο τομέα.

4.3 Γυναικεία απασχόληση και τρίτος τομέας

Η διερεύνηση ειδικότερα της γυναικείας απασχόλησης μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, παρουσιάζει ενδιαφέρον από τη στιγμή που διαπιστώνεται, ότι τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης διαφοροποιούνται ανάλογα και με τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ατόμων, όπως είναι για παράδειγμα το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο κ.α.. Αυτό που δυστυχώς προκύπτει σαν γενικότερη διαπίστωση όταν γίνεται λόγος για την αμειβόμενη απασχόληση των γυναικών, είναι ότι οι γυναίκες ανήκουν στις ομάδες εκείνες που αντιμετωπίζουν πολύ πιο έντονα προβλήματα ένταξης, παραμονής και εξέλιξης στην αγορά εργασίας (Χλέτσος:2003, σ.6).

Οι λόγοι που σχετίζονται με αυτή την κατάσταση έχουν να κάνουν κύρια με τις έμφυλες ανισότητες που χαρακτηρίζουν την αμειβόμενη εργασία. Οι ανισότητες αυτές συνιστούν εμφανές αποτέλεσμα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος κατασκευάζεται τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και μέσα από την οργάνωση της παραγωγής, αλλά και της αγοράς εργασίας. Έτσι, αυτός ο καταμερισμός κατά φύλο καταλήγει να λειτουργεί ως ένας παράγοντας διαχωρισμού, σε σχέση με την ανθρώπινη εργασία.¹⁹⁰ Αυτό που έχει όμως σημασία είναι να δει κανείς τον τρόπο που οι διαχωρισμοί αυτοί σε τελική ανάλυση *«αντανακλώνται στη δομή, οργάνωση και λειτουργία της αγοράς εργασίας, στους μηχανισμούς καθορισμού των μισθών και των αμοιβών, καθώς επίσης και στις αρχές που διέπουν τα συστήματα κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης»* (Στρατηγάκη:2006, σ.117).

Η συμβολή του φεμινιστικού κινήματος υπήρξε και σε αυτό το σημείο ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ανέδειξε τον τρόπο που οι κοινωνικές αλλά και οι οικονομικές επιστήμες αντιμετώπιζαν τη μισθωτή εργασία των γυναικών, χρησιμοποιώντας ως βάση, το πρότυπο της μισθωτής εργασίας των ανδρών. Κατά αυτό τον τρόπο γινόταν λόγος για ένα μισθό οικογενειακό και για τους άνδρες ως απαλλαγμένους από *«το φόρτο της αναπαραγωγικής εργασίας μέσα στην οικογένεια»* (Στρατηγάκη:2004, σ.228). Με τη

¹⁹⁰ Μια μορφή αυτών των διαχωρισμών, διατυπώθηκε ήδη στο προηγούμενο κεφαλαίο και αφορούσε τη διάκριση σε εργασία και μη εργασία, καθώς και σε αμειβόμενη ή μη αμειβόμενη.

συμβολή της φεμινιστικής θεωρίας στη μελέτη της γυναικείας απασχόλησης αναδείχθηκαν επιπλέον και ζητήματα τόσο γύρω από το χώρο της οικογένειας (στο πλαίσιο της αναπαραγωγής) και της μισθωτής εργασίας (στο πλαίσιο της παραγωγής), όσο και γύρω από τον τρόπο, αλλά και τη σημασία αλληλεπίδρασης αυτών των δύο χώρων. Μέσα από αυτή την εξέλιξη ήταν εφικτό να γίνουν πλέον και επίσημα ορατές τόσο οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων, όσο και οι ίδιες οι διαδικασίες διαμόρφωσης του κοινωνικού φύλου (ο.π., σ. 228).

Συνεπώς ο κατά φύλο επαγγελματικός διαχωρισμός της αγοράς εργασίας, είναι το αποτέλεσμα της διαφοροποίησης τόσο των ρόλων, όσο και των φύλων μέσα στην οικογένεια. Επιπλέον, έννοιες όπως αυτή της συμπληρωματικότητας που έχουν τα φύλα μέσα στην οικογένεια περνάει και στην αγορά εργασίας και επιφέρει τη διάκριση ανάμεσα σε ανδρικά και γυναικεία επαγγέλματα και θέσεις εργασίας. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να *«υποβαθμίζονται οι άνισες υλικές συνέπειες του επαγγελματικού διαχωρισμού στα δύο φύλα, αφού αυτός αποδίδεται στη διαφορετική κοινωνική αξιολόγηση του χώρου και του χρόνου εργασίας και της προσωπικής ζωής των ανδρών και των γυναικών»*. (Στρατηγάκη:2006, σσ. 119-120). Μέσα από αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητός και ο λόγος που οι αμειβόμενες εργασίες που θεωρούνται προέκταση του ρόλου των γυναικών εντός σπιτιού, αναλαμβάνονται ως επί το πλείστον από γυναίκες και επιπλέον τους αποδίδονται γυναικεία χαρακτηριστικά (ο.π., σ.119).

Μιλώντας για τη δημιουργία απασχόλησης σε ένα τομέα όπως αυτός των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, δεν πρέπει να αγνοούμε το γεγονός, ότι πρόκειται ουσιαστικά για θέσεις εργασίας που λόγω της «φύσης» τους, όπως είπαμε φαίνεται να διακατέχονται από έντονες τάσεις θηλυκοποίησης. Είναι εμφανές ότι η πλειονότητα των επαγγελμάτων που σχετίζεται με αυτές τις υπηρεσίες είναι επαγγέλματα που προτιμούνται από τις γυναίκες και αφορούν τις γυναίκες. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που αυτές οι υπηρεσίες δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του τρίτου τομέα; Πιο συγκεκριμένα, τι μπορεί να σημαίνει αυτό για τις γυναίκες απασχολούμενες σε αυτές; Πέραν αυτού που είναι προφανές, ότι δηλαδή εξετάζοντας τη δημιουργία απασχόλησης από τον τρίτο τομέα, μιλάμε για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας που θα μπορούν να διεκδικήσουν οι γυναίκες και κατά συνέπεια να ενισχυθεί η είσοδος τους στην αγορά εργασίας, υπάρχει κάτι ακόμα που ενδεχομένως να έχει ενδιαφέρον να δούμε.

Έχοντας όλα τα παραπάνω κατά νου, μια πολύ σημαντική διαπίστωση από όλα όσα έχουν προηγηθεί στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, αφορά το άνοιγμα του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού χώρου, που προσφέρεται μέσα από τον τρίτο τομέα. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, συχνά οι κοινωνικοί επιστήμονες μιλάνε με γενικού όρους, αναφερόμενοι σε θεσμικές μεταβολές και πολιτικές αλλαγές, ωστόσο τέτοιες μεταβολές και αλλαγές προαπαιτούν τη δραστηριοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων, προκειμένου να λάβουν χώρα.

Στην οικονομία για παράδειγμα, γίνεται λόγος για επιχειρηματίες, εργοδότες, εργαζόμενους και καταναλωτές. Στο κράτος, γίνεται λόγος για πολιτικούς, ψηφοφόρους και γραφειοκράτες. Στον τρίτο τομέα, αντίστοιχα υπάρχουν κοινωνικοί επιχειρηματίες, μάνατζερ, εργαζόμενοι, εθελοντές, χρήστες των υπηρεσιών και πελάτες, αλλά υπάρχει ένα ακόμα πολύ βασικό στοιχείο. Αυτό είναι η έννοια της αυτό-οργάνωσης, η ικανότητα δηλαδή των πολιτών να οργανώνονται γύρω από τα κοινά τους ενδιαφέροντα και ανάγκες, έξω από την αγορά και χωρίς την παρέμβαση του κράτους (Anheier:2002, σ.3). Η συγκεκριμένη λογική ένα παραπάνω στις μέρες παρουσιάζεται ιδιαίτερα δελεαστική αν λάβουμε υπόψη τις δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν οι τομείς του κράτους και της αγοράς.

Ακόμη πρέπει να τονιστεί ότι παρά το γεγονός, ότι αυτή η διαπίστωση σε σχέση με την έννοια της αυτό-οργάνωσης, μας δείχνει ουσιαστικά τον τρίτο τομέα μέσα από την έννοια της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή τη συσπείρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος (ο.π., σ.3), θα μπορούσε να σταθεί κανείς με κάποιο ομολογουμένως ποιο καινοτόμο τρόπο σε αυτήν την έννοια, υπό μια διαφορετική σκοπιά που να εμπεριέχει μάλιστα και τη διάσταση του φύλου.

Πιο συγκεκριμένα, ο εγκλωβισμός των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο, πολλές φορές σήμαινε πέρα από τον αποκλεισμό τους από το δημόσιο και τη μη αναγνώρισης τους από αυτόν. Αναφέρθηκε ήδη το τι σήμαινε η στέρηση της ιδιότητας του πολίτη για τις γυναίκες, που ουσιαστικά αφορούσε τη στέρηση του τρίπτυχου δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά). Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, σηματοδότησε μια στροφή προς αυτή την κατάσταση και σαφώς τη διεκδίκηση από μέρους τους, τη θέση τους στο δημόσιο χώρο. Η θέση όμως αυτή σε καμία περίπτωση δεν τους αναγνωρίστηκε ως ισότιμη με αυτή των ανδρών. Η εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε από ένα πλήθος διακρίσεων και άνισης μεταχείρισης εις βάρος τους, στην αγορά εργασίας και

δυστυχώς μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι γυναίκες προσπαθούν να διεκδικήσουν μια θέση μέσα σε αυτήν.

Το βασικό ερώτημα, λοιπόν, που τίθεται είναι αν η έννοια της αυτό – οργάνωσης μπορεί να αποτελέσει την «έμπνευση» κατά κάποιο τρόπο, ώστε να δει κανείς τι γίνεται, όταν οι γυναίκες κινητοποιούνται σε ένα χώρο διαφορετικό από τους παραδοσιακούς και τις «λογικές» που τους διέπουν. Εστιάζοντας μάλιστα ειδικότερα, στη διάσταση της απασχόλησης μέσα στον τρίτο τομέα με τρόπο ανάλογο έτσι όπως η έννοια της αυτό – οργάνωσης κατά τον Anheier (2002) προωθείται σήμερα τόσο έντονα. Συγκεκριμένα αυτή η έννοια προωθείται μέσα από το πρίσμα, ότι «επιβάλλεται» η απομάκρυνση από την αντίληψη, ότι θέματα που έχουν να κάνουν με την εκπαίδευση, το περιβάλλον, αλλά ακόμα και την κοινωνική ασφάλιση, είναι αποκλειστική αρμοδιότητα του κράτους.

Η διαπίστωση αυτή με την σειρά της θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για ένα προβληματισμό σε σχέση με το κατά πόσο, θα ήταν εφικτό να ακολουθηθεί και μια ανάλογη πορεία σκέψης, κάνοντας λόγο για νέα δεδομένα στην απασχόληση των γυναικών, έχοντας κατά νου τον ίδιο τον ρόλο του τρίτου τομέα στην απασχόληση; Ούτε λίγο, ούτε πολύ μιλάμε για τη δημιουργία απασχόλησης, σε ένα διαφορετικό τομέα. Άραγε όμως τα στερεότυπα και οι ανισότητες που εντοπίζονταν στους άλλους τομείς, «έχουν θέση» τελικά και σε αυτόν; Είναι ικανός ο τρίτος τομέας, εστιάζοντας στην προκειμένη περίπτωση στο σημείο που αφορά την απασχόληση¹⁹¹ εντός του, να αλλάξει κάτι σε σχέση με την κοινωνική ιεράρχηση και εν τέλει αξιολόγηση των φύλων που αποτελεί και την ουσία; Αλλά και σε ένα άλλο επίπεδο, είναι δυνατόν να μιλάμε για τη δημιουργία πραγματικών ευκαιριών απασχόλησης για τις γυναίκες; Και αναφερόμαστε σε ευκαιρίες που θα μπορούν να ταιριάζουν στις ιδιαίτερες και μεταβαλλόμενες ανάγκες των γυναικών στις διάφορες φάσεις που μπορεί να περιλαμβάνει ο ατομικός κύκλος ζωής τους (Μουρίκη:2005, σ.253);

Το εμπειρικό μέρος της παρούσας μελέτης θα επιδιώξει να διερευνήσει αυτό τον προβληματισμό, ωστόσο είναι απαραίτητο να τοποθετηθούμε ως προς το τι σκιαγραφεί την παρούσα κατάσταση τόσο σε σχέση με κάποια γενικά στοιχεία για τη γυναικεία

¹⁹¹ Η επιλογή της απασχόλησης αποδίδεται στο γεγονός ότι αποτελεί ένα σημαντικό χώρο της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και της οργάνωσης της ίδιας της ανθρώπινης ταυτότητας. Μάλιστα, η μισθωτή απασχόληση συνδέθηκε πολύ έντονα και με το θέμα της χειραφέτησης των γυναικών, καθώς και την αλλαγή του κοινωνικού της ρόλου τόσο στον ιδιωτικό, όσο και στο δημόσιο χώρο (Αθανασιάδου κ.α.:2001, σ.5).

απασχόληση στην Ελλάδα σήμερα, όσο και με κάποια ποιο ειδικά στοιχεία για το τι σημαίνει μια γυναίκα να απασχολείται σε μια κοινωνική υπηρεσία που δραστηριοποιείται στην παροχή φροντίδας. Αυτά τα συγκεκριμένα θέματα θα ακολουθήσουν ακριβώς στη συνέχεια.

4.3.1 Η γυναικεία μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα σήμερα

Διερευνώντας τη μισθωτή απασχόληση μέσα από την οπτική του φύλου, είναι αναμενόμενη η αναζήτηση στοιχείων που έχουν να κάνουν είτε με ποσοτικά δεδομένα, αποτυπώνοντας κατά αυτό τον τρόπο με αριθμούς τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης, προβαίνοντας σε συγκρίσεις,¹⁹² είτε με στοιχεία που προχωρούν στην ανάλυση και ερμηνεία διαφόρων ζητημάτων που αφορούν τις συνθήκες εργασίας, τις αμοιβές, τις συντάξεις, το εκπαιδευτικό επίπεδο καθώς και τις διάφορες πολιτικές (για τη φροντίδα των παιδιών, τη φορολογία, τις γονικές άδειες κ.α.) που σχεδιάζονται, αλλά και εφαρμόζονται, σε σχέση πάντα με την αμειβόμενη απασχόληση.

Στην Ελλάδα πιο συγκεκριμένα, η έρευνα για την αμειβόμενη εργασία των γυναικών, έχει εντυφίσει σε διάφορες πτυχές της. Με μια πρώτη ματιά μπορεί κανείς να εντοπίσει από οικονομικές αναλύσεις των χαρακτηριστικών της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας,¹⁹³ κοινωνιολογικές προσεγγίσεις,¹⁹⁴ κλαδικές έρευνες,¹⁹⁵ μελέτες σχετικές με τη διαμόρφωση του χώρου και της πόλης,¹⁹⁶ μελέτες ανθρωπολογικές,¹⁹⁷

¹⁹² Είτε σε σχέση με τα αντίστοιχα δεδομένα για τους άνδρες, είτε σε σχέση με το τι συμβαίνει διεθνώς, αλλά και ειδικότερα στην ΕΕ.

¹⁹³ Βλ. Πετρινιώτη Ξ., «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74 (1989) 106-140, Παυλίδου Ε., «Γυναίκα και εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας», *Σύγχρονα Θέματα*, (Αφιέρωμα: Η εργασία των γυναικών), 40 (1989), Καραμεσίνη Μ. «Γυναίκες και απασχόληση στην Ελλάδα. Τάσεις και διεθνείς συγκρίσεις», στο Ξ. Πετρινιώτη και Γ. Κουκουλές (επιμ.), *Επετηρίδα Εργασίας 1998*, Αθήνα (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πάντειου Πανεπιστημίου) 1998 και Καραμεσίνη Μ., «Μισθολογική ιεράρχηση των επαγγελματιών και επαγγελματική αναδιάρθρωση της μισθωτής απασχόλησης», στο ΙΑΠΑΔ, *Εργασία 2002*, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2002 (Στρατηγάκη:2004, σ.229).

¹⁹⁴ Βλ. Μουσούρου Μ. Α., *Γυναίκα και Απασχόληση*, Αθήνα (Gutenberg) 1993 (ο.π., σ.229).

¹⁹⁵ Βλ. Κασιμάτη Κ., Μ. Θανοπούλου, Π. Τσάρτας, *Η γυναικεία απασχόληση στον τουριστικό τομέα*, Αθήνα (ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο) 1995 (ο.π., σ.229).

¹⁹⁶ Βλ. Βαΐου Ν., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, (Αφιέρωμα: Η εργασία των γυναικών), 40 (1989) (ο.π., σ.229).

¹⁹⁷ Βλ. Μπακαλάκη Α., «Η κομμωτική. Ένα γυναικείο επάγγελμα», *Δίνη*, 1, (1986) και Παπαγαρουφάλη Ε., «Φεμινισμός και Εργασία. Διέξοδοι και αδιέξοδα», *Σύγχρονα Θέματα*, (Αφιέρωμα: Η εργασία των γυναικών), 40 (1989) (ο.π., σ.229).

μελέτες που αφορούν τη σχέση αμειβόμενης εργασίας και οικογένειας,¹⁹⁸ μέχρι και έρευνες που αφορούν τη διερεύνηση στον αγροτικό χώρο του τρόπου διαπλοκής των οικογενειακών και εργασιακών σχέσεων,¹⁹⁹ αλλά ακόμα και μελέτες που αφορούν την επίδραση των νέων τεχνολογιών στον εργασιακό χώρο²⁰⁰ (Στρατηγάκη:2004, σ.229).

Η ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα φέρνει στην επιφάνεια διάφορα ζητήματα. Αυτό που προκύπτει ωστόσο, σαν μια πρώτη και γενική διαπίστωση σε σχέση με τη γυναικεία απασχόληση είναι, ότι αυτή παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Οι αιτίες αυτού του φαινομένου μπορούν κατά κύριο λόγο να αναζητηθούν σε αποτυχίες της αγοράς (market failures), καθώς και σε πολιτικές «παραποιήσεις» (policy distortions) (Jaumotte:2003, σ.5) και είναι ακριβώς το ενδιαφέρον για αυτές τις αιτίες, που μπορεί να καταστήσει περισσότερο εφικτή τη βελτίωση της υπάρχουσας κατάστασης.

Εστιάζοντας στην ελληνική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτό, ότι παρά τις όποιες αλλαγές (κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές), που έχουν συντελεστεί τα τελευταία χρόνια η ελληνική αγορά εργασίας, διέπεται από έντονους φυλετικούς διαχωρισμούς. Αυτοί συνεπάγονται την υποδεέστερη θέση των ελλήνιδων στην απασχόληση, τις συνθήκες και τους όρους εργασίας τους, τις αμοιβές, τις προοπτικές εξέλιξης, αλλά και το επίπεδο κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης. Την ίδια στιγμή η αλληλεπίδραση μεταξύ οικογένειας και αγοράς εργασίας εξακολουθεί να διαμορφώνει με καθοριστικό τρόπο το εργασιακό πρότυπο των γυναικών στην Ελλάδα (Στρατηγάκη:2006, σσ.124-125).

Τα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η γυναικεία μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα σήμερα, μπορούν εν πρώτοις να αποτυπωθούν μέσα από τη χρήση αριθμητικών δεδομένων γύρω από τα ποσοστά απασχόλησης, τα ποσοστά ανεργίας, τους κλάδους

¹⁹⁸ Συμεωνίδου Χ., «Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση», *Σύγχρονα Θέματα*, (Αφιέρωμα: Η εργασία των γυναικών), 40 (1989), Συμεωνίδου Χ., «Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής», *Δίμη*, 7 (1994), Καβουνίδη Τ., *Οικογένεια και Εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα (Αντ.Ν. Σάκουλας) 1996 και Μαράτου- Αλιπράντη Λ., *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα (ΕΚΚΕ) 1999 (ο.π., σ.229).

¹⁹⁹ Βλ. Stratigaki M., "Agricultural Modernization and Gender Division of Labour: The case of Heraklion Greece", *Sociologia Ruralis*, Vol. XXVIII, No. 4, (1988) 248-262, Γιδάρκου Ι., «Εργασιακές Σχέσεις στην Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Θέση και Προοπτικές της Γυναικείας Παρουσίας», στο *Κράτος και Αγροτικός Χώρος*, Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα (Παπαζήσης) 1996, 453-467 και Gidaraku I., L. Kazakopoulos, E. Arachoviti, D. Papadopoulos, "Family Farm Succession and Gender Relations: Rethinking Gender Discrimination", *Agricoltura Mediterranea*, 130 (2000) 1-16.

²⁰⁰ Βλ. Στρατηγάκη Μ., *Φύλο, Τεχνολογία, Εργασία*, Αθήνα (Ο Πολίτης) 1996 και Πετρινιώτη Ξ., *Η δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας. Φύλο, τεχνολογία, ανταγωνισμός. Η περίπτωση των τραπεζών*, Αθήνα (Παπαζήσης) 1998.

και τα επαγγέλματα που συμμετέχουν, το εκπαιδευτικό επίπεδο, αλλά ακόμα και τις αμοιβές και τις συντάξεις που λαμβάνουν. Δυστυχώς όμως τα επίσημα στατιστικά δεδομένα που είναι διαθέσιμα δεν είναι πλήρη, καθώς η ύπαρξη ενός άτυπου τομέα και μάλιστα εκτεταμένου, αποτελεί ένα από τα «χαρακτηριστικά» της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα (Βαΐου & Χατζημιχάλης:2003). Παρά αυτό το γεγονός παρατηρείται ότι, το τρίτο τρίμηνο του 2012 ο αριθμός των απασχολούμενων γυναικών ήταν 1.510.317, το συνολικό δε ποσοστό απασχόλησης για τις ηλικιακές ομάδες 15-64 ετών ήταν 41,5% τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών ήταν 60,4%.²⁰¹ Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι, ότι τα μεγέθη αυτά παρουσίαζαν μια αυξητική τάση χρόνο με το χρόνο (για παράδειγμα τα ποσοστά για τα έτη 2004, 2005 και 2006 ήταν αντίστοιχα 84,1%, 84,8%, 86,6%) (ΕΣΥΕ:2008, σ.65), μέχρι και το 2008 όπου πλέον τα δεδομένα άρχισαν να αλλάζουν υπό το πρίσμα των δυσμενών οικονομικών εξελίξεων. Σε μια προσπάθεια να εντοπιστούν οι αιτίες, ή κάποιες από τις αιτίες που η τα ποσοστά απασχόλησης παρουσίαζαν σταδιακή αύξηση, θα μπορούσαν να διατυπωθούν οι εξής λόγοι (Jaumotte:2003, Αθανασιάδου κ.α.:2001, σ.14):

- Η αύξηση της μερικής απασχόλησης. Το στοιχείο αυτό, δυνητικά μπορεί να αυξήσει τη συμμετοχή των γυναικών, έχοντας βέβαια σαν δεδομένο το γεγονός ότι οι γυναίκες στη συγκεκριμένη περίπτωση θα προτιμούν περισσότερο να απασχολούνται μερικώς και όχι πλήρως. Προς αυτή βέβαια την κατεύθυνση, η κατοχύρωση της μερικής απασχόλησης από την εργατική νομοθεσία συνιστά ένα πολύ σημαντικό πλεονέκτημα.
- Οι μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων και των κοινωνικών προτύπων. Στο σημείο αυτό μπορούν να συμπεριληφθούν και οι αλλαγές που αναμφισβήτητα έχουν συντελεστεί και στη στάση της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και της ελληνικής οικογένειας απέναντι στο ρόλο των γυναικών. Επίσης, κατά τον ίδιο τρόπο λειτουργούν και οι αυξημένες οικονομικές ανάγκες, η μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα στις ανώτατες βαθμίδες εκπαίδευσης,²⁰² αλλά και η προσωπική επιθυμία τους να καταξιωθούν στον επαγγελματικό χώρο.(Χλέτσος:2003, σ.8).

²⁰¹ Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2012 Γ' Τρίμηνο.

²⁰² Η ολοένα και αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, αλλά και ειδικότερα στις ανώτερες, μπορεί να αποδοθεί σε λόγους που έχουν να κάνουν τόσο με την υιοθέτηση στρατηγικών από μέρους τους για τη διευκόλυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, όσο και με την πρόθεση υποκατάσταση πρακτικών, όπως η προίκια (Χλέτσος:2003, σ.11).

- Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου. Η άνοδος αυτή βέβαια που παρατηρείται σε σχέση με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, εντοπίζεται σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις και κλάδους σπουδών. Με δεδομένο, λοιπόν, ότι οι εκπαιδευτικές επιλογές ως κοινωνικά υπαγορευσιμες που είναι, επηρεάζουν το επαγγελματικό τους επίπεδο (Κασιμάτη:1998) οι γυναίκες εντοπίζονται στη συνέχεια και σε συγκεκριμένα «γυναικεία» επαγγέλματα.
- Η νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η αντίθετη κατάσταση, δηλαδή η ύπαρξη ανισοτήτων στην αγορά εργασίας, ειδικά όσον αφορά τις αμοιβές και τις προαγωγές, συνιστά κατά κάποιο τρόπο αντικίνητρο για την είσοδο, ή και ακόμα την επιστροφή των γυναικών σε αυτήν. Η κατάσταση, λοιπόν, αυτή μέσω της νομοθετικής κατοχύρωσης μπορεί εν μέρει να βελτιωθεί σημαντικά, για ευνόητους λόγους.
- Η αύξηση των θέσεων εργασίας στο τομέα των υπηρεσιών. Στοιχείο που συνδέεται άμεσα με τις δημογραφικές εξελίξεις που αναφέρθηκαν και πιο πάνω και που επιπλέον, λόγω του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας που εντοπίζεται στην αγορά εργασίας, μιλάμε κύρια για επαγγέλματα με έντονα θηλυκοποιημένο χαρακτήρα.

Ακόμα, πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι στην Ελλάδα υπάρχει και μια μεγάλη ποικιλία ανεπίσημων μορφών απασχόλησης, με χαρακτηριστικότερη την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, που λόγω των στενών οικογενειακών δεσμών, ευνοούν την άμισθη και μη καταγεγραμμένη εργασία των μελών της οικογένειας, που κατά κύριο λόγο είναι γυναίκες (Γιδαράκου κ.α.:2005, σ.66).

Επιπλέον, ο τουρισμός και η γεωργία δύο από τις πιο σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα, λόγω της εποχικότητας που χαρακτηρίζει τη φύση τους ευνοούν την εποχική εργασία, καθώς και την πολυαπασχόληση. Επίσης, η άτυπη εργασία, που εντοπίζεται μέσα από πρακτικές που εφαρμόζονται σε ορισμένους τομείς της μεταποίησης, όπως η ανάθεση υπεργολαβιών είτε σε ανεξάρτητες μικρές εταιρείες είτε σε άτυπα οικιακά εργαστήρια, χαρακτηρίζεται και αυτή κύρια από τη μεγάλη συμμετοχή των γυναικών. Όλα όμως τα παραπάνω φανερώνουν ότι ένα μεγάλο μέρος της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα δεν καταγράφεται και κατά συνέπεια τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν είναι εφικτό να αποτυπώσουν την πλήρη κατάσταση (ο.π., σσ.66-67).

Σε σχέση τώρα με τα στοιχεία που υπάρχουν διαθέσιμα, τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής, στο εργατικό δυναμικό για τις γυναίκες το 2012, παρουσιάζονταν στην ηλικιακή ομάδα των 25-29 (με ένα ποσοστό 82,4%),²⁰³ ενώ παρατηρούνταν μια μείωση από την ηλικιακή ομάδα 30-44 ετών και πέρα. Η κατάσταση αυτή σαφώς και συνδέεται με λόγους που έχουν να κάνουν με την απόφαση αποχώρησης των γυναικών από την αγορά εργασίας, λόγω κυρίως των οικογενειακών τους υποχρεώσεων (Χλέτσος:2003, σ.9). Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών εμφανίζεται στον τριτογενή τομέα κατά την περίοδο 2000-2002, ενώ παράλληλα εντοπίζεται μείωση της απασχόλησης τους τόσο στον πρωτογενή, όσο και στο δευτερογενή τομέα (ο.π., σ.13).

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, όσον αφορά γενικότερα τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας διαπιστώνεται ότι ένα ποσοστό 14,5% απασχολούνταν στο εμπόριο, ένα 13,8% στο κλάδο της γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και αλιείας, ενώ ένα ίδιο ποσοστό 9,3% εμφανιζόταν στους κλάδους της μεταποίησης και βιομηχανίας, καθώς και στον κλάδο της εκπαίδευσης (ΕΣΥΕ:2008, σσ.62-63). Επίσης, από την απογραφή αυτή προέκυψε ότι το 65,7% των οικονομικά ενεργών γυναικών ήταν μισθωτές (οι άνδρες αντίστοιχα είχαν ποσοστό 60,9%), και μόλις το 7,6% εργοδότριες (ενώ στους άνδρες το 12,9%). Ειδικότερα, εξετάζοντας τις ομάδες ατομικών επαγγελμάτων, από τις οικονομικά ενεργές γυναίκες το 15,8% ήταν πωλήτριες και υπάλληλοι παροχής υπηρεσιών, το 14,7% υπάλληλοι γραφείου, το 14,4% απασχολούμενες σε επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα και ένα 13,4% απασχολούμενες στη γεωργία, αλιεία, θήρα και κτηνοτροφία (ο.π., σσ.62-63).

Στην Ελλάδα, οι γυναίκες συγκεντρώνονται στα χαμηλά αμειβόμενα επαγγέλματα, τα οποία είναι χαρακτηριστικό ότι αποτελούν περισσότερο από το 1/3 της γυναικείας μισθωτής εργασίας (Στρατηγάκη:2006, σ.125). Είναι γεγονός ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες το χάσμα αμοιβών στην Ελλάδα έχει συρρικνωθεί, ωστόσο οι μέσες γυναικείες αποδοχές εξακολουθούν να υπολείπονται αυτές των ανδρών. Μάλιστα στους προσδιοριστικούς παράγοντες αυτού του χάσματος, αναφέρονται ο επαγγελματικός και κλαδικός διαχωρισμός στη βάση του φύλου,²⁰⁴ οι διαφορές φύλου στα παρατηρούμενα

²⁰³ Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2012 Γ' Τρίμηνο.

²⁰⁴ Σε αυτό το παράγοντα σύμφωνα με τη διάσπαση του χάσματος αμοιβών, οφείλεται το 51% του χάσματος στις υπηρεσίες και το 57% του χάσματος που παρατηρείται στη βιομηχανία (Καραμεσίνη & Ιωακείμογλου:2003,)

ατομικά χαρακτηριστικά,²⁰⁵ καθώς και οι μισθολογικές διακρίσεις φύλου²⁰⁶ (Καραμεσίνη & Ιωακείμογλου:2003). Η ύπαρξη αυτού του μισθολογικού χάσματος αποτελεί μια ακόμη σαφή ένδειξη των έντονων ανισοτήτων και διακρίσεων που υφίστανται οι ελληνίδες στην αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα εκτός από αυτή την κατάσταση που επικρατεί σε σχέση με τις γυναίκες που βρίσκονται ήδη στην αγορά εργασίας, υπάρχει ένα ακόμα βασικό πρόβλημα που θίγει κατά πολύ τις ελληνίδες, αυτό της ανεργίας με ότι αυτό συνεπάγεται.

Διερευνώντας άλλωστε την κατάσταση για την απασχόληση των γυναικών στην Ελλάδα, δε γίνεται να μην συμπεριληφθούν και στοιχεία για την ανεργία. Δυστυχώς η ανεργία είναι ένα φαινόμενο που πλήττει παγκοσμίως τις γυναίκες περισσότερο από ότι τους άνδρες. Οι άνεργες γυναίκες το 2012 ήταν 613.394 τη στιγμή που ο συνολικός αριθμός του γυναικείου εργατικού δυναμικού ήταν 2.123.711 και οι άνδρες στην αντίστοιχη περίπτωση 617.524 όταν το εργατικό δυναμικό ήταν 2.846.224. Οι περισσότερες άνεργες, δηλαδή 266.859 ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα των 30-44.²⁰⁷ Από αυτά τα στοιχεία καθίσταται εμφανές ότι πέραν του ότι η ανεργία πλήττει περισσότερο τις γυναίκες, πλήττει συγκεκριμένα τις νέες γυναίκες.

Σε επίπεδο κυρίως πολιτικών εξαγγελιών, η αναφορά στο πρόβλημα της ανεργίας, εγείρει ταυτόχρονα το ζήτημα γύρω από την προώθηση της ευελιξίας στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Η εμφάνιση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, έχει νόημα να διερευνηθεί ειδικότερα σε σχέση με τη διάσταση του φύλου, καθώς προκύπτουν ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα, ειδικά σε σχέση με τα αρνητικά χαρακτηριστικά τους. Υπάρχουν διάφορες μορφές ευελιξίας στην απασχόληση όπως είδαμε παραπάνω, ωστόσο εδώ κύρια θα ασχοληθούμε με τη μερική απασχόληση, αφενός λόγω της διάδοσης που φαίνεται να έχει αυτή η μορφή στις γυναίκες και αφετέρου λόγω των εξελίξεων που σημαίνουν την επέκτασή της στο δημόσιο τομέα. Ο δημόσιος τομέας, πρέπει να σημειωθεί ότι συνήθως παρείχε περισσότερη ασφάλεια και συνέπεια σε σχέση με την κατοχύρωση των εργασιακών δικαιωμάτων από ότι ο ιδιωτικός και ήταν αναμενόμενο να προσελκύει το ενδιαφέρον των γυναικών.

²⁰⁵ Ο παράγοντας αυτός ερμηνεύει το 25% του χάσματος στις υπηρεσίες και το 18% στη βιομηχανία (ο.π.).

²⁰⁶ Οι μισθολογικές διακρίσεις φύλου καθώς και άλλες πιθανές διαφορές στη βάση του φύλου που δεν είχαν πιθανότητα εντοπιστεί, αιτιολογούσαν ένα 24% του χάσματος στις υπηρεσίες και ένα 27% στη βιομηχανία (ο.π.).

²⁰⁷ Πηγή Ελληνική Στατιστική Αρχή, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2012 Γ'Τρίμηνο.

Καταρχήν αναφερόμενοι στη μερική απασχόληση πρέπει να σημειωθεί, ότι συχνά αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο για την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας υπό την έννοια, ότι τους επιτρέπει να συνδυάσουν καλύτερα την εργασία τους με την οικογενειακές τους υποχρεώσεις (Jaumotte:2003, σ.12). Αυτός ο συνδυασμός είτε έχει να κάνει με το γεγονός, ότι ενδέχεται να καλύπτει την επιθυμία των γυναικών να έχουν στη διάθεση τους περισσότερο χρόνο με τα παιδιά τους, είτε απλούστατα μπορεί να υποδεικνύει την έλλειψη των απαιτούμενων υποδομών για τη φύλαξη των παιδιών τους (ο.π., σ.21). Η αποδοχή όμως αυτής της τοποθέτησης ενδέχεται να υποκρύπτει μια αναπαραγωγή της αντίληψης ότι ο χαρακτήρας της γυναικείας εργασίας είναι συμπληρωματικός, καθώς και το ότι η ίδια η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή είναι συμπληρωματική (Αβραμίκου:2001, σ.10).

Την ίδια στιγμή, η μερική απασχόληση ενέχει τον κίνδυνο της περιθωριοποίησης²⁰⁸ των γυναικών στην αγορά εργασίας μέσα από την επικράτηση ενός καθεστώτος χαμηλών αμοιβών, έλλειψης ευκαιριών ανέλιξης (Jaumotte:2003, σ.21), επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικής απομόνωσης και διαφόρων άλλων αρνητικών στοιχείων. Ένα ακόμα από αυτά τα αρνητικά στοιχεία είναι και η ενίσχυση του επαγγελματικού διαχωρισμού ανάμεσα στα δύο φύλα. Σύμφωνα με την Αβραμίκου διάφοροι μελετητές (Καραντινός κ.α.: 1997, Symeonidou:1997),²⁰⁹ αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι η πλειονότητα των μερικά απασχολούμενων ανδρών, συγκεντρώνεται σε κλάδους όπως η γεωργία και οι κατασκευές, ενώ η πλειονότητα των μερικά απασχολούμενων γυναικών εντοπίζεται στους κλάδους της γεωργίας, του εμπορίου και της εκπαίδευσης (Αβραμίκου:2001, σ.16). Σύμφωνα με στοιχεία του Ο.Ο.Σ.Α. το 2001 η Ελλάδα,²¹⁰ άνηκε στις χώρες εκείνες που εμφάνιζαν συγκριτικά,

²⁰⁸ Η περιθωριοποίηση αυτή μπορεί να μετρηθεί σε σχέση με τη δυσκολία να μετακινηθεί η απασχολούμενη από μια θέση μερικής απασχόλησης σε μια θέση πλήρους απασχόλησης, ή / και σε σχέση με τη δυσκολία να παραμείνει στην αγορά εργασίας. Για παράδειγμα σύμφωνα με τους O' Reilly και Bothfeld (2002), στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη Γερμανία, μόνο ένα μικρός αριθμός γυναικών, κατάφερε να χρησιμοποιήσει την μερική απασχόληση σαν γέφυρα, προκειμένου να περάσουν στη πλήρη απασχόληση, αντίθετα ένα σημαντικό ποσοστό εγκατέλειψε την εργασία και ειδικότερα μητέρες με περισσότερα από ένα παιδιά (Jaumotte:2003, σ.22).

²⁰⁹ Βλ. Καραντινός Δ., Δ. Ζιώμας, Μ. Κετσετζοπούλου, Α. Μουρίκη, *Ευέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα (Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας) 1997 καθώς και Symeonidou X., "Full time and part – time employment of women in Greece: trends and relationships with life – cycle events", in Blossfeld P. – C. Hakim (ed), *Between Equalization and Marginalization: Women working part – time in Europe and the United States of America*, United States (Oxford University Press) 1997, 90-112.

²¹⁰ Στην ίδια κατηγορία εντοπίζονται επίσης, η Φιλανδία η Σουηδία, καθώς και η Ισπανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία, το Βέλγιο και τη Γαλλία (Jaumotte:2003, σ.12).

χαμηλά ποσοστά προτίμησης για τη μερική απασχόληση. Από την άλλη όμως μπορεί οι προτιμήσεις για μερική απασχόληση να μην σημείωναν υψηλά ποσοστά, ωστόσο εμφανιζόντουσαν υψηλότερες από τα επίπεδα μερικής απασχόλησης που είχαν ορισμένες χώρες (Jaumotte:2003, 12). Βέβαια, υπό το πρίσμα ότι οι θέσεις μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα αφορούν χαμηλής εξειδίκευσης και χαμηλών αμοιβών επαγγέλματα, καθώς και κλάδους όπου οι βασικοί μισθοί για τις θέσεις πλήρους απασχόλησης είναι ήδη χαμηλοί, παραμένει ένα ζητούμενο το ποια θα είναι η στάση των γυναικών απέναντι σε αυτή τη μορφή απασχόλησης. Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι η κατάσταση δεν είναι πλέον ευνοϊκή ούτε για το δημόσιο τομέα, που πριν την οικονομική κρίση η δημιουργία θέσεων μερικής απασχόλησης εντός του, όπου οι συνθήκες εργασίας θεωρούνταν καλύτερες, θα μπορούσε να βοηθήσει κάπως την κατάσταση (Karamessini:2004, σ.25). Αυτό που συνιστά την πραγματικότητα τώρα, τουλάχιστον με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για το 2012 οι μερικά απασχολούμενες γυναίκες στην Ελλάδα ήταν 180.600 στο σύνολο των 1.510.317 απασχολούμενων γυναικών, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός ανδρών με μερική απασχόληση ήταν 113.100. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι παραπάνω από τις μισές γυναίκες (108.500) που βρίσκονται υπό το καθεστώς της μερικής απασχόλησης, δήλωσαν ότι δεν είχαν τη δυνατότητα να βρουν πλήρη απασχόληση.²¹¹

Ένα ακόμη πολύ ενδιαφέρον ζήτημα, σε σχέση με την κατάσταση των απασχολούμενων γυναικών στην Ελλάδα, είναι αυτό της επαγγελματικής εκπαίδευσης και ειδικά της κατάρτισης. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρεται στην Εθνική Έκθεση για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη για το 2006-2008: *«Στη χώρα μας καταβάλλεται τα τελευταία χρόνια μια διαρκής προσπάθεια ποιοτικής αναβάθμισης και βελτίωσης του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενώ παράλληλα δίνεται έμφαση στη διευκόλυνση της πρόσβασης των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων σε όλες τις βαθμίδες του»*. Η αναφορά στην επαγγελματική εκπαίδευση συνδέεται κατά πολύ με παραμέτρους αναπαραγωγής των στερεοτύπων, αλλά και στοιχείων όπως ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας που οδηγεί τα άτομα στην επιλογή συγκεκριμένων επαγγελμάτων ανάλογα με το φύλο τους. Στην ουσία η επαγγελματική εκπαίδευση κύρια έχει να κάνει με τις συνθήκες που υπάρχουν πριν από την ένταξη του ατόμου στην αγορά εργασίας. Είναι ένα θέμα αρκετά ακανθώδες και έχει ιδιαίτερη βαρύτητα

²¹¹ Πηγή Ελληνική Στατιστική Αρχή, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2012 Γ'Τρίμηνο.

ωστόσο, επί του παρόντος με το δεδομένο ότι αναφερόμαστε κύρια στο τι επικρατεί στην αγορά εργασίας, θα επικεντρώσουμε στο θέμα της επαγγελματικής κατάρτισης. Ουσιαστικά αυτό που θα μας απασχολήσει είναι η κατάρτιση ως κοινωνική πολιτική και υπό αυτό το πρίσμα αναφέρεται «στην επίδραση της αναπαραγωγής της μισθωτής σχέσης, δηλαδή στην καλλιέργεια των συνθηκών που είναι απαραίτητες για τη συντήρηση και ανανέωση της ικανότητας, αλλά και της διάθεσης του ατόμου να διαθέτει την εργασιακή του ικανότητα ως μισθωτός» (Δημουλάς:2005, 209).

Στην περίπτωση της Ελλάδας ένα πολύ βασικό χαρακτηριστικό της κατάρτισης, αφορά την ανάπτυξη της, χάρη στη διάθεση κονδυλίων από την ΕΕ (ο.π., σ.223). Στο πλαίσιο αυτό και ειδικά για τις γυναίκες, τα πιο πρόσφατα δεδομένα σε σχέση με την επαγγελματική κατάρτιση, αφορούσαν δύο (από τα έντεκα) Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα του Γ΄ ΚΠΣ. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα προγράμματα «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση», του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και το «Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση (ΕΠΕΑΕΚ)» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Μάλιστα στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ, ο άξονας «Βελτίωση της πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας», περιελάμβανε και προγράμματα υποστήριξης της αρχικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης για τις γυναίκες (Στρατηγάκη:2006, σ.147). Η αναγκαιότητα ενός τέτοιου στόχου είναι εμφανής, υπό το πρίσμα της παροχής ίσων ευκαιριών, κάτι που έχει πολύ μεγάλη σημασία για τις γυναίκες και τους όρους ένταξής τους στην αγορά εργασίας. Η ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών αποτέλεσε σχετικά από νωρίς, έναν από τους στόχους των δράσεων που εντάσσονται στο πλαίσιο των ενεργητικών μάλιστα, πολιτικών για την απασχόληση.

Οι ενεργητικές πολιτικές για την προώθηση της ισότητας αποτελούν μια ακόμα παράμετρο που αξίζει να διερευνηθεί. Στην Ελλάδα, οι πολιτικές αυτές πρωτοεμφανίστηκαν, έστω και σε πιλοτική μορφή ήδη από την ένταξη της χώρας στην ΕΕ. Για την ανάπτυξη αυτών των πολιτικών, ιδιαίτερα σημαντική στάθηκε η ώθηση που δόθηκε τόσο από τις δράσεις που συγχρηματοδότησε το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και υποστήριξε το Κοινοτικό Δίκαιο για την ίση μεταχείριση. Πολύ σημαντικές υπήρξαν ακόμα και οι δράσεις που προωθήθηκαν στο πλαίσιο των δύο Μεσοπρόθεσμων Κοινοτικών Προγραμμάτων για τις ίσες ευκαιρίες μεταξύ ανδρών και γυναικών και τα οποία κάλυπταν τις περιόδους 1982-1985 και 1986-1990. Στη συνέχεια

σημαντική υπήρξε για τις ενεργητικές πολιτικές που είχαν να κάνουν και με την ισότητα των φύλων και η συμβολή της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας NOW του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (1990), καθώς και το Α΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1989-1993), το Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1994-1999), αλλά ιδιαίτερα και το Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (2000-2006) (Στρατηγάκη:2006, σσ.144-146).

Σε σχέση με τις πολιτικές για την ισότητα των φύλων στην Ελλάδα, ένα σημαντικό βήμα αποτέλεσε, ο συντονισμός της εθνικής πολιτικής με την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση. Στο πλαίσιο αυτό υπήρξε και η ένταξη του στόχου της ισότητας στα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση. Μάλιστα αν σε αυτό το σημείο αναζητηθεί το τι έχει επιτευχθεί έως τώρα θα μπορούσαν να αναφερθούν στοιχεία όπως: η ενίσχυση της συμμετοχής των ανέργων γυναικών στα προγράμματα απασχόλησης του ΟΑΕΔ, η αναβάθμιση των υποδομών φροντίδας, η θεσμοθέτηση επιτροπών και συμβούλων ισότητας, το ενδιαφέρον για νέες προδιαγραφές στα σχολικά εγχειρίδια, η συμμετοχή της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, καθώς και των υπευθύνων ισότητας στις Επιτροπές Παρακολούθησης των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων και των Διαχειριστικών Αρχών, καθώς και το αυξημένο ενδιαφέρον για την διενέργεια μελετών και ερευνών γύρω από το θέμα των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας (Μουρίκη:2005, σσ.247-248).

Δυστυχώς όμως παρά τις όποιες προσπάθειες, μέρος αυτών των πρωτοβουλιών διακρίνεται είτε από στασιμότητα, είτε ακόμα και αδυναμία εκπλήρωσης, ενώ δυστυχώς δεν παύουν να υπάρχουν εμπόδια (θεσμικά, πρακτικά, αλλά και συμβολικά - αξιακά) που δυσκολεύουν την προσπάθεια για επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας. Σε αυτά τα εμπόδια θα μπορούσαν να περιληφθούν ενδεικτικά το μικρό μέγεθος που έχουν οι περισσότερες ελληνικές επιχειρήσεις, όπου σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, αναστέλλουν την προσπάθεια ισότιμης μεταχείρισης των γυναικών στην αγορά εργασίας. Άλλα προβλήματα, ενδέχεται να εντοπιστούν ακόμα και στο «κόστος» που έχουν οι πολιτικές προώθησης της ισότητας για τις επιχειρήσεις, καθώς έτσι μεταφράζονται σε αυτές τις περιπτώσεις, οι γονικές άδειες ή τα μειωμένα ωράρια. Επιπλέον, πολλές φορές και οι όποιες κρατικές πολιτικές, καταλήγουν να εστιάζουν στην αντιμετώπιση των συμπτωμάτων, παρά στην αναζήτηση και ενδεχομένως την καταπολέμηση των βαθύτερων αιτιών (ο.π., σσ.250-251).

Αν, λοιπόν, οι γυναίκες στην Ελλάδα ως απασχολούμενες παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά όχι και τόσο «θετικά», το να γίνεται λόγος για την προσφορά απασχόλησης από τον τρίτο τομέα, μπορεί αυτό να σημαίνει τελικά κάποια αλλαγή και με ποιους όρους; Είναι άραγε δυνατόν ο τρίτος τομέας και ειδικά μιλώντας για την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, να συμβάλλει στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας και ταυτόχρονα να σημάνει τη μείωση του ποσοστού της ανεργίας τους; Ακόμα ποιες μπορεί να είναι οι συνθήκες εργασίας που παρέχονται μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, τι γίνεται για παράδειγμα σε σχέση με τα επίπεδα των αμοιβών, ή τον κατά φύλο διαχωρισμό. Ακόμα, πώς η διάδοση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, περνάει μέσα στο τομέα αυτό και τι σημαίνει κάτι τέτοιο για την απασχόληση των γυναικών; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα θα επιχειρηθεί στη συνέχεια να διερευνηθεί, εξετάζοντας αφενός κάποια γενικά στοιχεία για την απασχόληση των γυναικών μέσα στον τρίτο τομέα και αφετέρου κάποια ειδικότερα στοιχεία σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες που μπορεί να παρουσιάζουν οι συνθήκες απασχόλησης σε υπηρεσίες που έχουν σαν κεντρικό αντικείμενο την κοινωνική φροντίδα.

4.3.2 Απασχολούμενες στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα: Αναζητώντας τις ιδιαιτερότητες

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς για πιο λόγο έχει νόημα να αναζητηθούν οι ιδιαιτερότητες που μπορεί να συναντούν όσον αφορά τις συνθήκες απασχόλησης, οι απασχολούμενες στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα και ειδικότερα τι είναι αυτό που μπορεί να στοιχειοθετεί την έννοια της ιδιαιτερότητας; Υποστηρίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις, ότι οι οργανώσεις αυτές που τοποθετούνται κάπου ανάμεσα στην αγορά, το κράτος και την κοινότητα λειτουργούν από μόνες τους ως «μείγματα μέσα στο προνοιακό μείγμα». Οι οργανώσεις αυτές καταλήγουν να είναι «πολυδύναμες και υβριδικές οργανώσεις που φέρουν διάφορες λειτουργίες, ρόλους και λογικές – σε αντίθεση με τις οργανώσεις τους κράτους ή της αγοράς...» (Evers:1993, σ.21). Το ζητούμενο όμως είναι πως αυτή η «ιδιαιτερότητα» των εν λόγω οργανώσεων, μπορεί να δημιουργεί με τη σειρά της ορισμένες διαφορές σε σχέση με τις συνθήκες και τους όρους απασχόλησης που μπορούν να προσφέρουν.

Αν δούμε γενικότερα την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, πρόκειται για έναν τομέα που απασχολεί διαφορετικά είδη προσωπικού και σε διάφορα επίπεδα δομών παροχής. Ενδέχεται να υπάρχουν διάφορες κατηγοριοποιήσεις των εργαζομένων σε αυτές τις υπηρεσίες, όπως είναι για παράδειγμα οι κοινωνικοί βοηθοί (social assistants), οι κοινωνικοί φροντιστές (social cares) και οι κοινωνικοί λειτουργοί (social workers) (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.6). Στην Ελλάδα βέβαια, αναφερόμενοι γενικότερα στα επαγγέλματα πρόνοιας²¹² υπάρχουν διάφοροι τίτλοι. Ένας από τους πιο διαδεδομένους είναι αυτός του κοινωνικού λειτουργού, ωστόσο ο όρος που θα χρησιμοποιείται σε όλη την παρουσίαση είναι αυτός του παροχέα ή φορέα φροντίδας. Με αυτόν το όρο θα γίνεται η αναφορά στα άτομα εκείνα που εμπλέκονται στην καθημερινή παροχή υπηρεσιών φροντίδας, ανεξαρτήτως επαγγελματικών ή εκπαιδευτικών προσόντων (ο.π., σ.6).

Η φροντίδα όπως είδαμε κινείται ανάμεσα στον ιδιωτικό χώρο, όσο και το δημόσιο. Λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τη σύνδεση της και με τον οικιακό ιδιωτικό χώρο, προκύπτει ένα μεγάλο ζήτημα αδήλωτης εργασίας φροντίδας. Το ζήτημα αυτό αφενός ενδέχεται να επηρεάζει την παρουσίαση επίσημων στατιστικών στοιχείων γύρω από την παροχή φροντίδας και αφετέρου η ύπαρξη αδήλωτης και ουσιαστικά ανεπίσημης εργασίας επηρεάζει τα standards για την ίδια την επίσημη παροχή της φροντίδας (ο.π., σ.40). Επίσης, δημιουργούνται κατά αυτό τον τρόπο δυσκολίες στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών μιας σημαντικής μερίδας του εργατικού δυναμικού στο χώρο της κοινωνικής φροντίδας και επιπλέον δημιουργούνται εμπόδια σε σχέση με την απολαβή των εργασιακών δικαιωμάτων τους, αλλά και την εκπαίδευση καθώς και τις επαγγελματικές ευκαιρίες (ο.π., σ.40).

Επίσης, ένα σημείο ιδιαίτερης σημασίας είναι το ότι η πλειονότητα των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας γενικότερα και όχι μόνο στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, είναι γυναίκες. Είναι εμφανές, λοιπόν, κατά μια έννοια ότι πρόκειται για ένα χώρο με έντονο τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο (ο.π., σ.1). Άμεση συνέπεια του να συνδέονται τα επαγγέλματα φροντίδας με τη γυναικεία φύση,

²¹² Η εξειδικευμένη χρήση της έννοια των επαγγελματών πρόνοιας εντοπίζεται μέσα στο Άρθρο 2 της Οδηγίας 89/48/ΕΟΚ και που εφαρμόζεται και στην Ελλάδα από το 1992, ορίζει ως τέτοια τα επαγγέλματα του εργοθεραπευτή, φυσικοθεραπευτή, κοινωνικού λειτουργού, καθώς και του βρεφονηπιοκόμου (Αμίτσης:2001, σ.283).

είναι η υποβάθμιση τόσο των ικανοτήτων φροντίδας (ο.π., σ.18), όσο τελικά και αυτών των ιδίων των επαγγεμάτων που εντοπίζονται σε αυτό το χώρο. Επομένως, καταλήγουμε να κάνουμε λόγο για επαγγέλματα με χαμηλό κύρος και ότι αυτό συνεπάγεται σε αμοιβές, ευελιξία, ασφάλιση, κ.ο.κ.

Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη στο χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας στην Ελλάδα (Πολυζωίδης:2004), οι γυναίκες φαίνεται να αποτελούν τα δύο τρίτα του αμειβόμενου προσωπικού. Το στοιχείο αυτό φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι οι γυναίκες κατευθύνονται με μεγαλύτερη ευκολία *«τόσο προς τον τρίτο τομέα όσο και προς τους διάφορους τομείς κοινωνικής φροντίδας»* (ο.π., σ.271). Για το λόγο αυτό αν και με βάση το αντικείμενο της μελέτης, μας ενδιαφέρει να εστιάσουμε στις μισθωτές που παρέχουν τις υπηρεσίες τους σε μη κερδοσκοπικούς φορείς παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, αναμφισβήτητα ορισμένα στοιχεία θα είναι κοινά όταν αναφερόμαστε είτε σε μισθωτές σε αντίστοιχες υπηρεσίες του δημόσιου τομέα είτε του ιδιωτικού. Ωστόσο, θα εντοπίζονται και ιδιαιτερότητες και αυτές είναι που έχουν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Αποτελεί μια κοινή διαπίστωση, το ότι τα επαγγέλματα που έχουν να κάνουν με την παροχή φροντίδας είναι κατά κανόνα χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας,²¹³ όπου οι γυναίκες εργαζόμενες καταλαμβάνουν τις κατώτερες στην ιεραρχία θέσεις. Ακόμα πρόκειται για θέσεις εργασίας χωρίς προοπτικές εξέλιξης και προσφέρουν συνήθως ευκαιριακή απασχόληση. Ισχύουν άραγε όλα τα παραπάνω και στην περίπτωση που αυτές οι υπηρεσίες εντοπίζονται μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα; Προκειμένου να δοθεί κάποια απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα προχωρήσουμε στην εξέταση καθενός από αυτά τα ζητήματα αρχίζοντας από τις αμοιβές.

²¹³ Έχει αναφερθεί, ότι παρά το γεγονός της ύπαρξης χαμηλών αμοιβών οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες που έχουν να κάνουν με την παροχή φροντίδας, ενδέχεται να παρουσιάζουν σχετικά μεγάλη ικανοποίηση από το επάγγελμά τους. Αυτό συμβαίνει στις περιπτώσεις που διατηρούν καλές σχέσεις με τους αποδέκτες της φροντίδας, αλλά και τις οικογένειές τους. Επίσης, όταν χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης από την ευρύτερη κοινότητα τους, αλλά και όταν βιώνουν επαγγελματική ασφάλεια και το αίσθημα αυτονομίας σε σχέση με την οργάνωση της εργασίας τους, καθώς και τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στην οργάνωση αυτών των υπηρεσιών. Επιπλέον, λόγοι μπορεί να θεωρηθούν, η ευκαιρία να εργάζονται ανεξάρτητα και να διαθέτουν περισσότερες επαγγελματικές ευθύνες, αλλά και η δυνατότητα να εργάζονται ως μέλος μιας επαγγελματικής ομάδας, ενώ κίνητρο φαίνεται να συνιστά και η δυνατότητα για περαιτέρω επαγγελματική εκπαίδευση (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σσ.31-32). Όλα τα παραπάνω, δείχνουν όψεις και της θετικής πλευράς που διαθέτουν αυτά τα επαγγέλματα, στοιχεία που δεν γίνεται να αγνοήσουμε, ωστόσο έχει περισσότερο νόημα να επικεντρωθούμε σε αυτά που στοιχειοθετούν τα αρνητικά κατά κάποιο τρόπο. Έτσι έχει και νόημα να αναζητούσε το αν μπορεί ο τρίτος τομέας να διαδραματίσει ένα πιο καινοτόμο ρόλο.

Αμοιβές

Σε σχέση με το επίπεδο των αμοιβών στον τομέα των υπηρεσιών φροντίδας μπορεί κανείς να εντοπίσει διάφορες απόψεις. Μια πολύ διαδεδομένη αντίληψη, αναφέρει ότι οι εργαζόμενοι σε επαγγέλματα φροντίδας, αμείβονται λιγότερο από ότι θα αναμενόταν σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της δουλειάς τους και τα προσόντα τους (Smith & Baughman:2007). Εντοπίζονται όμως και κάποιες αντίθετες απόψεις που αφορούν πιο ειδικές περιπτώσεις.

Με βάση κάποιες από αυτές υποστηρίζεται, ότι σε ορισμένες χώρες οι παροχείς φροντίδας είναι καλύτερα αμειβόμενοι στο πλαίσιο των επισήμων κρατικών υπηρεσιών. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις θεωρείται ότι οι μισθωτοί στον τρίτο τομέα, που κύρια μας ενδιαφέρει, λόγω του ότι οι πηγές χρηματοδότησης μπορεί να είναι ποικίλες, ενδέχεται να απολαμβάνουν μισθούς υψηλότερους (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006).

Στην Ελλάδα, φαίνεται ότι μια μερίδα του τρίτου τομέα, μπορεί να ανταμείβει τα υψηλά προσόντα στελεχών με μεταπτυχιακό τίτλο. Πάντως ο πιο συνηθισμένος τρόπος υπολογισμού των αμοιβών, γίνεται με βάση την εφαρμογή των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (Πολυζωίδης:2004, σσ.272 - 273). Ακόμα, η πλειονότητα των αμοιβών φαίνεται να είναι κοντά στα 750 ευρώ (65,6%), ενώ ένα μικρότερο ποσοστό λαμβάνει αμοιβές μέχρι 1500 ευρώ (281). Επίσης ένα πολύ μικρό ποσοστό, όπου πρόκειται για άτομα με μειωμένο ωράριο παρουσιάζουν αποδοχές χαμηλότερες των 300 ευρώ (3,1%) και ένα επίσης μικρό ποσοστό, αποδοχές πάνω των 1500 ευρώ (3,2%) (ο.π., σ.273).

Το κατά πόσο μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα για τις γυναίκες, μέσα από αυτά τα στοιχεία, είναι ομολογουμένως κάπως δύσκολο, καθώς τα δευτερογενή στοιχεία που παραθέτουμε εδώ, δεν έχουν συμπεριλάβει αυτή τη διάσταση. Μια πολύ γενική αναφορά, που μπορούμε ωστόσο να έχουμε κατά νου είναι, ότι η αυξημένη παρουσία των γυναικών σε ορισμένους τομείς (όπως είναι άλλωστε και ο τομέας των υπηρεσιών), συνήθως συνοδεύεται από φαινόμενα κοινωνικής απαξίωσης της εργασίας, τα οποία είναι αποτέλεσμα των διακρίσεων που απαντώνται εντός τους (Καραμεσίνη & Ιωακείμογλου:2003, σ.41).

Ωστόσο, ορισμένα σημεία που μπορούμε να σταθούμε σε σχέση με τα παραπάνω στοιχεία, είναι το κατά πόσο τα άτομα αυτά που έχουν μειωμένο ωράριο, είναι γυναίκες. Ένα ακόμα ζητούμενο είναι και το κατά πόσο, εντοπίζονται γυναίκες στη

θέση των στελεχών, προκειμένου να επωφεληθούν από αυτές τις υψηλότερες αμοιβές και ποιο είναι φυσικά το μορφωτικό τους επίπεδο. Το μορφωτικό επίπεδο συνιστά έναν από τους παράγοντες που επιδρούν στο μισθολογικό χάσμα, επηρεάζοντας μάλιστα θετικά τις αμοιβές. Αυτό συμβαίνει γιατί η αξία της εργασιακής δύναμης αυξάνει, όσο πιο πολλές γνώσεις αποκτώνται για την άσκηση ειδικευμένης εργασίας (Καραμεσίνη & Ιωακείμογλου:2003, σ.36). Το στοιχείο αυτό μπορούμε να το δούμε στη συνέχεια.

Μορφωτικό επίπεδο

Το μορφωτικό επίπεδο, είναι ένα στοιχείο που μπορεί να δώσει πληροφορίες τόσο για τον ποιοτικό χαρακτήρα των παρεχόμενων υπηρεσιών, όσο και για την ελκυστικότητα που μπορεί να παρουσιάζουν τα συγκεκριμένα επαγγέλματα. Σε γενικές γραμμές άλλωστε, η αναφορά στις κοινωνικές υπηρεσίες, μας παραπέμπει σε μια πολυμορφία τόσο όσον αφορά τα προβλήματα, όσο και τις ιδιαιτερότητες των ομάδων στόχου που εξυπηρετούνται. Αυτό συνεπάγεται, ότι θεωρείται απαραίτητη η ύπαρξη ενός καταρτισμένου επιστημονικού, αλλά και διοικητικού προσωπικού (Αμίτσης:2001, σ.269).

Στην Ελλάδα η εκπαίδευση των επαγγελματιών πρόνοιας, υπάγεται στη λειτουργία του θεσμού της τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης και στα δύο επακόλουθα υποσυστήματα αυτού. Το ένα υποσύστημα αφορά τη Μέση Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση (Δημόσια και Ιδιωτικά Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια, Σχολές Μαθητείας του ΟΑΕΔ, κ.ο.κ.). Το δεύτερο υποσύστημα αφορά την Ανώτερη Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση (Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, Ακαδημίες Εμπορικού Ναυτικού και Ανώτατη Σχολή Τουριστικών Επαγγελμάτων) (Αμίτσης:2001, σ.275). Σχετικά πιο πρόσφατα, έχει δημιουργηθεί και τμήμα κοινωνικών λειτουργών σε πανεπιστημιακό επίπεδο, στοιχείο που έρχεται να ενισχύσει τη βελτίωση του επαγγελματικού γοήτρου των συγκεκριμένων επαγγελμάτων (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.21).

Δυστυχώς, στην πράξη τα δευτερογενή στοιχεία τα οποία μπορούμε να παραθέσουμε επί του παρόντος, και αφορούν το εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων σε οργανώσεις του τρίτου τομέα, δεν περιλαμβάνουν και σε αυτή την περίπτωση τον

παράγοντα του φύλου. Ωστόσο, μπορούμε να τα εξετάσουμε, προκειμένου να λάβουμε μια εικόνα της καταστάσεως που επικρατεί.

Η πλειονότητα του αμειβόμενου προσωπικού, φαίνεται να εντοπίζεται στους απόφοιτους υποχρεωτικής εκπαίδευσης με ένα ποσοστό 28,6%. Το εντυπωσιακό είναι, ότι ακολουθούν οι απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης με ποσοστό 25,9% (Πολυζωίδης:2004, σ.271). Επίσης, οι απόφοιτοι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης κατέχουν το συντριπτικό ποσοστό της τάξης του 53,6% (309 άτομα στα 577), των ατόμων που είναι επικεφαλής (ο.π., σ.276). Μην ξεχνάμε βέβαια, ότι η ύπαρξη ενός υψηλά εξειδικευμένου προσωπικού, μπορεί επίσης να συμβάλλει στην ενίσχυση του γοήτρου των επαγγελματιών που έχουν να κάνουν. Το κατά πόσο αυτό γίνεται στην πράξη παραμένει ένα ερώτημα.

Επαγγελματική κατάρτιση και εξέλιξη

Οι έντονες ανασφάλειες που επικρατούν στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, ειδικότερα γύρω από τη δυνατότητα απασχόλησης των ατόμων και που πολύ έντονα εκφράζονται μέσα και από την επικράτηση μιας ολοένα και εντεινόμενης ευελιξίας, έχουν στρέψει το ενδιαφέρον των ιθυνόντων στην αναζήτηση τρόπων τόσο προκειμένου να διευκολυνθεί η ένταξη στην αγορά εργασίας, όσο και προκειμένου να υπάρχει η δυνατότητα επανένταξης σε αυτή. Στην προσπάθεια ακριβώς αυτή, αρχίζει να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση ανάμεσα στα άλλα και σε έννοιες όπως η δια βίου μάθηση και κατάρτιση.

Η επαγγελματική κατάρτιση και μάλιστα μειονεκτούντων ατόμων ως προς τις παραγωγικές γνώσεις αλλά και δεξιότητες, πέραν του ότι συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας των κατάρτιζομένων, αυξάνει συνάμα τη δυνατότητα τους για ανεύρεση εργασίας και διεκδίκηση υψηλών μισθών (Καραμεσίνη:2005α, σ.25). Στην Ευρώπη η προώθηση της δια βίου μάθησης και κατάρτισης, θεωρήθηκε ως παράγοντας που μπορεί να συμβάλλει στη βελτίωση της απασχολησιμότητας και για αυτό αναδείχθηκε σε πρώτη προτεραιότητα για την πολιτική απασχόλησης (Καραμεσίνη:2005β, σ.76).

Υπάρχει όμως και η άλλη πλευρά, που αφορά την ανάγκη προσαρμογής στις νέες κοινωνικές συνθήκες, αλλά και στις όποιες εξελίξεις προκύπτουν. Κατ' επέκταση αποτελεί ανάγκη οι επαγγελματίες της πρόνοιας να αναβαθμίζουν συνεχώς τα προσόντα

τους, είτε στο πλαίσιο των ιδιωτικών, είτε των δημόσιων, είτε των εθελοντικών φορέων (Αμίτσης:2001, σ.269).

Εξετάζοντας τις έννοιες της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης ειδικότερα σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες, βλέπουμε ότι από την ΕΕ έχει εκδοθεί και συγκεκριμένη ανακοίνωση. Σύμφωνα με την Ανακοίνωση COM(2004) 304 τελικό της Επιτροπής για τον «Εκμοντερνισμό της κοινωνικής προστασίας», αναφέρεται (και αφορά εν γένει τον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών) η ανάγκη να υπάρξουν μέτρα που θα κατοχυρώνουν *«ένα βασικό επίπεδο αρχικής και συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης»*.

Η εφαρμογή προγραμμάτων εκπαίδευσης που θα ενισχύουν την ποιότητα του υπάρχοντος εργατικού δυναμικού και θα προσελκύουν και νέο, πρέπει να αποτελέσει βασική επιδίωξη, προκειμένου να γίνει το σύνολο του τομέα παροχής υπηρεσιών πιο ελκυστικό. Πέρα βέβαια από το γεγονός ότι θα υπάρχει πάντα το ρίσκο να λειτουργήσει μια τέτοια διαδικασία αρνητικά για όσους στερούνται τα βασικά προσόντα, η δια βίου εκπαίδευση και η δυνατότητα ανάπτυξης ευέλικτων προσόντων, μπορεί να ενισχύσει και την κινητικότητα των εργαζομένων. Επιπλέον, είναι εμφανές ότι η συνεχιζόμενη εκπαίδευση θα έχει θετικές επιδράσεις και στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.66).

Ειδικά για την περίπτωση των εργαζομένων που ασχολούνται με την παροχή υπηρεσιών φροντίδας, ένα σημαντικό ζήτημα έχει να κάνει με την εκπαίδευση γύρω από θέματα υγείας και ασφάλειας των ίδιων. Τα επαγγέλματα αυτά συνδέονται με σειρά ψυχοσωματικών συμπτωμάτων, όπως η κούραση, οι πόνοι στα πόδια και στη μέση, το έντονο στρες και η κόπωση (ο.π., σ.66).

Βασική βέβαια παράμετρος σε σχέση με όλα τα παραπάνω, είναι το τι γίνεται στην περίπτωση των κοινωνικών υπηρεσιών που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του τρίτου τομέα και κατά πόσο διαπιστώνεται η εφαρμογή των όποιων εξαγγελιών. Αυτό, λοιπόν, είναι ένα από τα θέματα που αποσκοπεί η μελέτη να διερευνήσει με το εμπειρικό μέρος.

Σε σχέση τώρα με τις δυνατότητες που προσφέρει ο τομέας για την επαγγελματική ανέλιξη διαπιστώνεται ότι η κατάσταση δεν είναι και τόσο ευνοϊκή. Παρόλο που οι γυναίκες αποτελούν το 65% του αμειβόμενου προσωπικού στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας (και το 60% των εθελοντών), φαίνεται να κατέχουν διοικητική θέση μόνο

στο ένα τρίτο των οργανώσεων. Με δεδομένο μάλιστα το γεγονός ότι πολλές οργανώσεις αποτελούνται αποκλειστικά από γυναίκες, τότε μάλλον πως οι γυναίκες επιλέγονται για την ιεραρχία μόνο όταν δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση. Αυτό συνεπάγεται μια αντίφαση σε σχέση με τις κρατούσες αντιλήψεις περί προοδευτικού χαρακτήρα και ευαισθησία στα σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα, από την πλευρά των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Το στοιχείο βέβαια αυτό πρέπει να το δει κανείς σε σχέση με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που αυτές λειτουργούν, παρά με τον ενδογενή του χαρακτήρα (Πολυζωίδης:2004, σ.276).

Ευελιξία της εργασίας στις κοινωνικές υπηρεσίες

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ευελιξία παρουσιάζει διάφορες επιμέρους εκφάνσεις, αλλά επί του παρόντος το ενδιαφέρον μας στρέφεται κυρίως στην ευελιξία ως προς το περιεχόμενο της εργασίας και ειδικότερα στο θέμα της μερικής απασχόλησης, αναλογιζόμενοι μάλιστα και τις σχετικές νομοθετικές εξελίξεις. Ωστόσο, αυτή η κίνηση δε σημαίνει ότι αγνοούνται, ή υποβαθμίζονται ζητήματα γύρω από την ευελιξία των αποδοχών, ή του χρόνου εργασίας. Απλώς, η έλλειψη σχετικών ερευνών και άλλα στοιχεία δυσχεραίνει κάπως την κατάσταση από τη μια, αλλά ενδέχεται να αποτελέσει σημαντική ερευνητική πρόκληση από την άλλη. Επιπλέον, όπως ήδη αναφέρθηκε περιπτώσεις ευελιξίας, όπως αυτή που αφορά τον χρόνο εργασίας και ειδικότερα την περίπτωση της απασχόλησης κατά βάρδιες, συνιστούν συνήθη πρακτική στο αντικείμενο που μας απασχολεί.

Σε έκθεση του European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, με βάση τα όσα διαπίστωσαν η Escobedo (2002) και οι συνεργάτες της όσον αφορά τις συνθήκες εργασίας στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών, οι εργαζόμενοι θέτουν ως πολύ σημαντικό το θέμα των ωρών εργασίας (καθώς επίσης και το ζήτημα των αμοιβών και του εργασιακού γοήτρου). Επίσης, πολύ κρίσιμο ζήτημα είναι και τα ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά μερικής απασχόλησης που εντοπίζονται σε ορισμένες χώρες και που φυσικά συνδέονται άμεσα με το γεγονός, ότι οι γυναίκες κατέχουν τη μεγαλύτερη αναλογία σε αυτά τα επαγγέλματα. Ακόμα, για τους εργαζόμενους στον τομέα της προσωπικής φροντίδας διαπιστώνεται ότι η απασχόληση τους είναι πιο πιθανό να είναι ευκαιριακή (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.31).

Η ευελιξία ενδέχεται να παρουσιάζεται σε κάποιες περιπτώσεις ως κάτι ιδιαίτερα ευνοϊκό, μέσα από όρους όπως φιλικές πολιτικές απασχόλησης προς τον φορέα φροντίδας. Είναι βέβαια ένα ζήτημα το κατά πόσο μια τέτοια δήλωση δεν υποκρύπτει την ολοένα και αυξανόμενη τάση για την προώθηση περισσότερης ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις. Μια τάση που όπως είδαμε παραπάνω αποσκοπεί ανάμεσα στα άλλα και στην αντιμετώπιση προβλημάτων όπως η ανεργία. Αυτό που συνιστά όμως θλιβερή πραγματικότητα είναι η σύνδεση της ευελιξίας με μια αρνητική εξέλιξη που συνεπάγεται κάποιες αρνητικές επιπτώσεις για τον ίδιο τον εργαζόμενο. Ανάμεσα σε αυτές τις επιπτώσεις συγκαταλέγονται η έντονη ανασφάλεια και αβεβαιότητα με ότι αυτό μπορεί να μεταφράζεται σε επίπεδο μειωμένων αμοιβών, ή συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Επιπλέον, ο εργαζόμενος που βρίσκεται σε αυτή την επισφαλή θέση ενδέχεται να στερείται ακόμα και ευκαιριών επαγγελματικής κατάρτισης αλλά και εξέλιξης. Ακόμα, η περαιτέρω διερεύνηση της εφαρμογής της ευελιξίας ενδέχεται να υποκρύπτει και προβλήματα, τόσο όσον αφορά την τακτικότητα στην απόδοση των αμοιβών, αλλά και στην παροχή της εργασίας.

Στο σημείο αυτό έχει νόημα να δούμε ορισμένα πιο επιμέρους στοιχεία γύρω και από το θέμα που άνοιξε με το Ν.3174/2003. Ο εν λόγω νόμος έκανε λόγο όπως αναφέρθηκε ήδη, για την περίπτωση σύναψης προγραμματικών συμβάσεων με Ν.Π.Ι.Δ. μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Με δεδομένο ότι οι γυναίκες αφορούν την πλειονότητα του προσωπικού στις κοινωνικές υπηρεσίες, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις μπορεί να σήμαινε η πιθανή εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου και μέσα από την δική τους οπτική. Καταρχήν, η απασχόληση με μειωμένο ωράριο τουλάχιστον μέχρι 20 ώρες θα σήμαινε και χαμηλές αποδοχές, συνεπώς αυξημένο κίνδυνο για την ύπαρξη χαμηλών αμοιβών και ότι αυτό μπορεί να σημαίνει για το αίσθημα ανασφάλειας των γυναικών εργαζομένων. Επιπλέον, δεν φαίνεται να υπάρχει μια ελκυστική διάσταση μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία προκειμένου να επωμιστούν οι γυναίκες και το ρόλο της απασχολούμενης για μια πενιχρή αμοιβή, παρά το γεγονός ότι θα μπορούν να διαθέσουν καλύτερα το χρόνο τους ανάμεσα σε οικογένεια και εργασία.

Από την άλλη πλευρά ο νόμος αυτός πέραν από την μερική απασχόληση αφορούσε και την προσωρινή απασχόληση από τη στιγμή που γινόταν λόγος για συμβάσεις ορισμένου χρόνου, η διάρκεια των οποίων δεν μπορούσε να υπερβαίνει τους 24 μήνες. Έτσι, στα όσα αρνητικά στοιχεία μπορούσαν να καταγραφούν σε σχέση με τη μερική

απασχόληση θα πρέπει να προστεθούν και αυτά που προέκυπταν από το καθεστώς της προσωρινής.

Επιπλέον, υπάρχει ακόμα ένα ενδιαφέρον ζήτημα που αξίζει να σταθούμε για λίγο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας VOLMED-HELLAS (1997), των 44,9% των εθελοντικών οργανώσεων που απασχολούσαν αμειβόμενο προσωπικό, σε μεγάλο ποσοστό επρόκειτο για ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Κάτι που σύμφωνα με την έρευνα εξέφραζε τις κύριες τάσεις που επικρατούν στην απασχόληση μικτού εργατικού δυναμικού, δηλαδή αμειβόμενου και μη αμειβόμενου (βέβαια αφορούσε οργανώσεις εθελοντικού χαρακτήρα). Έχει όμως σημασία, ότι υποδεικνυόταν μέσα από αυτό, ο τρόπος που διαμορφώνονται οι «νέες συνθήκες διοίκησης, εσωτερικών σχέσεων και εξωτερικών συνεργασιών, με φορείς του δημοσίου της αγοράς ή και άλλους ΜΚΥΟ σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, οι οποίες πρέπει να διερευνηθούν σε βάθος, δεδομένης μάλιστα της σύγχρονης αναδόμησης της εργασίας στις κοινωνίες μας» (VOLMED-HELLAS:1997, σ.36).

Πέραν όμως του ζητήματος της ευελιξίας, προκύπτει και ο προβληματισμός για το ποια είναι η θέση των εθελοντών σε σχέση με τους απασχολούμενους μέσα στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας. Το θέμα αυτό στη συνέχεια θα το δούμε, λίγο πιο αναλυτικά.

Εθελοντική εργασία και αμειβόμενη απασχόληση

Πολλές φορές η παροχή υπηρεσιών που έχουν να κάνουν με τη φροντίδα, ειδικά όταν αυτή προσφέρεται στο πλαίσιο της κοινότητας, ενδέχεται να έχει σαν κίνητρο και την εθελοντική προσφορά. Τα κίνητρα για αυτή την προσφορά μπορεί να είναι ποικίλα, μπορεί να έχουν να κάνουν με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου, ή την επιθυμία του να προσφέρει. Ακόμα, μπορεί να υπάρχει σαν κίνητρο η πρόθεση του ατόμου να κάνει κάτι για να περάσει τον ελεύθερο χρόνο του, ή προκειμένου να αναπτύξει κοινωνικές σχέσεις. Η εθελοντική προσφορά μπορεί να είναι ένας τρόπος για να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση του ένα άτομο, αλλά ακόμα και ένας τρόπος να αποκτήσει δεξιότητες και επαγγελματική εμπειρία (Crown copyright:2006). Αυτό που έχει όμως σημασία είναι να σταθούμε στο πως η ύπαρξη αυτών των εθελοντών, ενδέχεται να επηρεάζει τις ίδιες τις γυναίκες που προσφέρουν υπηρεσίες φροντίδας στη βάση μιας επαγγελματικής σχέσης. Με δεδομένο μάλιστα και το γεγονός ότι οι εθελοντές, αποτελούν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού του τρίτου τομέα.

Υπάρχουν διάφορες αφετηρίες από τις οποίες μπορεί κανείς να προσεγγίσει το συγκεκριμένο θέμα, καταρχήν μπορεί να αναζητήσει τι μπορεί να σημαίνει για τις μισθωτές απασχολούμενες η ύπαρξη εθελοντριών-ών, σε συνθήκες υψηλής ανεργίας; Μάλιστα, από κάποιους υποστηρίζεται ότι η εθελοντική εργασία μπορεί να ειπωθεί σαν μια γέφυρα μετάβασης από την ανεργία στην απασχόληση (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.68). Μέσα από αυτή τη διαδικασία, οι εθελόντριες – ες μπορούν να αποκτήσουν προσόντα και εμπειρία, αλλά και να δημιουργήσουν τις κατάλληλες επαφές. Βέβαια, για παράδειγμα στην περίπτωση των εθελοντικών οργανώσεων κοινωνικής προστασίας, η εκπαίδευση που παρέχεται είναι ένα προβληματικό σημείο. Χαρακτηριστικά, εννιά στις δέκα οργανώσεις δεν παρέχουν στους νεοεισερχόμενους εθελοντές ούτε κατάρτιση, ούτε από ότι φαίνεται και πρακτική εξάσκηση. Ακόμα όμως και αν αυτό γίνεται, τότε μιλάμε για πρόχειρες και ευκαιριακές πρωτοβουλίες που προέρχονται από παλαιότερους εθελοντές (Πολυζωΐδης:2006, σ.160).

Στην πράξη με βάση τα στοιχεία έρευνας για τα ελληνικά δεδομένα παρατηρείται, ότι ένα ποσοστό 52% (δηλαδή 4.718 εθελοντές) του συνόλου των εθελοντών, εντοπίζεται σε οργανώσεις που δεν απασχολούν αμειβόμενο προσωπικό. Την ίδια στιγμή το ποσοστό του αμειβόμενου προσωπικού που εντοπίζεται σε οργανώσεις που δεν διαθέτουν εθελοντές είναι 57% (δηλαδή 1.895 άτομα) στο σύνολο των απασχολούμενων. Όσον αφορά τη συνύπαρξη αυτών των δύο κατηγοριών, 90% (δηλαδή 8.136 εθελοντές) του συνόλου των εθελοντών, δραστηριοποιούνται σε οργανώσεις που διαθέτουν αμειβόμενο προσωπικό (από 0 έως 10 άτομα). Από την άλλη πλευρά ένα 77% (2.564 απασχολούμενοι), απασχολούνται σε οργανώσεις που χρησιμοποιούν εθελοντές (από 0 έως 10) (Πολυζωΐδης:2004, σ.274).

Πώς μπορεί τελικά, όταν συνυπάρχουν εθελοντές και μισθωτοί απασχολούμενοι σε αυτές τις υπηρεσίες, να διαμορφώνονται οι σχέσεις των απασχολούμενων τόσο με τους ίδιους τους εθελοντές, όσο και τους αποδέκτες των υπηρεσιών; Καταρχήν όσον αφορά τη σχέση απασχολούμενων - εθελοντών διαπιστώθηκε, ότι οι απασχολούμενοι επ' αμοιβή στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα, «αντιστέκονται» στην ιδέα της συνεργασίας με τους εθελοντές. Στους πιθανότερους λόγους για αυτή την κατάσταση συγκαταλέγονται (ο.π., σ.274):

«Πρώτον οι εθελοντές δεν γνωρίζουν καλά το εκάστοτε αντικείμενο, με αποτέλεσμα να αποτελούν εμπόδιο και να δημιουργούν περισσότερα προβλήματα από αυτά που επιλύουν.

Δεύτερον ακόμη και για τις απλούστερες εργασίες απαιτείται μια στοιχειώδης εκπαίδευση, η οποία καταναλώνει συνολικά δυσανάλογο χρόνο, καθώς οι εθελοντές εργάζονται για πολύ λίγες ώρες και για πολύ σύντομα διαστήματα, έτσι ώστε να αντικαθίστανται συνεχώς από καινούργιους.

*Τρίτον, φαίνεται ότι συχνά οι εθελοντές έχουν την τάση να κάνουν υποδείξεις και παρατηρήσεις προς το τακτικό προσωπικό και γενικότερα να ασκούν έλεγχο, ο οποίος είναι βέβαια ανεπιθύμητος».*²¹⁴

Στη συνέχεια όσον αφορά τη σχέση αμειβόμενου προσωπικού και αποδεκτών, πρέπει πρώτα από όλα να σημειωθεί ότι οι ίδιες οι ανάγκες των χρηστών, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το είδος των υπηρεσιών που θα παρέχονται. Επιπλέον, τόσο μέσα από μια διαδικασία ενδυνάμωσης του χρήστη, όσο και μέσα από μια διαδικασία διασφάλισης της ποιότητας στην παροχή φροντίδας, ενισχύεται η εμπιστοσύνη προς τις αντίστοιχες υπηρεσίες, καθώς και η σημασία της πιο προσωπικής επαφής και φυσικά κατοχυρώνεται και η δημιουργία θέσεων εργασίας υψηλής εξειδίκευσης (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:2006, σ.21). Όλα τα παραπάνω όμως συνεπάγονται, ότι είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός εξειδικευμένου προσωπικού. Συνεπώς, το αμειβόμενο προσωπικό κατά κανόνα θα διαθέτει την ανάλογη εκπαίδευση που θα του προσφέρει καλύτερες γνώσεις για την αντιμετώπιση διαφόρων προβλημάτων, όπως π.χ. υγείας. Αυτό εκτός των άλλων θα εξυπηρετεί σαφώς και τη δημιουργία ενός αισθήματος ασφάλειας στον αποδέκτη. Από την άλλη υπάρχει και η άποψη ότι ο εθελοντής ενδέχεται να μπορεί να προσφέρει περισσότερα σε διαπροσωπικό επίπεδο, με το δεδομένο ότι δεν βλέπει αυτό που κάνει σαν επάγγελμα.

Μέσα από την παράθεση όλων των παραπάνω στοιχείων, σκιαγραφείται κάπως μια εικόνα για το ποια είναι η κατάσταση για τις μισθωτές απασχολούμενες στις κοινωνικές υπηρεσίες του τρίτου τομέα. Τα στοιχεία, αυτά λειτουργούν σαν βάση για το τι αναμένεται να συναντήσει κανείς στην πράξη. Ωστόσο, το εμπειρικό μέρος που θα ακολουθήσει στη συνέχεια, φιλοδοξεί να προσφέρει μια επιπλέον γνώση επί του θέματος.

²¹⁴ Ίσως όμως, όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πολυζωίδης να πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του ότι υπάρχει και το ενδεχόμενο οι εθελοντές με τον ενθουσιασμό και την αυτό – υποκίνηση να εκτελούν ταχύτερα και καλύτερα τις ίδιες εργασίες, εκθέτοντας έτσι τους υπόλοιπους (Πολυζωίδης:2004, σ.275).

Όψεις αυτοαπασχόλησης

Στην παρούσα έρευνα όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις γυναίκες που απασχολούνται σε κοινωνικές υπηρεσίες παρέχοντας μισθωτή και άρα εξαρτημένη εργασία. Ένα θέμα που πρέπει όμως ακόμη να θιγεί έχει να κάνει με την περίπτωση εκείνη που εργοδότης και μισθωτός εργαζόμενος είναι δύο ιδιότητες που απαντώνται σε ένα πρόσωπο.

Με βάση την έρευνα του Πολυζωΐδη το μεγαλύτερο ποσοστό των απασχολούμενων εργάζεται με εξαρτημένη σχέση εργασίας, κυρίως με σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου. Υπάρχει βέβαια και ένα ποσοστό που αμείβεται μέσω δελτίου παροχής υπηρεσιών (Πολυζωΐδης:2004, σ.272), δηλαδή ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Τί συμβαίνει όμως όταν ο εμφανιζόμενος ως ελεύθερος επαγγελματίας έχει στην πραγματικότητα ένα μόνο εργοδότη, οι απολαβές του αντιστοιχούν σε μισθό και όχι σε αμοιβή για υπηρεσίες, ενώ επιπλέον έχει συγκεκριμένο ωράριο και είναι υποχρεωτική η παρουσία του στο χώρο εργασίας; Αν αυτό δεν υποκρύπτει εξαρτημένη σχέση εργασίας,²¹⁵ τότε πως μπορεί να ειπωθεί διαφορετικά; Πρέπει ακόμα να σημειωθεί και ότι υπάρχουν περιπτώσεις, όπου ορισμένα άτομα αμείβονται σε άτακτα χρονικά διαστήματα κατ' αποκοπή και χωρίς την έκδοση κάποιου παραστατικού (ο.π., 272).

Σε σχέση, τώρα με την ασφάλιση των εργαζομένων ένα ποσοστό περίπου 10% των οργανώσεων δεν διέθεσαν στοιχεία για την ασφάλιση τους. Ωστόσο, η πλειονότητα των εργαζομένων είναι ασφαλισμένοι στο Ι.Κ.Α. και ακολουθεί ένα μικρότερο ποσοστό στο Τ.Ε.Β.Ε. που αφορά κυρίως λογιστές, γραμματείς καθώς και άλλα βοηθητικά επαγγέλματα (ο.π., σ.273). Ειδικά βέβαια για την περίπτωση των ελευθέρων επαγγελματιών, η κατάσταση μπορεί να δυσχεραίνει περισσότερο. Αυτό είναι εμφανές στην περίπτωση που αναφέρθηκε παραπάνω, όπου ο φαινομενικά ελεύθερος επαγγελματίας διαθέτει ουσιαστικά όλες τις υποχρεώσεις ενός μισθωτού χωρίς φυσικά να του αναγνωρίζονται τα αντίστοιχα δικαιώματα σε ασφάλιση, αποζημίωση, επιδόματα, ενώ από την άλλη δεν έχει τις δυνατότητες ενός ελεύθερου επαγγελματία, όπως ελεύθερο χρόνο για απασχόληση σε άλλη εργασία.²¹⁶

Ένας ακόμα πολύ ενδιαφέρων προβληματισμός μπορεί να αναπτυχθεί γύρω από το ζήτημα της σύναψης σύμβασης μεταξύ του δημοσίου και μιας μη κερδοσκοπικής

²¹⁵ Τα παραπάνω σχόλια διατυπώθηκαν στον ιστοχώρο Κείμενα Πρωτοβουλίας.

²¹⁶ Τα παραπάνω σχόλια επίσης διατυπώθηκαν στον ιστοχώρο Κείμενα Πρωτοβουλίας.

οργάνωσης. Τότε σε αυτή την περίπτωση ποιος αποτελεί τον εργοδότη για τους μισθωτούς της μη κερδοσκοπικής οργάνωσης; Η αλήθεια είναι ότι «η παροχή μέρους ή του συνόλου της εργασίας εκτός των εγκαταστάσεων της εργοδότης επιχείρησης (βλέπε στο παράδειγμα μας ένα δήμο), σε χρόνο που καθορίζεται συνήθως από τον ίδιο τον εργαζόμενο (έστω δυνητικά ότι μπορεί να θεωρηθεί σαν εργαζόμενος σε αυτή την περίπτωση η μη κερδοσκοπική μας οργάνωση) και χωρίς την άμεση εποπτεία του εργοδότη οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συμβατική σχέση θεωρείται σύμβαση έργου ή ανεξάρτητων υπηρεσιών και όχι εξαρτημένη εργασία» (Κουζής:2001, σ.113). Μπορεί σε τελική ανάλυση να γίνει αυτός ο παραλληλισμός και αν ναι σε τι συμπεράσματα μας οδηγεί; Το συγκεκριμένο βέβαια ερώτημα, ευελπιστούμε ότι θα μπορέσει έστω και εν μέρει, να διερευνηθεί στο εμπειρικό μέρος της παρούσας μελέτης.

**ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ
ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ
ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΗ
ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Μεθοδολογικός σχεδιασμός

Με το παρόν κεφάλαιο, γίνεται εισαγωγή στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης, το οποίο αφορά την εμπειρική έρευνα. Η έρευνα πεδίου αποτέλεσε μια προσπάθεια διερεύνησης της κατάστασης όσον αφορά τις συνθήκες εργασίας, αλλά και διάφορα ζητήματα γύρω από τα στερεότυπα φροντίδας ειδικότερα σε σχέση με το κατά πόσο αυτά απαντώνται στους φορείς παροχής κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας του τρίτου τομέα. Αυτό που θα ακολουθήσει καταρχήν, είναι ο προσδιορισμός του αντικειμένου της έρευνας, καθώς και οι λόγοι συνέβαλαν στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Στη συνέχεια, έπεται τόσο η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων, όσο και των υποθέσεων εργασίας, αποκτώντας κατά αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα να γίνουμε ακόμη πιο σαφείς σε σχέση με το τι μελετήθηκε. Ακολουθεί, η επιλογή της ερευνητικής μεθόδου, ή αλλιώς της στρατηγικής που κρίνεται ικανή να μας δια φωτίσει σε σχέση με το τι συμβαίνει γύρω από αυτό που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Είναι επίσης, σημαντικό να υπάρξει και μια αιτιολόγηση για τη συγκεκριμένη επιλογή.

Παρακάτω θα ακολουθήσει ένα πιο αναλυτικό σχέδιο για τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας. Το σχέδιο αυτό, κύρια θα επικεντρώνει στα δεδομένα που συλλέχτηκαν, καθώς και στον τρόπο που αυτό έγινε. Συνεπώς, θα καλυφθούν μια σειρά από ζητήματα όπως το πως επιλέχθηκε η μονάδα ανάλυσης, πως αποφασίστηκε να διεξαχθεί έρευνα πιλότος, τι τεχνικές, αλλά και επιπλέον πηγές χρησιμοποιήθηκαν για να συλλεχθούν τα δεδομένα. Τέλος, θα ακολουθήσει και η παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο έγινε η ανάλυση των δεδομένων που συλλέχτηκαν από το πεδίο.

Το αντικείμενο της έρευνας

Στην παρούσα μελέτη όπως υποδηλώνεται και από τον τίτλο το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στο φύλο μέσα στον τρίτο τομέα. Το θέμα αυτό ωστόσο, παρουσιάζεται πολύ γενικό και για αυτό το λόγο εξειδικεύουμε με το να εστιάζουμε σε ζητήματα απασχόλησης και στερεοτύπων φροντίδας, ειδικότερα στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα. Κύριο μέλημα, λοιπόν, ήταν η συλλογή πληροφοριών για μια σειρά από ζητήματα που έχουν να κάνουν τόσο με τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών, όσο και τα στερεότυπα φροντίδας μέσα σε συγκεκριμένους φορείς που επιλέχθηκαν με βάση κάποια κριτήρια.

Το συγκεκριμένο ερευνητικό ενδιαφέρον, προέκυψε βασικά από την ενασχόληση της γράφουσας με τα ζητήματα φύλου, ήδη από το προπτυχιακό επίπεδο. Στη συνέχεια προέκυψε και το ενδιαφέρον για τον πολλά υποσχόμενο τρίτο τομέα και συνδυάστηκε με ζητήματα γύρω από το φύλο, κατά την εκπόνηση της διπλωματικής της εργασίας, σε μεταπτυχιακό πλέον επίπεδο.

Το ελκυστικό στην όλη υπόθεση είχε να κάνει με το γεγονός, ότι ο τρίτος τομέας φαίνεται να διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο, αφενός σε σχέση με την απασχόληση, αφετέρου σε σχέση με την κοινωνική φροντίδα. Τα δύο αυτά ζητήματα έχουν πολύ ενδιαφέρον όταν εξετάζονται από τη σκοπιά του φύλου, πόσο μάλλον το να εξετάζονται εντός του τρίτου τομέα. Με αφετηρία αυτό το σκεπτικό, καθώς και το γεγονός ότι πρόκειται για ένα θέμα που μέχρι στιγμής δεν έχει απασχολήσει τόσο πολύ και ειδικά στην Ελλάδα, προέκυψε το συγκεκριμένο ερευνητικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, στη συνέχεια με τη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων, θα είμαστε σε θέση να συγκεκριμενοποιήσουμε ακόμη περισσότερο τη διερεύνηση μας.

Τα ερευνητικά ερωτήματα

Η διαμόρφωση των ερευνητικών ερωτημάτων είναι ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα που πρέπει να μας απασχολήσει όταν αναφερόμαστε στο μεθοδολογικό σχεδιασμό. Η σπουδαιότητα τους δε αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο από τη βαρύτητα που έχουν στην επιλογή ερευνητικής μεθόδου. Ακόμη και η διατύπωση τους επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το σκοπό της έρευνας, αν είναι δηλαδή περιγραφικός, επεξηγηματικός, ή διερευνητικός. Επιπλέον, τα ερευνητικά ερωτήματα θα πρέπει να συνδέονται με τη θεωρία μας (Robson:2002, σ.82). Ο βασικός σκοπός ύπαρξης των ερευνητικών ερωτημάτων με πολύ απλά λόγια, συνίσταται ακριβώς στο να παρέχουν απαντήσεις σε αυτό που «προκάλεσε» το ερευνητικό μας ενδιαφέρον. Είναι αυτό που χρειάζεται να γνωρίζουμε προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της συγκεκριμένης έρευνας. Λαμβάνοντας, λοιπόν, αυτά υπόψη, τα ερευνητικά ερωτήματα διαμορφώθηκαν ως εξής:

- 1) Πώς είναι οι συνθήκες εργασίας για τις απασχολούμενες στους φορείς του τρίτου τομέα που αφορούν την παροχή υπηρεσιών φροντίδας, σε σχέση για παράδειγμα με τις αμοιβές, το μορφωτικό επίπεδο, την εξέλιξη, την κατάρτιση, αλλά ακόμα και σε σχέση με τα δεδομένα περί ευελιξίας της εργασίας; Πώς επηρεάζεται η απασχόληση

των γυναικών στους προαναφερθέντες φορείς από την ύπαρξη εθελοντριών – ών; Συμβάλλει ο τρίτος τομέας, στη δημιουργία απασχόλησης και αν ναι με τι όρους;

- 2) Μέσα από την απασχόληση των γυναικών στις οργανώσεις του τρίτου τομέα αναπαράγονται ή καταργούνται τα στερεότυπα γύρω από τη φροντίδα και το φύλο; Με δεδομένο μάλιστα το γεγονός, ότι πρόκειται για μορφές απασχόλησης που αφορούν την παροχή υπηρεσιών, που συνδέονται με τους παραδοσιακούς ρόλους των γυναικών γύρω από τη μέριμνα και τη φροντίδα;

Οι υποθέσεις εργασίας

Όσον αφορά τις υποθέσεις εργασίας πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η κάθε υπόθεση αποσκοπεί στο να επικεντρώνουμε σε θέματα που πρέπει να διερευνηθούν εντός των ορίων της μελέτης. Βασικό στοιχείο σε σχέση με τις υποθέσεις εργασίας είναι, ότι αφενός μας υποδεικνύουν τη σημασία των θεωρητικών ζητημάτων που μας απασχολούν στη μελέτη και αφετέρου καθοδηγούν που πρέπει να αναζητήσει κανείς τα απαραίτητα στοιχεία, προκειμένου να μη χαθεί (Yin:1994, σ.21). Άλλωστε, οι υποθέσεις εργασίας συνδέονται κατά πολύ με το θεωρητικό μέρος της έρευνας. Η θεωρία όπως υποστηρίζει ο Robson (2002), εξηγεί γιατί μια συγκεκριμένη απάντηση αναμένεται. Στη παρούσα μελέτη η θεωρία περιστρέφεται όπως είδαμε, γύρω από τρεις βασικούς άξονες, τον τρίτο τομέα, τη φροντίδα και την απασχόληση, μέσα από την οπτική του φύλου. Πέρα από τον τρίτο τομέα που αποτελεί τον καμβά μας, αν μπορεί να διατυπωθεί κατά αυτό τον τρόπο, αυτό που μας ενδιαφέρει, είναι ποιο σχήμα θα πάρουν πάνω σε αυτό τον καμβά, τόσο η φροντίδα εξετάζοντας ζητήματα γύρω από τα στερεότυπα της σε σχέση με το φύλο, όσο και οι συνθήκες που επικρατούν αναφορικά με την απασχόληση των γυναικών.

Πρέπει επίσης, να αναφερθεί το γεγονός ότι το τί επικρατεί σε σχέση με τα ζητήματα φύλου εντός του τρίτου τομέα δεν είναι ένα θέμα που έχει λάβει ιδιαίτερη διερεύνηση, μια σειρά από ζητήματα που έχουν να κάνουν με το φύλο από την άλλη, έχουν απασχολήσει κατά πολύ την ακαδημαϊκή κοινότητα. Επί της ουσίας, λοιπόν, ήταν σαν να αναζητούσαμε να δούμε ένα αντικείμενο που έχει πράγματι μελετηθεί αρκετά (όπως είναι τα ζητήματα φύλου) σε ένα διαφορετικό περιεχόμενο (αυτό του τρίτου τομέα). Η διατύπωση εν τέλει των βασικών υποθέσεων εργασίας είχε ως εξής:

- Στην περίπτωση των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας του τρίτου τομέα, αναζητώντας κανείς τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών σε αυτές, οφείλει να λαμβάνει υπόψη του ότι κινείται σε ένα χώρο γυναικείων επαγγελμάτων. Συνεπώς, είναι επαγγέλματα που εξακολουθούν να εμπίπτουν στην κατηγορία των υποβαθμισμένων επαγγελμάτων, μέσα από τη λογική που επιβάλει ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά, με ότι αυτό συνεπάγεται σε επίπεδο πρόσβασης, αμοιβών, εξέλιξης, κ.ο.κ..
- Η συνύπαρξη απασχολούμενων και εθελοντών ενδέχεται να παρουσιάζει κάποια ακανθώδη σημεία. Ένα πολύ χαρακτηριστικό σημείο είναι η έλλειψη ειδικευσης από μέρους των εθελοντών με άμεση συνέπεια την επιφόρτιση του ειδικευμένου προσωπικού με την εκπαίδευση ορισμένων ατόμων, των οποίων η εθελοντική προσφορά εργασίας συνήθως περιορίζεται για ένα μικρό χρονικό διάστημα.
- Παρατηρείται γενικά ότι οι οργανώσεις του τρίτου τομέα συνεισφέρουν στην αύξηση της απασχόλησης για τις γυναίκες, με δεδομένη μάλιστα τη μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών σε τέτοιου είδους οργανώσεις και συμβάλλουν ως κάποιο βαθμό στην καταπολέμηση της ανεργίας. Αυτό επιτυγχάνεται γιατί, μπορούν αφενός να δημιουργήσουν νέες θέσεις εργασίας και αφετέρου να προσφέρουν ευνοϊκότερους όρους για τη συμμετοχή των γυναικών σε αυτές. Επιπλέον, οι φορείς αυτοί, προσφέρουν συνήθως τη δυνατότητα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας αλλά και εργασιακού ήθους, κυρίως μέσω της εθελοντικής εργασίας.
- Τα κοινωνικά στερεότυπα με βάση με το φύλο, αποδίδουν ανάμεσα στα άλλα και μια έμφυλη διάσταση στη φροντίδα. Βασικό αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι να συνδέεται η φροντίδα κατεξοχήν με τις γυναίκες και η παροχή της να θεωρείται ως αυτονόητο ότι πρέπει να προέρχεται από αυτές, στοιχείο που διαπερνάει ακόμη και τις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας. Αυτό μάλιστα καθίσταται εμφανές από την υπέρ-εκπροσώπηση των γυναικών στους εν λόγω φορείς μιας και είναι ευκολότερη η πρόσβαση τους σε επαγγέλματα που θεωρούνται «γυναικεία». Ενώ δεν παύει η απασχόληση σε τέτοιου είδους υπηρεσίες, πολλές φορές να εκλαμβάνεται ως λειτούργημα.

Η επιλογή ερευνητικής μεθόδου

Η ερευνητική μέθοδος είναι ο τρόπος που επιλέγεται, προκειμένου να συλλεχθούν τα δεδομένα και πρέπει να πούμε ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι. Πρέπει ωστόσο, να διευκρινιστεί ότι δεν αναφερόμαστε στην τεχνική που χρησιμοποιείται προκειμένου να

πάει ο ερευνητής στο πεδίο για να συλλέξει τα δεδομένα, αλλά στο γενικό εκείνο προσανατολισμό που οφείλει να έχει, πάντα σε σχέση και με τα ερευνητικά του ερωτήματα.

Η επιλογή της κατάλληλης ερευνητικής μεθόδου μπορεί να συσχετιστεί με διάφορα ζητήματα. Σαφώς κάθε μέθοδος παρουσιάζει κάποια πλεονεκτήματα, όσο και μειονεκτήματα. Ένα θέμα, λοιπόν, θα μπορούσε να είναι πώς με βάση τη μέθοδο που θα επιλεγεί θα μεγιστοποιούνται τα πλεονεκτήματα και αντιστοίχως θα ελαχιστοποιούνται τα μειονεκτήματα. Ωστόσο, πολύ βασικό ζήτημα σε σχέση με την επιλογή της ερευνητικής μεθόδου συνιστά και το τι είδους πληροφορία χρειαζόμαστε και κάτω από ποιες συνθήκες μπορούμε να τη συλλέξουμε (Robson: 2002, σ.223). Σε αυτό το σημείο καθοριστική βέβαια σημασία έχει και το ποιος είναι τελικά ο σκοπός της έρευνας μας. Μια βασική τυπολογία των σκοπών που μπορεί να αποβλέπει μια έρευνα είναι σε (ο.π., σ.58):

- Σκοπούς που αναζητούν να διερευνήσουν τι γίνεται σε μια κατάσταση (exploratory)
- Σκοπούς περιγραφικούς (descriptive)
- Σκοπούς επεξηγηματικούς (explanatory)

Με βάση αυτή την τυπολογία θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συγκεκριμένη έρευνα αφορά περισσότερο μια αναζήτηση για το τι μπορεί να συμβαίνει, όσον αφορά το φύλο στον τρίτο τομέα. Ουσιαστικά, ο στόχος ήταν να δούμε ποια ήταν η κατάσταση, μέσα στους φορείς του τρίτου τομέα που αφορούν την παροχή υπηρεσιών φροντίδας, επικεντρώνοντας σε ζητήματα που είχαν να κάνουν με τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών σε αυτούς του φορείς, αλλά και ζητήματα στερεοτύπων που δομούνται γύρω από την έννοια της φροντίδας. Είναι επίσης, σημαντικό το ότι πρόκειται για μια διερεύνηση, που ανάλογη της δεν φάνηκε να έχει πραγματοποιηθεί άλλη φορά μέσα από την επισκόπηση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας. Επιπλέον, πρόκειται για φαινόμενα όπως η γυναικεία απασχόληση και τα στερεότυπα φροντίδας που επρόκειτο να προσεγγιστούν από ένα νέο πρίσμα, αυτό του τρίτου τομέα. Ακόμα, πολύ σημαντικό είναι το πώς μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα προέκυψαν τόσο ιδέες, όσο και υποθέσεις ικανές να ευνοήσουν περαιτέρω την έρευνα σε αυτό το πεδίο. Όλοι οι παραπάνω, λόγοι που παρατέθηκαν συνιστούν κατά τον Robson, βασικά στοιχεία που αν συντρέχουν, τοποθετούν τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας στην κατηγορία

των διερευνητικών. Αντιθέτως, οι επεξηγηματικοί και οι περιγραφικοί σκοποί δεν φαίνεται να προσιδιάζουν και τόσο πολύ στην περίπτωση μας (Robson:2002, σ.59).

Για κάποιους κάθε έρευνα ανάλογα με τους σκοπούς που θέλει να εξυπηρετήσει, θα πρέπει να εφαρμόσει και την ανάλογη ερευνητική μέθοδο. Για παράδειγμα, οι μελέτες περίπτωσης θεωρούνται περισσότερο κατάλληλες για την φάση αναζήτησης μια έρευνας, τα ιστορικά περισσότερο κατάλληλα για την περιγραφική φάση και τα πειράματα για επεξηγηματικές διερευνήσεις. Η συγκεκριμένη όμως τοποθέτηση δεν είναι απόλυτη, ενδέχεται να συναντήσουμε για παράδειγμα εξαιρετικές μελέτες περιπτώσεων, που μπορεί να αφορούν επεξηγηματικούς, ή περιγραφικούς σκοπούς (Yin:1994, σ.3). Ωστόσο, επί του παρόντος οι σκοποί της εν λόγω έρευνας αν και κρίνονται περισσότερο ως διερεύνησης, αυτό δεν αποτέλεσε το βασικό λόγο που μας οδήγησε στην επιλογή της ερευνητικής μεθόδου, η οποία ήταν αυτή της μελέτης περίπτωσης (case studies). Ένας τρόπος για την επιλογή της κατάλληλης μεθόδου, είναι να εξετάσει κανείς τρία βασικά κριτήρια. Καταρχήν, βαρύνουσα σημασία έχει ο καθορισμός των ερευνητικών ερωτημάτων, διαδικασία που αναλύθηκε πρωτύτερα. Ουσιαστικά, το τι ερωτήματα θέτουμε μας δίνει και μια κατεύθυνση για το ποια μέθοδος πρέπει να ακολουθηθεί, ώστε να δοθούν απαντήσεις. Πολλές φορές ακόμα και ο τρόπος που διατυπώνονται οι ερωτήσεις έχει σημασία. Κατά πόσο δηλαδή αναζητά κανείς την απάντηση σε ένα ερώτημα που ξεκινά με το γιατί, ή με το πώς, ή το ποιος, ή το πόσο κ.ο.κ. (ο.π., σ.7).

Έπειτα, έχει σημασία ο βαθμός ελέγχου που ασκεί ο ερευνητής πάνω σε συμβάντα συμπεριφοράς (behavioral events). Για παράδειγμα, ο έλεγχος αυτός μπορεί να γίνει κατανοητός στην περίπτωση των πειραμάτων. Τα πειράματα διεξάγονται υπό συγκεκριμένες συνθήκες όπου σαφώς ο βαθμός ελέγχου είναι μεγάλος, κάτι τέτοιο όμως δεν είναι εφικτό, αλλά και δεν απαιτείται για τις μελέτες περίπτωσης (ο.π., σ.8).

Τέλος, έχει σημασία και ο βαθμός επικέντρωσης της μελέτης σε σύγχρονα, ή ιστορικά γεγονότα. Όταν κάποιος επικεντρώνει σε συμβάντα του παρελθόντος σαφώς και ο τρόπος που θα επιλέξει να συλλέξει τα στοιχεία του, θα επηρεάζεται από το γεγονός ότι αναφέρεται σε μια χρονική στιγμή που έχει περάσει (αν η ιστορική του μελέτη δεν αφορά το παρόν). Όσον αφορά όμως τη μέθοδο της μελέτης περίπτωσης, η επικέντρωση αφορά σύγχρονα γεγονότα και αυτό είναι κάτι που σαφώς επηρεάζει και τον τρόπο που θα αναζητήσει ο ερευνητής την πληροφορία του (ο.π., σ.8).

Επιμέρους στοιχεία για το σχεδιασμό της έρευνας

Κατά τον Yin (1994), ο ερευνητικός σχεδιασμός «είναι η λογική που συνδέει τα δεδομένα που είναι να συλλεχθούν (και τα συμπεράσματα που είναι να εξαχθούν) με τα αρχικά ερωτήματα της μελέτης». Ωστόσο, πάντα κατά τον ερευνητικό σχεδιασμό, ένας ερευνητής οφείλει να λάβει υπόψη του και ζητήματα που θα έχουν να κάνουν τόσο με την αξιοπιστία, όσο και την εγκυρότητα της έρευνας. Στο συγκεκριμένο σημείο αυτά που θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα θα αφορούν τα δεδομένα που χρειάστηκαν αλλά και τον τρόπο που αυτά συλλέχθηκαν. Επομένως, θα πρέπει καταρχήν να καθορίσουμε το τι αποτέλεσε την περίπτωση μας.

Επιλογή περίπτωσης

Σε σχέση με το πώς θα συλλεχθούν τα δεδομένα ένα πολύ σημαντικό βήμα είναι ο ορισμός της μονάδας ανάλυσης μας, ουσιαστικά δηλαδή της μελέτης περίπτωσης μας. Ως κλασική μελέτη περίπτωσης συνήθως επιλέγεται το άτομο, αυτό όμως δεν αποκλείει το γεγονός ότι περίπτωση μπορεί να συνιστά ακόμα και κάποιο συμβάν, ή κάποια οντότητα. Αυτό πάντως που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το τι θα αποτελέσει τη μονάδα ανάλυσης είναι τα ίδια τα ερευνητικά ερωτήματα (Yin:1994, σ.21-22). Με βάση, λοιπόν, τα ερευνητικά μας ερωτήματα κρίθηκε ότι έπρεπε να εξεταστούν μια σειρά από στοιχεία που αφορούσαν τις οργανώσεις του τρίτου τομέα. Σαφώς βέβαια τα στοιχεία αυτά είχαν να κάνουν τις συνθήκες εργασίας καθώς και το ζήτημα της αναπαραγωγής ή όχι, διαφόρων στερεοτύπων γύρω από τη φροντίδα. Συνεπώς ως περίπτωση ορίστηκε η οργάνωση ως σύνολο. Βέβαια η κάθε οργάνωση απαρτίζεται από ορισμένα άτομα και συγκεκριμένα επικεντρώσαμε στις γυναίκες απασχολούμενες σε συγκεκριμένες ειδικότητες. Ωστόσο, δεν αποτέλεσε την περίπτωση μας το κάθε άτομο, αλλά η οργάνωση. Πιο συγκεκριμένα όπως είδαμε ήδη από το πρώτο κεφάλαιο, η κάθε οργάνωση που επιλέχθηκε πληρούσε τις εξής προϋποθέσεις:

- Ήταν μη κερδοσκοπική οργάνωση, όπου ο μη κερδοσκοπικός της χαρακτήρας κρινόταν με βάση τη διανομή ή όχι πιθανών κερδών
- Υπήρχε υποχρεωτικά καταστατικό έγγραφο και διέθετε νομική προσωπικότητα, ωστόσο δε κρίθηκε αναγκαίο να αφορά κάποια συγκεκριμένη μορφή όπως για παράδειγμα το αν θα ήταν μόνο σωματείο, ή μόνο ίδρυμα κ.ο.κ.

- Διέθετε απαραίτητα θεσμική ανεξαρτησία από το δημόσιο, ενώ όσον αφορά το θέμα της οικονομικής ανεξαρτησίας αυτή δεν συνιστούσε προϋπόθεση
- Ήταν οργάνωση που αφορούσε τόσο το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο όσο και τα μέλη τους²¹⁷
- Δραστηριοποιούνταν στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας
- Απασχολούσε αμειβόμενο προσωπικό, ωστόσο η ύπαρξη εθελοντικού προσωπικού ήταν ένα στοιχείο με βαρύτητα, όπου εντοπίστηκε
- Η έδρα καθώς και η δράση ήταν σε κάποια από τις τέσσερις περιφερειακές ενότητες της Κρήτης

Είναι πολύ σημαντικό βέβαια να έχουμε υπόψη μας, ότι στις μελέτες περίπτωσης, η κάθε περίπτωση δεν λειτουργεί σαν δειγματοληπτική μονάδα. Άλλωστε στόχο μας δεν αποτελεί η γενίκευση αλλά η αναλυτική γενίκευση (analytical generalization), όπου ακριβώς με τη βοήθεια της θεωρίας θα μπορέσουμε να συγκρίνουμε τα εμπειρικά μας δεδομένα (Yin:1994, σ.31).

Ένα επόμενο ζήτημα είχε να κάνει με το αν θα επιλέγαμε να κινηθούμε στη λογικής της επιλογής μιας και μόνο μελέτης περίπτωσης (single case study), ή αν θα επιλέγαμε περισσότερες από μια περιπτώσεις (multiple case studies). Η επιλογή μιας και μόνο περίπτωσης θα σήμαινε δύο πράγματα, ή ότι έχουμε μια σημαντική περίπτωση (critical case), ικανή να ελέγξει μια καλά δομημένη θεωρία, ή ότι πρόκειται για μια ακραία και μοναδική περίπτωση (Yin:1994, σ.39). Με βάση τους παραπάνω λόγους δεν κρίθηκε δόκιμη η επιλογή μιας μόνης περίπτωσης και αυτό γιατί από τη στιγμή που η περίπτωση μας θα ήταν μια οργάνωση που δραστηριοποιείται εντός του τρίτου τομέα και δη στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας, για τα ελληνικά δεδομένα οι δύο αυτές συνθήκες είναι κάπως ιδιαίτερες. Καταρχήν, οι οργανώσεις αυτές δεν ορίζονται επακριβώς από το νομοθετικό πλαίσιο και εν γένει κρίνεται ότι επικρατεί αρκετή ασάφεια τόσο ως προς τους στόχους και τους σκοπούς τους σε κάποιες περιπτώσεις, όσο ακόμα και ως προς τη χρηματοδότηση τους. Κρίνεται, λοιπόν, κάπως δύσκολο να εντοπιστεί, πόσο μάλλον να επιλεγεί μια και μόνη περίπτωση υπό το πρίσμα που είδαμε. Εν τέλει πιο δόκιμη κρίθηκε η επιλογή περισσότερων από μια περιπτώσεις,

²¹⁷ Κατά αυτό τον τρόπο δεν αποκλείονται οι ομάδες αυτοβοήθειας. Γιατί αν και φαίνεται ότι βασικός σκοπός είναι η επίλυση προβλημάτων μέσω της αυτοβοήθειας από τα διάφορα μέλη τα οποία μπορεί να έχουν μια κοινή πάθηση, ή ανάγκη ή επιδίωξη (Παναγιωτίδου:1999, σ.3), σε πολλές περιπτώσεις αυτός ο βασικός σκοπός επεκτείνεται. Στην πράξη πολλές από αυτές τις οργανώσεις προσφέρουν πολλαπλά στο κοινωνικό σύνολο, είτε έμμεσα, είτε άμεσα, ενώ δεν αποκλείεται να παρέχουν ακόμα και υπηρεσίες σε τρίτους (Στασινοπούλου:1997)

λόγω του ότι κινηθήκαμε περισσότερο στη λογική της αναζήτησης μιας σειράς περιπτώσεων με στόχο την αντιγραφή (replication). Η αντιγραφή αυτή, είχε την έννοια ότι θα επιλεγόντουσαν κάποιες περιπτώσεις για τις οποίες θα αναμένονταν παρόμοια αποτελέσματα (linear replication) (Yin:1994, σ.46). Επιπλέον, ένα πολύ σημαντικό πρακτικό ζήτημα επί αυτού του θέματος, είχε να κάνει και με το πώς θα μπορούσε να διευθετηθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο διαθέσιμος χρόνος, μιας και η επιλογή πολλών περιπτώσεων είναι μια ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία.

Πιο πρακτικά αυτό που μας ενδιαφέρει να δούμε είναι πως είναι οι συνθήκες εργασίας των γυναικών απασχολούμενων σε φορείς κοινωνικής φροντίδας του τρίτου τομέα, συνάμα με το τι θέση καταλαμβάνουν τα στερεότυπα φροντίδας σε αυτούς τους φορείς. Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, επιλέχθηκε ένας αριθμός περιπτώσεων αναμένοντας να μας δείξουν τα ίδια αποτελέσματα. Ο βασικός στόχος άλλωστε είναι να προκύψει ένα πλούσιο θεωρητικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει να δηλώσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ένα συγκεκριμένο φαινόμενο πρόκειται να βρεθεί, όπως επίσης θα πρέπει να δηλώσει και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μπορεί να μη βρεθεί (Yin:1994, σ.46).

Ένα επιπλέον ζήτημα που έπρεπε να δούμε σε σχέση με την επιλογή της μελέτης περίπτωσης, αφορούσε το κατά πόσο η κάθε περίπτωση θα ήταν ολιστική (holistic), ή θα ενσωμάτωνε εντός της επιμέρους περιπτώσεις (embedded). Η πρώτη πρόταση ενδεχομένως να ήταν πιο εύκολη, από την άποψη ότι θα έπρεπε να επιλεγθεί ένα άτομο κλειδί από την κάθε οργάνωση – περίπτωση, από τη στιγμή όμως που μας ενδιέφερε το πώς το σύνολο των απασχολούμενων βιώνει τις συνθήκες απασχόλησης και τα στερεότυπα φροντίδας, αυτομάτως οδηγούμασταν στη δεύτερη πρόταση. Βεβαίως το να ενσωματωθούν κάποιες επιμέρους περιπτώσεις και συνεπώς να διερευνηθεί η περίπτωση της κάθε απασχολούμενης στην επιλεγμένη οργάνωση (ή έστω κάποιων από τις απασχολούμενες), μπορεί να συνιστούσε πιο ορθή επιλογή δεν έπαυε ωστόσο να δημιουργεί αρκετές δυσκολίες που έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Καταρχήν, μια από αυτές τις δυσκολίες είχε να κάνει με το πώς θα πραγματοποιούνταν οι επαφές αν επρόκειτο να γίνουν συνεντεύξεις σε ένα μεγάλο αριθμό απασχολούμενων, με ότι αυτό μπορούσε να συνεπάγεται σε σχέση με το διαθέσιμο χρόνο, τόσο όσον αφορά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, όσο και τη μετέπειτα πορεία ανάλυσης των δεδομένων. Επιπλέον, ήταν βασικό να έχουμε κατά

νου, ότι τα αποτελέσματα από την κάθε συνέντευξη θα αποτελούν μέρος των δεδομένων της έρευνας για την κάθε οργάνωση και όχι για τις ερωτώμενες μεμονωμένα. Τέλος πρέπει να αναφερθεί, ότι κριτήρια όπως η προσβασιμότητα και η εγγύτητα αποτέλεσαν σημαντικούς λόγους για την επιλογή των περιπτώσεων μας, συνάμα με το τι μας κάλυπτε θεωρητικά (Yin:1993, σ.34). Παρόλο βέβαια το ενδιαφέρον που θα είχε να μπορούσε να κατοχυρώσουμε την παρουσία φορέων που δραστηριοποιούνται τόσο στον αστικό χώρο όσο και στην ύπαιθρο, αυτό δεν αποτέλεσε δυστυχώς κριτήριο, λόγω της περιορισμένης εν γένει παρουσίας μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που πληρούσαν τα κριτήρια που ετέθησαν παραπάνω. Στη συνέχεια θα μας απασχολήσουν και κάποια ζητήματα που αφορούν την έρευνα πιλότο.

Η έρευνα πιλότος

Ένα βασικό ζήτημα σε σχέση με τη συλλογή των δεδομένων, είναι και το αν υπάρξει η διενέργεια ή όχι μιας έρευνας πιλότου. Η διεξαγωγή μιας τέτοιου είδους έρευνας παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα, τα οποία είναι ικανά να αντισταθμίσουν το βασικό μειονέκτημα το οποίο και αφορά το διαθέσιμο χρόνο. Την έρευνα πιλότο, θα μπορούσαμε να την αντιληφθούμε ως την τελική προετοιμασία σε σχέση με τη συλλογή των δεδομένων μας, ειδικά μάλιστα αν επιλεγθεί μια ιδιαίτερα «πολύπλοκη» περίπτωση για αυτή την έρευνα, ενδέχεται να έχουμε έρθει αντιμέτωποι με όλα τα σχετικά ζητήματα που μπορεί να αφορούν τη συλλογή των δεδομένων μας (Yin:1994, σ.74).

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο σε σχέση με την έρευνα πιλότο είναι, ότι μπορεί να βοηθήσει τόσο όσον αφορά το θεωρητικό μέρος της έρευνας, όσο και το μεθοδολογικό και αυτό γιατί μπορεί να είναι ευρύτερη και κατ' επέκταση λιγότερο εστιασμένη από ότι ο τελικός σχεδιασμός για τη συλλογή των δεδομένων. Ειδικά σε σχέση με την πρώτη περίπτωση, δηλαδή το θεωρητικό μέρος μπορεί να βοηθήσει περισσότερο στην κατανόηση κάποιων εννοιών, κάτι που μπορεί να γίνει με μια παράλληλη ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Από την άλλη όσον αφορά τη μεθοδολογία, ενδέχεται να συμβάλει κατά πολύ σε σχέση με τη διαμόρφωση των τελικών ερωτήσεων για την περίπτωση που θα υπάρξουν συνεντεύξεις (ο.π., σ.75). Ειδικότερα τώρα σε σχέση με την έρευνα πιλότο θα πρέπει να εστιάσουμε σε ένα ακόμα βασικό θέμα. Το θέμα αυτό αφορά τον τρόπο που θα επιλεγθεί η πιλοτική περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να τονίσουμε ότι στοιχεία όπως η προσβασιμότητα και η γεωγραφική εγγύτητα είναι

πολύ βασικά σε σχέση με τη διαδικασία επιλογής μιας περίπτωσης ως πιλοτικής (ο.π., σ.75). Η διενέργεια, λοιπόν, μιας πιλοτικής έρευνας κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντική προκειμένου να αποφασιστεί η διεξαγωγή της.

Τεχνικές και πηγές για τη συλλογή των δεδομένων

Οι ερευνητικές τεχνικές που θα χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να συλλέξουμε τα δεδομένα είναι ένα ακόμα πολύ σημαντικό στοιχείο που πρέπει να δούμε σε σχέση με το σχεδιασμό της έρευνας. Για την επιλογή αυτών των μεθόδων, πρέπει να ληφθούν υπόψη στοιχεία όπως τι είδους πληροφορία χρειαζόμαστε και από πού σκοπεύουμε να την αναζητήσουμε (Robson:2002, σ.224). Επιπλέον, δύο πολύ βασικά ζητήματα που πρέπει να ειπωθούν σε σχέση με τις τεχνικές συλλογής των δεδομένων είναι το πώς θα κατοχυρωθούν η εγκυρότητα (validity) (τόσο εσωτερική, όσο και εξωτερική), αλλά και η αξιοπιστία (reliability) της έρευνας. Για τη περίπτωση μάλιστα της εσωτερικής εγκυρότητας θα πρέπει να φανεί ότι κάποιες συνθήκες οδηγούν σε κάποιες άλλες. Όσον αφορά την εξωτερική εγκυρότητα το βασικό σημείο έχει να κάνει με το κατά πόσο τα ευρήματα έχουν μια γενικότερη εφαρμογή πέραν της συγκεκριμένης περίπτωσης που εφαρμόστηκαν

Με βάση όλα τα παραπάνω, η βασική τεχνική που χρησιμοποιήθηκε ήταν αυτή της συνέντευξης και πιο ειδικά αυτή της ημί – δομημένης συνέντευξης. Προκειμένου με βάση αυτή τη τεχνική να συλλεχτούν οι πληροφορίες με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, υπήρξαν μια ορισμένες προκαθορισμένες ερωτήσεις η σειρά των οποίων δεν ήταν απαραίτητο να τηρηθεί αυστηρά. Επιπλέον, η διατύπωση των εν λόγω ερωτήσεων μπορούσε να είναι πιο ευέλικτη, και την ίδια στιγμή ήταν εφικτό να δοθούν επεξηγήσεις. Υπήρχαν βέβαια και κάποιες κλειστές ερωτήσεις που υπάγονταν στην ενότητα των ατομικών χαρακτηριστικών των μισθωτών απασχολούμενων στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα. Πιο συγκεκριμένα, στον οδηγό συνεντεύξεις υπήρξαν τρεις ενότητες, η πρώτη η εισαγωγική αφορούσε τα στοιχεία του φορέα, οι ερωτήσεις αυτές δεν υποβάλλονταν στην κάθε ερωτώμενη, ωστόσο υπήρχαν στον κάθε οδηγό συνέντευξης προκειμένου να τηρηθεί κάποιο αρχείο. Οι υπόλοιπες δύο ενότητες αφορούσαν τις συνθήκες απασχόλησης η μια και τα στερεότυπα φροντίδας η άλλη. Ο οδηγός ημί-δομημένης συνέντευξης παρουσιάζεται υπό τη μορφή παραρτήματος στο τέλος της μελέτης. Η χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων δεν

έπρεπε να είναι μεγάλη και αυτό γιατί έπρεπε να ληφθεί σοβαρά υπόψη ο διαθέσιμος χρόνος με το δεδομένο ότι επιλέχθηκαν 6 περιπτώσεις – φορείς και πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με 24 εργαζόμενες. Ο χρόνος της κάθε συνέντευξης κυμαινόταν μεταξύ των 30 λεπτών και της μιας ώρας, και καταγράφηκαν όλες, με μαγνητόφωνο πλην αυτών στην έρευνα πιλότο.

Πέρα από τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, κρίνεται απαραίτητη και η συλλογή πληροφοριών, τόσο από τη χρήση διαφόρων εγγράφων, όσο και από διάφορα αρχεία. Το σκεπτικό πίσω από αυτή την τοποθέτηση είναι, ότι από οπουδήποτε μπορεί κανείς να συλλέξει κάποια σχετική πληροφορία θα είναι κάτι θετικό. Πιο συγκεκριμένα, έγγραφα όπως επιστολές, διοικητικά έγγραφα, αναφορές, άρθρα από εφημερίδες, ακόμα και κάποιες μελέτες αν είναι δυνατόν, μπορούν να οδηγήσουν σε σημαντικές συσχετίσεις, ή και ακόμα να φωτίσουν ζητήματα από διάφορες πλευρές συμβάλλοντας περισσότερο στην κατανόηση κάποιων καταστάσεων. Βέβαια είναι σημαντικό να γνωρίζει κανείς το ότι τα έγγραφα αυτά κατά πάσα πιθανότητα θα έχουν γραφτεί για διαφορετικούς λόγους, από αυτούς που θα διεξαχθεί η μελέτη (Yin:1994, σ.81).

Να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των επισκέψεων στους φορείς δοθήκαν σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια ενημερωτικά φυλλάδια, ενώ επιπλέον πληροφορίες σχετικές με τους φορείς ήταν εφικτό να αναζητηθούν και από διάφορα άρθρα που εντοπίστηκαν σε ηλεκτρονική μορφή στο διαδίκτυο, παρέχοντας κυρίως πληροφορίες για τις υποδομές και το είδος των προσφερομένων υπηρεσιών. Επίσης, σε μια περίπτωση ήταν διαθέσιμο και πάλι μέσω διαδικτύου, το καταστατικό της σύστασης ενός από τους υπό διερεύνηση φορείς.

Η ανάλυση των δεδομένων

Η ανάλυση των δεδομένων είναι το αμέσως επόμενο στάδιο που ακολουθεί μετά τη συλλογή και είναι ακριβώς το στάδιο που μας επιτρέπει να συνδυάσουμε τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα με αυτό που αποτελεί την αρχική πρόθεση μας για τη διεξαγωγή της (Yin:1994, σ.102). Ενδεχομένως η ανάλυση των δεδομένων να συνιστά ένα θέμα που δεν απαντάται συχνά όταν γίνεται μια παρουσίαση του ερευνητικού σχεδιασμού ωστόσο, αποτελεί ένα τμήμα του το οποίο μάλιστα διαθέτει και τη δική του βαρύτητα. Ειδικότερα για τη μελέτη περίπτωσης (case study), που θα αποτελέσει την ερευνητική στρατηγική που θα ακολουθηθεί, η ανάλυση των δεδομένων όπως

υποστηρίζεται από τον Yin (1994), θεωρείται ένα από τα πιο δύσκολα σημεία. Ένα μεγάλο μέρος της δυσκολίας της συνδέεται κατά πολύ με το «προσωπικό στυλ σκέψης του ερευνητή όσον αφορά την παρουσίαση των στοιχείων και την προοπτική συμπερίληψης εναλλακτικών ερμηνειών» (ο.π., σ.103).

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση των δεδομένων που συλλέχτηκαν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας κινήθηκε σε τρία επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, έγινε η ανάλυση των δεδομένων για κάθε ενσωματωμένη μονάδα, δηλαδή αναλύθηκαν τα δεδομένα από την κάθε συνέντευξη ακολουθώντας τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου. Βασικός στόχος της ανάλυσης ήταν να διαπιστωθεί το πώς βιώνουν οι ίδιες οι απασχολούμενες στις συγκεκριμένες υπηρεσίες την κατάσταση σε σχέση με τις συνθήκες εργασίας τους, αλλά και το κατά πόσο έρχονται αντιμέτωπες, με μια σειρά από στερεότυπα που συνδέονται με την παροχή της φροντίδας. Ωστόσο, από τη στιγμή που η μονάδα ανάλυσης μας είναι ο κάθε φορέας, τα στοιχεία που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις συνδυάστηκαν για να παρουσιάσουν το σύνολο του φορέα.

Στο δεύτερο επίπεδο η ανάλυση αφορούσε την κάθε περίπτωση – φορέα, επιδιώκοντας να συγκρίνουμε τα εμπειρικά μας δεδομένα και το μοτίβο που αυτά συνθέτουν σε σχέση με αυτά που είχαν προβλεφθεί. Η λογική που ακολουθήθηκε, ήταν αυτή του συνδυασμού μοτίβων (pattern matching), προκειμένου να δούμε κατά πόσο επαληθεύονται, ή όχι οι υποθέσεις εργασίας. Τέλος, στο τρίτο επίπεδο ανάλυσης, τα συμπεράσματα που υπήρξαν από τις περιπτώσεις - φορείς που επιλέχθηκαν, αποτέλεσαν και τα συμπεράσματα ολόκληρης της μελέτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η εμπειρική διερεύνηση των φορέων κοινωνικής φροντίδας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύεται η διαδικασία της εμπειρικής διερεύνησης που πραγματοποιήθηκε με βάση τη μεθοδολογική προσέγγιση που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Σημαντική επίσης, ήταν και η συμβολή της έρευνας πιλότου που προηγήθηκε. Η συμβολή αυτή εστιάζεται κύρια σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορούσε στην ενίσχυση του μεθοδολογικού σχεδιασμού, μέσα από την ανάγκη που προέκυψε για την επαναδιατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και των υποθέσεων εργασίας, τον επαναπροσδιορισμό κάποιων εννοιών, αλλά και την επανεξέταση των τεχνικών που έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για τη συλλογή των δεδομένων.

Το δεύτερο επίπεδο αφορούσε την υπόδειξη προβληματικών σημείων και την ανάγκη επίλυσης τους. Τέτοια προβληματικά σημεία υπήρξαν η άρνηση από μέρους των ερωτώμενων να γίνει χρήση μαγνητοφώνου σε ορισμένες περιπτώσεις, καθώς και η ανάγκη εμπλουτισμού του οδηγού συνέντευξης με επιπλέον ερωτήματα κυρίως στο τμήμα του που αφορούσε τα στερεότυπα φροντίδας.

Για τη διεξαγωγή της έρευνας πιλότου επιλέχθηκε ένας φορέας που δραστηριοποιείται στην περιφερειακή ενότητα Χανίων, με σκοπό τη θεραπευτική παρέμβαση και τη δημιουργική απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Ο φορέας την περίοδο της έρευνας (Απρίλιο 2011) απασχολούσε 5 άτομα, εκ των οποίων τα 3 ήταν γυναίκες. Οι γυναίκες κατείχαν τις εξής τρεις ειδικότητες: μια νοσηλεύτρια, μια ειδική παιδαγωγός και μια κοινωνική λειτουργός. Στη συνέχεια ακολουθεί αναλυτικότερα η παρουσίαση των φορέων που αποτέλεσαν τις υπό μελέτη περιπτώσεις.

6.1 Η περιγραφή της εμπειρικής διερεύνησης

Ένα βασικό θέμα που προέκυψε κατά τη διάρκεια της εμπειρικής διερεύνησης ήταν ο τρόπος που θα γινόταν η πρώτη επαφή με τους φορείς, προκειμένου να ενημερωθούν για το σκοπό της έρευνας και να δεχτούν να απαντήσουν σε ορισμένες ερωτήσεις βάσει των οποίων θα κρινόταν αν πληρούν τα κριτήρια ή όχι, για να συμπεριληφθούν στην έρευνα. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να σταθούμε σε ένα ζήτημα που αναφέρθηκε ήδη από το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης και αφορά τη συγκεχυμένη εικόνα που επικρατεί και ένα παραπάνω για τα ελληνικά δεδομένα, γύρω από τι περιλαμβάνει

ο τρίτος τομέας. Ειδικότερα, το πώς ορίζονται ή ακόμα και αυτοπροσδιορίζονται οι οργανώσεις του, καθώς όπως αναφέρθηκε μπορεί να τις συναντήσουμε αποκαλούμενες ως μη κυβερνητικές, εθελοντικές και πιο σπάνια ως μη κερδοσκοπικές. Πώς, λοιπόν, μπορεί κανείς να αναζητήσει και να αναγνωρίσει τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της κοινωνικής φροντίδας και κατά πάσα πιθανότητα αναφέρονται επίσημα είτε ως μη κυβερνητικές είτε ως εθελοντικές;

Σε ένα πρώτο στάδιο, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε μια τηλεφωνική επικοινωνία με 30 φορείς, που είχαν εντοπιστεί από:

- Το εθνικό μητρώο φορέων κοινωνικής φροντίδας
- Τη λίστα με τους μη κυβερνητικούς φορείς κοινωνικής φροντίδας, που είχε συντάξει ο Περικλής Πολυζωίδης για τις ανάγκες της διδακτορικής του διατριβής (Κοινωνική Φροντίδα στην Ελλάδα: Ο Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων 2004)
- Την αναζήτηση φορέων για την περιφέρεια Κρήτης μέσω του διαδικτύου
- Τις πληροφορίες που παρείχαν πρόσωπα κλειδιά που δραστηριοποιούνται στο συγκεκριμένο χώρο

Στην πρώτη αυτή τηλεφωνική επικοινωνία γνωστοποιήθηκε στους φορείς η πρόθεση να εντοπιστούν σε ένα πρώτο επίπεδο, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας. Για το σκοπό αυτό πρώτα από όλα τους ζητήθηκε να προσδιορίσουν εάν ήταν Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου ή Δημοσίου. Στη συνέχεια ερωτηθήκαν για το τι νομική μορφή είχαν (π.χ. σύλλογος, σωματείο, αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία), καθώς και αν ήταν μη κερδοσκοπική οργάνωση. Η ερώτηση αυτή συνήθως ήταν τυπική, καθώς είχε ήδη προηγηθεί μια σύντομη έρευνα κυρίως μέσω του διαδικτύου, προκειμένου να προσδιοριστεί εκ των προτέρων ο μη κερδοσκοπικός τους χαρακτήρας (να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξε πρόσβαση και στο ίδιο το καταστατικό των φορέων, μέσω διαδικτύου, όπου αναγραφόταν σαφώς ο μη κερδοσκοπικός τους χαρακτήρας).

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε την ύπαρξη ή μη, διορισμένων μελών στο διοικητικό συμβούλιο (προκειμένου να κατοχυρωθεί η θεσμική ανεξαρτησία), στη συνέχεια ερωτούνταν για τους σκοπούς του φορέα και την προέλευση των οικονομικών τους πόρων. Τέλος τους ζητήθηκαν πληροφορίες για την ύπαρξη αμειβόμενου προσωπικού και των ειδικοτήτων του, καθώς και αν συμμετείχαν εθελοντές.

Από τους 30 φορείς που είχαν καταγραφεί αρχικά, μόλις 6 επιλέχθηκαν ως κατάλληλες περιπτώσεις οι υπόλοιποι 24 απορρίφθηκαν για τους εξής λόγους:

- δεν κατέστη εφικτή η επικοινωνία μαζί τους (δεν απαντούσαν, ή δεν ήταν έγκυρος ο αριθμός τηλεφώνου)
- δε διέθεταν αμειβόμενο προσωπικό
- το αμειβόμενο προσωπικό που είχαν δεν ήταν σε ειδικότητες σχετικές με τα επαγγέλματα φροντίδας (π.χ. είχαν μια γραμματέα)

Μετά από την πρώτη τηλεφωνική επικοινωνία μεσολάβησαν περίπου 10 μήνες έως ότου πραγματοποιήθηκε μια δεύτερη επικοινωνία, όπου αυτή τη φορά γνωστοποιήθηκε στους 6 φορείς ότι πληρούν τα κριτήρια για να συμπεριληφθούν στην έρευνα και ερωτηθήκαν κατά πόσο επιθυμούσαν να συμμετάσχουν ή όχι. Στη συνέχεια ακολούθησε τουλάχιστον μια επίσκεψη στο φορέα, προκειμένου τόσο να συγκεντρωθούν επιμέρους πληροφορίες, όσο και για να προγραμματιστεί ο τόπος και ο χρόνος διεξαγωγής των συνεντεύξεων, με τις απασχολούμενες στις προβλεπόμενες ειδικότητες.

Συνήθως στο πλαίσιο της πρώτης επίσκεψης υπήρξε μια προσωπική συνάντηση με την/τον υπεύθυνο του φορέα, (άλλοτε στις εγκαταστάσεις του και άλλοτε σε γραφεία που μπορεί να διέθετε ο φορέας ξεχωριστά), οπότε κατατέθηκε από τη γράφουσα μια επιστολή που είχε συνταχθεί από την επιβλέπουσα της τριμελούς επιτροπής για τις απαραίτητες συστάσεις, ζητώντας επιπλέον να συνδράμουν οι φορείς στη διενέργεια των συνεντεύξεων. Επίσης, υπήρξαν και όλες οι απαραίτητες διευκρινήσεις και ζητήθηκε η άδεια να έρθει σε επαφή η γράφουσα με τις απασχολούμενες στον εκάστοτε φορέα. Τις περισσότερες φορές, οι υπεύθυνοι των φορέων ζήτησαν να τους δοθεί ένα χρονικό περιθώριο προκειμένου να καταθέσουν την επιστολή στην επόμενη συνάντηση του διοικητικού συμβουλίου. Αφότου αυτό έγινε, δόθηκε στη συνέχεια και επισήμως η άδεια να προσεγγιστούν οι απασχολούμενες στον φορέα.

Κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων βασικό κριτήριο υπήρξε και το γεγονός ότι οι ερωτώμενες έπρεπε να έχουν κάποια ειδικότητα σχετική με τα επαγγέλματα της πρόνοιας. Έτσι αποκλείστηκε από τη διαδικασία των συνεντεύξεων το βοηθητικό και διοικητικό προσωπικό και συμμετείχαν κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι, νοσηλεύτριες, κοινωνικοί φροντιστές, βρεφονηπιοκόμοι – παιδοκόμοι, εργοθεραπεύτριες. Ωστόσο, στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί, ότι έγιναν και 2

συνεντεύξεις, κατά τη διάρκεια των οποίων διευκρινίστηκε, ότι οι εν λόγω εργαζόμενες δεν είχαν ακολουθήσει κάποια εκπαιδευτική διαδικασία προκειμένου να αποκτήσουν τη συγκεκριμένη ειδίκευση που απαιτούσε η θέση τους. Ωστόσο, οι συνεντεύξεις αυτές κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στην ανάλυση, προκειμένου ακριβώς να αναδείξουν αυτή την ιδιαιτερότητα.

Ως επί το πλείστον οι περισσότερες ερωτώμενες επιδίωξαν να γίνει η συνάντηση στον ίδιο το χώρο του εκάστοτε φορέα. Τις πιο πολλές φορές γινόταν η παραχώρηση μιας αίθουσας όπου και γινόταν η συνέντευξη. Παρά το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις γινόταν στον ίδιο τον εργασιακό τους χώρο, σε πολλές περιπτώσεις η ειλικρίνεια των ερωτώμενων ήταν αφοπλιστική και διέλυε κάθε δισταγμό για τις απαντήσεις που έδιναν. Ήταν χαρακτηριστικό ότι αν η ερωτώμενη είχε διάθεση να μιλήσει, θα μιλούσε αλλά και το αντίθετο.

Η διαπίστωση αυτή προέκυψε από τις συνεντεύξεις στον ίδιο χώρο με διαφορετικά άτομα, δείχνοντας κατά αυτό τον τρόπο την ιδιοσυγκρασία του καθενός. Να σημειωθεί επίσης, ότι σε ορισμένους φορείς δεν ήταν εφικτό να γίνουν συνεντεύξεις με όλες τις απασχολούμενες στις σχετικές ειδικότητες, κυρίως λόγω της μη επιθυμίας αυτών να συμμετάσχουν στη διαδικασία των συνεντεύξεων. Αυτό είναι κάτι που πρέπει να ληφθεί υπόψη όσον αφορά την ανάλυση των συμπερασμάτων που ακολουθεί την παρουσίαση των φορέων.

Έτσι κατά τη διάρκεια της περιόδου Φεβρουάριος - Αύγουστος 2012, πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε 6 φορείς, όπου και διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με 24 απασχολούμενες.

6.2 Η παρουσίαση των φορέων που επιλέχθηκαν

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται επιμέρους οι φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που αποτέλεσαν τις περιπτώσεις στην έρευνα μας. Για το σκοπό αυτό πρώτον δίνονται στοιχεία γύρω από τη νομική μορφή των φορέων. Δεύτερον δηλώνεται η περιοχή που εδρεύουν, υποδεικνύοντας μια τάση αποκέντρωσης, καθώς οι περισσότεροι λειτουργούν έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού. Τρίτον, πληροφορούμαστε το είδος των υπηρεσιών που παρέχουν και τον πληθυσμό που απευθύνονται. Να σημειωθεί ότι ο στόχος ήταν να εντοπιστούν φορείς με δράσεις πάνω στο αντικείμενο της κοινωνικής φροντίδας και όχι να υπάρχει μια αντιπροσωπευτική

επιλογή φορέων με βάση τον πληθυσμό που απευθύνονται. Άλλωστε ήδη από τη φάση αναζήτησης τους αποδείχθηκε ότι τα περιθώρια επιλογής ήταν πολύ στενά, καθώς λίγοι από αυτούς πληρούσαν τα κριτήρια για να συμπεριληφθούν στην έρευνα. Τέταρτον, αναφέρονται στοιχεία για την προέλευση των οικονομικών τους πόρων, με την έμφαση να δίνεται στη δυσκολία ανεύρεσης αυτών. Πέμπτον, μέσα από ένα σύντομο ιστορικό της λειτουργίας τους, αναζητείται ο τρόπος που προέκυψε η συγκεκριμένη πρωτοβουλία αναδεικνύοντας συνήθως τη δράση ενός ατόμου (συνήθως άνδρα) ή μιας μικρής ομάδας, καθώς και την εξέλιξη που υπήρξε. Έκτον, δίνονται πληροφορίες για το σύνολο των ατόμων που απασχολούν και επιπλέον απαριθμούνται οι ειδικότητες που κατέχουν, συμπεριλαμβάνοντας στοιχεία για το φύλο των απασχολούμενων.

Νησιτικάκειος μονάδα φροντίδας ηλικιωμένων

Ο συγκεκριμένος φορέας είναι Ν.Π.Ι.Δ μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με τη μορφή του εκκλησιαστικού ιδρύματος, διοικείται από πενταμελές διοικητικό συμβούλιο μόνιμος πρόεδρος του οποίου είναι ο Μητροπολίτης της οικείας μητροπόλεως Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάνου. Η ιδρυτική πράξη για τη σύσταση του ιδρύματος συντάχθηκε το 2005, ωστόσο η ολοκλήρωση της ανέργεσης της μονάδας και η έναρξη λειτουργίας της έγινε το 2009. Την πρωτοβουλία για την ίδρυση του φορέα είχε ο μητροπολίτης της περιοχής και κατόπιν δωρεάς ενός οικοπέδου στην Πολυθέα Καστελλίου, όπου σήμερα πλέον στεγάζεται η μονάδα, δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες για τη σύσταση της.

Σκοποί του ιδρύματος σύμφωνα με το καταστατικό είναι η παροχή εντός των εγκαταστάσεων «υπηρεσιών στέγης διατροφής, προληπτικής υγιεινής, ιατροφαρμακευτικής και άλλης μορφής περίθαλψης, ψυχαγωγίας, δημιουργικής απασχόλησης και προστασίας σε ηλικιωμένα άτομα». Αν και προβλέπεται η περίθαλψη τόσο απόρων όσο και μη απόρων ηλικιωμένων, την περίοδο που διεξήχθη η έρευνα όλοι οι ηλικιωμένοι που βρίσκονταν στη μονάδα κατέβαλλαν ανάλογα με το αν πληρούσαν ή όχι ορισμένες προϋποθέσεις και τα τροφεία τους. Βέβαια ένα μέρος των οικονομικών πόρων της μονάδας προέρχονται και από επιχορηγήσεις, καταθέσεις, τόκους, εισφορές και δωρεές.

Τη συγκεκριμένη περίοδο στο φορέα απασχολούνται 9 άτομα εκ των οποίων οι 8 είναι γυναίκες. Οι τέσσερις από αυτές είναι νοσηλεύτριες, μία έχει την ειδικότητα της κοινωνικής φροντίστριας, δύο από αυτές είναι βοηθητικό προσωπικό και μία μαγείρισσα. Ο ένας άνδρας απασχολούμενος είναι βοηθός στα μαγειρεία.

Ακόμα έχει σημασία να αναφερθεί ότι στη μονάδα αν και πάλι με βάση το καταστατικό προβλέπεται η προσφορά εθελοντικής εργασίας, δεν φαίνεται ωστόσο να υπάρχει εθελοντική προσφορά κάτι που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με το γεγονός ότι πάντα στους κόλπους της εκκλησίας η εθελοντική προσφορά έχει μεγάλη βαρύτητα.

Κέντρο ειδικών παιδιών «Ο Α. Σπυρίδωνας»

Ο φορέας αυτός έχει τη νομική μορφή του ειδικώς αναγνωρισμένου Φιλανθρωπικού Σωματείου. Το σωματείο ιδρύθηκε το 1975, με έδρα το Ηράκλειο, όπου και αρχικά βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις, ωστόσο από το 1989 οι εγκαταστάσεις μεταφερθήκανε στο χωριό Κρουσώνα του Δήμου Μαλεβυζίου, όπου και είναι μέχρι σήμερα. Το σωματείο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία κάποιων γονέων των οποίων τα παιδιά τους ήταν άτομα με νοητική υστέρηση. Ωστόσο, ο ιδρυτής δεν είχε κάποιο συγγενικό άτομο, αλλά διέθετε την ευαισθησία, να ξεκινήσει την όλη πρωτοβουλία.

Από την άδεια λειτουργίας του προβλέπεται να εξυπηρετεί άτομα από 6 ετών έως 45, αυτή τη στιγμή όμως έχει μόνο άτομα από 19 ετών και πάνω. Τα άτομα αυτά προέρχονται συνήθως από ένα «ειδικό σχολείο» και ουσιαστικά το κέντρο λειτουργεί ως χώρος μετεκπαίδευσης.

Σκοποί του φορέα είναι τόσο η διάγνωση και η ειδική αγωγή, όσο και η επαγγελματική κατάρτιση συνάμα με την επαγγελματική και κοινωνική προώθηση του ατόμου με νοητική υστέρηση. Αυτή τη στιγμή το κέντρο στο πλαίσιο των επιδιωκόμενων στόχων του παρέχει υπηρεσίες καθημερινά από το πρωί ως το μεσημέρι και για 5 ημέρες την εβδομάδα.

Οι πόροι του προέρχονται σε ένα πολύ μικρό ποσοστό που ολοένα και μειώνεται από τον τακτικό προϋπολογισμό. Επίσης, ένα μέρος των εσόδων προέρχεται από τους ασφαλιστικούς φορείς των ατόμων (και αυτό μειώνεται συνεχώς), ακόμα από δωρεές, χορηγίες και ειδικά παζάρια όπου πωλούνται οι κατασκευές των ατόμων.

Ακόμα, το κέντρο διαθέτει και έναν πάρκο κυκλοφοριακής αγωγής, ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι το 2002 είχε βραβευθεί από το Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας ως ο πιο δραστήριος φορέας στο Νομό Ηρακλείου, όσον αφορά την παροχή κοινωνικής φροντίδας.

Επί του παρόντος στο Κέντρο απασχολούνται 11 άτομα εκ των οποίων τα 7 είναι γυναίκες με τις εξής ειδικότητες: μια ψυχολόγος, δύο κοινωνικοί λειτουργοί, μια εκπαιδεύτρια, μια διοικητική υπεύθυνη και μια υπεύθυνη για τη γραμματειακή υποστήριξη και μια μαγείρισσα. Από τους 4 άνδρες, είναι ένας ψυχολόγος, δύο οδηγοί και ένας φύλακας.

«Ζωοδόχος Πηγή»– Κέντρο ειδικών παιδιών

Ο συγκεκριμένο φορέας έχει τη νομική μορφή του σωματείου, είναι εγγεγραμμένος στο Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας και όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του, πρόκειται για ένα Κέντρο επαγγελματικής κατάρτισης με στόχο την εκπαίδευση των εφήβων και ενηλίκων με νοητική υστέρηση και αυτισμό. Ιδρύθηκε το 1988, αρχικά ως Ένωση Γονέων, Κηδεμόνων και Φίλων Απροσάρμοστων Ατόμων με έδρα τη Νέα Αλικαρνασσό Ηρακλείου. Την πρωτοβουλία αυτή έλαβαν μια μικρή ομάδα γονέων που είχαν παιδιά με αυτισμό. Λίγο αργότερα, το 1992 έχουμε την ίδρυση του Κέντρου Ειδικών Παιδιών με τη μορφή που υπάρχει μέχρι και σήμερα. Πρέπει να αναφερθεί ότι και σε αυτή την περίπτωση ο επικεφαλής του φορέα που είναι και ο πρόεδρος του Δ.Σ. είναι άνδρας.

Το κέντρο λειτουργεί με δύο βάρδιες, μια πρωινή και μια απογευματινή, και πρόκειται για ένα προστατευόμενο παραγωγικό εργαστήριο, όπου παράλληλα επιχειρείται και η προώθηση των προϊόντων που παράγουν τα παιδιά.

Οι πόροι προέρχονται κυρίως από τα παζάρια που διενεργεί το κέντρο, από τα ασφαλιστικά ταμεία των περιθαλπομένων, από δωρεές και χορηγίες καθώς και από διάφορες εκδηλώσεις που διοργανώνει ο σύλλογος φίλων της Ζωοδόχου Πηγής. Την περίοδο της εμπειρικής διερεύνησης στο κέντρο απασχολούνταν 23 άτομα εκ των οποίων οι 14 είναι γυναίκες και μάλιστα στις εξής θέσεις:

- 2 κοινωνικοί λειτουργοί
- 4 ειδικές εκπαιδεύτριες
- 1 εργοθεραπεύτρια
- 1 λογοθεραπεύτρια
- 1 ψυχολόγος
- 1 ψυχοθεραπεύτρια μέσω εικαστικών τεχνών
- 1 βοηθητικό προσωπικό

2 λογίστριες

1 γραμματέας

Οι 9 άνδρες που απασχολούνται κατέχουν τις εξής θέσεις:

5 γυμναστές

1 κοινωνικός λειτουργός

2 οδηγοί

1 ειδικός εκπαιδευτής.

Να σημειωθεί ότι από τις 10 γυναίκες που απασχολούνται σε αντικείμενο συναφές με τη παροχή φροντίδας, μόνο οι 6 δέχτηκαν να μου παραχωρήσουν μια συνέντευξη.

Σύλλογος «Δικαίωμα στη ζωή»

Σε αυτό το φορέα μια ομάδα γονέων, κηδεμόνων και φίλων ατόμων με αναπηρία, ιδρύσαν το 2005 ένα σωματείο, με έδρα το Ηράκλειο. Βασικός σκοπός του συλλόγου είναι η διενέργεια όλων εκείνων των ενεργειών που κρίνονται αναγκαίες για την εξυπηρέτηση τόσο των παιδιών με αναπηρία όσο και των οικογενειών τους. Ο σύλλογος είναι εγγεγραμμένος στο Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας και επίσης, είναι μέλος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σωματείων Γονέων και Κηδεμόνων Ατόμων με Αναπηρία.

Το 2008 ξεκίνησε μια προσπάθεια για τη δημιουργία ενός κέντρου αποθεραπείας, αποκατάστασης, αλλά και εν γένει παροχής υπηρεσιών φροντίδας σε άτομα με αναπηρία. Το συγκεκριμένο κέντρο τέθηκε σε λειτουργία από τον Οκτώβριο του 2011, στο χωριό Άνω Κάλεσα του Δήμου Μαλεβυζίου. Οι λίγοι μήνες που μετρούν από τη σύσταση του επηρεάζουν κατά πολύ τον τρόπο λειτουργίας του φορέα και αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές από την όλη προσπάθεια που γίνεται για να μπορέσει να αποδώσει η δράση του. Επίσης, να σημειωθεί ότι και σε αυτό το φορέα ο επικεφαλής είναι άνδρας και είναι ένας από τους γονείς που ξεκίνησαν την πρωτοβουλία.

Σε σχέση με τους πόρους, ένα μέρος τους προέρχεται όπως μου δηλώσαν από τη στήριξη της τοπικής κοινωνίας και των τοπικών επιχειρήσεων μέσω τόσο χορηγιών, όσο και δωρεών. Επιπλέον, ένα μέρος των πόρων προέρχεται και από τη Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας Ηρακλείου.

Στο κέντρο απασχολούνται συνολικά 29 άτομα από τα οποία οι 18 είναι γυναίκες. Αναλυτικότερα στις εξής ειδικότητες:

2 κοινωνικοί λειτουργοί
2 γραμματείς
3 βοηθητικό προσωπικό
1 εργοθεραπεύτρια
3 λογοθεραπεύτριες
1 βοηθός νοσηλεύτρια
3 ψυχολόγοι
1 γυμνάστρια
2 φυσικοθεραπεύτριες
Οι 11 άνδρες κατέχουν τις εξής θέσεις:
2 εργοθεραπευτές
2 οδηγοί
2 φυσικοθεραπευτές
2 λογοθεραπευτές
1 βοηθός νοσηλεύτη

Σύλλογος γυναικών «Κοινωνική Μέριμνα», Παιδικός σταθμός

Ο εν λόγω φορέας έχει τη νομική μορφή του συλλόγου και είναι εγγεγραμμένος στο Μητρώο των Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας. Ο σύλλογος ιδρύθηκε το 1957, ωστόσο η προσπάθεια είχε ξεκινήσει ήδη από το 1953. Τότε μια ομάδα τριών γυναικών αριστερών πεποιθήσεων (οπού για το λόγο αυτό αναγκάστηκαν να βρουν άλλα άτομα που χαρακτηρίζονταν ως εθνικόφρονες προκειμένου να προχωρήσει η προσπάθεια τους), μετά το πέρας του εμφυλίου θέλησαν να δημιουργήσουν το παιδικό σταθμό προκειμένου να δώσουν στις εργαζόμενες τότε μητέρες στα σταφιδοεργοστάσια τη δυνατότητα να αφήνουν κάπου τα παιδιά τους για φύλαξη. Έτσι δημιούργησαν ένα χώρο που θα παρείχε στα παιδιά εκτός από τροφή και ημερήσια φύλαξη και κάποια βασική εκπαίδευση πριν εισαχθούν στο δημοτικό σχολείο. Αρχικά γινόντουσαν δεκά παιδιά μόνο οικογενειών με αποδεδειγμένο χαμηλό εισόδημα και φυσικά ένα ποσοστό παιδιών προερχόταν από την Πρόνοια. Στη συνέχεια όμως προκειμένου να καλυφθεί και ένα μέρος των εξόδων λειτουργίας του σταθμού αποφασίστηκε να γίνονται δεκά και παιδιά οικογενειών με κάπως πιο υψηλό εισόδημα που μπορούσαν να καταβάλουν ένα ποσό στο φορέα.

Σήμερα ο σταθμός απασχολεί 4 άτομα εκ των οποίων μια μαγείρισσα, δύο νηπιαγωγούς και μια γυναίκα ως βοηθητικό προσωπικό.

Σύλλογος γονέων κηδεμόνων και φίλων των ατόμων, παιδιών και ενηλίκων με αναπηρία «η Αγάπη»

Ο σύλλογος «Αγάπη», ιδρύθηκε το 1989 με πρωτοβουλία γονέων κηδεμόνων και φίλων παιδιών με ειδικές ανάγκες (κύρια νοητική υστέρηση και ελαφριές αναπηρίες), προκειμένου ουσιαστικά να συνεχίσει το έργο του Προγράμματος Εκπαίδευσης Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες που πραγματοποιούσε η τοπική ΧΕΝ Ρεθύμνου (από το 1984). Πρόκειται για ειδικώς αναγνωρισμένο φιλανθρωπικό σωματείο που διαθέτει εννεαμελές διοικητικό συμβούλιο μόνιμος πρόεδρος του οποίου είναι ο Μητροπολίτης Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου. Να σημειωθεί ότι όπως μου δήλωσαν από τον ίδιο τον φορέα, μέχρι πρότινος το καταστατικό λειτουργίας του προέβλεπε και το να συμμετέχουν υποχρεωτικά στο διοικητικό συμβούλιο ένα μέλος από τη νομαρχιακή και ένα από την τοπική αυτοδιοίκηση, ωστόσο επί του παρόντος το καταστατικό αυτό φαίνεται να βρίσκεται υπό ένα καθεστώς αλλαγής και υπό αυτό το πρίσμα πραγματοποιήθηκαν και οι συνεντεύξεις.

Ο Σύλλογος προκειμένου να συμβάλλει όπως ορίζεται και επισήμως στην ιστοσελίδα του «στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των εκάστοτε εκπαιδευομένων στη μονάδα και των οικογενειών τους», διαθέτει μια Μονάδα Ημερήσιας Περίθαλψης Εκπαίδευσης και Επαγγελματικής Κατάρτισης ΑΜΕΑ. Ανάμεσα στις επιδιώξεις του επίσης συγκαταλέγονται η υλική αλλά και ηθική στήριξη της μονάδας, η προσέλκυση του ενδιαφέροντος της κρατικής μέριμνας για την ίδρυση ενός ειδικού κέντρου, καθώς και ο εντοπισμός και η εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία. Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι εκτός από το Πρόγραμμα Βασικής Εκπαίδευσης και Συντήρησης γνώσεων καθώς και Κατάρτισης, περιλαμβάνει και Πρόγραμμα Οικιακής Οικονομίας, Στοιχειώδους Απασχόλησης, αλλά και Άθλησης. Πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι στεγάζεται στα περίχωρα του Ρεθύμνου σε χώρο που παραχώρησε η Ιερά Μητρόπολη Ρεθύμνου και Αυλοποτάμου.

Οι οικονομικοί πόροι προέρχονται τόσο από δωρεές και χορηγίες, όσο και από τα ασφαλιστικά ταμεία των εκπαιδευομένων. Επίσης στηρίζεται σε κάποιες κρατικές επιχορηγήσεις αλλά και κοινοτικά προγράμματα, ενώ ιδιαίτερη συμβολή έχουν και

κάποιες ψυχαγωγικές εκδηλώσεις. Επιπλέον πηγή εσόδων είναι οι συνδρομές των μελών, αλλά και η πώληση κάποιων από τα προϊόντα που παράγει η μονάδα.

Τη στιγμή που διενεργήθηκε η έρευνα ο Σύλλογος απασχολούσε 9 άτομα ως αμειβόμενο προσωπικό εκ των οποίων οι 8 ήταν γυναίκες στις εξής ειδικότητες:

1 διευθύντρια

1 λογίστρια

1 γραμματέας

1 επιμελήτρια καθαρισμού

2 εκπαιδευτριες

1 κοινωνική λειτουργό

1 ψυχολόγο.

Ο ένας άνδρας έχει την ειδικότητα του οδηγού.

6.3 Ανάλυση των ευρημάτων της εμπειρικής έρευνας ανά φορέα

Στη συνέχεια επιχειρείται η ανάλυση των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν με τις απασχολούμενες σε κάθε φορέα. Η ανάλυση αυτή έπεται της προσεκτικής ανάγνωσης των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, αποσπάσματα άλλωστε των οποίων παραθέτονται και στη συνέχεια. Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης παρουσιάζεται το τι εξακριβώνεται σε σχέση με τον κάθε φορέα μεμονωμένα βάσει των ενοτήτων που δημιουργεί ή ίδια η δομή του οδηγού συνέντευξης, όπως για παράδειγμα αν δημιουργεί ο φορέας νέες θέσεις απασχόλησης, αν προωθεί την απόκτηση εμπειρίας μέσω της εθελοντικής εργασίας, ποιες είναι οι συνθήκες που επικρατούν σε αυτές τις θέσεις απασχόλησης, (εξετάζοντας για αυτό το λόγο στοιχεία όπως το τι θέση καταλαμβάνουν οι ερωτώμενες, ποιες είναι οι αμοιβές, το ωράριο, η εξέλιξη κ.α). και φυσικά το τι διαπιστώνεται σε σχέση με τα στερεότυπα φροντίδας.

Πρέπει να αναφερθεί, ακόμα ότι ουσιαστικά αυτό που παρουσιάζεται στη συνέχεια προκύπτει από το σύνολο των απαντήσεων των ερωτώμενων που παραχώρησαν συνεντεύξεις σε κάθε έναν, από αυτούς τους φορείς.

Τέλος να σημειωθεί ότι για ευνόητους λόγους η παρουσίαση των αποτελεσμάτων προκειμένου να διατηρηθεί η ανωνυμία του κάθε φορέα, ακολουθεί τυχαία σειρά για την αποφυγή συσχετίσεων.

Φορέας Α

Αρχικά αναζητώντας τη συμβολή τέτοιων φορέων στη δημιουργία απασχόλησης, δεν μπορούμε να πούμε ότι ο εν λόγω φορέας δημιουργεί μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας. Επιπλέον οι απασχολούμενες σε αυτό το φορέα δεν φάνηκε να δυσκολεύτηκαν να βρουν τη συγκεκριμένη θέση εργασίας. Μάλιστα από τη περιγραφή τους προέκυπτε το συμπέρασμα ότι μάλλον δεν θα υπήρχε μεγάλος αριθμός υποψηφίων για τη θέση που διεκδικούσαν. Πιο συγκεκριμένα, οι μισές από τις ερωτώμενες είχαν περάσει και είχαν αφήσει ένα βιογραφικό και τις κάλεσαν αργότερα, ενώ μια άλλη ερωτώμενη τύχαινε να έχει ιδιαίτερη σχέση με το φορέα και η επαφή της με αυτόν ξεκινούσε από την παιδική της ηλικία. Επίσης, στο πλαίσιο αυτού του φορέα μια μόνο από τις ερωτώμενες τύχαινε να έχει προσφέρει εθελοντική εργασία, αλλά και αυτό έγινε υπό ένα ειδικό καθεστώς, καθώς ήταν συγγενικό πρόσωπο του ιδρυτή του φορέα. Μια άλλη ερωτώμενη είχε εργαστεί εθελοντικά σε ένα άλλο φορέα με παρεμφερές αντικείμενο. Οι ειδικότητες των επαγγελματιών που σχετίζονται με το φορέα απαιτούν ειδίκευση και σε καμία περίπτωση δεν μιλάμε για επαγγέλματα που τα χαρακτηρίζει η ανειδίκευση. Η πλειονότητα των ερωτώμενων είναι απόφοιτες ανώτερης εκπαίδευσης, ενώ μια είναι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και μια μεταλυκειακής.

Οι αμοιβές δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι είναι υψηλές και δυστυχώς σε σχέση με το καθεστώς των αμοιβών οι απασχολούμενες φαίνεται απλώς να είναι υπομονετικές με αυτή την κατάσταση, καθώς εντοπίστηκε καθυστέρηση στην καταβολή των μισθών τους. Επιπλέον, φαίνεται ότι βλέπουν πλέον την όλη κατάσταση σε σχέση με το καθεστώς των αμοιβών τους και μέσα από το πρίσμα της περιρρέουσας οικονομικής κατάστασης. Το θέμα της μη αμοιβής τους για τις παραπάνω ώρες που ενδέχεται να εργάζονται, το αντιμετωπίζουν σαν κάτι δεδομένο και αναμενόμενο. Είναι χαρακτηριστική η ακόλουθη δήλωση που έκαναν διαφορετικές ερωτώμενες:

«Το να καθίσω μια ώρα ή δύο παραπάνω...γιατί όλοι πρέπει να εκτιμάμε το χώρο το φορέα εργασίας μας εφόσον έχουμε λάβει πράγματα από αυτόν... είναι ανθρώπινο και κάποια στιγμή να χρειαστεί να δώσουμε και κάτι παραπάνω»

Οι ερωτώμενες διαθέτουν σύμβαση αορίστου χρόνου, είναι ασφαλισμένες στο ΙΚΑ και απασχολούνται πλήρως, εκτός από μια που έχει μερική απασχόληση (η οποία διαθέτει και δική της εξωτερική δουλειά πάνω στο αντικείμενο της). Σε σχέση με την

επαγγελματική εξέλιξη και τις δυνατότητες καριέρας αυτών των γυναικών, φαίνεται ότι λόγω των ειδικοτήτων τους δεν παρέχονται δυνατότητες ανέλιξης.

Μέσα σε αυτούς τους φορείς οι εργαζόμενοι καλούνται να αναλάβουν πολλές αρμοδιότητες οι οποίες συνήθως δεν εμπίπτουν στο πλαίσιο των καθηκόντων τους με τη στενή έννοια της επαγγελματικής τους ιδιότητας, αλλά αυτό είναι κάτι που το θεωρούν ως δεδομένο και αναμενόμενο. Μια από τις ερωτώμενες δήλωσε ότι της «φορτώνουν» εργασίες λόγω του φύλου της. Ωστόσο, οι περισσότερες από τις απασχολούμενες δεν αντιλαμβάνονται αυτή την επιπλέον επιβάρυνση και με άλλες εργασίες ως μια επιβάρυνση με βάση το φύλο τους, αλλά πιστεύουν ότι είναι απόρροια της όλης κατάστασης που σχετίζεται με την έλλειψη τόσο προσωπικού, όσο και οικονομικών πόρων. Μια από τις ερωτώμενες αναφέρει χαρακτηριστικά:

«είναι πολλές οι ώρες εργασίας είναι πολλές οι ανάγκες, πολλαπλός ο ρόλος μας πολλές φορές...»
«πρέπει να διευκολυνθεί η λειτουργία του συγκεκριμένου τομέα, πρέπει όλοι να συμβάλουμε ώστε να διευκολυνθεί η δουλειά μας μελλοντικά, για να μπορέσουν να βελτιωθούν οι συνθήκες εργασίας μας πρέπει αυτή τη στιγμή που υπάρχει ανάγκη να συνεισφέρουμε, ώστε να έχουμε καλύτερο αποτέλεσμα»

«είναι μια δουλειά που βασίζεται και στην ευρηματικότητα να βρούμε κάποιο τρόπο ώστε να εξυπηρετηθεί η κάθε ανάγκη το κάθε θέμα που θα προκύψει»

Σε σχέση με το εργασιακό περιβάλλον θα μπορούσε κανείς να σταθεί για λίγο στις παρακάτω δηλώσεις και να διακρίνει κάποιο θετικό στοιχείο σε σχέση με τον τρόπο λειτουργίας του φορέα. Για παράδειγμα μια ερωτώμενη δηλώνει :

«Υπάρχει συναισθηματική εμπλοκή με το φορέα, δεν θεωρώ ότι είμαι απλά ένας εργαζόμενος και αυτό λίγο μεπιδεύει το κριτήριο»

Επίσης, φαίνεται να είναι ένας χώρος που καλείται κανείς να παίρνει πρωτοβουλίες και να κάνει προτάσεις, στοιχεία που θα μπορούσε να τα δει κανείς μέσα από το πρίσμα της δημιουργικότητας:

«δεν είναι η αυστηρή δομή κάνεις αυτό που σου λέω και τίποτα άλλο...υπάρχει και η ευελιξία και πάντοτε η διεύθυνση και το διοικητικό συμβούλιο ήταν πάντα ανοιχτό στις ιδέες μας και στις προτάσεις μας»

«...τέτοιον είδους φορείς έχουν ανάγκη από κάτι τέτοιο γιατί δεν είναι κάτι συγκεκριμένο παράγω αυτό, μένω σε αυτό απλά αναπτύσσω τη τεχνοτροπία, είναι ένα πεδίο το οποίο απαιτεί να έχεις ιδέες να υλοποιείς δράσεις, η ευρηματικότητα νομίζω είναι απαραίτητη στο πως θα λειτουργήσεις καλύτερα»

Όσον αφορά τα στερεότυπα φροντίδας διαφαίνεται από τις συνεντεύξεις ότι για ορισμένα επαγγέλματα όπως είναι για παράδειγμα το επάγγελμα του κοινωνικού λειτουργού παρουσιάζει μια έμφυλη διάσταση σε σχέση με τη διαδικασία επιλογής του. Χαρακτηριστικά μια από τις ερωτώμενες που είναι κοινωνική λειτουργός, δηλώνει, ότι οι περισσότεροι κοινωνικοί λειτουργοί είναι γυναίκες γιατί είναι ένα επάγγελμα που έχει να κάνει με δουλειά γραφείου και έχει μια θεωρητική υπόσταση. Αλλά και μια άλλη κοινωνική λειτουργός, θεωρεί ότι δεν υπάρχουν πολλοί άνδρες που ασκούν το επάγγελμα του κοινωνικού λειτουργού και αυτό γιατί ίσως το θεωρούν ότι είναι λεπτοδουλειά ότι θέλει πολύ υπομονή και ένας άνδρας ίσως να έχει τη τάση να ασχολείται με πολύ πιο βαριά επαγγέλματα, πιο χειρωνακτικά. Ακόμα όμως και το επάγγελμα του ψυχολόγου εμφανίζεται να έχει μια έντονη έμφυλη διάσταση. Μια από τις ερωτώμενες δηλώνει σε σχέση με την επιλογή του επαγγέλματος της:

«το επέλεξαν περισσότερο με κριτήρια που επέλεγουν οι περισσότερες γυναίκες... το να σπουδάσουν κάποια θεωρητικά όπως πίστευαν επαγγέλματα δεν ήταν πάντα συνειδητή επιλογή»

Τελικά η επιλογή του επαγγέλματος από την κάθε μια, φαίνεται να εμπεριέχει την ιδέα ότι το συγκεκριμένο επάγγελμα θα τους ταίριαζε και σαφώς για τις περιπτώσεις των κοινωνικών λειτουργών φαίνεται να συνδέεται έντονα με την έννοια της προσφοράς και της βοήθειας προς τους άλλους.

Εν κατακλείδι αυτό που προκύπτει σαν γενικό συμπέρασμα τόσο από το συγκεκριμένο φορέα όσο και από την ανάλυση των φορέων που ακολουθούν είναι ότι οι συνθήκες εργασίας των γυναικών που ουσιαστικά αποτελούν και την πλειονότητα σε αυτούς τους φορείς όχι μόνο δε φαίνονται να είναι καλύτερες σε σύγκριση με το δημόσιο και τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα, αλλά μάλλον είναι και πιο δύσκολες. Τόσο σε επίπεδο αμοιβών με κύριο χαρακτηριστικό το πόσο χαμηλές είναι, όσο και δυνατοτήτων εξέλιξης και καριέρας (συνήθως η θέση του είναι στάσιμη), αλλά και σε σχέση με το ότι καλούνται συνεχώς να αναλαμβάνουν καθήκοντα και υποχρεώσεις που δεν εμπίπτουν στις αρμοδιότητες τους. Αυτή όμως η κατάσταση ουσιαστικά συνηγορεί στη διαιώνιση των έμφυλων διαχωρισμών που έχουν να κάνουν με την έννοια της φροντίδας. Επίσης είναι ξεκάθαρο ότι η ύπαρξη εργασιακών προτύπων λειτούργησε και εξακολουθεί να λειτουργεί τόσο στην επιλογή του επαγγέλματος που κάνανε αυτές οι γυναίκες, όσο και στον τρόπο που αιτιολογούν αυτή την επιλογή τους.

Φορέας Β

Ο φορέας κατά το διάστημα που διενεργήθηκε η έρευνα απασχολούσε πάνω από 20 άτομα και όπως δήλωσε μια από τις ερωτώμενες αυτά τα άτομα ενδεχομένως να μην είχαν δουλειά διαφορετικά. Καμία από τις ερωτώμενες δεν είχε τύχει να εργαστεί εθελοντικά πριν στο φορέα, ενώ το να βρουν αυτή τη δουλειά το θεώρησαν άλλοτε εύκολο σαν διαδικασία και άλλοτε θέμα τύχης και αυτό κυρίως γιατί ήταν δύσκολο να βρουν δουλειά σχετική με το αντικείμενο τους. Μια από τις ερωτώμενες δήλωσε ότι είχε εργαστεί στο φορέα αρχικά μέσω προγράμματος stage, τρεις άλλες ότι ενημερωθήκανε από κάποιο γνωστό τους για αυτή τη θέση εργασίας (στη μια περίπτωση το άτομο που την ενημέρωσε ενδιαφερόταν και αυτό για αυτή τη θέση), στην περίπτωση μια άλλης ερωτώμενης συγγενείς πρώτου βαθμού βρίσκόντουσαν στο φορέα και τέλος μια ερωτώμενη πέρασε από συνέντευξη αφού είχε ενημερωθεί για τη θέση, από κάποιον στο πλαίσιο κάποιου επιμορφωτικού σεμιναρίου που συμμετείχε.

Η παρουσία ευέλικτων μορφών απασχόλησης είναι σημαντική, από τις ερωτώμενες οι μισές ήταν με μερική απασχόληση, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις εργαζομένων με προσωρινή απασχόληση κύρια με τη μορφή συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου. Οι περισσότερες βέβαια από τις ερωτώμενες διέθεταν σύμβαση αορίστου χρόνου, ωστόσο καμία από αυτές δεν ένιωθε ασφάλεια από τη σχέση εργασίας που είχε. Επιπλέον, αυτό το ζήτημα το έβλεπαν πολύ έντονα μέσα από το πρίσμα της ευρύτερης δυσμενούς οικονομικής κατάστασης και αυτό γιατί ήδη ήταν πολύ δύσκολη η ανεύρεση οικονομικών πόρων, προκειμένου να μπορέσει να επιβιώσει ο φορέας, πόσο μάλλον την προκειμένη περίοδο. Φυσικά αυτές που είχαν σύμβαση ορισμένου χρόνου βίωναν ακόμα πιο έντονα την ανασφάλεια με την έννοια ότι δε γνώριζαν τι μέλλει γενέσθαι από τη λήξη της σύμβασης τους και έπειτα.

Οι αποδοχές είναι ένα ζήτημα που φανέρωνε τη δυσαρέσκεια όλων των ερωτώμενων. Καταρχήν ήταν πολύ χαμηλές τόσο σε σχέση με τα προσόντα που διέθεταν αυτές οι εργαζόμενες, οι μισές μάλιστα κατείχαν και κάποιο μεταπτυχιακό τίτλο, (να σημειωθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις τα επιπλέον προσόντα δεν αναγνωρίζονταν για να λαμβάνουν και το αντίστοιχο επίδομα), όσο και με το αντικείμενο της εργασίας τους. Μια από τις ερωτώμενες που είχε εργαστεί τόσο στο δημόσιο τομέα, όσο και στον ιδιωτικό κερδοσκοπικό δήλωσε σε σχέση με τις καλύτερες μισθολογικές συνθήκες που είχε στο παρελθόν στο δημόσιο τομέα:

«ενώ δούλευα πάλι τετράωρο στο δημόσιο τομέα, έπαιρνα σχεδόν ότι παίρνει, κάποιος, ένα κανονικό μισθό ας πούμε για να καταλάβεις, είναι δηλαδή, ε, ένας άνθρωπος που δουλεύει στον ιδιωτικό με οχτάωρο, ε, έπαιρνε ότι έπαιρνα και εγώ τότε...»

Μια άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση που προέκυψε εξετάζοντας το θέμα των χαμηλών απολαβών φαίνεται και από την παρακάτω δήλωση, που δείχνει το πως γίνεται αποδεκτό από μέρους της ερωτώμενης το γεγονός ότι οι αμοιβές της παρά του ότι ήταν πολύ χαμηλές λόγω του ότι εργαζόταν υπό το καθεστώς μερικής απασχόλησης το αποδεχόταν καθώς μπορούσε να έχει χρόνο με την οικογένεια της. Συνεπώς, φαίνεται πως η θέση της μέσα στην οικογένεια επιδρά στους όρους με τους οποίους συμμετείχε και στην αγορά εργασίας:

«με επηρέαζε το γεγονός ότι είναι πάρα πολύ λίγα τα χρήματα, ε σε σχέση με αυτό που έχω σπουδάσει, ας πούμε αν δούλευα αλλού, θα ήταν γελοίο τελείως αυτό που. Από την άλλη εντάζει το γεγονός ότι δεν ζω από τη δουλειά αυτή, δεν θα πάρω το γάλα των παιδιών μου ας πούμε από τη δουλειά μου, εντάζει είναι κάτι έξτρα, το γεγονός ότι θέλω δεν μπορώ να μη δουλεύω γιατί δουλεύω από 22 χρόνων ας πούμε, ε εντάζει κάπου τα ζυγίζεις και λες καλύτερα εδώ, είπα ας πούμε παρά να διαθέσω όλα μου τα απογέυματα και να παίρνω 40 ευρώ στη συνεδρία, αλλά να μην έχω ένα απόγευμα με τα παιδιά μου, οπότε προτιμώ να παίρνω δέκα αλλά να έχω ας πούμε την οικογένεια μου το απόγευμα. Εντάζει, κάπου λίγο τα συμβιβάζεις»

Ακόμα είναι ενδεικτικό ότι αν έπρεπε να εργαστούν παραπάνω ώρες είχαν δύο επιλογές είτε να αρνηθούν, είτε δεν αμείβονταν αυτές τις ώρες, αλλά τις λάμβαναν ως ρεπό ή άδεια.

Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διάσταση που έθεσε μια από τις ερωτώμενες και αναδεικνύει την περιορισμένη αμοιβή που απορρέει από το γεγονός ότι εργαζόταν με μερική απασχόληση. Επίσης σε σχέση με τη μερική απασχόληση αναδεικνύεται και άλλο ένα προβληματικό σημείο. Ειδικότερα, ο συνδυασμός μειωμένου ωραρίου και το γεγονός ότι ο φορέας λειτουργεί ως παραγωγικό εργαστήριο, επιδρά στο καθαρά θεραπευτικό μέρος που επιτελείται στο πλαίσιο του. Μια από τις ερωτώμενες αυτό το έθεσε πολύ εύστοχα:

«έτσι όπως έχουν έρθει τα πράγματα, έτσι όπως είναι οι εποχές δύσκολες, θα πρέπει να παράγουμε...οπότε νιώθω ότι θα μπορούσα να προσφέρω περισσότερα που δεν τα προσφέρω, επίσης λόγω της μειωμένης μου σύμβασης δηλαδή μερική απασχόληση, υπάρχουνε συνεδρίες που κάνω στα παιδιά μια φορά την εβδομάδα, δεν είναι αρκετό όμως και έτσι νιώθω ότι αυτό που κάνω πάει χαμένο. Γιατί κάπου τα ίδια τα παιδιά θα μπορούσαν να βοηθηθούν...αν ήμουνά κάθε

μέρα να δουλεύουμε κάποια πράγματα που χρειάζεται η επανάληψη πάρα πολύ...οπότε από αυτό το κομμάτι νομίζω ότι έχω και άλλο να προσφέρω, αλλά δεν μου δίνεται η ευκαιρία, η δυνατότητα, αυτό... »

Σε μια μόνο περίπτωση η ερωτώμενη αναφέρθηκε στη δυνατότητα που της προσφέρει η μερική απασχόληση για συμφιλίωση εργασιακής και οικογενειακής ζωής:

«εντάξει δεν είμαι της νοοτροπίας ότι εντάξει ας κάνω τώρα μια καριέρα ξέρω γω και τα παιδιά μου θα τα φροντίσει κάποιος άλλος η γιαγιά ή ο παππούς, θέλω να είμαι εκεί οπότε με εξυπηρετεί αυτό δηλαδή έχω μια καλή ισορροπία. Έχω χρόνο για τα παιδιά και για το, εντάξει κάποια δικά μου ας πούμε πράγματα εντάξει, θα μπορούσα να δουλεύω και απογεύματα, μου έχει δοθεί η ευκαιρία, δηλαδή μου έχει γίνει κάποια πρόταση σε ιδιωτικό επίπεδο βέβαια, αλλά επέλεξα να μην δουλεύω έχω μικρά παιδιά θέλω να είμαι τα απογεύματα κοντά τους, να έχω το χρόνο»

Η σχέση των εργαζομένων με τη διεύθυνση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τη σχέση εργοδότη εργαζόμενου μέσα από το πρίσμα της εργοδοτικής εξουσίας. Η αποτυχημένη προσπάθεια που είχε γίνει κατά το παρελθόν στο πλαίσιο του φορέα για τη δημιουργία ενός συλλογικού φορέα των εργαζομένων, δείχνει τη αδυναμία συσπείρωσης και συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων υπό το φόβο της απόλυσης:

«τουλάχιστον εμείς είχαμε κάνει στο παρελθόν έτσι, μια κίνηση να φτιάξουμε ένα σωματείο, ε ατόμων που δούλευαν σε μη κυβερνητικές δεν ε, δεν όμως τράβηξε αυτό γιατί υπήρχε η ανασφάλεια ότι ξέρεις αν το μάθουν οι εργοδότες, θα μπορούν να μας... »

«κοίταξε εξ αρχής όταν το άκουσα αυτό μου φάνηκε τρελό, ότι είναι άδικο, ότι δεν είναι σωστό αυτό το πράμα, ε, εδώ βρήκα, γιατί μπήκα σε ένα χώρο, ο οποίος ζει ήδη, αρκετά χρόνια πάνω από δέκα και το προσωπικό εδώ που δουλεύει ε, συζητώντας το με συναδέλφους άκουσα από αυτούς ότι ε έτσι είναι τα πράγματα, δεν μπορούμε να το αλλάξουμε, στο παρελθόν, όσοι προσπάθησαν, ε, να το αλλάξουν, μπήκαν στη μαύρη λίστα και τέλος πάντων. Κάποιοι έφυγαν κάποιοι παραιτήθηκαν, κάποιοι απολύθηκαν, και ότι καλό είναι να μην μιλάς και να δεχτείς αυτό που σου δίνουν, ε, στην πορεία του χρόνου και εγώ κακώς από τη πλευρά μου το δέχτηκα και πλέον θεωρείται πλέον αυτονόητο ότι αν κάνω υπερωρίες δεν θα μου δώσουν χρήματα, θα πάρω ρεπό...εδώ δεν υπάρχει κάποιος συνδικαλιστικός φορέας εδώ που δουλεύουμε...δεν μας προστατεύει κανένας εμάς τους εργαζόμενους, είναι ο καθένας μόνος του και δεδομένης και της κατάστασης με τη κρίση και όλα αυτά που αλλάζουν τώρα στα εργασιακά, επιπλέον βλέπεις ότι και πουθενά αλλού κανένας δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του, και τα πράγματα είναι έτσι παντού, οπότε και αυτό το παντού σε καθησυχάζει με κάποιο τρόπο»

Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το πόσο δύσκολο είναι να χειρίζονται οι εργαζόμενοι σε αυτούς τους φορείς και το διπλό ρόλο που έχουν σε ορισμένες περιπτώσεις άτομα της διεύθυνσέως που ταυτόχρονα είναι και γονείς των περιθαλπομένων.

Και στο πλαίσιο αυτού του φορέα εντοπίζεται το φαινόμενο της επιφόρτισης των απασχολούμενων τόσο γυναικών όσο και ανδρών, όπως προκύπτει με εργασίες πέρα των καθηκόντων τους. Μια ερωτώμενη έκανε τις παρακάτω δηλώσεις:

«στο συγκεκριμένο χώρο δεν μπορώ να το πω (απαντά στην ερώτηση αν της «φορτώνουν» εργασίες λόγω του ότι είναι γυναίκα) αυτό ίσως αν ήμουνα σε ένα άλλο χώρο να. Γιατί εδώ έχουν μοιράσει λίγο, οι γυναίκες ασχολούνται με τα παιδιά, ε, με τα κορίτσια, οι άνδρες με τα αγόρια. Δηλαδή επειδή έχουμε ατυχήματα, είμαστε στην ειδική αγωγή μέσα μπορεί ένα παιδί, παρόλο που δεν είναι πια παιδί είναι ενήλικας μεγάλος άνθρωπος να λερωθεί να ουρήσει πάνω του, να, να όταν αυτό είναι αγόρι, ε, υπάρχουν πολλοί άνδρες εδώ μέσα που θα μπουκ στη διαδικασία να πάνε να το αλλάξουν στην τουαλέτα, ε, όταν είναι κορίτσι βέβαια θα το κάνει μια γυναίκα, έχει να κάνει αυτό που σου λέω, με τους συναδέλφους εδώ, ίσως σε ένα άλλο χώρο, ε, να μην γινόταν αυτό, να έπρεπε να το κάνει αυτό μια γυναίκα, εδώ υπάρχει όλη αυτή η αλληλεγγύη»
«ούτως ή άλλως και εγώ εξαρχής εδώ, ε, ξεκαθάρισα και μέσα μου, αλλά και στους συναδέλφους και, και τη δυσανεμία μου με όλο αυτό το ότι ίσως χρειάζεται κάποιες φορές να κάνουμε πράγματα που δεν είναι στις αρμοδιότητες μου και ίσως έπρεπε να υπάρχει ένας φροντιστής να τα κάνει αυτά τα πράγματα και να μην τα κάνει (κάποιος που έχει άλλη ειδικότητα) γιατί δεν είναι σωστό»

Σε σχέση όμως με τα πολλαπλά καθήκοντα που θα πρέπει να έχει στο πλαίσιο ενός τέτοιου φορέα ένα απασχολούμενος μπορεί κανείς να διακρίνει και το πόσο δύσκολο είναι να θέτει όρια ανάμεσα στην επαγγελματικό καθήκον και το προσωπικό ενδιαφέρον προς κάποιον που έχει ανάγκη:

«στο επάγγελμα μας τουλάχιστον, όταν έχεις να κάνεις με άτομα που σε χρειάζονται εν μέρει, όταν χρειαστούν τη βοήθεια σου δεν θα πεις, θα σου πω απλά, εδώ κατουριέται ένα παιδί, λείπει η κοπέλα που είναι υπεύθυνη να το κάνει, θα το αφήσεις κατουρημένο; Δεν θα το αφήσεις, παθαίνει κάτι οτιδήποτε, έχεις την ευθύνη του...δεν είναι μόνο το εκπαιδευτικό κομμάτι»

Ειδικότερα τώρα με τις αντιλήψεις γύρω από τα στερεότυπα φροντίδας, οι πιο χαρακτηριστικές ενδείξεις του τι πιστεύουν και οι ίδιες για το ευρύτερο αντικείμενο της δουλειάς τους προκύπτουν μέσα από την άποψη που καταθέτουν σε σχέση με τη διαπίστωση ότι οι πλειονότητα των εθελοντών είναι γυναίκες.

«ίσως γιατί έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο, είναι μητέρες θέλουν να ξεφύγουν, έχουν ανάγκη να κάνουν κάτι, να προσφέρουν...»

Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το είδος της παρότρυνσης που είχαν από το οικογενειακό τους περιβάλλον:

«μου πρότειναν, πήγαινε, πήγαινε μπες ξέρω γω, δώσε κατατακτήριες μπες θα βρεις αμέσως δουλειά, δασκάλα ξέρεις αυτό το κλισέ γυναίκα μιάμιση ώρα σπίτι, χαλαρά και οκ, δεν ήθελα»

Το πόσο συνυφασμένη είναι η έννοια του αλτρουισμού με τις γυναίκες φαίνεται και από το πώς αντιλαμβάνονται το επάγγελμα τους αυτές οι γυναίκες σε σχέση με το ότι εμπεριέχει τη φροντίδα:

«ίσως είναι ένα επάγγελμα που γενικά κάποιες φορές ρίχνεις τον εαυτό σου, στην προσπάθεια σου να καλύψεις τις ανάγκες των άλλων, κάτι που δύσκολα το κάνει ένας άνδρας, αυτό πιστεύω»

Μια άλλη ερωτώμενη ανέφερε:

«δεν έχει να κάνει με προαγωγές με καριέρα, με, είναι καθαρά προσφορά, πιστεύω ότι μια γυναίκα πιο εύκολα μπορεί...να προσαρμοστεί; Να το πω έτσι;»

Διαπιστώνει κανείς ότι στα επαγγέλματα φροντίδας η έννοια της ηθικής ικανοποίησης είναι ένα σημαντικό στοιχείο του προσδιορισμού τους ως επάγγελμα:

«πάρα πολύ μεγάλη, φοβερά, μιλάμε τώρα, για ηθική ικανοποίηση, δεν παίρνεις ας πούμε, ούτε οι αποδοχές είναι μεγάλες εδώ πέρα. Η δουλειά εντάζει δεν είναι εύκολη, οπότε, συζητάμε καθαρά για, εντάζει ρε παιδί μου νιώθεις ότι ήρθε σε αυτή τη γη εντάζει, όχι για να κάνω μόνο τα παιδιά μου να, να τρώω να κοιμάμαι και να αυτό, κάνω και κάτι για ένα συνάνθρωπο μου, έτσι το ένιωθα πάντα και νομίζω ότι από αυτό κινούμαι δηλαδή, έχει παίζει πάρα πολύ μεγάλο ρόλο πιστεύω»

Μια ερωτώμενη δήλωσε και το εξής:

«επειδή η δουλειά μας είναι αυτή που είναι, νιώθω ικανοποίηση για αυτό που βλέπεις τώρα, ότι είμαι εδώ και τα παιδιά δουλεύουνε, όπου και να το πεις δεν το πιστεύουνε....ότι έρχεται ένα παιδί που δεν ξέρει και ότι δεν μπορεί υποτίθεται και βλέπεις να γαζώνει στη μηχανή και να υφαίνει, αυτό εμένα με ικανοποιεί, αυτό και μόνο με ικανοποιεί»

Σε σχέση με τις δυνατότητες ανέλιξης στο πλαίσιο του φορέα μια από τις ερωτώμενες συνέδεσε τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που μπορεί να υπάρξουν με το μορφωτικό επίπεδο όσων θα μπορούσαν να διεκδικήσουν μια θέση:

«εδώ οι άνθρωποι που έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση σε αυτό το χώρο, τουλάχιστον δεν είναι πολλοί. Είναι ελάχιστοι μετρημένοι στα δάχτυλα του ενός χεριού και αν. Οπότε μοιραία εάν κάποιος εξελιχθεί, θα είναι κάποιος από αυτούς έτσι τουλάχιστον πιστεύω εγώ αξιοκρατικά, από

αυτή τη, αυτό είναι το ένα κομμάτι, δηλαδή δεν νομίζω ότι έχει να κάνει με το ότι είναι ένας μη κερδοσκοπικός φορέας, έχει να κάνει με τα προσόντα καθαρά, ε, και σίγουρα θεωρώ ότι και κάποιος για να εξελιχθεί, και να ανελιχθεί θα πρέπει να συμβάλλει και ο ίδιος να προσπαθήσει να αποδείξει ότι μπορεί να το κάνει, να αναλάβει κάτι, κάτι μεγαλύτερο και ότι ίσως στο σε βάθος πολλών χρόνων πιστεύω ότι θα ήταν δυνατό αυτό να, να αναλάβω και κάτι με περισσότερες ευθύνες ένα κομμάτι, ε πιο πάνω από αυτό που είναι τώρα χωρίς αυτό να θέλω ήδη και κάτι τέτοιο, αν προκύψει όμως μέσα από το χρόνο, ίσως να μπορούσα να το κάνω»

Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις καμία από τις ερωτώμενες δεν μπορεί να φανταστεί τον εαυτό της χωρίς να εργάζεται. Αν δει κανείς τις απαντήσεις που δόθηκαν και μάλιστα τις δει και μέσα από το πρίσμα ότι οι οικονομικές απολαβές δεν είναι πάντα και τόσο ικανοποιητικές αντιλαμβάνεται ότι η μισθωτή εργασία για αυτές τις γυναίκες ξεπερνάει το οικονομικά κριτήρια και αναδεικνύει θέματα γύρω από την αυτοπεποίθηση που αποκτούν, την αναγνώριση που απολαμβάνουν, αλλά και τη χειραφέτηση που επιδιώκουν:

«εντάξει δεν μπορείς να είσαι μόνο μαμά ας πούμε, πρέπει να έχεις και μια υπόσταση επαγγελματική ας πούμε και για τα παιδιά είναι καλό ας πούμε το ότι εντάξει η μαμά μου κάνει αυτό ας πούμε. Τους αρέσει πιστεύω»

«δεν θα μπορούσα να κάνω αλλιώς. Δηλαδή μεγάλωσα έχοντας στο μυαλό μου ότι θέλω να αυτονομηθώ, θέλω να είμαι ανεξάρτητη, στο δικό μου το μυαλό δεν θα μπορούσα να είμαι σε ένα σπίτι όπου θα περιμένω από τον άνδρα, αργότερα όταν θα έρθει ένα παιδί ίσως, εντάξει, αλλά έτσι όπως είναι τα πράγματα σήμερα, αλλά και όπως ήταν παλαιότερα πριν κάποια χρόνια, ποιος δεν θέλει να έχει την ανεξαρτησία του, έτσι δεν είναι;»

«ότι όχι, δηλαδή οι δικοί μου έλεγαν φύγε τι κάθες και κάνεις εκεί για 150 ευρώ, γιατί μπαίνεις σε αυτή τη διαδικασία, έλεγα ότι δεν υπάρχει περίπτωση, να κάτσω στο σπίτι και να μην κάνω τίποτα, ακόμα και αυτό για εμένα είναι πολύ σημαντικό το να βγαίνω έξω, να λέω τουλάχιστον έχω μια δουλειά, μπορεί να είναι λίγες οι ώρες, λίγα τα χρήματα αλλά κάτι κάνω. Δεν μπορώ να το φανταστώ να μην κάνω τίποτα»

Συνεπώς αναλύοντας τα στοιχεία μέσα από τις συνεντεύξεις των απασχολούμενων γυναικών σε αυτό το φορέα, σε σχέση καταρχήν με τις συνθήκες απασχόλησης εντοπίζονται αρκετά από τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν τη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας υποβαθμισμένη. Ειδικότερα, συναντάμε έντονα την παρουσία ευέλικτων μορφών απασχόλησης, τόσο με την μορφή της μερικής όσο και της προσωρινής απασχόλησης. Στο σημείο δε αυτό πρέπει να τονίσει κανείς ότι αυτές οι

μορφές απασχόλησης στην πλειονότητα αυτών των γυναικών δεν είναι προσωπική επιλογή, είναι κάτι που καθορίζεται από τη διεύθυνση. Η έλλειψη πόρων βέβαια παίζει σε αυτό το σημείο καθοριστικό ρόλο και αυτό γιατί ενδεχομένως δεν αφήνει και στη διεύθυνση και πολλά περιθώρια επιλογών.

Σε επίπεδο αποδοχών, μιλάμε για αμοιβές που δεν ανταποκρίνονται στο είδος των υπηρεσιών που παρέχονται. Σε κάποιες περιπτώσεις ενδέχεται και να υπολείπονται τόσο των προσόντων που διαθέτουν οι εργαζόμενες, όσο και του χρόνου που εργάζονται καθώς συναντάται το φαινόμενο να λαμβάνουν για τις επιπλέον ώρες εργασίας αντί επιπλέον αμοιβής, ρεπό ή άδειες. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει είναι και η παρουσία της άσκησης εξουσίας από τη μεριά της διεύθυνσης - εργοδοσίας κάτι που δεν είχε καταστεί εμφανές στους άλλους φορείς (δεν «επετράπη» στους εργαζόμενους η λειτουργία σωματείου, δεν έχουν περιθώρια αντίδρασης, πρέπει να αντιμετωπίζουν τον εργοδότη που είναι ταυτόχρονα και γονιός).

Στη συνέχεια σε σχέση με τα στερεότυπα φροντίδας τα βασικά συμπεράσματα που εξάγονται έχουν να κάνουν καταρχήν, με την έννοια της ηθικής απολαβής που αποτελεί μια ενδιαφέρουσα διάσταση τόσο σε αυτούς του χώρους, όσο και στα συγκεκριμένα επαγγέλματα, αλλά και του αλτρουισμού και το πώς εν τέλει οι γυναίκες διαπραγματεύονται τη θέση και το επάγγελμα τους μέσα από αυτές τις έννοιες. Κατά δεύτερο λόγο, διαπιστώνεται ότι παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές απασχολούνται σε επαγγέλματα που εμφανίζουν μια συσχέτιση με τον μέχρι πρόσφατα παραδοσιακό τους ρόλο στον ιδιωτικό - οικιακό χώρο, εντούτοις έχουν μια πολύ ξεκάθαρη εικόνα για τον εαυτό τους ως «αμειβόμενες εργάτριες», και έτσι παρά τις χαμηλές αποδοχές δεν επιλέγουν να μένουν απλώς στο σπίτι και να φροντίζουν την οικογένεια τους.

Φορέας Γ

Ο συγκεκριμένος φορέας απασχολούσε την περίοδο της έρευνας λιγότερο από 5 γυναίκες, συνεπώς το ερώτημα κατά πόσο δημιουργεί ένας τέτοιος φορέας νέες θέσεις εργασίας δεν μπορεί να απαντηθεί παρά μόνο αν δούμε την κατάσταση μέσα από ένα συγκεκριμένο πρίσμα. Με άλλα λόγια ο συγκεκριμένος φορέας από τη στιγμή που λειτουργεί, σαφώς και προσφέρει τη δυνατότητα σε κάποια άτομα να εργαστούν και στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτά τα άτομα είναι γυναίκες. Αυτό όμως συνδέεται

κύρια και με το γεγονός ότι κάλυψαν κάποιες θέσεις που οι περισσότεροι υποψήφιοι είναι γυναίκες.

Το εργασιακό κλίμα ήταν ιδιαίτερα καλό τόσο όσον αφορά τις σχέσεις με τους συναδέλφους, όσο και το σκεπτικό στο οποίο βασίζεται η λειτουργία του φορέα. Μάλιστα η μια από τις ερωτώμενες ανέφερε την εξής διαφορά σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα που είχε εργαστεί παλαιότερα:

«επειδή δούλεψα σε ιδιωτικούς (φορείς) πάντα εκεί σκοπός ήταν το κέρδος να κερδίσει ο εργοδότης, εδώ είναι διαφορετικός ο στόχος. Ο στόχος είναι τα παιδιά που έρχονται να περνάνε καλά, ε αυτή είναι η διαφήμιση μας εμάς... δεν έχεις αυτό το άγχος του να πρέπει να κάνεις το κάτι παραπάνω για να βγάλει χρήματα ο εργοδότης, αυτό το άγχος δεν το έχουμε εδώ»

Ωστόσο για άλλη μια φορά εντοπίστηκε το φαινόμενο του να επιφορτίζονται οι εργαζόμενες με καθήκοντα και υποχρεώσεις που δεν εμπίπτουν στα αυστηρά όρια των επαγγελματικών τους καθηκόντων και αυτό γινόταν αντιληπτό ως κάτι το φυσιολογικό και ίσως και αναμενόμενο. Χαρακτηριστικά μια ερωτώμενη ανέφερε:

«δεν με ενοχλεί το θεωρώ ότι γίνεται κάτι για τον (φορέα), οπότε...δεν με ενοχλεί που θα κάνω κάτι άλλο κάτι παραπάνω»

Επιπλέον, για μια από τις ερωτώμενες ο φορέας προσέφερε τη δυνατότητα αρχικά μετά το πέρας των σπουδών της να εργαστεί εκεί εθελοντικά για έξι μήνες και στη συνέχεια να παραμείνει και εκεί ως απασχολούμενη.

Οι ειδικότητες που είχαν οι ερωτώμενες στο συγκεκριμένο φορέα αφορούσαν απόφοιτες τόσο μεταλυκειακής, όσο και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, οπότε σε καμία περίπτωση δεν είχαμε να κάνουμε με την απασχόληση ανειδίκευτου προσωπικού. Εργάζονταν με πλήρη απασχόληση, ενώ θεωρούσαν ότι η ειδικότητα τους αλλά και η θέση που κατείχαν στο συγκεκριμένο φορέα δεν προσέφεραν εξ' ορισμού τη δυνατότητα εξέλιξης, ή προαγωγής. Επίσης, δήλωσαν ότι δεν είναι και τόσο ευχαριστημένες από τις αποδοχές τους και δεν λάμβαναν επιπλέον αμοιβή για τις ώρες που εργάζονταν παραπάνω ωστόσο όπως απαντά μια ερωτώμενη:

«δεν είναι κάτι που με ενοχλεί γιατί πάλι θεωρώ ότι είναι μέρος της δουλειάς μου και των υποχρεώσεων μου, ε, αλλά και πάλι σας λέω δηλαδή δεν είναι ότι κάθομαι κάθε μέρα παραπάνω, θα χρειαστεί μια στις τόσες να κάτσω παραπάνω οπότε δεν είναι κάτι που με ενοχλεί, φυσιολογικό είναι»

Αλλά και σύμφωνα με τα όσα είπε μία άλλη ερωτώμενη:

«και τώρα εδώ δουλεύουμε εθελοντικά εμείς οι κοπέλες παραπάνω από το ωράριο της εργασίας μας και προσπαθούμε και με άλλους τρόπους αν χρειαστούνε κάποιες εξωτερικές δουλειές, κάποιες συνελεύσεις που κάνουμε τα απογεύματα, οι οποίες δεν πληρωνόμαστε και σε σχέσης ας πούμε επειδή είναι τέτοια η φύση του (φορέα) δεν πληρωνόμαστε και τα χρήματα που πρέπει κανονικά, αυτά που αναλογούν να παίρνουμε, παίρνουμε λιγότερα»

«κοίταζε να δεις σαφώς όλοι δουλεύουμε για να παίρνουμε χρήματα, έτσι και φαντάσου τώρα άμα έχεις και παιδιά και έχεις τη δική σου οικογένεια τα χρήματα είναι απαραίτητα. Όμως από τα τόσα χρόνια που δουλεύω πραγματικά δεν με πειράζει γιατί είναι το περιβάλλον πολύ ευχάριστο είναι άνθρωποι οι οποίοι είναι συνεννοήσιμοι, είναι άνθρωποι οι οποίοι είναι λογικοί, ε οπότε αυτό το κάνω με όλη μου την ευχαρίστηση»

Βέβαια, το κλίμα ανασφάλειας σε σχέση με το εργασιακό τους καθεστώς, να σημειωθεί ότι είχαν συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου, εντεινόταν και σε αυτή την περίπτωση από το γενικό κλίμα ανασφάλειας που επικρατεί λόγω των ευρύτερων οικονομικών συνθηκών. Μια ερωτώμενη ανέφερε:

«διότι τώρα έχει αλλάξει ο στόχος δηλαδή τώρα πλέον δε λες να παίρνω πολλά λεφτά, λες να δουλεύω και ας παίρνω για να μπορέσω να ζήσω τέλος πάντων όπως μπορώ...»

Ακόμα όπως διαπιστώθηκε σε κάποια περίπτωση προσόντα που απαιτούνται εντούτοις δεν αμείβονται.

Τις ίδιες τις ερωτώμενες η δουλειά τους φαινόταν να τις ικανοποιεί και να είναι ευχαριστημένες γιατί μπορούσαν να κάνουν ένα επάγγελμα που τους αρέσει, ωστόσο το γεγονός ότι γίνεται αντιληπτό ως ένα επάγγελμα χαμηλού γοήτρου και δευτερεύουσας σημασίας, καθίσταται εμφανές από τα σχόλια που μια από τις ερωτώμενες άκουγε από τον κοινωνικό της περίγυρο:

«εντάξει είσαι (αναφέρει το επάγγελμα) περνάς όλη μέρα με τα παιδάκια, γελάς λέτε παραμυθάκια, υπάρχει αυτή η άποψη γενικά, αλλά οι άνθρωποι που είναι έτσι γύρω μου και κοντά μου ξέρουν ότι δεν είναι μόνο αυτό το να είσαι (αναφέρει το επάγγελμα) τέλος πάντων δεν είναι μόνο να έρθεις στη τάξη να πεις ένα τραγούδι, είναι πολλά παραπάνω...είναι, ε, σε αυτή την ηλικία τα παιδιά χρειάζονται παραπάνω πράγματα, δηλαδή δεν είναι ότι θα έρθω μια μέρα θα τους διαβάσω ένα παραμύθι και τελειώσαμε, φύγαμε εντάξει πάει ο καθένας στο σπίτι του. Τουλάχιστον αυτό βλέπω εγώ, αυτό πιστεύω εγώ ότι σε αυτή την ηλικία πρέπει να τους δίνεις πολλά πράγματα και είναι, παίρνουν τις βάσεις σε αυτή την ηλικία...»

Παρά το γεγονός των χαμηλών αποδοχών οι ερωτώμενες δεν μπορούσαν να φανταστούν τον εαυτό τους χωρίς εργασία και αυτό δεν είχε να κάνει μόνο με

οικονομικού λόγους, ήταν για αυτές κάτι παραπάνω. Το γεγονός ότι εργάζονταν τις έκανε να αισθάνονται καλά με τον εαυτό τους. Πιο συγκεκριμένα μια ερωτώμενη το διατύπωσε ως εξής:

«θεωρώ ότι στη σημερινή εποχή η γυναίκα είναι έτσι δηλαδή είναι και μάνα είναι και εργαζόμενη είναι και γυναίκα είναι όλα αυτά οπότε δεν νομίζω, αντίθετα νομίζω ότι θα με κούραζε το να μην δουλεύω και να ήμουν στο σπίτι από τώρα που δουλεύω και μπορώ να βοηθήσω και τα παιδιά μου στο σχολείο και μπορώ να κάνω και τις δουλειές του σπιτιού μου δηλαδή νιώθω καλύτερα με τον εαυτό μου νιώθω πιο δημιουργική τώρα από τα μην δούλευα καθόλου»

Η εντύπωση που είχαν για το επάγγελμα τους, σαφώς υποκρύπτει τη σταθερή παρουσία των στερεοτύπων φροντίδας. Οι δηλώσεις που ακολουθούν από δύο διαφορετικές ερωτώμενες δείχνουν και το πώς επιδρούν οι χώροι της οικογένειας και της αγοράς εργασίας, τόσο στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, όσο και στο ότι οι γυναίκες αυτές «συμμορφώνονται» με ένα επάγγελμα που αποτελεί προέκταση του ρόλου τους μέσα στην οικογένεια:

«ας πούμε πάντα ο πατέρας μου μου έλεγε να γίνεις νηπιαγωγός που άμα κάνεις και παιδιά θα μπορείς να τα παίρνεις και μαζί σου, ε ναι δεν ξέρω ίσως και όλα αυτά που ακούς από μικρός, και σου λένε και ασυνείδητα μπαίνουνε μέσα στο μυαλό σου και λειτουργούν, μπορεί τώρα εγώ να τα λέω και να γελάω αλλά πιστεύω ότι όλα αυτά που έχω ακούσει έχουν μπει και έχουν.... »

«η γυναίκα είναι από τη φύση της, η γυναίκα γίνεται μάνα, η γυναίκα αντιμετωπίζει διαφορετικά τα παιδιά ο άνδρας έχει ένα άλλο ρόλο και μέσα στην οικογένεια, αλλά και στη σχέση του με τα παιδιά, στο κοινωνικό του περίγυρο. Η γυναίκα είναι πιο κοντά είναι πιο τρυφερή, είναι της αγκαλιάς είναι η φύση της νομίζω τέτοια, οπότε ναι θεωρώ ότι και σε εμένα αυτό λειτούργησε»

Εν τέλει όσον αφορά το συγκεκριμένο φορέα ένα από τα σημεία που έχει ενδιαφέρον να σταθεί κανείς, είναι το ιδιαίτερα καλό περιβάλλον εργασίας που φάνηκε να υπάρχει. Το θέμα της επιφόρτισης και με άλλες δουλειές, πέρα από αυτές που έχουν να κάνουν αυστηρά με τα καθήκοντα τους, παρουσιάζεται βέβαια και εδώ. Οι χαμηλές οικονομικές απολαβές ήταν ένα άλλο προβληματικό σημείο, που και σε αυτή την περίπτωση επισκιαζόταν από το αρνητικό οικονομικό κλίμα που επικρατεί γενικότερα. Μέσα από αυτό όμως το πρίσμα αποσιωπείται κάθε θέση σχετική με το ότι αμείβονται λιγότερο από ότι απαιτεί η δουλειά τους και τα προσόντα τους. Επιπλέον, η αντίληψη που είχαν αυτές οι γυναίκες για το επάγγελμα τους σαφώς και υποδήλωνε τη σημασία που έχει η κατάταξη των επαγγελματιών σε γυναικεία και ανδρικά, ωστόσο για άλλη μια

φορά διαπιστώθηκε, ότι τους είναι αδύνατον να μην εργάζονται και να παραμένουν στο σπίτι να φροντίζουν την οικογένειά τους.

Φορέας Δ

Ο φορέας αυτός τη συγκεκριμένη περίοδο, έδινε τη δυνατότητα απασχόλησης περίπου σε 30 άτομα, ο αριθμός αυτός είναι αρκετά μεγάλος για τα δεδομένα των περιπτώσεων που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα. Δυστυχώς όμως το γεγονός, ότι ως μη κερδοσκοπική οργάνωση προσπαθεί να εδραιωθεί μέσα στο σημερινό οικονομικό περιβάλλον με έντονο το πρόβλημα ανεύρεσης οικονομικών πόρων, τη φέρνει αντιμέτωπη με αρκετές δυσκολίες και περιορισμούς ως προς την επίτευξη των σκοπών της.

Για τις ερωτώμενες που συμμετείχαν στην διαδικασία των συνεντεύξεων η ανεύρεση της συγκεκριμένης θέσης εργασίας, δεν θεωρήθηκε δύσκολη σαν διαδικασία. Η όποια δυσκολία εντοπίστηκε, είχε να κάνει κυρίως είτε με το να βρουν μια δουλειά πάνω στο αντικείμενο τους, είτε να βρουν κάτι που θα τις ενδιέφερε σαν δουλειά, όπως αναφέρθηκε.

Η στελέχωση του συγκεκριμένου φορέα με ένα ειδικευμένο προσωπικό στις σύγχρονες εγκαταστάσεις του, σαφώς δείχνει ότι μιλάμε για επαγγελματίες της πρόνοιας με υψηλή ειδίκευση σε ορισμένες περιπτώσεις. Το προσωπικό αυτό παρά την κατάρτιση και τον επαγγελματισμό που το διακρίνει, έρχεται συχνά αντιμέτωπο με δυσκολίες που ενδέχεται ακόμα και να μειώνουν την ποιότητα της δουλειάς που παρέχει.

Οι δυσκολίες αυτές καταρχήν είχαν να κάνουν με το καθεστώς των χαμηλών αμοιβών, που για τις εργαζόμενες σχετιζόταν με το βασικό πρόβλημα ανεύρεσης πόρων σε συνδυασμό και με τις ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις. Για το λόγο αυτό και μια ερωτώμενη δήλωσε αυτολεξεί, ότι κανείς δεν έχει αυτή την περίοδο το «δικαίωμα» να ζητήσει αύξηση. Την ίδια στιγμή υπήρχε πολύ έντονα η ανασφάλεια για το αν θα μπορέσει ο φορέας να συνεχίσει τη λειτουργία του, γεγονός που οδηγούσε τις εργαζόμενες να είναι πιο υποχωρητικές και ανεκτικές, σε περιπτώσεις καταστρατήγησης των εργασιακών τους δικαιωμάτων. Πολύ ενδεικτικά, μια από τις ερωτώμενες που δεν είναι ικανοποιημένη από τις αμοιβές της και που ταυτόχρονα εξέφρασε τη γνώμη ότι υφίσταται μια καθαρή εκμετάλλευση ανέφερε τα παρακάτω:

«εννοείται ότι νιώθω κάποιες φορές ότι, ακυρωμένη ας πούμε, για το ότι έχω προσπαθήσει έχω κοπιάσει χρόνια και δεν καταφέρνω να παίρνω ένα μισθό, που να με καλύπτει, αλλά παρόλα αυτά επειδή με γεμίζει τώρα η δουλειά, δεν ξέρω το έχω δει σαν χόμπι, ενώ δεν είναι, ενώ δεν έχω την οικονομική, δεν είμαι δηλαδή από ευκατάστατη οικογένεια, ε, με βολεύει να το βλέπω σαν επιλογή κιόλας, όχι καταναγκαστικά»

Γενικά τόσο η έλλειψη πόρων (που συνεπάγεται και τη δυνατότητα για απασχόληση ορισμένου αριθμού ατόμων) όσο και το χρονικό διάστημα που λειτουργεί ο φορέας με ότι αυτό συνεπάγεται και σε επίπεδο οργάνωσης, είναι στοιχεία που έχουν αρνητικές επιπτώσεις πάνω στους απασχολούμενους. Τα αρνητικά αυτά στοιχεία ενισχύονται και από το γεγονός ότι το προσωπικό δεν έχει τη δυνατότητα ευελιξίας τόσο σε σχέση με τις άδειες, ή το ωράριο του (π.χ. είναι δύσκολο να λείψουν σε κάποιο σεμινάριο). Μάλιστα η παρακάτω δήλωση από μια ερωτώμενη δείχνει τον τρόπο που ένα θετικό στοιχείο, όπως η δυνατότητα που τους παρέχει ο φορέας να μπορούν να πάρουν πρωτοβουλίες και να διαμορφώσουν πιο αυτόνομα καταστάσεις που διευκολύνουν τη δουλειά τους, αναιρείται από τα στοιχεία που μόλις αναφέρθηκαν:

«ήταν βέβαια πιο δύσκολα γιατί ήταν λίγο, κάπως πιο δομημένα(αναφέρεται σε προηγούμενη θέση εργασίας σε σχετικό αντικείμενο), με ένα τρόπο που δεν μπορούσες να κάνεις πολλά πράγματα και αυτό είναι αυτό που μου αρέσει τώρα στη δουλειά μου να έχω περισσότερες, ε, παίρνω περισσότερες πρωτοβουλίες να μη σου πω ότι είναι όλα πάνω μου ας πούμε στο πως θα κινηθούμε, πως θα γίνουν κάποια πράγματα, αλλά, ε, δεν αισθάνομαι, ούτε ότι πληρώνομαι αρκετά για αυτό που κάνω, αλλά ούτε ότι, ε, έχω μια ευελιξία όσον αφορά, ε, τις άδειες μου και την ξεκούραση μου που για μένα σε αυτό το επάγγελμα και σε αυτό το τομέα είναι πάρα πολύ, σημαντικό ας πούμε»

Επίσης, η γενική αίσθηση ήταν ότι αφενός οι αμοιβές δεν είναι ικανοποιητικές και αφετέρου δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτές και επιπλέον προσόντα που διέθεταν οι εργαζόμενες:

«Καθαρά με βάση τα προσόντα μου λοιπόν ε βέβαια είναι πολύ λίγα τα χρήματα, δηλαδή αν σκεφτείς τι έχεις ξοδέψει εσύ, στη, στη μόρφωση σου στο χρόνο, στο κόπο σου βέβαια, δεν το συζητάμε»

«ο μισθός έχει πάει τυπικά έχουν αναγνωριστεί τα προσόντα μου εκτός λίγων προσόντων, που δεν χρησιμοποιούνται στη δουλειά...(το μεταπτυχιακό) έχει αναγνωριστεί ξέρεις τι δεν έχουν αναγνωριστεί οι ξένες γλώσσες που είναι δύο, το ECDL κάτι τέτοια, γιατί έχω πάρει και από όλα αυτά όλα η σύμβαση της, της μισθοδοσίας, της συγκεκριμένες δομής δηλαδή λέει ότι, ε, εφόσον

κάτι δεν το χρησιμοποιείς δεν σου το πληρώνει ο εργοδότης, ε ίσως σε ένα ιδιωτικό τομέα, ας πούμε να έπαιρνα αυτά τα παραπάνω, αυτό»

Πολύ έντονα αναδεικνύεται επίσης, από τις εργαζόμενες και το θέμα της απουσίας ψυχολογικής στήριξης που έχουν και οι ίδιες ανάγκη, λόγω της ιδιαιτερότητας που έχει η φύση της εργασίας τους.

Να σημειωθεί ότι οι ερωτώμενες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις ήταν όλες με μερική απασχόληση. Παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο καθεστώς δεν ήταν προσωπική τους επιλογή, ούτε φυσικά είχαν και τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε μερική ή πλήρης απασχόληση, δύο από τις ερωτώμενες έβλεπαν θετικά αυτό το καθεστώς μερικής απασχόλησης. Η μια ερωτώμενη θεωρούσε ότι η μερική απασχόληση θα της επέτρεπε στο μέλλον να ανταποκριθεί καλύτερα στις οικογενειακές της υποχρεώσεις. Η άλλη ερωτώμενη δήλωσε σε σχέση τόσο με τη μερική απασχόληση, όσο και τη σχέση εργασίας της (εργαζόταν με δελτίο παροχής υπηρεσιών) ότι την εξυπηρετούσε γιατί μπορούσε να αξιοποιήσει το απόγευμα της προκειμένου να μπορεί να ιδιωτεύσει. Επί της ουσίας όμως το γεγονός ότι δεν παρέχει τις υπηρεσίες της εκτός του χώρου του φορέα και επιβάλλεται να βρίσκεται εκεί συγκεκριμένες ώρες, υποδηλώνει ότι η σχέση εργασίας της κάθε άλλο παρά μη εξαρτημένη είναι. Στο συγκεκριμένο φορέα ακόμα και η διευθέτηση του ωραρίου, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι λειτουργούσαν διαφορετικές βάρδιες ήταν κάτι που ουσιαστικά καθοριζόταν από τη μεριά της διευθύνσεως.

Για άλλη μια φορά, οι εργαζόμενοι καλούνταν και σε αυτή την περίπτωση να επιφορτιστούν με επιπλέον αρμοδιότητες που πολλές φορές δεν εμπίπτανε στο πλαίσιο των καθηκόντων τους η εξής δήλωση είναι χαρακτηριστική:

«απλά για να λειτουργήσουν τα πράγματα είσαι αναγκασμένος να κάνεις... (διάφορα)»

Μια από τις ερωτώμενες εντοπίζει το εξής ενδιαφέρον στοιχείο σε σχέση με το ότι θα «φορτώσουν» σε μια γυναίκα να κάνει συγκεκριμένες δουλειές, λόγω του φύλου της:

«εκτός από φροντιστές είμαστε και οι καθαρίστριες παραδοσιακά, δηλαδή η νοικοκυρά του σπιτιού...όχι ότι δεν θα πουν ακόμα και στους άνδρες ότι όλοι μαζί κάνουμε τις δουλειές, αλλά σαν να υπάρχει μεγαλύτερη απαίτηση από τις γυναίκες»

Επιπλέον σε σχέση με το ζήτημα της εξέλιξης, για τις ερωτώμενες εξέλιξη θα ήταν είτε η δυνατότητα να αυξηθούν οι ώρες εργασίας τους (καθότι μερικά

απασχολούμενες), κάτι που κάποιες έβλεπαν εφικτό αν επέκτεινε ο φορέας τις δράσεις του, είτε να αυξηθεί ο μισθός τους, υπό τη βασική βέβαια προϋπόθεση ότι ο φορέας θα εξακολουθούσε να υπάρχει.

Σε σχέση με τα στερεότυπα φροντίδας παρατηρήθηκε καταρχήν ότι η πλειονότητα των εργαζομένων ήταν γυναίκες, γεγονός που ενισχύει τη συζήτηση περί θηλυκοποίησης των επαγγελματιών φροντίδας. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι σε κάποιες περιπτώσεις τα στερεότυπα με βάση το φύλο, όσον αφορά την επιλογή του επαγγέλματος είναι εμφανή:

«φυσικά και έπαιξε ρόλο (αναφέρεται στο γεγονός ότι είναι γυναίκα), από την οικογένεια μου ήταν όλο... κατευθυνόμενο ας πούμε... ή δασκάλα... ή κάτι άλλο, βρέθηκε και αυτή η κυρία ας πούμε και το ενέπνευσε, όλο αυτό... αν ήμουν άντρας δε νομίζω... και στην ελληνική κοινωνία που ζούμε θα είχα επιλέξει κάτι άλλο... και σαν άνθρωπος είχα άλλες βλέψεις πιο καλλιτεχνικές... ήταν κάτι πιο ε, αναμενόμενο για μένα να κάνω»

«νομίζω ότι η φροντίδα είναι κάτι που εμείς έχουμε έμφυτο. Για αυτό και στη σχολή μου ήμασταν περίπου 160 άτομα και είχαμε 5 αγόρια. Πολύ δύσκολα θα...δεν ξέρω ο άνδρας πρέπει να το επιλέξει τελείως συνειδητά, τελείως, τελείως και δεν κυμαίνεται και σε αυτά τα πλαίσια, ενώ εμάς μας είναι πολύ οικεία»

Ενδιαφέρον έχει επίσης και ο τρόπος που το γόητρο συνδέεται με τις αποδοχές του επαγγέλματος για τον κοινωνικό περίγυρο μιας από τις ερωτώμενες:

«ναι μεν θαυμάζουν ότι αυτό που κάνω (οι δικοί της άνθρωποι), είναι ένα έργο και είναι όλα καλά, αλλά από την άλλη, λένε να βρεις κάτι άλλο ας πούμε να βρεις κάτι που θα σου δίνει περισσότερα, που θα σε ανταμείβει για αυτό που κάνεις θα σε ανταμείβει για το προσωπικό σου άγχος...στην Ελλάδα βέβαια αυτό δεν υπάρχει πουθενά»

Ενδιαφέροντα στοιχεία σε σχέση με τα στερεότυπα φροντίδας για άλλη μια φορά προέκυψαν έμμεσα από τις απόψεις των ερωτώμενων σε σχέση με την ύπαρξη εθελοντών στο φορέα και ειδικά σε σχέση το ότι υπερτερούν συνήθως οι γυναίκες έναντι των ανδρών εθελοντών:

«νομίζω ότι οι άνδρες δεν το έχουν τόσο στη φιλοσοφία τους τον εθελοντισμό. Ίσως δεν τους παίρνει κιόλας, αυτό είναι κοινωνιολογικό, δηλαδή δεν θα δεις εύκολα ένα άνδρα να μην επιδιώκει να βγάλει χρήμα με τον α ή β τρόπο. Θα δεις όμως μια κοπέλα»

«συνήθως με τέτοιου είδους δομές με τέτοιου είδους αντικείμενα μάλλον, δηλαδή της προσφοράς, της, ε, ε, φροντίδας, για κάποιο λόγο είναι πιο ευαισθητοποιημένες οι γυναίκες, της ιδιοσυγκρασιακά, της, φύση μάνας, μητρικός ρόλος, ε, για κάποιο λόγο πρώτον είναι πιο

ευαίσθητες οι γυναίκες με τέτοιου είδους θέματα, εκτός αυτού, ίσως να είναι και μια μικρή πολυτέλεια, από, αν και πια δεν είναι έτσι πλέον. Αλλά τέλος πάντων φαντάζομαι ότι ένα αγόρι, από ένα αγόρι, ε, ο περίγυρος, οι γονείς όλοι ζητάνε να πιάσει δουλειά πιο νωρίς. Να πιάσει δουλειά, να παίρνει λεφτά εννοώ και είναι ο ρόλος τέτοιος που έχει μεγαλύτερη, δραστηριοποιείται πιο ενεργά στο να βγάλω λεφτά. Ένα κορίτσι σαν να του δίνεται ένα περιθώριο για μεγαλύτερο διάστημα, να ψαχτεί για να βρει δουλειά, ε, δηλαδή δεν είναι, εξακολουθεί νομίζω έτσι λίγο, λίγο, ακόμα να κρατάει αυτό, βέβαια τώρα καταρρίπτεται γιατί δεν βγαίνει να δουλεύει μόνο το αγόρι ούτως ή άλλως, αυτά. »

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι η παροχή φροντίδας υπό τους όρους που γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν συνδέεται πάντα με την έννοια της ηθικής απολαβής. Για παράδειγμα μια από τις ερωτώμενες ανέφερε:

«οι συνθήκες το αντικείμενο και η οικονομική αμοιβή, δε συνάδουν, δε γίνεται, δηλαδή κάποια στιγμή προτιμάς να σταματήσεις να το κάνεις αυτό, να κάνεις κάτι που να μην έχεις ας πούμε τόση ψυχική, να μην χρειάζεται τόση ψυχική δύναμη και να μην αμείβεσαι και τόσο καλά να αμείβεσαι με το τίποτα ας πούμε, αλλά να ξέρεις ότι έχει 4 ώρες, θα κάνεις 5, θα γράψεις 5...και θα φύγεις από τη δουλειά σου και δε θα ...»

Επίσης, για άλλη μια φορά διακρίνει κανείς την συνειδητή επιλογή που κάνουν οι γυναίκες αυτές, να βρίσκονται στην αγορά εργασίας, παρά στο σπίτι. Η εργασία για αυτές είναι τόσο απαραίτητη, όσο και δεδομένη. Ενδιαφέρον έχει η δήλωση που ακολουθεί από μια ερωτώμενη σε σχέση με την ερώτηση «αν θα επέλεγε να μείνει σπίτι και να φροντίζει την οικογένεια της στην περίπτωση που οι οικονομικές απολαβές ήταν πολύ λίγες:

«νομίζω ότι αν έχεις ένα μωρό, ένα παιδάκι 5 χρόνων και είναι να κερδίζεις τόσο λίγα στη δουλειά σου και να σκίζεσαι κάθε μέρα, όχι, αλλά δεν θα έβαζα εγώ αυτή την επιλογή (δηλαδή να δουλεύει και να αμείβεται με πολύ λίγα χρήματα, ή να κάτσει στο σπίτι), δεν θα έλεγα, ε, δεν θα κάτσω στη δουλειά μου, θα πάω να βρω μια άσχετη δουλειά, αυτό θα ήταν για μένα δεν θα ήταν να κάτσω σπίτι»

Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης, τα συμπεράσματα που εξάγονται για αυτόν τον φορέα αρχικά για τις συνθήκες απασχόλησης δεν είναι ιδιαίτερα θετικά. Οι δυσκολίες σε σχέση με το καθεστώς των αμοιβών τους είναι ένα από τα βασικά προβληματικά σημεία. Για τις ερωτώμενες οι αμοιβές δεν ήταν ικανοποιητικές τόσο σε σχέση με τα προσόντα τους, όσο και τη δουλειά που παρείχαν. Την ίδια στιγμή όμως γνώριζαν ότι η κατάσταση αυτή δε γινόταν να αλλάξει, αφενός γιατί ως μη κερδοσκοπικός, ο φορέας

αντιμετώπιζε πολλές δυσκολίες προκειμένου να εξασφαλίσει πόρους και αφετέρου η γενικότερη οικονομική κατάσταση που επικρατεί δε βοηθάει ιδιαίτερα. Η ανασφάλεια που βίωναν ήταν ένα άλλο πρόβλημα, μια ανασφάλεια που είχε να κάνει με το μέλλον του φορέα και κατ' επέκταση τη διατήρηση της θέσης τους. Οι συνθήκες εργασίας καθίστανται δυσμενείς και σε σχέση με την ακαμψία που αντιμετωπίζουν ως προς τη διευθέτηση των ωρών εργασίας σε συνδυασμό με το φόρτο εργασίας που έχουν.

Όσο δε για τα στερεότυπα φροντίδας, για άλλη μια φορά διαπιστώνεται η αναπαραγωγή τους, είτε με έμμεσο τρόπο όταν εκφράζουν μια σειρά από απόψεις σε σχέση με την υπερεκπροσώπηση των γυναικών εθελοντών, είτε με άμεσο τρόπο, όταν μιλάνε για το πώς επιλέξανε αυτή τη θέση εργασίας. Ταυτόχρονα, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι όσο αποδεκτή φαίνεται να γίνεται η έμφυλη διάσταση της φροντίδας, τόσο δεδομένη είναι και η εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας για τις ερωτώμενες.

Φορέας Ε

Ο εν λόγω φορέας κατά την περίοδο της έρευνας προσέφερε τη δυνατότητα απασχόλησης σε λιγότερο από 10 άτομα, η πλειονότητα των οποίων ήταν γυναίκες. Μάλιστα εκτός από μια μόνο απασχολούμενη η οποία είχε σύμβαση αορίστου χρόνου, όλες οι υπόλοιπες ερωτώμενες σε ειδικότητες που αφορούν την παροχή κοινωνική φροντίδας απασχολούνταν μέσω συγκεκριμένου προγράμματος με συμβάσεις ορισμένου χρόνου.

Είναι ακόμη ενδεικτικό το γεγονός, ότι οι περισσότερες από τις ερωτώμενες είχαν εργαστεί ξανά στο παρελθόν στον ίδιο φορέα και αυτό ήταν κάτι που τις διευκόλυνε ιδιαίτερα όσον αφορά την εύρεση εργασίας. Ειδικότερα δύο από τις εργαζόμενες είχαν την πρώτη τους επαφή με το φορέα στο πλαίσιο της πρακτικής τους άσκησης. Μια από αυτές μετά το πέρας της πρακτικής άσκησης, παρείχε και εθελοντική εργασία έως ότου προέκυψε η δυνατότητα να απασχοληθεί εκεί. Οι υπόλοιπες ενημερώθηκαν για την ύπαρξη κενής θέσης στο αντικείμενο τους στο πλαίσιο δημοσιοποίησης της σχετικής προκήρυξης, από κάποιο γνωστό όπως αναφέρθηκε χαρακτηριστικά. Οι πιο πολλές εργαζόμενες δήλωσαν, ότι ήταν σχετικά εύκολο να βρουν αυτή τη δουλειά. Ακόμα και αν η πρόσληψη γινόταν στο πλαίσιο μιας σύμβασης εργασίας ορισμένου χρόνου, το γεγονός ότι γινόταν στη συνέχεια ανανέωση της σύμβασης τους το έβλεπαν ως κάτι πολύ θετικό.

Από τα λεγόμενα μια εργαζόμενης προκύπτει ότι και ο ίδιος ο φορέας επιδιώκει να ανανεώνει τις συμβάσεις των ατόμων που ήδη εργάζονται εκεί, αντί του να συνεργάζεται κάθε φορά και με διαφορετικά άτομα:

«αν και εδώ πέρα ήταν λίγο πιο, τα πράγματα λίγο πιο, στρωμένα αν μπορώ να το πω έτσι, γιατί, επειδή προσπαθούνε, ε, ο σύλλογος προσπαθεί να μην αλλάξει τόσο εύκολα, προσωπικό λόγω της δυσκολίας που υπάρχει, ε ήτανε σχεδόν πάντα σίγουρο ότι το Σεπτέμβρη θα ξανάρθω εδώ να ξαναδουλέψω, οπότε είχα έτσι μια κάποια ασφάλεια, ας πούμε, αλλά όπως και να έχει σίγουρα αν ήμουν αορίστου θα ήμουν πιο... »

Έχει επίσης, ενδιαφέρον και το πώς αντιλαμβάνεται μια από τις εργαζόμενες τη δυνατότητα που της παρέχει ο φορέας να εργάζεται παρά το γεγονός ότι διαθέτει μη κρατικό, αναγνωρισμένο ωστόσο, πτυχίο:

«πάλι θα πω αυτό ότι είμαι πάρα πολύ τυχερή, γιατί, ενώ λέγεται ότι ένας άνθρωπος ο οποίος δεν έχει ας πούμε ένα κρατικό πτυχίο, ε, είναι πολύ δύσκολο να βρει δουλειά, εγώ παρόλο, εντάξει είναι αναγνωρισμένη βέβαια η σχολή μου, αλλά δεν παύει να μην είναι κρατικό πτυχίο και αν δω και τις αιτήσεις που γίνονται καθημερινά εδώ στη μονάδα ας πούμε το τι άνθρωποι έρχονται και τι προσόντα έχουν, ναι θεωρώ ότι είμαι από τους τυχερούς, δηλαδή βρέθηκα σε πολύ κατάλληλη περίοδο να είμαι εδώ και να κάνω αυτό που κάνω».

Οι περισσότερες ερωτώμενες είναι απόφοιτες ανώτερης εκπαίδευσης.

Το ζήτημα των αμοιβών είναι ιδιαίτερα προβληματικό, οι πιο πολλές ερωτώμενες διαθέτουν δελτίο παροχής υπηρεσιών και όπως διαπιστώθηκε υπήρξαν κάποιες δυσκολίες όσον αφορά την καταβολή του μισθού τους για τις οποίες αν και δεν ευθυνόταν ο φορέας, οι ίδιες υπέστησαν μεγάλη επιβάρυνση σε σχέση με τις υποχρεώσεις που έπρεπε να καλύψουν στο ασφαλιστικό τους ταμείο. Παράλληλα τονίζεται συχνά το γεγονός ότι λόγω της νομικής υπόστασης που έχει ο φορέας ως μη κερδοσκοπικός, πάντα υπάρχει ο κίνδυνος να είναι δύσκολη η ανεύρεση οικονομικών πόρων.

Για τις περισσότερες το ωράριο τους υπολείπεται του οχταώρου κατά μια έως μισή ώρα κάτι που γίνεται κατόπιν συνεννοήσεως με τη διεύθυνση καθώς όπως ανέφερε χαρακτηριστικά μια ερωτώμενη λόγω του ότι δεν θα ήταν «εκπαιδευτικά παραγωγικό» να εργάζεται για 8 ώρες, κατέληξαν σε αυτή τη συνεννόηση. Από το παραπάνω εξαιρείται μια εργαζόμενη που δήλωσε ότι απασχολείται μόνο για 5 ώρες κάθε μέρα από Δευτέρα έως και Παρασκευή. Επίσης, το ζήτημα της μη αμοιβής των παραπάνω

ωρών που προσφέρουν την εργασία τους το διαχειρίζονται ποικιλοτρόπως, η παρακάτω δήλωση είναι ιδιαίτερα ενδεικτική:

«ζανάλεω, επειδή είμαι στο συγκεκριμένο χώρο και επειδή δουλεύω, πάρα πολλά χρόνια στο συγκεκριμένο χώρο, δεν με ενοχλεί, όταν με ενοχλεί, προσπαθώ να μη δουλεύω περισσότερο, όταν αρχίζει να με ενοχλεί όταν νομίζω ότι γίνεται επανειλημμένα και πολύ εις βάρος μου νομίζω ότι βάζω ένα στοπ, αλλά νομίζω ότι οι επιπλέον ώρες κάποιες φορές αναγκαστικά γίνονται. Δεν ξέρω έχω μάθει έτσι, δεν ξέρω αν έχω συνηθίσει, ή αν, δεν ξέρω, δεν αντιστέκομαι πάντως.»

Η έννοια της επαγγελματικής εξέλιξης δεν είναι ένα θέμα που φαίνεται να τις απασχολεί. Για τις περισσότερες αυτό που έχει σημασία είναι να ανανεωθεί η σύμβαση τους. Ωστόσο και η μοναδική απασχολούμενη για την οποία δεν τίθεται θέμα ότι θα λήξει η σύμβαση, δήλωσε ότι παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε να υπάρξει η δυνατότητα να κατέχει μια άλλη θέση (με την έννοια της προαγωγής κάτι που συνάμα θα σήμαινε όχι άμεση ενασχόληση με το αντικείμενο της και επιπλέον επιφόρτιση με γραφειοκρατικά θέματα), αυτό είναι κάτι που δεν θα την ενδιέφερε. Επιπλέον το ότι έχει την ευθύνη για όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα, λόγω παλαιότητας στο φορέα, το θεωρεί και αυτό ως μια μορφή εξέλιξης.

Στη συνέχεια, (μπαίνοντας ταυτόχρονα και στο θέμα των στερεοτύπων φροντίδας), προσεγγίζοντας το θέμα του κοινωνικού γοήτρου που περιβάλλει τα επαγγέλματα φροντίδας μπορεί κανείς να κινηθεί προς δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση αφορά αυτό καθ' αυτό το επάγγελμα των ερωτώμενων και την αναγνώριση, ή εκτίμηση που έχει από τον οικογενειακό, αλλά και τον κοινωνικό τους περίγυρο. Η δεύτερη κατεύθυνση έχει να κάνει με το γεγονός ότι εργάζονται σε ένα συγκεκριμένο χώρο και ειδικότερα με ένα συγκεκριμένο πληθυσμό.

Πιο αναλυτικά σε σχέση με την πρώτη κατεύθυνση μια από τις ερωτώμενες δηλώνει: *«το οικογενειακό μου περιβάλλον το αποδέχεται ως ένα βαθμό, αλλά υπάρχει, έχουνε και αυτό το ταμπού που έχουνε αρκετοί για το ψυχολόγο, ότι ε, είσαστε τρελογιατροί ας πούμε, ότι ε, έχετε μια περίεργη αντίληψη για τα πράγματα γιατί περισσότερο δεν έχουνε γνώση και επαφή, μεταξύ των οποίων και το οικογενειακό μου περιβάλλον το αποδέχεται σε σημείο, ότι ένας μέλος της οικογένειας ας πούμε κάνει αυτή τη δουλειά δεν εμπλέκονται παρά πέρα, απλά έχουν αυτή την αντίληψη, τη μεταφέρουνε σε εμένα προς τα έξω, δείχνουν ότι είναι περήφανοι ας το πω σε εισαγωγικά. Τώρα ο κοινωνικός περίγυρος εξαρτάται είναι άλλοι, που όταν το ακούν ε, είναι σαν να αποστασιοποιούνται λίγο ότι και καλά τώρα με σκανάρεις και με ψυχολογείς και άλλοι που το βλέπουν πάρα πολύ θετικά σαν επάγγελμα οποιοδήποτε, αλλά εξαρτάται πάλι με την ενημέρωση*

που έχει ο καθένας τους...από τον περίγυρο μου τουλάχιστον οι περισσότεροι έχουν πιο θετική στάση, λίγοι είναι αυτοί που είναι αρνητικοί και πολλές φορές το κρίνουν και το απορρίπτουν»

Η παρακάτω αναφορά που γίνεται στο πλαίσιο της ερώτησης πόσο θεωρεί η ερωτώμενη ότι αναγνωρίζουν τη δουλειά που κάνει, αποτελεί μια σαφή ένδειξη του πόσο υποτιμάται αυτό που κάνει. Μια υποτίμηση που αφενός αντανακλά την κοινωνική αξία που αποδίδει ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα και αφετέρου υποδηλώνει την έμφυλη και ιδιωτική – οικογενειακή διάσταση της φροντίδας:

«επειδή είναι γονείς αυτοί και το κάνουν πιστεύουν ότι είμαι και εγώ αναγκασμένη να κάνω αυτό το πράγμα, δηλαδή ας πούμε είναι κάποιες περιπτώσεις που λερώνονται και εντάξει θα κάνω, τους μαθαίνω να το κάνουν ουσιαστικά αυτοί, να έχω και εγώ εποπτεία αλλά ναι, ε είναι κάποιες φορές που δεν το αναγνωρίζουν ας πούμε αυτό οι γονείς ότι δηλαδή, ε και τι έγινε ας πούμε, ενώ στην ουσία δεν είναι αυτό η δουλειά που πρέπει να κάνω εγώ, καταλάβετε; Και σε άλλες περιπτώσεις μου έχει τύχει εδώ, δε νομίζω δηλαδή ότι το επάγγελμα νοσηλεύτρια το έχουνε και κάπως ψηλά ας πούμε»

Στη συνέχεια όσον αφορά τη δεύτερη κατεύθυνση που μπορεί να κινηθεί κανείς αναλύοντας την έννοια του κοινωνικού γοήτρου, διαπιστώνει τον αρνητικό κοινωνικό αντίκτυπο που έχει ο συγκεκριμένος χώρος εργασίας αυτών των γυναικών:

«εντάξει κάποιοι θείοι μου είπανε κάποια σχόλια (σε σχέση με τους περιθαλπόμενους), και που θα πας εκεί, θα σε τρελάνουν, θα σε κάνουν, θα υποφέρεις, κάποια τέτοια είπανε, αλλά εντάξει, εγώ τους το είπα ότι δεν είναι κάτι για εμένα που πρέπει να ανησυχούν, δηλαδή πίστευα ότι θα τα βγάλω πέρα..»

Βέβαια σε σχέση με την εντύπωση που δημιουργεί στον κοινωνικό περίγυρο των ερωτώμενων το επάγγελμά τους, μια από τις ερωτώμενες αναδεικνύει και το εξής:

«το ότι κάνω τη συγκεκριμένη δουλειά, επειδή ακριβώς η συγκεκριμένη δουλειά, είναι γεμάτη από μια μυθοπλασία το τι κοινωνικό έργο προσφέρουμε, είναι δηλαδή συνδεδεμένη με τέτοια πράγματα, ότι αν, όποιος εργάζεται (στο συγκεκριμένο αντικείμενο), είναι σπουδαίος έχουν μια τάση να το, υπερβάλλουν και να το θεωρούν πολύ σπουδαίο αυτό που κάνουμε.»

Οι περισσότερες ερωτώμενες παραδέχονται ότι επιφορτίζονται και με καθήκοντα πέρα των αρμοδιοτήτων τους και αυτό το αποδίδουν κυρίως στην έλλειψη προσωπικού, το οποίο είναι κάτι που θεωρούν ως σύνηθες φαινόμενο για αυτού του είδους φορείς (φιλανθρωπικούς μη κερδοσκοπικούς). Μια από τις πιο χαρακτηριστικές δηλώσεις είναι οι ακόλουθες:

«αυτό συμβαίνει πάρα πολύ συχνά και συμβαίνει και κατά περιόδους επειδή είναι ένα φιλανθρωπικό σωματείο και δεν έχει χρήματα πολύ συχνά έχει πολύ μεγάλες ελλείψεις από προσωπικό, οπότε ναι πάρα πολλές φορές το έχω κάνει αυτό. Έχω κάνει δηλαδή και εργασία που θα ήτανε διοικητική καθαρά, που δεν είχα εγώ το κομμάτι, εκεί εργασία. Ναι έχω αναλάβει επικοινωνία με γονείς που είναι κάτι της κοινωνικής υπηρεσίας, αλλά ελλείπει της κοινωνικής υπηρεσίας ή πολύ φόρτου της διευθύντριας μας το έκανα εγώ, ναι πολλές φορές. »

Αυτή την «επιβάρυνση», δεν την συσχετίζουν με το φύλο εκτός από δύο ερωτώμενες που θεωρούν ότι για ένα άνδρα ίσως αυτό να μην ήταν κάτι που θα συνέβαινε:

«είναι δύσκολο ο άνδρας να μπει σε αυτή τη διαδικασία, ότι ξέρεις τι έχει εκεί ανάγκη και εκεί θα πάω, αυτοί είναι πιστεύω, ότι αυτή η αρμοδιότητα τους δόθηκε, αυτό θα κάνουν, καταλάβετε, γιατί εμείς έχουμε πάρει πολλούς ρόλους και στο σπίτι, ε, και δουλειά και σπίτι και παιδιά...»

«μπορεί κάποιες φορές όμως στο κομμάτι το διοικητικό, είναι κάποιες ομάδες που αναλαμβάνω στην οικιακή οικονομία που, μπορεί η, κυρία που έχει αναλάβει το πρόγραμμα κάποιες φορές να χρειαστεί να πάει στο γιατρό γιατί τα παιδιά της είναι εδώ, είναι με άτομα με αναπηρία, ε, τότε θα αναλάβω και την ομάδα για το γάλα που θα φτιάξουμε και το μεσημεριανό, δεν , αν δεν θα με ενοχλήσει ή δεν θα μου είναι βάρος, αν ήταν εκείνη τη στιγμή ένας άνδρας ίσως να μην το έκανε και να πήγαινε μια άλλη κοπέλα να πει εγώ θα το κάνω εντάξει, αφήστε τον άνδρα ας πούμε να κάνει τη δουλειά, του αυτά»

Από τις απόψεις που διατυπώνουν οι ερωτώμενες δεν φάνηκε, τουλάχιστον άμεσα, να συσχετίζουν η κάθε μια προσωπικά την επιλογή του επαγγέλματος τους με το φύλο τους. Για παράδειγμα, ακούστηκε ότι η επιλογή έγινε γιατί αυτό την ευχαριστούσε όπως ανέφερε μια από τις ερωτώμενες, απορρίπτοντας μάλιστα μια θέση στον τραπεζικό τομέα, μια άλλη ερωτώμενη ήθελε να γίνει εισαγγελέας, αλλά τελικά πέρασε σε διαφορετική σχολή. Ωστόσο, αν και δεν θεωρούν ότι επέλεξαν το επάγγελμα τους επειδή είναι γυναίκες μια από τις ερωτώμενες υποστηρίζει ότι το επάγγελμα της, δηλαδή αυτό της νοσηλεύτριας, είναι ένα καθαρά γυναικείο επάγγελμα και επιπλέον αναφέρει ότι το διάλεξε γιατί της αρέσει να προσφέρει.

Επίσης, γίνονται από μέρους των παραπάνω ερωτώμενων διάφορες έμμεσες αναφορές που εν τέλει υποδεικνύουν μια αντίληψη για την υποδεέστερη θέση που κατέχουν στην αγορά εργασίας τα γυναικεία επαγγέλματα, ως συνέπεια του ρόλου των γυναικών στην αναπαραγωγή και τη φροντίδα που παρέχουν εντός του οικιακού χώρου. Μια τέτοια έμμεση αναφορά έχει να κάνει με τις δηλώσεις δύο εκ των ερωτώμενων σε σχέση με το γιατί πιστεύουν ότι η πλειονότητα των εθελοντών είναι γυναίκες:

«έχει να κάνει με το φύλο καθαρά με τη φύση του φύλου, ότι οι γυναίκες είναι ούτως ή άλλως πιο δοτικές έρχονται πιο εύκολα σε επαφή με τέτοιο πληθυσμό, ε, είναι σε κάποιες ομάδες γιατί οι εθελοντές σε εμάς είναι σε κάποιες ομάδες, όπως είναι στον ερυθρό σταυρό που, ούτως ή άλλως έχει περισσότερες γυναίκες. Νομίζω ότι μια φορά έχει έρθει ένας άνδρας εθελοντής, ναι αλλά ούτως ή άλλως και σε αυτά τα τις δομές εμπλέκονται λιγότεροι άνδρες, τώρα γιατί συμβαίνει αυτό, πιστεύω ότι είναι καθαρά ότι οι γυναίκες, είναι πιο, έχουν μεγαλύτερη έτσι όπως είναι τα στερεότυπα τουλάχιστον, περισσότερη υπομονή, περισσότερη τρυφερότητα, ασχολούνται περισσότερο με αυτά τα, τις δομές και τους πληθυσμούς»

«πιστεύω ότι οι γυναίκες από τη φύση τους είναι πιο ευαίσθητες, από τους άνδρες και ταυτόχρονα πιο δυναμικές. Δηλαδή το να 'ρθει μια γυναίκα εδώ και να θέλει να προσφέρει είτε με το πτυχίο της είτε χωρίς πτυχίο θεωρώ ότι, έχει ένα, δείχνει και ένα δυναμισμό ότι έρχομαι αντιμέτωπη με το πρόβλημα και προσπαθώ να βοηθήσω μέσω της δουλειά μου. Από την άλλη πλευρά όμως είναι και τα επαγγέλματα μας τέτοια, είτε ψυχολόγοι είτε κοινωνικοί λειτουργοί, είτε νοσηλεύτριες, που ε, απορροφούν μεγαλύτερη πλειοψηφία γυναικών, δηλαδή είναι και λίγο ίσως είναι η φύση, η κλίση των, μιας γυναίκας ας πούμε, να μην πάει σε ένα στρατιωτικό επάγγελμα ή σε, ε, δεν ξέρω και εγώ εντάξει οδηγοί εννοείτε σε λεωφορεία κ.τ.λ. κατά πλειοψηφία είναι άνδρες, όμως δεν απαγορεύεται να είναι και γυναίκες που έχουμε δει πάρα πολλές φορές να συμβαίνει αυτό. Αλλά θεωρώ ότι έχει να κάνει με την ευαισθησία και τη κλίση ας πούμε των γυναικών. Και δυναμισμός γιατί πολλοί άνδρες ας πούμε βλέπουν άτομα με αναπηρία, ωχ χριστέ μου όχι, δεν μπορώ στεναχωριέμαι, μα πως αντέχεις πως πηγαίνεις...που κάθε μέρα είναι φθορά»

Η ανάλυση των συνεντεύξεων σε σχέση με τις συνθήκες απασχόλησης που έχουν οι ερωτώμενες στον εν λόγω φορέα, αναδεικνύουν κάποια θετικά στοιχεία όπως η ευέλικτη διαχείριση του ωραρίου τους και η καλή συνεργασία που έχουν σε αυτό το θέμα με τη διεύθυνση, το καλό εργασιακό κλίμα που επικρατεί σε γενικές γραμμές, αλλά και η πεποίθηση ότι ο εν ο λόγω φορέας τους δίνει την ευκαιρία να εργαστούν, κάτι που μπορεί να μην μπορούσαν να κάνουν σε κάποια άλλη περίπτωση. Ωστόσο υπάρχουν και κάποια αρνητικά στοιχεία στα οποία πρωτοστατούν οι χαμηλές αμοιβές σε συνδυασμό με δυσκολίες που εντοπίστηκαν ως προς την καταβολή τους.

Στη συνέχεια όσον αφορά τα στερεότυπα φροντίδας για άλλη μια φορά καθίσταται εμφανές ότι οι γυναίκες είναι αναμενόμενο να ασχολούνται με τα επαγγέλματα φροντίδας και μάλιστα χωρίς να αναγνωρίζεται η προσφορά τους. Βέβαια μέσα από τις συνεντεύξεις προέκυψε και ένα στοιχείο περί μυθοποίησης αυτών των επαγγελματιών, από τον κοινωνικό περίγυρο των ερωτώμενων, για αυτό που «καταφέρνουν» να κάνουν. Για άλλη μια φορά το ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε ήταν η από τη μια

έμμεση αναγνώριση ότι για αυτά τα επαγγέλματα απαιτούνται γυναικείες ικανότητες και η συνειδητή αναφορά από την άλλη, ότι η επιλογή αυτού του επαγγέλματος από τις ερωτώμενες δεν έγινε με βάση το φύλο τους.

Φορέας Z

Ο συγκεκριμένος φορέας την περίοδο της έρευνας απασχολούσε λιγότερο από 10 άτομα, η συντριπτική ωστόσο πλειονότητα των οποίων ήταν γυναίκες και σε αυτή την περίπτωση. Οι περισσότερες απασχολούμενες προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή, όπου βρίσκεται ο φορέας και κατά αυτό τον τρόπο, προκύπτει η διαπίστωση ότι προωθείται η δημιουργία απασχόλησης σε ένα πιο αποκεντρωμένο επίπεδο από ότι συνέβαινε με όλους τους άλλους φορείς, που ακόμα και στην περίπτωση που βρίσκονται σε κάποια απόσταση από την πόλη του Ηρακλείου, οι πλειονότητα των εργαζομένων δεν προέρχονταν από την γύρω περιοχή.

Στην ερώτηση αν κάποια από τις απασχολούμενες έχει εργαστεί εντός του φορέα εθελοντικά στο παρελθόν, η απάντηση ήταν αρνητική.

Η συγκεκριμένη απασχόληση, σαν διαδικασία ανεύρεσης εργασίας θεωρήθηκε από τις ερωτώμενες σχετικά εύκολη. Μια μόνο ερωτώμενη δήλωσε ότι ήταν δύσκολο να μπορέσει να βρει αυτή τη δουλειά και κυρίως το συνέδεε με το γεγονός ότι δυσκολευόταν να βρει δουλειά σχετική με το αντικείμενο σπουδών της.

Για αυτή τη θέση εργασίας δήλωσαν κυρίως ότι το έμαθαν από κάποιο γνωστό, σε συνδυασμό με το στοιχείο που αναφέρθηκε ήδη, ότι προέρχονταν από τη γύρω περιοχή και συνεπώς ήξεραν ότι επρόκειτο να λειτουργήσει ο συγκεκριμένος φορέας. Μια μόνο από τις ερωτώμενες δήλωσε ότι είχε λάβει γνώση για αυτή τη θέση από το ΚΕΠ της περιοχής της.

Όλες οι εργαζόμενες είχαν πλήρη οχτάωρη απασχόληση και όπως δήλωσαν τόσο οι ίδιες όσο και η διεύθυνση, παρά τις αντίξοες οικονομικές συνθήκες που επικρατούν οι μισθοί των εργαζομένων διατηρήθηκαν στα ίδια επίπεδα. Επίσης, ήταν ασφαλισμένες στο ΙΚΑ και είχαν σύμβαση αορίστου χρόνου.

Στο ζήτημα των αποδοχών για άλλη μια φορά η αναφορά έγινε μέσα από το πρίσμα της δεδομένης οικονομικής συγκυρίας:

«ε, πάντα, πάντα μιλάω σε αυτές τις συνθήκες που ζούμε τώρα και θα έρθουν και χειρότερα, να είμαι ικανοποιημένη»

Μια από τις δηλώσεις ωστόσο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναφερθεί σε αυτό το σημείο. Η συγκεκριμένη δήλωση δείχνει με πολύ ξεκάθαρο τρόπο το πόσο δυσδιάκριτα μπορεί να είναι τα όρια σε αυτές τις περιπτώσεις ανάμεσα στο τι είναι αμειβόμενη εργασία και τι συνιστά ανιδιοτελή προσφορά μέσα από το πρίσμα του εθελοντισμού:

«σε σχέση λοιπόν με το έργο που κάνουμε εμείς θεωρώ ότι κάνουμε δουλειά πληρωνόμαστε και από εκεί και πέρα τι κάνουμε σαν εθελοντισμό... ότι δηλαδή και να μας δώσουνε, είμαστε τρία χρόνια εδώ δεν έχει δημιουργήσει κανείς πρόβλημα στο οικονομικό, ε, ότι μας βγάλει η επιχείρηση ότι νομίζει ότι πρέπει να πάρουμε είναι αποδεκτό... σας είπα ότι είναι πολύ δύσκολο το αντικείμενο. Μπορούσε να είναι πολύ περισσότερα ανάλογα με τη ψυχοφθόρα δουλειά που έχει, μπορούσε να είναι όμως και εθελοντισμός, μπορούσε κάθε άνθρωπος να πει θα αφήσω μια ώρα και να πάω να τη διαθέσω στο ίδρυμα, αλλά είμαστε πολύ εγωιστές οι άνθρωποι, πάρα πολύ εγωιστές, δηλαδή αν δεν είναι (συγγενείς) μας αυτόματα μπαίνει στο παραβάν, είναι εργασία. Σε εμάς λοιπόν που δουλεύουμε εδώ τις περισσότερες φορές δεν είναι εργασία, τις περισσότερες φορές δεν είναι εργασία, είναι και εθελοντισμός»

Η παραπάνω ερωτώμενη συνεχίζει σε κάποιο άλλο σημείο της συνέντευξης κάνοντας το εξής σχόλιο που αφορά την αμοιβή για παραπάνω ώρες εργασίας:

«εγώ προσωπικά έχω κάνει παραπάνω ώρες το κάνω γιατί το θέλω. Δεν χρειάστηκε να ζητήσω περισσότερη αμοιβή, ούτε χρειάστηκε να πω ότι, θέλω να την εκλάβουνε σαν ρεπό ή σαν άδεια. Αν είναι να κάνω κάτι παραπάνω θα το κάνω γιατί το θέλω εγώ και πολλές φορές δεν το ξέρει και κανείς. Δεν χρειάζεται να το ανακοινώνω αυτό.»

Βέβαια για τις παραπάνω ώρες που θα χρειαστεί ενδεχομένως να εργαστούν δήλωσαν ότι αμείβονται επιπλέον κάτι που έρχεται σε αντίθεση με αυτό που εντοπίστηκε να συμβαίνει στην πλειονότητα των φορέων (όπου συνήθως για τις παραπάνω ώρες μπορεί να λαμβάνουν επιπλέον άδειες ή ρεπό).

Η ρήση «εδώ είμαστε όλοι για όλα», δείχνει ότι και σε αυτό τον φορέα δεν απουσιάζει η αντίληψη ότι οι απασχολούμενες συχνά επιφορτίζονται με αρμοδιότητες πέρα των αυστηρών τους καθηκόντων. Έχει ενδιαφέρον ότι αυτή η δήλωση έγινε με θαυμαστή ειλικρίνεια και από την πλευρά της διευθύνσεως, λέγοντας ότι είχαν ενημερωθεί οι απασχολούμενες από την αρχή, για το γεγονός ότι θα έπρεπε να είναι ικανές να αναλάβουν κάθε εργασία, ασχέτως εάν διέθεταν ή όχι την απαιτούμενη εκπαίδευση για να τη φέρουν εις πέρας. Μάλιστα τονίστηκε ότι εργαζόμενες που δεν είχαν αυτή την απαιτούμενη εκπαίδευση ανταποκρινόταν πιο καλά και από αυτές που τη διέθεταν. Από την πλευρά των ερωτώμενων αυτή η διαδικασίας της πολλαπλής

επιφόρτισης αντιμετωπιζόταν με μια σχετική απάθεια, δηλώνοντας, απλώς ότι το γνώριζαν από την αρχή:

«τώρα επειδή για όλους είναι περίπου το ίδιο, έχουμε μάθει να δουλεύουμε έτσι εδώ πέρα, νιώθουμε περισσότερο σαν το σπίτι μας μπορώ να σου πω και δεν, δηλαδή δεν έχουμε ιδιαίτερο πρόβλημα, άσχετα που κάποιες φορές κουραζόμαστε παραπάνω και λέμε ότι, κουραζόμαστε ας πούμε πάρα πολύ, ενώ αν δεν κάναμε αυτά και αυτό θα ήταν καλύτερα για εμάς, αλλά όμως είναι έτσι ο ρυθμός της δουλειάς εδώ πέρα που αναγκαζόμαστε, να τα κάνουμε και άλλωστε ήταν κάτι που μας το είχαν πει από την αρχή αυτό, ότι και, από τη συνέντευξη ακόμα ότι θα χρειαστεί. Ενώ παρόλο που είσαι (αναφέρει την ειδικότητα της), θα χρειαστείς και να σιδερώσεις και να βάλεις πλυντήριο και να σκουπίσεις και να σφουγγαρίσεις, γιατί είναι έτσι ο ρυθμός...»

Μια ερωτώμενη αυτή την κατάσταση, σε σχέση δηλαδή με το να αναλαμβάνουν εργασίες που δεν είχαν να κάνουν μόνο με το αντικείμενο του επαγγέλματος, την απέδιδε τόσο στην γενικότερη οικονομική κατάσταση, όσο και στο ότι αυτό είναι κάτι που απαντάται σε όλους τους εργασιακούς χώρους:

«ε κάνουμε δουλειές, αλλά και που δε γίνεται αυτό σε ποια δουλειά δεν το κάνεις αυτό...αυτό ήταν βασικός κανόνας ότι θα κάνουμε και δουλειές που δεν είναι στη δουλειά που έχουμε τελειώσει...εντάξει τα χρόνια τώρα είναι πολύ δύσκολα...έκανα και άλλες δουλειές πάνω, εκτός από τη δική μου δουλειά, οπότε δεν... »

Η αναφορά που γίνεται από μια ερωτώμενη σε σχέση με το αν θεωρεί ότι το επάγγελμα της είναι εύκολο ή δύσκολο, δείχνει με ένα πολύ ιδιαίτερο τρόπο ότι ακόμα και αν μιλάμε για μια εμπορευματοποιημένη μορφή φροντίδας η διαχείριση της εξακολουθεί να γίνεται μέσα από όρους που παραπέμπουν στην έννοια της οικογένειας και σε σχέσεις στοργής και οικειότητας. Την ίδια στιγμή δείχνει πόσο άρρηκτα συνδεδεμένη είναι η φροντίδα με το συναίσθημα. Επί της ουσίας, παρά το γεγονός ότι η φροντίδα στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν παρέχεται εντός της οικογένειας, η «αίσθηση» της οικογένειας εξακολουθεί να υπάρχει και έξω από τα όρια του σπιτιού και αντανακλάται σε ένα όχι και τόσο ιδιωτικό χώρο:

«είναι μια δουλειά με ανθρώπους πλέον δεν είναι με αντικείμενα όπως θα δούλευα ξέρω εγώ σε ένα φούρνο σε ένα ξενοδοχείο, έχει ψυχή, είναι ένα αντικείμενο με ψυχή, οπότε είναι εντελώς διαφορετικό εντάσσεσαι δηλαδή και με τον καιρό, δηλαδή αρχίζεις από εκεί που μπαίνει ένας ξένος άνθρωπος και τον θεωρείς ξένο και άγνωστο τον εκκινείς σαν την οικογένεια σου...αρχίζεις πλέον και τους βλέπεις σαν οικογένεια... όπως ακριβώς η οικογένεια που έχεις»

Στις δηλώσεις που ακολουθούν είναι εμφανές το πώς για τις ερωτώμενες η παροχή φροντίδας δεν είναι πάντα εύκολο να ειπωθεί τόσο σαν επάγγελμα, όσο σαν λειτούργημα και σαν προσφορά. Πολλές φορές για αυτές, όπως είδαμε και παραπάνω, οι σχέσεις τους με τα άτομα που φροντίζουν λειτουργούν σαν μια προσομοίωση των σχέσεων που έχουν και μέσα στην οικογένεια τους. Ταυτόχρονα η εμπλοκή του συναισθήματος πολλές φορές έρχεται να παίζει ένα καταλυτικό ρόλο στο πως θα διαχειριστούν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν με τα άτομα που φροντίζουν, προκειμένου να συνεχίζουν να κάνουν αυτό που κάνουν.

«εδώ για να δουλέψει κάποιος θέλει ψυχή, αν είναι κενός δεν μπορεί να δουλέψει και δεν πρέπει να είναι και εδώ μέσα, δηλαδή σε αυτό το επάγγελμα οι άνθρωποι πρέπει να κρίνονται από το τι δίνουνε και όχι από το τι προσφέρουν εργασιακά, από το τι μπορούνε να δώσουνε, ψυχικά»

«πιο πολύ είναι η φροντίδα ας πούμε το να μπορείς να, να, αγάπη όλα αυτά, μετά είναι η δουλειά, είναι ένα, δεν είναι επάγγελμα, πιο πολύ είναι ένα έργο το οποίο, δεν μπορώ να στο περιγράψω, δεν μπορώ να στο πω τώρα, δηλαδή...πρέπει να σ' αρέσει πάρα πολύ και να... σέβεσαι και να αγαπάς...όπως τώρα εδώ που δουλεύω εγώ»

Το να μην εργάζονται για τις περισσότερες γυναίκες είναι αδιανόητο και αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με τη κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών, η παρακάτω δήλωση είναι διαφωτιστική:

«για εμένα η θεωρία είναι ότι οι άνθρωποι που δεν εργάζονται είναι όλοι νεκροί...εάν δεν είσαι παραγωγικός και αν δεν κάνεις κάτι στη ζωή σου άσχετα αν η αποταμίευση σου υπάρχει ή δεν υπάρχει, ο άνθρωπος που δουλεύει, δηλώνει ζωντάνια, δηλώνει, ζωή, υγεία»

Ένα άλλο στοιχείο που προέκυψε με πολύ εμφανή τρόπο από τις συνεντεύξεις στον εν λόγω φορέα, είναι το πώς κάποιες από τις ερωτώμενες διαχειρίζονται την ιδιότητα της εργαζόμενης μητέρας μέσα από ένα πρίσμα ενοχής για τη συναισθηματική κάλυψη που μπορούν τελικά να προσφέρουν στα παιδιά τους ειδικά όταν αυτά είναι σε κρίσιμη ηλικία (είτε πολύ μικρά, είτε έφηβοι):

«σίγουρα μπορεί να μη του προσφέρω αυτά που πρέπει, όχι από θέμα παπούτσια η ρούχα η φαγητό, ε το ότι ας πούμε είμαι μονίμως κουρασμένη, αυτό και ας πούμε πολλές, ε, κάτσε ας πούμε να δούμε λίγο τηλεόραση ένα ποιο απλό σου λέω έτσι και λέω δεν μπορώ ξέρω εγώ είμαι κουρασμένη γιατί είναι 11 η 12 η ώρα το βράδυ και το πρωί δουλεύω...αλλά και αυτό το ότι συνέχεια δουλεύω και δεν μπορώ να κάνω τίποτα άλλο είναι κουραστικό»

«εντάξει εκεί καμιά φορά λέω έχω χάσει στο μέγαλωμα ας πούμε των παιδιών μου, δε μπορείς να κάνεις και διαφορετικά δεν μπορείς να τα έχεις και όλα, είτε σ' αρέσει είτε δεν σ' αρέσει»

«εντάζει είναι πολύ δύσκολα, με τα, τα παιδιά μου ας πούμε όποτε είμαι στη δουλειά, μου λένε πάλι μαμά ας πούμε στη δουλειά, θα είσαι πρωί θα είσαι απόγευμα. Εντάζει παιδιά είναι σίγουρα θέλουνε τη μαμά κοντά τους, αλλά τους εξηγώ ότι δεν γίνεται διαφορετικά γιατί η μαμά πρέπει να δουλέψει, για να τα βγάλουμε πέρα»

Εν κατακλείδι αρχικά σε σχέση με τι συνθήκες εργασίας, μια βασική διαπίστωση είναι το καλό σε γενικές γραμμές κλίμα εργασίας που υπάρχει και σε σχέση με τη διεύθυνση. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός ότι έχουν καταβληθεί προσπάθειες να διατηρηθούν οι μισθοί των εργαζομένων στα ίδια επίπεδα και αυτό είναι κάτι που το αναγνωρίζουν οι ερωτώμενες. Επίσης, ο φορέας αυτός είναι η μοναδική περίπτωση που καταβάλλει χρήματα και όχι ρεπό, ή άδειες για τις παραπάνω ώρες εργασίας που θα χρειαστεί να κάνουν οι ερωτώμενες. Επιπλέον, είναι σημαντικό ότι η παρουσία του φορέα δημιούργησε θέσεις εργασίας που ευνόησαν την τοπική κοινωνία καθότι οι πλειονότητα των εργαζομένων προερχόταν από τη γύρω περιοχή

Στη συνέχεια σε σχέση με τα στερεότυπα φροντίδας, κατά κοινή ομολογία όλες οι εργαζόμενες θεωρούν ότι ένας άνδρας δεν μπορεί να κάνει τη δουλειά που κάνουν. Θεωρούν ότι αυτό συμβαίνει διότι αφενός οι ίδιοι οι άνδρες θα αρνούνταν να ασχοληθούν με αυτό το αντικείμενο (εξαιτίας και ότι τους απωθεί η ιδέα να κάνουν κάποια πράγματα, π.χ. να αλλάξουν μια πάνα) και αφετέρου και οι γυναίκες χρήστες αυτών των υπηρεσιών θα ήταν δύσκολο να δεχθούν μια τέτοιου είδους φροντίδα από ένα άνδρα. Επίσης, είναι εμφανές το συναισθηματικό δέσιμο που αναπτύσσεται ανάμεσα στις ερωτώμενες και στους περιθαλπόμενους, καθώς και η εμπλοκή της ηθικής ανταμοιβής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Τα συμπεράσματα της επιτόπιας έρευνας

Με το παρόν κεφάλαιο ολοκληρώνεται το δεύτερο μέρος της μελέτης, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την επιτόπια έρευνα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι τα επιμέρους συμπεράσματα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο μέσα από την ανάλυση των εκάστοτε φορέων, θα συνδυαστούν προκειμένου να δοθεί μια εικόνα για αυτό που αποτελεί το επίκεντρο της παρούσας διερεύνησης. Επομένως, θα δούμε τι επικρατεί σε σχέση με τις συνθήκες απασχόλησης και τα στερεότυπα φροντίδας στις κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας του τρίτου τομέα, κινούμενοι πάντα στη λογική μιας αναλυτικής γενίκευσης.

Σε σχέση με τους φορείς που επιλέχθηκαν, οι πληθυσμιακές ομάδες που ήταν αποδέκτες των υπηρεσιών τους, περιελάμβαναν από ηλικιωμένους και παιδιά, μέχρι άτομα με ειδικές ανάγκες. Οι περισσότεροι φορείς δραστηριοποιούνταν στην περιφερειακή ενότητα του Ηρακλείου, εκτός από έναν που ανήκε σε αυτή του Ρεθύμνου.²¹⁸ Στο επίκεντρο της μελέτης βρέθηκαν μη κερδοσκοπικοί φορείς με νομική υπόσταση (ένα εκκλησιαστικό ίδρυμα, δύο σύλλογοι και τρία σωματεία), θεσμική ανεξαρτησία και αμειβόμενο προσωπικό, οι οποίοι παρείχαν υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας, που αφορούσαν τόσο τα μέλη τους, όσο και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Από τους 6 φορείς που επιλέχθηκαν, η γυναικεία παρουσία ήταν πολύ έντονη στο εργατικό δυναμικό, όπου η πλειονότητα ήταν γυναίκες. Στο διευθυντικό προσωπικό υπήρχε μόνο μια πρόεδρος γυναίκα στο διοικητικό συμβούλιο, το οποίο και εκλεγόταν από τη γενική συνέλευση (να σημειωθεί ότι εν ο λόγω φορέας ήταν και ο μοναδικός που η πρωτοβουλία σύστασης του προερχόταν από γυναίκες). Κατά κύριο λόγο, η ιστορική πορεία των φορέων αναδεικνύει την πρωτοβουλία μιας ομάδας γονέων που επιδίωκαν να «βοηθήσουν» με κάποιο τρόπο τα παιδιά τους. Στην πορεία οι φορείς πήραν τη μορφή του σωματείου, απέκτησαν γενική συνέλευση και διοικητικό συμβούλιο, που όπως είδαμε εκτός από μια εξαίρεση, τη θέση του προέδρου κατείχαν άνδρες. Συνεπώς, όσον αφορά την έννοια της αυτό-οργάνωσης και τη σύνδεση της με την ενδυνάμωση της συμμετοχής των γυναικών, αυτή δε φαίνεται να υλοποιείται με ένα ουσιαστικό τρόπο.

²¹⁸ Να σημειωθεί ότι ο φορέας που περιλήφθηκε στην έρευνα πιλότο, βρισκόταν στα Χανιά.

Η προέλευση των οικονομικών πόρων ήταν κατά κύριο λόγο από τα ασφαλιστικά ταμεία, ενώ μέρος τους προερχόταν από δωρεές, χορηγίες, ή την πώληση προϊόντων που παρήγαγαν κάποιοι από τους φορείς που λειτουργούσαν και ως παραγωγικά εργαστήρια. Επίσης, στα έσοδα συγκαταλέγονταν οι κρατικές, αλλά και οι ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις, καθώς και η άμεση οικονομική συνεισφορά σε κάποιες περιπτώσεις των ιδίων των χρηστών αυτών των υπηρεσιών. Επιπλέον, όλοι οι φορείς διέθεταν δικές τους εγκαταστάσεις.

Τα συμπεράσματα που προέκυψαν σε σχέση με τις συνθήκες απασχόλησης στους επιλεγμένους φορείς – περιπτώσεις εστιάζουν σε συγκεκριμένα ζητήματα (αμοιβές, μορφωτικό επίπεδο, εξέλιξη, κατάρτιση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης, παρουσία εθελοντών). Ωστόσο, μέσα από την εμπειρική διερεύνηση αναδείχθηκαν όπως θα δούμε παρακάτω, επιπλέον στοιχεία γύρω από το καλό εργασιακό κλίμα ανάμεσα στους συναδέλφους, το συναισθηματικό δέσιμο των ερωτωμένων με τα άτομα που φροντίζουν, τη δυνατότητα που τους παρέχεται για την ανάληψη πρωτοβουλιών, τη σχέση τους με το διευθυντικό προσωπικό, τις επιπτώσεις που έχει η εργασία στη σωματική και ψυχική τους υγεία σε συνδυασμό και με την έντονη επιφόρτιση των εργαζομένων με πολλαπλές αρμοδιότητες πέραν των βασικών τους καθηκόντων, αλλά και τη σημασία που έχει η έννοια της ηθικής ανταμοιβής σε αυτά τα επαγγέλματα.

Εστιάζοντας στη συνέχεια στα επιμέρους στοιχεία που διερευνήθηκαν σε σχέση με τις επικρατούσες συνθήκες απασχόλησης στους μη κερδοσκοπικούς φορείς κοινωνικής φροντίδας, ένα από αυτά ήταν το καθεστώς των αμοιβών. Η αναφορά από τις ερωτώμενες στις αμοιβές τους, έγινε αφενός μέσα από το πρίσμα της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης και αφετέρου έχοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα των φορέων (μη κερδοσκοπικοί) που καθιστούσε δύσκολη την ανεύρεση πόρων για την κάλυψη των μισθολογικών δαπανών. Πιο συγκεκριμένα, όταν δεν εκφραζόταν η έντονη δυσαρέσκεια για τις χαμηλές οικονομικές απολαβές τους, συγκρινόμενες τόσο με τα προσόντα τους, όσο και τη δουλειά που παρείχαν, απλώς επιδεικνυόταν η εγκαρτέρηση των απασχολούμενων (είτε γιατί κατανοούσαν ότι δεν υπήρχαν πόροι, είτε γιατί είχαν προσληφθεί μέσω συγκεκριμένου προγράμματος και αναμενόταν να μπουν τα χρήματα στους λογαριασμούς).

Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις αποδείχθηκε ότι οι εργαζόμενες δεν αμείβονταν για επιπλέον προσόντα που διέθεταν (π.χ. μεταπτυχιακό, ξένη γλώσσα). Ενδιαφέρον

παρουσιάζει και το γεγονός ότι οι χαμηλές αμοιβές ήταν κατά κύριο λόγο η βασική αιτία που οι ερωτώμενες θα προτιμούσαν να εργάζονται στο δημόσιο τομέα (σύμφωνα με το καθεστώς που ίσχυε σε αυτόν, πριν την οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα).

Συνήθης πρακτική στους περισσότερους φορείς ήταν οι παραπάνω ώρες εργασίας να αντισταθμίζονται με επιπλέον ρεπό, ή άδειες. Πολύ σπάνια οι ερωτώμενες δήλωσαν ότι για τις παραπάνω ώρες αμείβονταν επιπλέον. Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις που οι εργαζόμενες «υποχρεώνονταν» να παρέχουν κάποιες ώρες «εθελοντική» εργασία στο φορέα που απασχολούνταν, σημειώνοντας ότι αυτό τους είχε γνωστοποιηθεί από τη στιγμή που υπέγραψαν τη σύμβαση τους. Το ζήτημα δε των χαμηλών οικονομικών απολαβών για ορισμένες εργαζόμενες που είχαν μερική απασχόληση, ήταν ακόμα πιο φλέγον, καθώς λιγότερες ώρες σήμαιναν λιγότερα χρήματα.

Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο των ερωτωμένων να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των εργαζομένων γυναικών στους υπό διερεύνηση φορείς ήταν απόφοιτες ανώτερης εκπαίδευσης (11), ακολουθούσαν όσες ήταν απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (8) και τέλος πολύ λίγες με μεγάλη διαφορά από τις άλλες κατηγορίες (μόλις 5) ήταν απόφοιτες ανωτάτης εκπαίδευσης. Επίσης, από τις 24 συνολικά εργαζόμενες μόλις οι 4 ήταν κάτοχοι ενός μεταπτυχιακού τίτλου.

Παρά την ειδίκευση που απαιτούν τα επαγγέλματα φροντίδας, αυτό δεν φαίνεται να είναι αρκετό και έτσι παραμένουν υποβαθμισμένα. Αυτό εντοπίζεται στη βάση μια αντίληψης που θέλει πολλές φορές, το φύλο και μόνο αυτών που παρέχουν τη φροντίδα να είναι και η μόνη ειδίκευση που απαιτείται. Με άλλα λόγια, η κρατούσα άποψη είναι ότι αν είσαι γυναίκα ξέρεις και πώς να φροντίζεις όσους έχουν ανάγκη, ακριβώς γιατί η παροχή φροντίδας όπως έχει ήδη αναφερθεί θεωρούνταν ως απλή υπόθεση. Θα μπορούσε φυσικά κάποιος να υποστηρίξει ότι μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, δίνεται η δυνατότητα να σπουδάσει κανείς το επάγγελμα του και αυτομάτως θα μπορούσε να αποτελέσει ένα θετικό βήμα προς το διαχωρισμό της φροντίδας από το φύλο. Δυστυχώς όμως ο μεγάλος αριθμός γυναικών που κάνουν αυτές τις εκπαιδευτικές επιλογές και εν τέλει, διαλέγουν τα συγκεκριμένα επαγγέλματα έρχεται να καταρρίψει αυτή την υπόθεση.

Όσον αφορά τα ζητήματα της εξέλιξης και της προαγωγής, η συνηθέστερη δήλωση που γινόταν ήταν, ότι από την ίδια τη δομή του φορέα δεν προβλεπόταν κάποιου είδους

προαγωγή, ή εξέλιξη (ιεραρχική) για τους εργαζόμενους, καθώς οι θέσεις παρουσιαζόταν πολύ συγκεκριμένες. Σε γενικές πάντως γραμμές το ενδεχόμενο να ανελιχθούν ιεραρχικά δεν φαινόταν να απασχολεί ιδιαίτερα τις ερωτώμενες. Μάλιστα σε μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση, που φαινόταν δυνατή αυτή η προοπτική, η μη πραγματοποίηση της οφειλόταν στην ίδια την ερωτώμενη, καθώς θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο θα της στερούσε τη δυνατότητα ενασχόλησης της με το αντικείμενο που ασχολούνταν ήδη και θα την περιόριζε σε μια πιο «γραφειοκρατική» δουλειά.

Για κάποιες ερωτώμενες ωστόσο, εξέλιξη θα σήμαινε η μονιμοποίηση τους στο φορέα (ειδικά για αυτές που είχαν σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου), για κάποιες άλλες η αύξηση των ωρών εργασίας τους (για όσες βρισκόταν με μερική απασχόληση) και κατ' επέκταση η αύξηση των αποδοχών τους. Επίσης, ως εξέλιξη αναφέρθηκε και η επέκταση των αρμοδιοτήτων των εργαζομένων.

Στη συνέχεια, όσον αφορά την κατάρτιση, αυτό που διαπιστώθηκε ήταν η κατά γενική ομολογία ένδειξη ενδιαφέροντος από την πλευρά των ερωτώμενων να συμμετάσχουν σε προγράμματα κατάρτισης κύρια με τη μορφή σεμιναρίων, θεωρώντας ότι η επιμόρφωση και η συνεχιζόμενη κατάρτιση ήταν κάτι απαραίτητο για τη δουλειά τους. Πολύ σπάνια όπως καταγράφηκε ήταν η διεξαγωγή σεμιναρίων από τους ίδιους τους φορείς, προκειμένου να ωφεληθούν από οι εργαζόμενοι σε αυτούς. Ωστόσο μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ήταν η εν δυνάμει διεξαγωγή ενός σεμιναρίου, που προέκυψε κατόπιν αιτήματος των ίδιων των εργαζομένων στο φορέα, προκειμένου να υπάρξει ενημέρωση για ένα συγκεκριμένο θέμα.

Επίσης, η πλειονότητα των ερωτώμενων είχαν παρακολουθήσει κάποια σεμινάρια πριν προσληφθούν στο φορέα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι η συμμετοχή τους σε αυτά τα σεμινάρια είχε βαρύνουσα σημασία και για την ίδια την πρόσληψη τους, προσφέροντας τους κάποια επιπλέον μόρια, ή μετρώντας σαν ένα τυπικό προσόν. Επιπλέον, από τα πιο σημαντικά στοιχεία που αναφέρθηκαν ότι αποκόμισαν οι ερωτώμενες από τη συμμετοχή τους σε διάφορα σεμινάρια, αλλά ακόμα και συνέδρια, ή ημερίδες ήταν η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών, η ενημέρωση σε σχέση με νέα δεδομένα που αφορούσαν το αντικείμενο της δουλειάς τους, η δυνατότητα να διαχειριστούν καλύτερα κάποια θέματα σε σχέση με τον πληθυσμό που «φροντίζουν», αλλά και το άνοιγμα νέων προοπτικών σε σχέση με την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Στον αντίποδα οι συνήθεις λόγοι που τις απέτρεπαν να

παρακολουθήσουν κάποιο σεμινάριο, ήταν η έλλειψη χρόνου, χρημάτων, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις η πεποίθηση ότι τα σεμινάρια περιορισμένα σε ένα θεωρητικό επίπεδο δεν μπορούν να τους προσφέρουν όσα προσφέρει η εμπειρία και η ενασχόληση στην πράξη.

Ενδιαφέρονσα υπήρξε και η παρουσία ευέλικτων μορφών απασχόλησης κύρια μέσα από τη μορφή της μερικής και της προσωρινής απασχόλησης (με την υπογραφή συμβάσεων ορισμένου χρόνου). Χαρακτηριστικά αναφέρεται, ότι όλοι οι φορείς πλην ενός, είχαν είτε άτομα με μερική απασχόληση, είτε με σύμβαση ορισμένου χρόνου (υπήρχε μάλιστα φορέας που από τις ερωτώμενες μόνο μια είχε σύμβαση αορίστου χρόνου και όλες οι άλλες ήταν με σύμβαση ορισμένου χρόνου, στις άλλες δε περιπτώσεις αν οι απασχολούμενες με μερική απασχόληση δεν υπερτερούσαν, θα ήταν το λιγότερο οι μισές). Τα στοιχεία αυτά, θέτουν υπό συζήτηση και το κατά πόσο είναι τελικά «συμπληρωματική» η παρουσία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης.

Κατά κύριο λόγο οι εργαζόμενες δεν είχαν τη δυνατότητα επιλογής καθώς η θέση τους προσφερόταν, υπό το συγκεκριμένο καθεστώς. Σε κάποιες περιπτώσεις, λίγες ωστόσο, η μερική απασχόληση ήταν επιλογή των ίδιων των εργαζομένων, που αποσκοπούσε είτε στη συμφιλίωση εργασιακής και οικογενειακής ζωής, ειδικά για τις εργαζόμενες που ήταν μητέρες με μικρά παιδιά, είτε στο να παρέχει στην εργαζόμενη τη δυνατότητα να έχει και δική της ιδιωτική δουλειά.

Οι μορφές ευελιξίας, ως προς το περιεχόμενο της απασχόλησης που εντοπίστηκαν στην έρευνα, δεν ήταν εφικτό να διερευνηθούν σε σχέση με τη συμβολή τους στην αύξηση της απασχόλησης και στην καταπολέμηση της ανεργίας. Από την πλευρά όμως των εργαζομένων φάνηκαν όλα εκείνα τα αρνητικά στοιχεία, όπως η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα, ή και ακόμα η αδυναμία βιοποριστικής κάλυψης που συνοδεύουν συνήθως τα καθεστώτα ευέλικτης απασχόλησης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε και ο προβληματισμός που ανέδειξε εργαζόμενη με μερική απασχόληση, σε σχέση με το πως οι περιορισμένες ώρες εργασίας της, επηρέαζαν την «ποιότητα» και ενδεχομένως την πρόοδο της δουλειάς της, ειδικά στο θεραπευτικό τμήμα του αντικειμένου της, που δεν μπορούσε εν τέλει να καλυφθεί επαρκώς. Ακόμη, πρέπει να αναφερθεί και η δυναμική προσπάθεια που εντοπίστηκε από ορισμένες μερικά απασχολούμενες γυναίκες, προκειμένου να αυξηθούν οι ώρες

εργασίας τους, έχοντας πάντα κατά νου ότι μπορεί να επιτύχουν το επιθυμητό της πλήρους απασχόλησης.

Στη συνέχεια εξετάζοντας την παρουσία εθελοντριών και εθελοντών με το ενδιαφέρον να εστιάζεται κυρίως στο κατά πόσο αυτή επηρέαζε και αν ναι, με ποιο τρόπο τις απασχολούμενες σε αυτούς τους φορείς, εντοπίστηκαν τα ακόλουθα στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλους τους φορείς προβλεπόταν η συμμετοχή εθελοντών σε τρεις όμως από αυτούς η εθελοντική προσφορά είχε μια πιο σταθερή παρουσία αν και μικρή σε μέγεθος. Επιπλέον η σταθερότητα αυτή δεν είχε να κάνει με τη συνεχή παρουσία ενός ατόμου, αλλά την κατά τακτά διαστήματα συμμετοχή διαφόρων προσώπων. Είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι η πλειονότητα των εθελοντών ήταν γυναίκες για τις οποίες υπήρχε μια καλή σχετικά εντύπωση την οποία εξέφραζαν σχεδόν πάντα συγκρατημένα, γεγονός που είχε να κάνει κυρίως με το ότι οι εθελόντριες αυτές δεν παρέμεναν για μεγάλο διάστημα.

Ιδιαίτερα δε για το γεγονός ότι η πλειονότητα των εθελοντών ήταν γυναίκες, να σημειωθεί ότι η αιτιολογία που απέδιδαν σε αυτό το σημείο οι ίδιες οι εργαζόμενες, αναπαρήγαγε το στερεότυπο ότι η εθελοντική εργασία των γυναικών σε ότι αφορά την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών «υποβαθμίζεται», ως αναμενόμενη και δεδομένη (π.χ. ειπώθηκαν διάφορα όπως ότι είναι στη φύση των γυναικών, είναι πιο ευαισθητοποιημένες, είναι πιο υπομονετικές, πιο τρυφερές, οι γυναίκες ξέρουν από παιδιά, είναι μεγάλες σε ηλικία και συνεπώς έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο, έχουν ανάγκη να κάνουν κάτι, να προσφέρουν, κ.ο.κ.)

Σε κανέναν από τους φορείς που διερευνήθηκαν δεν προβλεπόταν κάποια διαδικασία εκπαίδευσης των εθελοντών, υπήρχαν ωστόσο υποδείξεις από μέρους των εργαζομένων για το τι πρέπει να κάνουν, καθώς και εποπτεία και έλεγχος. Επίσης δεν διατηρούνταν κάποιο επίσημο μητρώο προκειμένου να δει κανείς στοιχεία γύρω από τις ηλικίες, το επάγγελμα, ή το μορφωτικό επίπεδο των εθελοντών.

Για τις περισσότερες ερωτώμενες όπως ήδη ειπώθηκε, η παρουσία των εθελοντών αντιμετωπιζόταν ως κάτι θετικό, αλλά δεν φάνηκε να επηρεάζει τόσο πολύ τη δουλειά τους. Παρόλα αυτά ενδιαφέρον παρουσίασαν από μέρους των ερωτώμενων δηλώσεις όπως, «είμαι κατά του εθελοντισμού γιατί αν υπήρχαν εθελοντές δεν θα μας χρειαζόνταν», αλλά και στον αντίποδα της παραπάνω δήλωσης ενδιαφέρον είχαν αναφορές που έλεγαν «ότι αυτή η εργασία θα μπορούσε να γίνεται εθελοντικά, αν οι άνθρωποι δεν ήταν τόσο εγωιστές», ή

το ότι η «παρουσία τους (των εθελοντών) είναι απαραίτητη γιατί έτσι είναι ο τρόπος που λειτουργούν οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, οι οποίες δεν μπορούν να πληρώνουν πολύ προσωπικό».

Επίσης, σε σχέση με το αν οι ίδιες οι εργαζόμενες προτιμούσαν να συνεργάζονται με εθελοντές καταρτισμένους ή μη, οι απόψεις κινούνταν κύρια προς δύο κατευθύνσεις. Σύμφωνα με την μια κατεύθυνση υποστήριζαν ότι έχει σημασία το ίδιο το άτομο και συγκεκριμένα η δεκτικότητα του, η συνέπεια και υπευθυνότητα που θα επιδείκνυε ανεξαρτήτως του αν είχε, ή όχι κάποια σχέση με το αντικείμενο. Από την άλλη πλευρά υποστήριζαν ότι ήταν σημαντικό οι εθελοντές να διαθέτουν κάποια κατάρτιση.

Αναφορικά πάντως με την προσφορά εθελοντικής εργασίας και τη δυνατότητα που προσφέρει για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας, δε φάνηκε να υπάρχει έντονος συσχετισμός καθώς πολύ λίγες από τις εργαζόμενες είχε τύχει να εργαστούν εθελοντικά στο φορέα πριν προσληφθούν εκεί ή σε κάποιο αντίστοιχο φορέα (κάτι που μπορεί να γινόταν και στο πλαίσιο της μετεκπαίδευσης τους). Ωστόσο σε αυτές τις λίγες περιπτώσεις το γεγονός ότι βρισκόταν στο φορέα από πριν τους επέτρεψε περισσότερο να μάθουν για τη θέση εργασίας που θα άνοιγε, πάρα που συνέβαλε στο να τις προτιμήσουν για αυτή τη θέση.

Σε κάποιες περιπτώσεις επίσης, διαπιστώθηκε η κατάχρηση του όρου εθελοντική εργασία από τη μεριά της διεύθυνσης, προκειμένου να υποχρεωθούν οι εργαζόμενες να εργάζονται παραπάνω ώρες χωρίς αμοιβή με το πρόσχημα ότι όφειλαν στο πλαίσιο του συγκεκριμένου φορέα να προσφέρουν και εθελοντική εργασία για κάποιες ώρες, πέραν από τις προβλεπόμενες.

Σε γενικές γραμμές δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παρουσία των εθελοντών στους φορείς που μελετήθηκαν είχε βαρύνουσα σημασία και αυτό γιατί η εν λόγω παρουσία δεν είχε και τόσο μόνιμο χαρακτήρα. Δεν ήταν επίσης δυνατόν να βρεθεί κάποιου είδους συσχέτιση ανάμεσα στη συμμετοχή των εθελοντών σε κάποιον από τους φορείς και στο είδος των δραστηριοτήτων που αναλάμβανε ο φορέας, τη γεωγραφική του θέση, ή ακόμα και το είδος των παρεχόμενων υπηρεσιών του. Η γενική αίσθηση που αποκόμιζε κανείς ήταν μια συμπληρωματική και περιστασιακή συνεισφορά, που κύρια θα μπορούσε να αποδοθεί στην ίδια τη στάση των εθελοντών που είχαν εμπλακεί κατά καιρούς σε κάποιον από τους φορείς.

Ένας από τους προβληματισμούς ήταν κατά πόσο οι υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας που αναπτύσσονται μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα, συμβάλλουν στη δημιουργία απασχόλησης. Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό το θέμα έδειξε ότι, αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε με επίσημους αριθμούς και στατιστικά στοιχεία, ειδικά στην ιδιαίτερα δυσμενή οικονομική κατάσταση που βιώνουμε, υπάρχει η διάθεση και η πρωτοβουλία για τη σύσταση νέων φορέων και αυτό σημαίνει σαφώς νέες θέσεις εργασίας. Το αισιόδοξο στοιχείο είναι ότι οι φορείς αυτοί έχουν τη δυνατότητα και τον τρόπο να συνεχίσουν να υφίσταται σε αντίθεση για παράδειγμα με τους αντίστοιχους δημόσιους φορείς που ανάμεσα στα άλλα θα έρθουν αντιμέτωποι με ακόμα μεγαλύτερες περικοπές, ή τους ιδιωτικούς φορείς που βασίζονται σε μια καθαρά επιχειρηματική βάση, μιας και οι χρήστες των υπηρεσιών πληρώνουν τις υπηρεσίες που λαμβάνουν και είναι αβέβαιο για το πόσο ακόμα θα μπορούν να το κάνουν.

Πάντως ακόμα και αν πρόκειται για λίγες θέσεις εργασίας, μπορούμε να μιλήσουμε για τη δημιουργία νέων θέσεων ακόμα και για τόσο μικρά μεγέθη και φυσικά πρόκειται για θέσεις εργασίας που καταλαμβάνονται από γυναίκες. Οι προσλήψεις φαινομενικά τουλάχιστον ακολουθούσαν τυπικές διαδικασίες (προκήρυξη θέσεων, συνεντεύξεις, επιλογή των ατόμων βάσει μορίων). Οι ίδιες οι ερωτώμενες κατά κύριο λόγο δήλωναν ότι έμαθαν για τη θέση εργασίας που κατείχαν μέσω γνωστού που της ενημέρωσε για τη προκήρυξη και έλαβαν μέρος. Ένας πολύ μικρός αριθμός όπως αναφέρθηκε βρισκόταν στο χώρο του φορέα προσφέροντας εθελοντική εργασία και κατέθεσαν τα απαραίτητα δικαιολογητικά όταν έμαθαν για τις θέσεις που άνοιξαν. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε σε σχέση με τη δυσκολία που αντιμετώπισαν οι ερωτώμενες για την ανεύρεση εργασίας, δεν είχε να κάνει με τη δυσκολία να προσληφθούν στη θέση που βρισκόταν πλέον, αλλά το να βρουν ακριβώς μια θέση πάνω στο αντικείμενο που είχαν σπουδάσει.

Το κατά πόσο βέβαια οι εν λόγω φορείς προσφέρουν ευνοϊκότερους όρους για τη συμμετοχή των γυναικών σε αυτές τις θέσεις, είναι ένα θέμα που χρήζει της προσοχής μας. Σαφώς το εργασιακό κλίμα σε πολλές περιπτώσεις ήταν καλό, υπήρχε η δυνατότητα συνεννόησης και συνεργασίας και αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές όταν προέκυπτε η ανάγκη να κάνουν αλλαγές σε σχέση με το ωράριο τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις ειδικά για το θέμα του ωραρίου που αποτελεί ένα ιδιαίτερα νευραλγικό σημείο για τις εργαζόμενες μητέρες διαπιστωνόταν αρκετή ελαστικότητα

σε σχέση με την τήρηση του (για παράδειγμα άτυπα ή και τυπικά, δηλαδή κατόπιν συνεννοήσεως με τη διεύθυνση, οι ώρες εργασίας ήταν λιγότερες από τις προβλεπόμενες).

Συχνά μέσα από τις συνεντεύξεις διαπίστωνε κανείς ένα συναισθηματικό δέσιμο με τα άτομα που φρόντιζαν οι ερωτώμενες. Αυτό επεκτεινόταν και στο να δηλώνουν πολλές φορές ότι δεν έβλεπαν αυτό που κάνουν σαν δουλειά. Συνεπώς το δέσιμο τόσο με τους συναδέλφους, όσο και τα άτομα που φρόντιζαν, σε κάποιες περιπτώσεις μπορούσε να αντισταθμίσει κατά κάποιο τρόπο τη δυσαρέσκεια από το καθεστώς των οικονομικών απολαβών, με αποτέλεσμα να υπάρξουν ερωτώμενες που δήλωναν πολύ ευχαριστημένες από τη δουλειά τους ακόμα και αν αυτό αντικειμενικά φαινόταν παράδοξο.

Επίσης, η δομή αυτών των φορέων σε πολλές περιπτώσεις επέτρεπε, ή και ακόμα θα μπορούσε να πει κανείς «επέβαλε», στις εργαζόμενες να πάρουν πρωτοβουλίες και να είναι πιο δημιουργικές και ευρηματικές. Δεν επικρατούσε σε αυτούς τους χώρους η στενή λογική της διεύθυνσης που επιβάλλει κατευθύνσεις για το τι πρέπει να κάνουν οι εργαζόμενοι και πως. Αντιθέτως διέκρινε κανείς ένα άνοιγμα προς μια πιο ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων προκειμένου να διαμορφωθεί ο τρόπος λειτουργίας του φορέα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι σε πολλές περιπτώσεις έπρεπε να διοργανώσουν εκδηλώσεις, ή να προβούν σε διάφορες ενέργειες για την ανεύρεση πόρων, που θα επέτρεπε σε τελική ανάλυση και στις ίδιες να διατηρήσουν τη θέση εργασίας τους.

Ωστόσο, όλα τα παραπάνω δεν σημαίνουν συνάμα και την απουσία από μέρους της διεύθυνσης την άσκηση κάποιων μορφών «εργοδοτικής εξουσίας». Στο πλαίσιο της εμπειρικής διερεύνησης, αναδείχθηκε ακόμα και η παρεμπόδιση από τη μεριά της διεύθυνσης της δημιουργίας σωματείου των εργαζομένων. Παράλληλα ένα άλλο θέμα που προέκυψε είχε να κάνει με τη δύσκολη θέση των εργαζομένων όταν μέλη του διοικητικού συμβουλίου, ή της διευθύνσεως ήταν ταυτόχρονα και συγγενείς περιθαλπομένων.

Επιπλέον, δεν μπορεί κάποιος να παραβλέψει και σημαντικές επιβαρύνσεις στις οποίες υπόκεινται οι εργαζόμενες σε αυτούς τους φορείς, με κύριο σημείο αναφοράς τη διάσταση του «όλοι τα κάνουμε όλα». Το ζήτημα αυτό δηλωνόταν από κάθε εργαζόμενη σε κάθε φορέα, κυρίως μέσα από το πρίσμα ότι είναι κάτι αναμενόμενο να συμβαίνει σε φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, ως αποτέλεσμα της έλλειψης

πόρων, η απουσία των οποίων δε μπορούσε να στηρίξει την πρόσληψη επιπλέον προσωπικού. Πιο σπάνιες ήταν οι αναφορές από μέρους των εργαζομένων, που συνέδεαν αυτή την επιπλέον επιβάρυνση με καθήκοντα πέραν των αρμοδιοτήτων τους, με το γεγονός ότι ήταν γυναίκες, δηλώνοντας ότι αν ήταν άνδρες δεν θα «υποβάλλονταν» σε κάτι ανάλογο.

Ακόμη, πρέπει να αναφερθούν και οι επιπτώσεις που έχει η εργασία τους στην υγεία των ερωτώμενων, τόσο ψυχική όσο και σωματική. Οι χώροι που δραστηριοποιούνται οι συγκεκριμένες εργαζόμενες είναι ιδιαίτερα απαιτητικοί, καθώς τα άτομα που συναναστρέφονται και ως ένα βαθμό εξαρτώνται από αυτές, είναι άτομα με προβλήματα υγείας τόσο σωματικής, όσο και ψυχικής, με έντονο ενδεχομένως το συναίσθημα της μη αποδοχής από το οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, καθώς και με διάφορες βιοτικές ανάγκες για τις οποίες κάποιος πρέπει να μεριμνήσει. Αυτή η καθημερινή συναναστροφή με άτομα που βιώνουν τον πόνο, την αρρώστια, την αδυναμία να αυτοσυντηρηθούν, ή που είναι δύσκολο να έρθεις σε συνεννόηση μαζί τους, φαίνεται να έχει μια φθοροποιό επίδραση στις απασχολούμενες.

Η έννοια της ηθικής απολαβής από μόνη της δεν ήταν αρκετή για να τις αποφορτίσει και επιπλέον θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και το αντικίνητρο των χαμηλών απολαβών, αλλά και την επιφόρτιση με πλείστες άλλες αρμοδιότητες πέραν των αυστηρών τους επαγγελματικών καθηκόντων. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις ήταν ενδεικτική η δήλωση από μέρους των ερωτώμενων για την ανάγκη να υπάρχουν οι κατάλληλες δικλείδες ασφαλείας για αυτές τις ίδιες, όπως για παράδειγμα να υπάρχουν ομάδες συζήτησης με ψυχολόγους.

Όσον αφορά τα στερεότυπα φροντίδας στόχος ήταν να δούμε αν μιλάμε για ύπαρξη και άρα αναπαραγωγή αυτών, ή κατάργηση τους μέσα στο πλαίσιο του τρίτου τομέα. Αυτό το τελευταίο στοιχείο αποδείχθηκε λίγο πολύ «ουτοπικό», μιας και τα όποια στερεότυπα συναντώνται σε σχέση με τη φροντίδα, έχουν τελικά μια έμφυλη διάσταση. Αυτή η έμφυλη διάσταση δεν περιορίζεται όπως είδαμε από το χώρο που παρέχεται η φροντίδα ιδιωτικό ή δημόσιο, συνεπώς αυτό δεν αλλάζει ούτε και όταν κινούμαστε μεταξύ κράτους, αγοράς και τρίτου τομέα. Αυτό συμβαίνει γιατί καταλήγει ανέφικτο να μιλάμε για κατάργηση των στερεοτύπων, όταν οι ίδιες οι γυναίκες ουσιαστικά κοινωνικοποιήθηκαν με αυτά από το οικογενειακό τους περιβάλλον και αργότερα στην ενήλικη ζωή τους ήρθαν αντιμέτωπες με συγκεκριμένες επιλογές, τόσο σε σχέση με την

εκπαιδευτική διαδικασία, όσο και τις επαγγελματικές ευκαιρίες που προσφέρονται με βάση το φύλο του ατόμου. Επιπλέον, μιλάμε για μια διαδικασία που φαίνεται να διαγράφει μια αέναη πορεία, καθότι οι ίδιες οι γυναίκες αν και έχουν δεδομένη για τον εαυτό τους την εικόνα της αμειβόμενης εργάτριας την ίδια στιγμή συμβάλλουν εν μέρει στην αναπαραγωγή των στερεοτύπων με τη συμπεριφορά που υιοθετούν συνειδητά ή ασυνείδητα.

Ένα βασικό, λοιπόν, συμπεράσματα που μπορούσε να καταλήξει κανείς μετά την εμπειρική διερεύνηση ήταν ότι ο συνειρμός γυναίκα-φροντίδα, δεν χαρακτηρίζει μόνο την ανεπίσημη παροχή φροντίδας, αλλά και την επίσημη. Διαπιστώθηκε ότι γυναίκες επαγγελματίες στο χώρο της φροντίδας, θεωρούσαν ως κάτι φυσικό και δικαιολογημένο το να προστρέξουν στον άλλο λόγω του φύλου τους. Επιπλέον, μπορούσε κανείς να δει ότι τα επαγγέλματα φροντίδας παρά το γεγονός ότι αφορούν την παροχή της, έξω από το χώρο της οικογένειας σε καμία περίπτωση δεν απεκδύονται τις έννοιες της στοργής, του προσωπικού ενδιαφέροντος και της αγάπης. Η φροντίδα, λοιπόν, μπορεί να αποτελέσει μια μορφή αμειβόμενης απασχόλησης, αλλά δε φαίνεται να μπορεί να διαχωριστεί απόλυτα από το χώρο της οικογένειας.

Παράλληλα, η έννοια του καταναγκαστικού αλτρουισμού που μας προβληματίσε στο κεφάλαιο για τη φροντίδα, παίρνει μια άλλη διάσταση και αυτό γιατί αν και δεν μιλάμε για τη φροντίδα συγγενών, πολλές φορές οι εργαζόμενες εγκλωβίζοταν σε μια τέτοια κατάσταση. Αυτό ήταν εμφανές είτε δίνοντας μια άλλη ερμηνεία στη φράση «όλοι τα κάνουμε όλα», είτε στο ότι ακόμη και αν ταυτόχρονα υπήρχε και ένας άνδρας συνάδελφος, η γυναίκα ήταν αυτή που τελικά θα «φρόντιζε» για ότι προέκυπτε. Επίσης, και η έννοια της ηθικής ανταμοιβής αναφερόταν συχνά είτε μηχανικά είτε συνειδητά, παρουσιαζόμενη είτε ως η κινητήρια δύναμη αυτών των γυναικών προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις όποιες αντιξοότητες, είτε ως το αντιστάθμισμα μερικές φορές μιας μη ικανοποιητικής αμοιβής.

Έχει πολύ ενδιαφέρον πάντως όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο τρόπος που οι απασχολούμενες σε αυτούς τους φορείς «αποδέχονται» εμμέσως για τις γυναίκες όλα εκείνα τα στερεότυπα φύλου, τόσο γύρω από τη φροντίδα, όσο και τον καταμερισμό της εργασίας και ταυτόχρονα έχουν δεδομένη για τον εαυτό τους την εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας. Οι γυναίκες αυτές δήλωναν πολλές φορές με σθένος, ότι τους είναι αδιανόητο να μείνουν στο σπίτι και να μην εργάζονται. Οι λόγοι για αυτή τη

στάση τους, ήταν τόσο η ανάγκη να συμπληρωθεί το οικογενειακό εισόδημα, όσο και το ότι θεωρούσαν υποτιμητικό να μην εργάζονται και να περιμένουν να τις συντηρήσουν οι σύζυγοι τους. Επιπλέον, πολλές φορές δήλωναν και ότι δεν θα άντεχαν να μένουν περιορισμένες στο σπίτι, ακόμα και αν δεν χρειαζόταν να εργάζονται για βιοποριστικούς λόγους, ενώ δεν έλειψαν και οι αναφορές στην ανάγκη τους να προσφέρουν στην κοινωνία, να φάνουν χρήσιμες, διαδικασία που για αυτές θα είχε ένα θετικό αντίκτυπο και στα παιδιά τους.

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι ερωτώμενες αποδίδουν μια σαφή φυλετική ταυτότητα στο επάγγελμα τους (γιατί απαιτεί «γυναικείες» ικανότητες όπως κατανόηση, υπομονή, αγάπη, διαίσθηση, τρυφερότητα που δε διαθέτουν οι άνδρες γενικά, αλλά ούτε και οι άνδρες συνάδελφοι ειδικά), δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι δεν το επέλεξαν σε καμία περίπτωση λόγω του φύλου τους. Οι ερωτώμενες στην πλειονότητα τους επιθυμούσαν να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας και αυτό θα μπορούσε να σημάνει την αποδέσμευση τους από τον παραδοσιακό τους ρόλο σε σχέση με την παροχή φροντίδας εντός του σπιτιού. Το θέμα όμως είναι ότι τελικά αναλάμβαναν και πάλι αυτό το ρόλο, απλώς σε ένα διαφορετικό χώρο αυτή τη φορά και όχι μέσα στην οικογένεια τους και φυσικά ήταν επιλογή τους και όχι άτυπη υποχρέωση.

Όσον αφορά στη συνέχεια το κοινωνικό γόητρο που απολαμβάνουν τα επαγγέλματα φροντίδας, προέκυψε μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων μια ιδιόμορφη κατάσταση. Συνήθως τα σχόλια που συνόδευαν το χαρακτηρισμό αυτών των επαγγελμάτων, υποκρύπτανε ένα λανθάνοντα θαυμασμό για αυτόν που μπορεί και κάνει με τέτοια δουλειά. Το ζήτημα ωστόσο, ήταν ότι αυτή τη δουλειά παρά τον θαυμασμό που εξέφραζαν τα άτομα αυτά, δεν θα μπορούσαν τα ίδια να την κάνουν, είτε γιατί δεν θα το ήθελαν, ή δεν θα το άντεχαν, ή ακόμα και δεν θα το καταδεχόταν.

Μια άλλη έννοια που θα μπορούσαμε να σταθούμε για λίγο, είναι αυτή της εξάρτησης. Στο πρώτο μέρος της μελέτης, όταν αναλύαμε την έννοια της φροντίδας, είδαμε το πώς οι περιθαλπόμενοι βιώνουν την εξάρτηση ως μια σχέση εξουσίας. Επίσης, είδαμε και την οικονομική εξάρτηση που έχουν οι γυναίκες από αυτούς που φροντίζουν, ωστόσο μέσα από την έρευνα, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για την εξάρτηση με ένα διαφορετικό τρόπο. Ουσιαστικά μπορούμε να δούμε την εξάρτηση που έχουν οι γυναίκες από τη δουλειά τους για καθαρά βιοποριστικούς λόγους, όταν μάλιστα σκέφτονται υπό το πρίσμα της ανεργίας και όταν θεωρούν ότι η δουλειά αυτή,

τις κουράζει, ή δεν τις ικανοποιεί. Παρόλα αυτά υπομένουν στωικά αυτή την κατάσταση γιατί κατανοούν ότι δεν μπορούν υπό αυτές τις συνθήκες να βρουν κάποια άλλη δουλειά, ειδικά πάνω στο αντικείμενο τους. Όπως πολύ χαρακτηριστικά προέκυψε από τις συνεντεύξεις η ανεύρεση δουλειάς σχετική με το αντικείμενο σπουδών τους ήταν ιδιαίτερα δύσκολη.

Όπως, λοιπόν, επισημάνθηκε στην εισαγωγή σκοπός της μελέτης ήταν να διερευνήσει τον τρίτο τομέα στην Ελλάδα, επικεντρώνοντας στις εργασιακές συνθήκες που επικρατούν για τις γυναίκες απασχολούμενες στους φορείς που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες φροντίδας, εξετάζοντας ταυτόχρονα τον τρόπο που επιδρούν μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα στερεότυπα φροντίδας. Οι λόγοι που επιλέχθηκε να μελετηθεί αυτό το αντικείμενο, μέσα από τις συγκεκριμένες διαστάσεις, έχουν ήδη παρουσιαστεί και η εμπειρική διερεύνηση που αποτέλεσε το δεύτερο μέρος της μελέτης, παρουσίασε τι συμβαίνει στην πράξη (αν και η θεωρία δεν καλύπτει επαρκώς το συγκεκριμένο συνδυασμό τρίτος τομέας, φύλο, απασχόληση και φροντίδα), στο μέτρο που επιτρέπει η μεθοδολογία που επιλέχθηκε.

Ωστόσο πέρα από το βασικό σκοπό της παρούσας μελέτης, η ενασχόληση με το αντικείμενο του τρίτου τομέα, μέσα από τις διαστάσεις του φύλου, της απασχόλησης και της φροντίδας, ανέδειξε σημεία που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πεδία για μελλοντική έρευνα. Ενδιαφέρον θα είχε να διερευνηθεί η εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών σε αυτό το χώρο, με βασική αφετηρία αυτόν καθ' αυτόν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας. Η εκμετάλλευση αυτή γίνεται ακόμα πιο αισθητή όταν είναι ταυτόχρονη η παρουσία και ανδρών συναδέλφων τους και συνεπάγεται την επιφόρτιση των γυναικών με ποικίλες εργασίες εκτός των καθηκόντων τους και των αρμοδιοτήτων τους. Επιπλέον, ενδιαφέρον θα είχε να δει κανείς περαιτέρω τις επιπτώσεις που έχει αυτό το σύνηθες φαινόμενο της επιφόρτισης με ποικίλες εργασίες των απασχολούμενων, τόσο στην απόδοση των ίδιων, όσο και στη φροντίδα των περιθαλπομένων.

Ακόμη, θα μπορούσαν να αναζητηθούν οι λόγοι που η έννοια της αυτό – οργάνωσης δε φαίνεται να υλοποιείται από την πλευρά των γυναικών. Ο τρίτος τομέας είναι ο κατεξοχήν χώρος που ευνοεί την αυτό-οργάνωση των πολιτών, τόσο έξω από την αγορά, στην οποία η είσοδος των γυναικών δε γίνεται με ισότιμους όρους, όσο και μακριά από την παρέμβαση του κράτους, οι εξουσιαστικές πρακτικές του οποίου είναι

γνωστές. Μέσα από την έρευνα όμως, οι γυναίκες που έχουν μια σημαντική αριθμητικά παρουσία στο πλαίσιο των υπό διερεύνηση φορέων, δε φαίνεται να δραστηριοποιούνται για την ανάληψη μιας πρωτοβουλίας που θα αποβλέπει τόσο στη σύσταση ενός φορέα, όσο και στη λειτουργία του με ένα τρόπο απαλλαγμένο από τις όποιες προκαταλήψεις εις βάρος του φύλου τους.

Επιπλέον, θα μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω διερεύνηση, ο τρόπος που αντιλαμβάνονται έγγαμες στην πλειονότητά τους γυναίκες, τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας ως δεδομένη και αδιαπραγμάτευτη, ακόμη και αν δραστηριοποιούνται σε ένα πεδίο όπως αυτό της φροντίδας που τόσο πολύ παραπέμπει στους παραδοσιακούς τους ρόλους. Παράλληλα, ωστόσο με την «ανάγκη» τους να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας δεν αναιρούνται τα στερεότυπα γύρω από τη φροντίδα, που και οι ίδιες ως ένα βαθμό αναπαράγουν με τις αντιλήψεις που εκφράζουν αναφορικά για την παραδοσιακή θέση του φύλου τους στη φροντίδα. Θα είχε ωστόσο, ενδιαφέρον να δει κανείς κατά πόσο αυτό το στοιχείο εν τέλει συνιστά μια αντίφαση, ή πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα στη συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας, αναφορικά με τη διαχείριση των πολλαπλών τους ρόλων.

Ένα άλλο πεδίο έρευνας, θα μπορούσε να είναι η δυναμική και η βιωσιμότητα των φορέων του τρίτου τομέα, υπό συνθήκες που ευνοούν περισσότερο από ποτέ τη βίαιη κατάρρευση του κοινωνικού ιστού και τη δυνατότητα του να ανταποκριθεί στην κάλυψη αναγκών που μέχρι πρότινος δεν αφορούσαν ένα τόσο μεγάλο και ανομοιογενές τμήμα του πληθυσμού. Ειδικά όσον αφορά το στοιχείο της ανομοιογένειας, ο τρίτος τομέας παρουσιάζει ένα επιπλέον πλεονέκτημα καθώς η ανομοιογένεια είναι ένα στοιχείο που ανέκαθεν χαρακτήριζε τις οργανώσεις του και συνεπώς έχει εγγενή τη δυνατότητα καλύτερης και αμεσότερης ανταπόκρισης. Ταυτόχρονα δε με την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς τους, αλλά και τη δυνατότητα ανταπόκρισης που θα μπορούσαν να έχουν οι φορείς του τρίτου τομέα, μπορεί κανείς να δει και τον όλο προβληματισμό γύρω από τη δημιουργία απασχόλησης. Συγκεκριμένα σε αυτή τη περίπτωση θα μπορούσε να αναζητηθεί η σημασία του στη δημιουργία απασχόλησης, μέσα σε ένα κλίμα πρωτοφανούς ανεργίας.

Εν κατακλείδι, η μελέτη αυτή έρχεται να εμπλουτίσει την έρευνα για την αμειβόμενη εργασία των γυναικών στην Ελλάδα, διερευνώντας τις συνθήκες απασχόλησης τους εντός των υπηρεσιών παροχής κοινωνικής φροντίδας του τρίτου τομέα. Την ίδια στιγμή

που τα ευρήματα καθιστούν ορατή την παρουσία του διαχωρισμού της εργασίας κατά φύλο στον τρίτο τομέα, μέσα από τον χαρακτηρισμό συγκεκριμένων επαγγελμάτων ως γυναικεία, αναδεικνύεται και η έμφυλη διάσταση που έχει η έννοια της φροντίδας, όσον αφορά τις υπηρεσίες που την παρέχουν εντός του. Πέραν όμως αυτών, καταφέρνει ταυτόχρονα να προσελκύσει το ενδιαφέρον μας για τον ελπιδοφόρο ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει ο τρίτος τομέας τόσο όσον αφορά τη δημιουργία απασχόλησης, όσο και τη συμβολή του στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, μέσα στις σύγχρονες δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Α΄ ΝΟΜΟΙ

Ν. 2646/1998 ΦΕΚ 236 Α/20.10.1998, «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας».

Ν. 2716/1999 ΦΕΚ 96 Α/17.05.1999, «Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και άλλες διατάξεις».

Ν. 2731/1999 ΦΕΚ 138 Α/05.07.1999, «Ρύθμιση Θεμάτων Διμερούς Κρατικής Αναπτυξιακής Συνεργασίας και Βοήθειας και τη Ρύθμιση Θεμάτων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων».

Ν. 2873/2000 ΦΕΚ 285 Α/28.12.2000, «Φορολογικές ελαφρύνσεις και απλουστεύσεις και άλλες διατάξεις».

Ν. 3106/2003 ΦΕΚ 30 Α/10.02.2003, «Αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και άλλες διατάξεις».

Ν. 3174/2003 ΦΕΚ 205 Α/28.08.2003, «Μερική απασχόληση και υπηρεσίες κοινωνικού χαρακτήρα».

Ν. 3250/2004 ΦΕΚ 124 Α/07.07.2004, «Μερική απασχόληση στο δημόσιο στους ΟΤΑ και στα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου».

Ν. 3329/2005 ΦΕΚ 81 Α/04.04.2005, «Εθνικό Σύστημα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και λοιπές διατάξεις».

Ν. 3454/2006 ΦΕΚ 75 Α/07.04.2006, «Ενίσχυση της οικογένειας και λοιπές διατάξεις».

Ν. 3852/2010 ΦΕΚ 87 Α/07.06.2010, «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης».

Ν. 4019/2011 ΦΕΚ 216 Α/30.09.2011, «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις».

Β΄ ΕΓΓΡΑΦΑ ΥΠΟΥΡΓΕΙΩΝ

ΕΥΣΕΚΤ (Ειδική Υπηρεσία Συντονισμού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου), *Πορεία υλοποίησης παρεμβάσεων του ΕΚΤ στην Ελλάδα ανά μέτρο πολιτικής, 8η Συνεδρίαση Υποεπιτροπής Ανθρωπίνων Πόρων*, (Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας) 2006.

ΥΠΑΚΠ (ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ), *Εθνική Έκθεση Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη 2006-2008* (2006).

ΥΠΑΚΠ (ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ), *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη 2005-2006* (2005).

ΥΥ&ΚΑ (ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ), *Εθνικό Σχέδιο Δράσης κατά των Ναρκωτικών 2008-2012* (2008).

Γ' ΕΓΓΡΑΦΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ανακοίνωση για την «Προώθηση του ρόλου των σωματείων και των ιδρυμάτων στην Ευρώπη», (COM 97/241 final) 1997.

Δ' ΕΚΘΕΣΕΙΣ – ΕΡΕΥΝΕΣ

Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2007, Πειραιάς 2008.

Crown copyright, *The future role of the third sector in social and economic regeneration: interim report* 2006.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, *Employment in social care in Europe*, 2006.

SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe), “50+ στην Ευρώπη – Σύνοψη των πρώτων αποτελεσμάτων”, Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing, 2006.

VOLMED Hellas, *Ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα VOLMED Hellas*, Αθήνα (Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ) Πάντειο Πανεπιστήμιο) 1997.

Ε' ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Θεοδωράκης Α., «Η Κοινωνία των Πολιτών, νέα συνισταμένη του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου», www.paremvasi.gr δημοσιευμένη στο διαδίκτυο εισήγηση, που έγινε στο πλαίσιο του Σεμιναρίου: *Οι ελληνικές ΜΚΟ και η πρόσβαση στην ευρωπαϊκή πληροφόρηση*, Αθήνα 20 Απριλίου 2001 (πρόσβαση στις 17/10/2005).

Παπαδημητρίου Γ., «Νομική μορφή των ΜΚΟ και Σύνταγμα», www.anthropos.gr, Πρακτικά 1ης Πανελλήνιας Διαβούλευσης με θέμα *Σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο για τον εθελοντισμό και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα 2007, 28-29 (Πρόσβαση στις 22/2/2008).

Συρακούλης Κ., «Διαχειριστική ικανότητα ΜΚΟ. Συμπεράσματα από την πρόσκληση του Υπουργείου Απασχόλησης – Η περίπτωση της Θεσσαλίας», <http://sybedrio2007.bee.gr> δημοσιευμένη στο διαδίκτυο εισήγηση από το Θεματικό

Εργαστήρι Εθελοντισμός ΜΚΟ και οικονομικά θέματα, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της 1ης Πανελλήνιας Διαβούλευσης «Σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο για τον εθελοντισμό και της μη κυβερνητικές οργανώσεις», Αθήνα, 13 Μαρτίου 2007 (πρόσβαση στις 26/12/2012).

Dunkan S., R. Edwards, P. Alldred (2003), *Mothers and Child Care: Policies, Values and Theories*, www.interscience.wiley.com 2003 (πρόσβαση στις 15/5/2008).

Winston T., “Application of a Case Study Methodology”, (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR3-3/tellis2.html>), *The Qualitative Report*, 3, 3 (1997) (πρόσβαση στις 6/10/2010).

«Νομοθετική αβλεψία στον «Καλλικράτη» ή μήπως σκόπιμη παράλειψη», www.proinoslogos.gr (πρόσβαση στις 2/3/2011).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμίκου Α., *Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και ανισότητες στον εργασιακό χώρο*, Αθήνα, (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας) 2002.

Αγγελή Ε., «Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002», *Κείμενα Εργασίας*, Νο 15, Αθήνα (Παρατηρητήριο Απασχόλησης, Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε) 2004.

Αθανασιάδου Χ., Σ. Πετροπούλου & Γ. Μιμίκου, *Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980 – 2000*, Αθήνα (Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας) 2001.

Αμίτσης Γ., *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Το Ελληνικό μοντέλο των κοινωνικών υπηρεσιών και η Ευρωπαϊκή εμπειρία*, Αθήνα (Παπαζήση) 2001.

Arendt H., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Αθήνα, (Γνώση) 1986.

Βαΐου Ν. – Μ. Στρατηγάκη, «Η εργασία των γυναικών ανάμεσα σε δύο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα*, 40 (1989) 16-22.

Βαΐου Ν. – Κ. Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα (Εξάντας) 2003.

Βασιλόπουλος Π., «Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη», *Κοινωνία Πολιτών*, 11 (2005) 64-74.

Bobbio N., «Κοινωνία των πολιτών», μτφρ. Ζ. Ασημακοπούλου [αρχικός τίτλος: “Civil Society”, στο *Democracy and Dictatorship*, Minneapolis, (University of Minnesota Press), (1989) 22-43], για λογαριασμό του *Κοινωνία Πολιτών*, 1 (1998) 57-70.

Bottomore T. «Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη. Μετά από Σαράντα Χρόνια», στο Marshall T. H. & T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, [τίτλος πρωτοτύπου *Citizenship and Social Class*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, (Pluto Press) 1992], Αθήνα (Gutenberg) 1997, 125-195.

Γετίμης Π. – Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1993.

Γετίμης Π., «Κοινωνικές Πολιτικές και Τοπικό Κράτος», στο Γ. Γετίμης & Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1993, 91-121.

Γιδαράκου Ι., Ε. Δημοπούλου, Α.Καζακόπουλος, Σ. Σκορδύλη, «Ανισότητες των φύλων στην απασχόληση, την εκπαίδευση και το εισόδημα», στο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, Αθήνα (Gutenberg) 2005, 65-86.

Γιδαράκου Ι., «Μηχανισμοί ενδυνάμωσης της θέσης των γυναικών στον αγροτικό χώρο: διέξοδοι απασχόλησης και προβλήματα», στα Πρακτικά της ημερίδας ΗΡΑ με θέμα *Γυναικείοι Συνεταιρισμοί- Προσαρμοστικότητα, Επιχειρηματικότητα : Αποτελέσματα δράσεων της Α.Σ. ΗΡΑΣ* 2003.

Δεδουσόπουλος Α., «Ακαμψίες, ευελιξίες και απορύθμιση στην ελληνική αγορά εργασίας», Επετηρίδα Εργασίας 1998, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο) 1998, 151-160.

Δημουλάς Κ., «Η επαγγελματική κατάρτιση ως κρατική πολιτική. Η περίπτωση της Ελλάδας (1980-2000)», στο Μ. Καραμεσίνη και Ι. Κουζής (επιμ), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005, 207-239.

Ζάννης Π., *Τρίτος Τομέας και Κοινωνία Πρόνοιας: Κριτική ανάλυση των Θεωρητικών Προσεγγίσεων*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2002.

Hoggett P., «Η κοινωνική πολιτική και τα συναισθήματα», στο Lewis G., S. Gewirtz, J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, μτφρ Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, Αθήνα (Gutenberg) 2007, 182-198.

Καλούτση Α., «Σύγχρονα προγράμματα κοινωνικών υπηρεσιών: Αρχές – Έννοιες. Αναφορά στον Ελληνικό χώρο», *Εκλογή*, 52 (1982) 75-93.

Καρακούση Α., «Το τέλος του αγγλοσαξωνικού μοντέλου», στο *Βήμα της Κυριακής*, 12.10.2008.

Καραμεσίνη Μ. – Ι. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005.

Καραμεσίνη Μ., «Η πολιτική απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής», στο Μ. Καραμεσίνη και Ι. Κουζής (επιμ), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005α, 21-68.

Καραμεσίνη Μ., «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης», στο Μ. Καραμεσίνη και Ι. Κουζής (επιμ), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005β, 69-120.

Καραμεσίνη Μ. – Η. Ιωακείμογλου, *Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών*, Μελέτη που διενεργήθηκε για λογαριασμό του ΚΕΘΙ, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2003.

Καραντινός Δ., Δ. Ζιώμας, Μ. Κετσετζοπούλου, Α. Μουρίκη, *Ενέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα (Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας) 1997.

Κασιμάτη Κ., «Προβλήματα Ένταξης Εθνοτικών Ομάδων και Αλλοδαπών Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας σε ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα (ΚΕΚΜΟΚΟΠ – Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2000, 28-48.

Κασιμάτη Κ., *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*, Αθήνα (ΕΚΚΕ) 1988.

Κογκίδου Δ., «Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης – Μονογονεϊκές οικογένειες: Μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 123-160.

Κονιόρδος Σ., «Εισαγωγικό: Κοινωνικό Κεφάλαιο και Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, 10 (2004).

Κουζής Ι., «Ευελιξία της απασχόλησης και ποιότητα της εργασίας», στο Μ. Καραμεσίνη και Ι. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005, 173-206.

Κουζής Ι., *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και απορύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;*, Αθήνα (ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ) 2001.

Λαμπριανίδης Λ., *Η επιχειρηματικότητα στην Ευρωπαϊκή ύπαιθρο. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής) 2004.

Lewis G., S. Gewirtz, J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007.

Lewis G., «Το φύλο και τα προνοιακά καθεστώτα», στο Lewis G., S. Gewirtz, J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007, 61-78.

Lister R., «Το φύλο και η Ανάλυση της Κοινωνικής Πολιτικής», στο Lewis G., S. Gewirtz, J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007, 44-60.

Μαργαριτίδου Β. «Νοσηλευτική και Ηλικιωμένους», *Υγεία και Κοινωνική Προστασία στην Τρίτη ηλικία*, Αθήνα (ΚΚΕΥ, Υγειονομική Σχολή Αθηνών) 1993.

Marshall T. H. & T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική τάξη*, [τίτλος πρωτοτύπου *Citizenship and Social Class*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, (Pluto Press) 1992], Αθήνα (Gutenberg) 1997.

Marshall T. H., «Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική τάξη», στο T.H. Marshall T. H. & T.Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική τάξη*, [τίτλος πρωτοτύπου *Citizenship and Social Class*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, Pluto Press (1992)], Αθήνα (Gutenberg) 1997, 33-121.

Μουζέλης Ν., «Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών», πρόκειται για δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 03/10/2004.

Μουζέλης Ν., «Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία των πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, 1 Αθήνα (Παπαζήση) 1998, 40-51.

Μουρίκη Α., «Η ισότητα των φύλων στις πολιτικές απασχόλησης», στο Μ. Καραμεσίνη & Ι. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής*, Αθήνα (Gutenberg) 2005, 241-263.

Μουσούρου Α. –Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004.

Μουσούρου Μ. Α., «Εισαγωγή», στο Α.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 13-30.

Μουσούρου Μ. Α., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, (Gutenberg) 1998.

Μπάγκαβος Χ., «Δημογραφικές διαστάσεις των μεταβολών της οικογένειας και των νοικοκυριών στην Ελλάδα», στο Α.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 31-71.

Νικολακοπούλου – Στεφάνου Η., *Πολιτικές Απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα (Παπαζήσης) 1997.

Offe C., «Η εργασία ως κοινωνιολογική κατηγορία - κλειδί», στο C. Offe, *Κοινωνία της εργασίας*, [μτφρ. του άρθρου Θ. Παρασκευόπουλος τίτλος πρωτοτύπου “Krise der Arbeitgesellschaft”, New York 1983] Αθήνα (Νήσος) 1993.

Παναγιωτίδου Ε., «Που πότε και γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, 8 (2002) 17-23.

Παναγιωτίδου Ε., «Η Κοινωνία των Εθελοντών», *Κοινωνία των Πολιτών*, 3 (1999).

Παρασκευόπουλος Χ., «Κοινωνικό Κεφάλαιο, Κοινωνίας Πολιτών και Δημόσια Πολιτική: Συλλογική Δράση και δημόσια αγαθά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 106 (2001) 43- 65.

Πολυζωίδης Π., *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα (Ελληνικά Γράμματα) 2006.

Πολυζωίδης Π., *Κοινωνική Φροντίδα στην Ελλάδα: Ο Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Διδακτορική Διατριβή, Κομοτηνή (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης) 2004.

Poole L., «Νέες προσεγγίσεις στη συγκριτική κοινωνική πολιτική: το μεταβαλλόμενο πρόσωπο της πρόνοιας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη», στο Lewis G., S. Gewirtz, & J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007, 234-252.

Ραβάνου Α., «Το σχέδιο Πόλσον και τα ελληνικά «απόβλητα»», στο *Βήμα της Κυριακής*, 12.10.2008.

Ρεπούση Μ., «Ο χώρος των γυναικών: Πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα (Ελληνικά Γράμματα) 2003.

Rifkin J., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα (Νέα Σύνορα) 1996.

Ρομπόλης Σ. – Κ. Δημουλάς, «Οι Εταιρικές Σχέσεις στην Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 151-189.

Shakespeare T., «Οι κοινωνικές σχέσεις της φροντίδας», στο Lewis G., S. Gewirtz, & J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007, 79-95.

Σουλτάνη Ε. Β. Ζαχαριάς, Χ. Ασημακόπουλος, «Δραστηριότητες κοινωνικοποίησης και αποκατάστασης χρόνιων ασυλικών περιθαλπόμενων του ΚΕΚΕΠ ΠΙΚΠΑ Λέρου», *Κοινωνική Εργασία*, 25 (1992) 41-50.

Σταθόπουλος Α. Π., *Κοινωνική Πρόνοια. Μια γενική θεώρηση*, Αθήνα (Ελλην) 1999.

Στασινοπούλου Ό. – Δ. Παπαδοπούλου, *Οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών δομών στην τοπική αυτοδιοίκηση και η σχέση με τις κυριότερες ευπαθείς ομάδες*, Αθήνα, (EQUAL – ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ/ΕΕΤΑ) 2008.

Στασινοπούλου Ό., «Σύγχρονες Τάσεις στην Κοινωνική Πολιτική. Μια νέα δυναμική για την Τοπική Αυτοδιοίκηση», στο Ο. Στασινοπούλου και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Οργάνωση και λειτουργία των κοινωνικών δομών στην τοπική αυτοδιοίκηση και η σχέση με τις κυριότερες ευπαθείς ομάδες*, Αθήνα, (EQUAL – ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ/ΕΕΤΑ) (2008) 11-22.

Στασινοπούλου Ό., «Από τον Τρίτο Τομέα στην Παγκόσμια Κοινωνία των Πολιτών – Η σημασία των ορισμών», αδημοσίευτο κείμενο – εισήγηση στο 6ο Συνέδριο του CEFEC Social Economy. *European Social Firms – Cooperatives. What- How- Why*, 8/10/2003.

Στασινοπούλου Ό., «Εθελοντισμός στη νέα χιλιετία – Ποιότητα ζωής για όλους», αδημοσίευτο κείμενο που παρουσιάστηκε σε συνέδριο του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Κοινωνικής Ασφάλισης Υγείας και Πρόνοιας, στο πλαίσιο μελέτης: *Για το ρόλο και τις προοπτικές του εθελοντισμού στη διαμόρφωση ενός σύγχρονου πλαισίου κοινωνικής φροντίδας*, Μεσολόγγι, 02/12/2001

Στασινοπούλου Ό., «Εισαγωγή στην Ελληνική Έκδοση», στο T.H. Marshall T. H. & T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική τάξη* [τίτλος πρωτοτύπου *Citizenship and Social Class*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, (Pluto Press) 1992], Αθήνα (Gutenberg) 1997, 9-26.

Στασινοπούλου Ό., *Ζητήματα σύγχρονης κοινωνική πολιτικής. Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό. Φροντίδα και γήρανση – η σύγχρονη πλουραστική πρόκληση*, Αθήνα (Gutenberg) 1996.

Στασινοπούλου Ό., «Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η επικαιρότητα της ανεπίσημης φροντίδας και οι σύγχρονες διαπλοκές», στο Π. Γετίμης & Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1993α, 271-311.

Στασινοπούλου Ό., «Η τοπική κοινότητα στις άσκησης της κοινωνικής πολιτικής», *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, 2-3 (1993β) 44-51.

Στασινοπούλου Ό., «Σύντομη και επιλεκτική αναφορά σε ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης κοινωνικών υπηρεσιών», Σημειώσεις στο φάκελο *Θέματα Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο), 1987.

Στρατηγάκη Μ., *Το Φύλο της Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα (Μεταίχμιο) 2006.

Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, Αθήνα (Gutenberg) 2005.

Στρατηγάκη Μ. (2004), «Η απασχόληση των γυναικών ανάγκη ή επιλογή;», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 227-250.

Στρατηγάκη Μ., «Κρατικές παρεμβάσεις και ιδιωτική ζωή της οικογένειας: Προσδοκίες από την άσκηση οικογενειακής πολιτικής», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 293-328.

Σωτηρόπουλος Δ., «Νέες τάσεις στην κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα του 21ου αιώνα», *Κοινωνία των Πολιτών*, 11 (2005) 80-82.

Σωτηρόπουλος Δ., «Εννοιολογικές διευκρινήσεις για την Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, 5 (2000).

Τεπέρογλου Α., «Ο ηλικιωμένος και η οικογένεια του», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 161-187.

Τριανταφύλλου Τ. – Ε. Μεσθαιένου, *Η οικογένεια που φροντίζει εξαρτημένα ηλικιωμένα άτομα*, (Eurofarmacare) 2006.

Τσακρακλίδου Σ., «Προς μια νέα αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών: Μη κυβερνητικές οργανώσεις για πρόσφυγες και μετανάστες και για άτομα με ειδικές ανάγκες στην Αττική», *Κοινωνία Πολιτών* 1, Αθήνα (Παπαζήση) 1998, 71-78.

Τσιάντης Ι., Δ. Πάνιτς, Μ. Meyer, Χ. Ασημακόπουλος, Μ. Πιπεριά, Δ. Αναστασόπουλος, Β. Λάδης, Ε. Πλατοκούκη, Σ. Αρώνη, Χ. Κατάμης, «Μοντέλο παρέμβασης σε πολλά επίπεδα για HIV οροθετικούς ασθενείς που πάσχουν από Μεσογειακή Αναιμία και αιμορροφιλία και τις οικογένειες τους καθώς και για τους ειδικούς επαγγελματιών υγείας», *Κοινωνική Εργασία*, 22 (1991) 72-108.

Williams F., «Αρχές αναγνώρισης και σεβασμού στην πρόνοια», στο Lewis G., S. Gewirtz, & J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, [μτφρ. Α. Χολογουέη, επιμ. Ο. Στασινοπούλου, τίτλος πρωτοτύπου: *Rethinking Social Policy*, (Open University), 2000], Αθήνα (Gutenberg) 2007, 417-433.

Χατζηβαρνάβα – Καζάση Ε., «Οικογένειες, οικογενειακές πολιτικές, κοινωνικός αποκλεισμός και ο ιδιαίτερος ρόλος προγραμμάτων οικογενειακής στήριξης», στο Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις*, Αθήνα (Gutenberg) 2004, 251-291.

Χλέτσος Μ., «Η αγορά εργασίας για τις γυναίκες την περίοδο 2000-2002», *Κείμενα Εργασίας*, Νο5, Παρατηρητήριο Απασχόλησης, (Πληροφορική Ερευνητική Α.Ε) 2003.

Χλέτσος Μ., «Σκέψεις γύρω από την ύπαρξη του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, 10 (1991) 117-130.

Χρυσάκης Μ. (επιστημονικός υπεύθυνος), *Προοπτικές Απασχόλησης στον τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη (Σάκκουλα) 2002.

Ψημμένος Ι., «Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική Διαχείριση και Μεταναστευτικό Εργατικό Δυναμικό», στο Κ. Κασιμάτη, *Φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας σε ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα (ΚΕΚΜΟΚΟΠ – Πάντειο Πανεπιστήμιο) 2000, 64-88.

Aiken M. – R. Spear, “Getaways into Employment: third sector organizations working with groups disadvantaged in labour market”, paper delivered at the Consumers Institute, Tokyo, 4/8/2005.

Anheier K. H., “The third sector in Europe: Five Theses”, *Civil Society*, Working Paper 12 (2002).

Anheier K. H. – L. Carlson, “Civil Society: What it is and how to measure it”, *Centre for Civil Society*, Briefing No.3 (2001).

Anheier K. H., M. Glasius and M. Kaldor (eds.), *Global Civil Society Year Book*, Oxford (Oxford University Press) 2001.

Anheier K. H. – L. M. Salamon, “Volunteering in cross – national perspective: Initial comparisons”, *Civil Society*, Working Paper 10 (2001).

Anheier K. H., “Managing non – profits Organizations: Towards a new approach”, *Civil Society*, Working Paper 1 (2000).

Anheier K. H. – J. Kendal, “Trust and voluntary organisations: Three theoretical approaches”, *Civil Society*, Working Paper 5 (2000).

Anheier K. H. – L.M. Salamon (1998), “Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector cross nationally”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9, 3 (1998) 213-247.

Anheier K. H. – L. M. Salamon (eds.), *Defining the Nonprofit Sector: A cross national analysis*, Manchester and N. York (Manchester University Press) 1997

Anheier K. H. – L.M. Salamon, “Caring Sector or Caring Society? Discovering the Nonprofit Sector Crossnationally”, *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, 17 (1994).

Anheier K. H. – W. Seibel (eds.), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin – New York (Walter de Gruyter), 1990.

Anttonen A. – J. Sipilä, “European social care services: is it possible to identify models?”, *Journal of European Social Policies*, 6, 2 (1996) 87-100.

Appleton L. “The Contribution of Npos to Family Policy Formulation in EU Member and Applicant States”, *Voluntas*, 14, 1 (1993) 79-103

Archambault E., “Public Authorities and the Nonprofit Sector in France”, in H.K. Anheier & W. Siebel, *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin – New York (Walter de Gruyter) 1990, 293-301.

Bacchiaga A. – C. Borzaga, *The Economics of the Third Sector: Towards a More Comprehensive Approach*, ISTR European Network Meeting in Trento, Italy 2002.

Barker K. D., "Beyond Women and Economics: Rereading "Women's Work"", *Journal of Women in Culture and Society*, 30, 4 (2005) 2189-2209.

Barlow A. – S. Duncan, "New Labour's Communitarianism, Supporting Families And The 'Rationality Mistake': Part II ", *The Journal of Social Welfare & Family Low*, 22, 2 (2000) 129-143.

Beck U., *The cosmopolitan manifesto*, (New Statesman) 1998.

Bell J., "The Challenge of Acceptance: Identifying what is 'special' about social economy", paper presented at the 4th ISTR Conference *The Third Sector for What and for Whom*, Dublin, 2000.

Billis D. – H. Glennerster, "Human Services and th Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage", *Journal of Social Policy*, 27, 1 (1998) 79-98.

Borzaga C., A. Olabe, X. Greffe, *The Third System Employment and local Development*, Vol. 2 – Key Sectors, 1999.

Borzaga C. – J. Defourny (eds.), *The emergence of social enterprise*, London (Routledge) 2001.

Campbell M., "The Third System, Jobs and Local Development: The European Experience", paper presented to the ISTR International Conference on *The Third Sector for What and for Whom*, Dublin 2000.

Castelberg - Koulma M., "Greek Women and Tourism: women co-operatives as an alternative form of organization", in N. Redclift & M.T. Sinclair (eds.), *Working Women: International Perspectives on labour and gender ideology*, London (Routledge) 1991, 197- 211.

Castillo J. J., "Looking for the meaning of work", *Work and Occupations*, 24 (1997) 413-425.

Coleman J., *Foundations of Social Theory*, Cambridge (Belknap Press of Harvard University Press) 1990.

CIVICUS, *Legal Principles for Citizen Participation. Toward a Legal Framework for Civil Society Organizations*, Washington, (CIVICUS) 1997.

Cunningham I., "Human Resource Management in the Voluntary Sector: Challenges and Opportunities", *Public Money and Management*, April – June (1999) 19-25.

Daly M. (ed.), *Care Work: The Quest for Security*, Geneva, (International Labour Office) 2001.

Daly M. – J. Lewis, "The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states", *British Journal of Sociology*, 52, 2 (2000) 281-298.

Daly M. – J. Lewis, “Introduction: Conceptualizing Social Care in the Context of Welfare State Restructuring”, in J. Lewis (ed.), *Gender, Social Care, and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot, (Ashgate) 1998, 1-24.

Defourny J. – V. Pestoff (eds.), “Images and Concepts of the Third Sector in Europe”, EMES European Research Network WP no. 08/02, 2008.

Denton M., I. Zeytinoglou, K. Kusch, S. Davis, “Market-Modelled Home Care: Impact on Job Satisfaction and Propensity to Leave”, *Canadian Public Policy – Analyse de Politiques*, Vol. XXXIII, Numéro Spécial 2007

Dinerman M. “Editorial: Counting, Costs, and the Value of Caring Work”, *Affilia*, 16, 2 (2001) 133-137.

Doyal L., “Human need and the moral right to optimal community care”, *Community Care: A Reader*, 30 (1995) 276-286.

Dunkan S. – R. Edwards, *Lone Mothers, Paid work and Gendered Moral Rationalities*, London, (Mac Millan Press) 1999.

Escobedo A., E. Fernandez, D. Moreno, P. Moss (eds), *Surveying demand, supply and use of care consolidated report*, Care Work in Europe, Thomas Coram Research Unit, London (Institute of Education, University of London) 2002.

Esping-Anderson, G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge (Polity Press) 1990.

Evers A. “Social Economy and Social Enterprise. On the Challenges Behind Two Labels ”, key note speech at the International Conference on *Social Economy and the Third Sector – New Realities in the Context of globalization*, organized by REAPN the Portuguese Section of the European Antipoverty Network in Porto, Portugal 26/1/ 2006.

Evers A. – J. L. Laville , *The Third Sector in Europe*, (Edward Elgar) 2004.

Evers A., “The Welfare Mix Approach. Understanding the Pluralism of Welfare Systems”, in A. Evers & I. Svetlik (eds.), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, Vienna (European Centre) 1993.

Finch J. – D. Groves, *A Labour Of Love: Women, Work and Caring*, London (Routledge & Kegan Paul) 1983.

Folbre N. – J. Nilson, “For Love or Money – Or Both?”, *Journal of Economic Perspectives*, 14, 4 (2000) 123- 140.

Folbre N., “The Unproductive Housewife: The Evolution in British Economic Thought”, *Signs*, 16, 3 (1991) 463-484.

Fraser N. “Toward a Discourse Ethic of Solidarity”, *Praxis International*, 5, 4 (1986).

Geissler B.- B. Pfau – Effinger, “Change in European Care Arrangements”, in B. Geissler & B. Pfau-Effinger (eds.), *Care and Social Integration in European Societies. Variations and Change*, Bristol (The Policy Press) 2005, 3-19.

Gidron B., R.M. Kramer, L.M. Salamon (eds.), *Government and the Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco (Jossey – Bass) 1992.
Gilligan C., *In a Different Voice*, Cambridge, MA (Harvard University Press), 1982.

Glasius M., *Civil Society. A very brief history*, Centre for Civil Society, Briefing No 1, 2001.

Gornick C. J – M. K. Meyers, “Building the Dual Earner / Dual Carer Society: Policy Developments in Europe”, Working Paper No. 82, prepared for “Rethinking Social Protection” Conference, January 26-28, Cambridge (Harvard University Center for European Studies) 2001.

Graham H. “Caring a labour of love”, in J. Finch & D. Groves (eds), *A Labour of Love: Women Work and Caring*, London (Routledge and Kegan Paul) 1983.

Hakim C., *Work Lifestyle Choices in the Twenty- first Century: Preference Theory*, Oxford (Oxford University Press) 2000.

Hawrylyshyn O., “Towards a Definition of Non – Market Activities”, *The Review of Income and Wealth*, 23, 1 (1977) 80-91.

Hemerijck A., “The Self-Transformation of the European Social Model(s)”, a shortened version of an article originally written for the book, G. Esping Anderson (ed.), *Why we Need a New Welfare State*, Oxford (University Press) 2002.

James E., “Economic Theories of the Nonprofit Sector: A Comparative Perspective”, in H. K. Anheier & Wolfgang Seibel (eds.), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin – New York (Walter de Gruyter) 1990, 21-43.

Jaumotte F., “Female Labour Force Participation: Past Trends and Main Determinants in OECD Countries”, OECD Economics Department *Working Papers*, No. 736, (OECD Publishing doi: 10.1787/082872464507) 2003.

Jennigs A., “Public or Private? Institutional Economics and Feminism”, in M.A. Ferber & J.A. Nelson (eds), *Beyond Economic Man Feminist Theory and Economics*, Chicago (University of Chicago Press) 1993, 111-130.

Karamessini M., *Assessment of the NAP Employment 2004 from a gender perspective. The Greek Report*, European Commission Expert Group on Gender, Social Inclusion and Employment 2004.

Kazakopoulos L., I. Gidarakou, K. Theofilidou, “Women’s Cooperatives in Greece and the Niche Market Challenge”, *Journal of Rural Cooperation*, 31, 1 (2003) 25- 45.

- Keane J., *Civil Society. Old Images, New Visions*, Cambridge (Polity Press) 1998.
- Kidd A., “Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare”, *Journal of Historical Sociology*, 15, 3 (2002) 328-342.
- Kramer M. R., “A Third Sector in the Third Millennium”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 11, 1, (2000) 1-23.
- Koutsou S., O.Iakovidou, N. Gotsinas, “Women’s Cooperatives in Greece: An Ongoing Story of Battles, Successes and Problems”, *Journal of Rural Cooperation*, 31, 1 (2003) 47- 57.
- Kröger T., *Comparative Research on Social Care. The State of the Art*, Soccare Project, Report 1, Brussels (European Commission) 2001.
- Kuhse H., P. Singer, M. Rickard, “Reconciling Impartial Morality and a Feminist Ethic of Care”, *The Journal of Value Inquiry*, 32 (1998) 451-463.
- Kumar K., “Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term”, *The British Journal of Sociology*, 44, 3 (1993).
- Lambropoulos N., A. Pouliou, K. Sirakoulis, “Third-Sector in Greece: A Managerial Perspective Based on Field Research Results”, paper presented at the First European Conference of ISTR & EMES, Paris 27 – 29 April 2005.
- Land H., “Spheres Of Care In The Uk: Separate And Equal”, *Critical Social Policy*, 22, 1 (2002) 13-32.
- Laville J. L., “A New European Socioeconomic Perspective”, *Review of Social Economy*, LXI, 3 (2003) 389-405.
- Laville J. L., C. Borzaga, J. Defourny, A. Evers, J. Lewis, M. Nyssens, V.Pestoff, *Third System a European Definition*, Paper produced in the course of the research project “The enterprises and organizations of the third system. A strategic challenge for Employment”, in the framework of the pilot action “Third System and Employment”, of the European Commission 1999.
- Lewis D., “Bridging the gap?: the parallel universes of the non – profit and non – governmental organization research traditions and the changing context of voluntary action ”, International Working Paper, Number 1, London (Centre for Civil Society) 1998.
- Lewis J., “Legitimizing Care Work and the Issue of Gender Equality”, in M. Daly (ed.), *Care Work: The Quest for Security*, Geneva (International Labour Office) 2001, 57-75.
- Lewis J., “Gender and Welfare Regimes. Further Thoughts”, *Social Politics*, 4, 2 (1997) 160-177.

Lloyd P., *Tackling Social Exclusion with Social Enterprises Organizations*, SME Seminar Series 2002.

Lloyd P., B. Granger, C. Shearman (eds.), *The Third System Employment and Local Development*, Vol. 3 – Tools to Support the Development of the Third System, U.K. (Policy research Institute University Leed) 1999.

Lloyd P., “Intermediary Support bodies and support structures”, in P. Lloyd B. Granger & C. Shearman, report of *The Third System, Employment and Local Development*, Vol. 3– Tools to Support the Development of the Third System, U.K. (Policy research Institute University Leed) 1999, 1-27.

Lyberaki A., C. J. Paraskevopoulos, “Social Capital Measurement in Greece”, paper presented in OECD – ONS International Conference on Social Capital Measurement, London 25-27 September 2002.

Mackintosh M. “Feminism and social policy”, *Critical Social Policy*, 1 (1981) 32-42.

McLaughlin E. –C. Glendinning, «Paying for care in Europe: is there a feminist approach?», in L. Hanrais & S. Mangen (eds.) *Family Policy and the Welfare of Women*, Cross National Research Papers (University of Loughborough) 1994.

Morris S., “Defining the Nonprofit Sector: Some Lessons from History”, *Voluntas*, 11, 1 (2000) 25-42.

Munck R., “Global Civil Society: Myths and Prospects”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 13, 4 (2002) 349-361.

Munday B., *European Social Services: A map of characteristics and trends*, Report, Council of Europe 2004.

Neitzert M., “Are We There Yet Mom? Labour Adjustment and the Sexual Division of Labour”, Eltas, Analysis Series, No. 1A8, paper presented at the International Association For Feminist Economics Conference, Taxco, Mexico, 20/6/1997.

Ninacs W., “A Review of the Theory and Practice of Social Economy / Économie Sociale in Canada”, *SRDC Working Paper*, Series 02 -02, 2002.

Noddings N., *Caring: a feminine approach to ethics and moral education*, Berkeley (University of California Press) 1984.

Onyx J. – R. Leonard, “The relationship between formal and informal volunteering: A social capital framework”, ISTR Fifth International Conference on *Transforming Civil Society, Citizenship and Governance*: Full Paper, Cape Town, Africa, 7-10 July 2002.

O’ Reilly J. – S. Bothfeld “What happens after working part-time? Integration, maintenance or exclusionary transitions in Britain and west Germany”, *Cambridge Journal of Economics*, 26, 4 (2002) 409-439.

Panagiotopoulou R., "The notion of voluntarism in modern Greek society and the challenge of the Olympic Games", paper presented at the Symposium Volunteers, *Global Society and the Olympic Movement*, Lausanne 24-26 November 1999.

Pan American Health Organization, *Thinking it Through: Women, Work and Caring in the New Millennium*, Washington Women's Unremunerated Labour Pan American Health Organization 2004.

Petmesidou M., "Statism, social policy and the middle classes in Greece", *Journal of European Social Policy*, 1, 1 (1991) 31-48.

Parissaki M. – E. Humphreys, *Regional social capital in Europe*, Dublin (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions) 2005.

Putman D. R., "Proposed Questions for CPS Supplement on Social Capital", in L. Hudson & C. Chapman (eds.), *The Measurement of Social Capital in the United States*, paper presented in the Conference "OECD-ONS. International Conference on the Measurement of Social Capital", London, 25-27 September 2002, 12-14

Putman D. R., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton Princeton University Press 1993.

Raymond S., *Corporate Voluntarism: Private Support for Social Policy*, (Mott Foundation) 1999.

Robb C. (ed.), *Voluntary Action: meeting the challenges of the 21st century*, NCVO 2005.

Robson C., *Real World Research*, Oxford (Blackwell) 2002.

Romans F. – V. Preclin, *Population and social conditions*, Eurostat, Data in focus 27/2008.

Salamon M. L., H. K. Anheier, R. List, S. Toepler, W. S. Sokolowski and Associates (eds.), *Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector*, Baltimore (The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies) 1999.

Salamon L.M. – H. K. Anheier, "Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9, 3 (1998) 213-247.

Salamon L. – H. K. Anheier, "Caring Sector or Caring Society? Discovering the Nonprofit Sector Crossnationally", *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, No 17, Baltimore (Johns Hopkins Institute for Policy Studies) 1994.

Seibel W. – H. K. Anheier, “Sociological and Political Science Approaches to the Third Sector”, in H.K. Anheier & W. Seibel (eds.), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin-New York (Walter de Gruyter) 1990.

Sevenhuijsen S., *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, London (Routledge) 1998.

Smith D.H., “Volunteerism: Attracting Volunteers and Staffing Shrinking Programs”, in G.A. Tobin (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Westport (Greenwood Press) 1985, 225-252.

Smith K. – R. Baughman, “Low Wages Prevalent In Direct Care and Child Care Workforce”, *Policy Brief*, No.7, (Carsey Institute, University of New Hampshire) 2007.

Sotiropoulos A. D. – E. Karamagioli, *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity (2005)*, CIVICUS Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report For The Case Of Greece, Athens, Access2democracy 2006.

Spicker P., “Delivering Welfare”, in P Spicker (ed.), *Social Policy – Themes and Approaches*, (Prentice Hall) 1995, 109-121.

Spicker P., “The demand for services”, in P Spicker (ed.), *Social Policy – Themes and Approaches*, (Prentice Hall) 1995, 152-162.

Stevenson O., “Personal Social”, in P. Wilding, *In Defense of the Welfare State* (1987).

Stoker G., “New localism and the future of local governance: Implications for the voluntary sector”, in C. Robb, *Voluntary Action: meeting the challenges of the 21st century*, NCVO 2005, 47-68.

Symeonidou X., “Full time and part – time employment of women in Greece: trends and relationships with life – cycle events”, in Blossfeld P. – C. Hakim (ed), *Between Equalization and Marginalization: Women working part – time in Europe and the United States of America*, United States (Oxford University Press) 1997, 90-112.

Taylor M. – J. Lansley, “Ideology and Welfare in the U.K. Voluntary Sector”, *Voluntas*, 3, 2 (1992) 153-174.

Taylor R., “Interpreting Global Civil Society”, *Voluntas: International Journal of Nonprofit Organizations*, 13, 4 (2002) 339-347.

Theobald H., *Social Exclusion and Care for the Eldery: Theoretical Concepts and Changing Realities in European Welfare States*, Berlin (Veröffentlichungsreihe der Forschungsgruppe) 2005.

Tobin A. G. (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Westport (Greenwood Press) 1985.

Townsend P., "The Problem of Ageism. Theories of Social Dependency in Old Age: Acquiescent Functionalism versus Structured Dependency", in C. Phillison & A. Walker (eds), *Ageing and Social Policy*, Aldershot (Gower) 1986.

Tronto C. J., "Politics of care. Fürsorge und Wohlfahrt", *Transit-Europäische Revue*, 7, 12 (1996) 142-153.

Tronto C. J., *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, London (Rutledge) 1993.

Van Til J. – D. A. Pettrone Swalve, "Role of the Third Sector in the Expansion of Employment", USA (Rutgers University at Camden), 1998.

Van Til J., *Mapping the Third Sector: Voluntarism in a Changing Social Economy*, United States (The Foundation Center) 1988.

Unvin P. – D. Miller, "Paths to Scaling Up: Alternative Strategies for Local Non – Governmental Organizations", *Human Organization*, 55, 3 (1996) 344-354.

Uses and Users of Information, "The Case Study as a Research Method", LIS391D.1, 1997.

Waerness K., "On the Rationality of Care", in A. Sowstack Sassoon, *Women and the State*, (Allen and Unwin) 1987.

Williams F. "Women and community", in J. Bornat, C. Pereira, D. Pilgrim & F. Williams (eds), *Community Care: A Reader*, Basingstoke (Macmillan / The Open University) 1993.

Yin K. R., *Case Study Research. Design and Methods*, Newberry Park, London, New Delhi (Sage Publications) 1994.

Yin K. R., *Applications of Case Study Research*, Newberry Park, London, New Delhi (Sage Publications) 1993.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΔΗΓΟΣ ΗΜΙ – ΔΟΜΗΜΕΝΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΙΣΘΩΤΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΦΟΡΕΑ

Επωνυμία:

ΑΤΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΜΙΣΘΩΤΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΦΟΡΕΑ

1. Φύλο:

2. Χρονολογία Γέννησης:

3. Οικογενειακή κατάσταση:

4. Επίπεδο εκπαίδευσης:

i) Υποχρεωτική εκπαίδευση ☐

ii) Δευτεροβάθμια

Λύκειο ☐

Δημόσιο ή Ιδιωτικό Τεχνικό Επαγ/τικό Εκπαιδευτήριο ☐

Σχολή Μαθητείας ΟΑΕΔ ☐

Άλλο (Περιγραφή:) ☐

iii) Ανώτερη (ΤΕΙ) ☐

iv) Ανώτατη

Μεταπτυχιακό ☐ **Διδακτορικό** ☐

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

5. Ποια θέση κατέχετε στη συγκεκριμένη υπηρεσία;

i) Πόσο καιρό εργάζεστε;

ii) Πόσο καιρό ήσασταν άνεργη πριν βρείτε αυτή την εργασία;

iii) Περιγράψτε μου μια τυπική μέρα στην εργασία σας.

6) Πώς μάθατε για αυτή τη θέση εργασίας;

i) Με ποιο τρόπο έγινε η πρόσληψη (διαγωνισμός, σύσταση, γνωριμία, άλλο); Το γεγονός ότι είστε γυναίκα έπαιξε κάποιο ρόλο στην πρόσληψη σας;

ii) Το να αποκτήσετε αυτή τη θέση εργασίας, πώς ήταν σαν διαδικασία ευκολότερη ή δυσκολότερη σε σχέση με παλαιότερες προσπάθειες σας;

iii) Ήσασταν ποτέ εθελόντρια στην ίδια, ή ανάλογη υπηρεσία;

iv) Τι σχέση εργασίας έχετε (μισθωτή, παροχή υπηρεσιών, άτυπη, ωρομίσθια), θα προτιμούσατε κάποια άλλη και γιατί; Νιώθετε κατοχυρωμένη επαγγελματικά;

v) Πώς βλέπετε αυτή σας την εργασία σε σχέση με παλαιότερες δουλειές που ενδεχομένως είχατε;

vi) Τι προβλήματα μπορεί να προκύψουν ανάμεσα στους συναδέλφους;

7) Σας ικανοποιεί σαν επάγγελμα σε σχέση με τα προσόντα που διαθέτετε (αν ναι τι θα μπορούσε να γίνει ακόμα καλύτερο);

i) Υπάρχει κάποια άλλη θέση που πιστεύετε ότι θα μπορούσατε να έχετε σε αυτή την υπηρεσία;

ii) Υπάρχει η δυνατότητα προαγωγής;

iii) Σας αναθέτουν δουλειές που δεν έχουν να κάνουν με τα προσόντα σας;

iv) Παίρνετε πρωτοβουλίες, προτείνετε ιδέες;

v) Θα προτιμούσατε να εργάζεστε σε κάποια αντίστοιχη δημόσια, ή ενδεχομένως και ιδιωτική υπηρεσία;

vi) Τι πιστεύει ο οικογενειακός, αλλά και ο κοινωνικός σας περίγυρος για το επάγγελμα που κάνετε;

8. Πόσες ώρες εργάζεστε;

i) Το ωράριο είναι σταθερό, ή έχετε τη δυνατότητα να επιλέξετε τις ώρες που θα εργαστείτε;

ii) Σας εξυπηρετεί το ωράριο που έχετε σε σχέση με τις οικογενειακές σας ή άλλες υποχρεώσεις;

iii) Αν προκύψει κάποια ανάγκη πως το χειρίζεστε προκειμένου να λείψετε από την εργασίας σας; Ποιος σας αντικαθιστά όταν για παράδειγμα παίρνετε την άδεια

σας; Ποιος ορίζει την/τον αντικαταστάτη σας; Είναι εύκολο να γίνει αυτή η αντικατάσταση;

iv) Υπάρχει επάρκεια προσωπικού;

v) Εάν χρειαστεί να εργαστείτε περισσότερες ώρες, αμείβεστε για αυτές έξτρα;

9. Έχετε συμμετάσχει σε κάποιο επιμορφωτικό σεμινάριο, ή πρόγραμμα από την υπηρεσία;

i) Ποιο ήταν το αντικείμενο;

ii) Από ποιον φορέα πραγματοποιήθηκε;

iii) Τι θεωρείτε ότι αποκομίσατε από τη συμμετοχή σας;

iv) Σας βοήθησε με κάποιο τρόπο στην εργασία σας (π.χ. να αναζητήσετε κάποια άλλη θέση, ή άλλη εργασία, ή καλύτερο μισθό);

v) Νιώθετε ότι χρειάζεστε επιπλέον εκπαίδευση για να ανταποκριθείτε καλύτερα στη δουλειά σας;

10. Σε ποιο ασφαλιστικό φορέα υπάγεστε;

i) Γνωρίζετε τι δικαιώματα και παροχές δικαιούστε (άδειες, επιδόματα κ.α.);

ii) Λαμβάνετε αυτές τις παροχές και τα δικαιώματα;

11. Η εργασία σας επηρεάζει την υγεία σας (π.χ. νιώθετε πίεση άγχος, σωματική κόπωση);

12. Είσαστε ικανοποιημένη από τις αποδοχές σας, σε σχέση και με τα προσόντα που διαθέτετε; Βρίσκετε ότι οι αποδοχές σας είναι υψηλές ή χαμηλές;

i) Τι περιλαμβάνουν οι αποδοχές σας (βασικός μισθός, επιδόματα, αλλά οφέλη π.χ. έκπτωση σε καταστήματα);

ii) Αν δουλεύατε σε ένα αντίστοιχο ιδιωτικό ή δημόσιο φορέα, πιστεύεται ότι θα ήταν υψηλότερη η αμοιβή σας, ή θα υπήρχαν άλλες απολαβές;

13. Υπάρχει τακτικότητα στην καταβολή των αποδοχών σας (λαμβάνετε το μισθό σας κάθε μήνα ή ακολουθείται κάποια άλλη διαδικασία), καθώς και των νόμιμων επιδομάτων σας (ποια είναι αυτά τα επιδόματα);

14. Που κυμαίνονται οι αποδοχές σας;

i) < 300 ευρώ

ii) 750 < > 1000 ευρώ

iii) > 1500 ευρώ

15. Πώς βλέπετε την ύπαρξη εθελοντών στην υπηρεσία σας;

i) Υπάρχει συνεργασία μεταξύ σας;

ii) Τι γνώμη πιστεύετε ότι έχουν για τους εθελοντές οι χρήστες των υπηρεσιών;

iii) Διαθέτουν κάποια εκπαίδευση οι εθελοντές που έχετε, αν όχι πως αποκτούν; Παρέχεται κάποια εκπαίδευση μέσω του φορέα;

iv) Τι θέσεις κατέχουν οι εθελοντές στην οργάνωσή σας, υπάρχει σταθερότητα στην παρουσία τους ή μιλάμε για κάτι πιο έκτακτο; Γίνεται κάποιου είδους συμφωνία για το πώς θα συμμετέχουν;

v) Κρίνετε ότι είναι επαρκείς στη δουλειά που κάνουν; Υπάρχει κάποιος έλεγχος για το αν κάνουν σωστά αυτό που τους ανατίθεται;

vi) Οι περισσότεροι είναι γυναίκες ή άνδρες, γιατί πιστεύετε ότι συμβαίνει αυτό;

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ

16. Πώς αποφασίσατε να κάνετε αυτό το επάγγελμα (αφορά μόνο όσες ασχολούνται με επάγγελμα που συνδέονται με την παροχή φροντίδας, όχι λογίστριες ή γραμματείς); Τι είναι αυτό που σας προσέλκυσε αρχικά;

i) Όταν κάνατε την επιλογή σας γνωρίζατε κάποιο άτομο που έκανε αυτό το επάγγελμα;

ii) Τι γνωρίζατε για αυτό το επάγγελμα;

iii) Το γεγονός ότι είστε γυναίκα πιστεύετε ότι έπαιξε ρόλο στην απόφασή σας;

17. Πιστεύετε ότι ένα άνδρας θα μπορούσε να κάνει το ίδιο επάγγελμα;

- i) Έχετε συναντήσει πολλούς άνδρες να κάνουν το ίδιο επάγγελμα (ναι ή όχι και γιατί);**
- ii) Τι πιστεύεται μια γυναίκα ή ένας άνδρας, μπορεί να κάνει καλύτερα αυτή τη δουλειά;**

18. Ο σύζυγος σας εργάζεται (αφορά έγγαμες ερωτώμενες);

- i) Πώς βλέπει το γεγονός ότι πηγαίνετε ένα εισόδημα στο σπίτι;**
- ii) Πώς το βλέπετε εσείς;**
- iii) Πώς συνδυάζετε δουλειά και σπίτι;**
- iv) Τι γνώμη έχει το άμεσο συγγενικό σας περιβάλλον για το ότι εργάζεστε και μάλιστα για το ότι κάνετε αυτή τη δουλειά;**

19. Πώς θα περιγράφατε το επάγγελμα σας;

- i) Τι ικανότητες πρέπει να διαθέτει κανείς για να το κάνει;**
- ii) Με βάση τα επαγγελματικά προσόντα που διαθέτετε, πώς νιώθετε για τη δουλειά που κάνετε;**
- iii) Πιστεύετε ότι επειδή είστε γυναίκα, σας «φορτώνουν» και άλλες εργασίες;**
- iv) Οι συνάδελφοι σας αναγνωρίζουν τη δουλειά που κάνετε;**
- v) Τι σχόλια ακούτε συνήθως από τις γυναίκες συναδέλφους σας;**
- vi) Τι σχόλια ακούτε από τους άνδρες συναδέλφους σας;**

20. Εάν δεν είχατε αυτό το επάγγελμα, τι θα θέλατε να κάνετε και γιατί;

- i) Πώς σκέφτεστε το ενδεχόμενο να μην εργαζόσασταν;**
- ii) Θα προτιμούσατε να φροντίζετε την οικογένεια σας, ή άλλα άτομα εκτός οικογενείας με χαμηλή όμως αμοιβή;**

21. Πιστεύετε ότι είναι καλύτερα για το άτομο που χρήζει φροντίδας να τη λαμβάνει στο πλαίσιο της υπηρεσίας, ή από το συγγενικό του περιβάλλον;

i) Αναγνωρίζουν τη δουλειά σας τα άτομα που φροντίζετε, ή αυτοί που σας αναθέτουν τη φροντίδα τους;

ii) Ποιους αφορούν περισσότερο οι υπηρεσίες που παρέχετε τις γυναίκες, ή τους άνδρες;